

ΛΕΞΑ
ΥΚΡΑΪΝΙΚΑ

ΠΛΑΝ 11

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

11

ЛИСТИ
(1876–1896)

ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

**Повне академічне
зібрання творів**

У ЧОТИРНАДЦЯТИ ТОМАХ

Том 11

Листи

(1876–1896)

ЛУЦЬК · 2021

УДК 821.161.2'05-6

У45

Редакційна колегія: Віра Агеева, Юрій Громик, Оксана Забужко,
Ірина Констанкевич, Марія Моклиця, Сергій Романов

Редакторка тому: Світлана Кочерга

Передмова: Віра Агеева

Упорядкування: Валентина Прокіп (Савчук)

Коментар: Валентина Прокіп (Савчук), Віра Агеева

До повного академічного зібрання творів Лесі Українки в 14 томах увійшли всі знайдені на сьогодні тексти письменниці. Відновлено фрагменти й матеріали, вилучені цензурою в попередніх виданнях. Додано розлогі текстологічні, історико-літературні та реальні коментарі.

У том 11 включено листи Лесі Українки за 1876–1896 роки, збережені в оригіналах, копіях чи першодруках, із загальною передмовою.

Видання присвячене 150-річчю з дня народження Лесі Українки, підготовлене за сприяння Міністерства культури та інформаційної політики України та Українського інституту книги.

Розраховане на широку читацьку аудиторію та призначене для безоплатного розповсюдження.

ISBN 978-966-600-731-8

ISBN 978-966-600-726-4

(Т. 11)

© Волинський національний
університет імені Лесі Українки,
2021

ЗМІСТ

Передмова 19

1876

1. До родини Драгоманових. Кінець червня—
початок липня 1876 р. Новоград-Волинський 53 443
2. До родини Драгоманових
Осінь 1876 р. Новоград-Волинський 53 447

1877

3. До родини Драгоманових
24 лютого 1877 р. Новоград-Волинський 54 449
4. До родини Драгоманових
Початок квітня 1877 р. Новоград-Волинський 54 449

1881

5. До Є. І. Драгоманової
14 грудня 1881 р. Луцьк 55 450

1882

6. До Є. І. Драгоманової
14 січня 1882 р. Київ 56 452

1883

7. До Є. І. Драгоманової
11 березня 1883 р. Київ 57 453
8. До О. П. Косач (матері)
26 жовтня 1883 р. Київ 58 454

1884

9. До Є. І. Драгоманової
22 квітня 1884 р. Колодяжне 60 455

10. До Є. І. Драгоманової
15 травня 1884 р. Колодяжне 60 456
11. До Є. І. Драгоманової
9 червня 1884 р. Колодяжне 61 456
12. До Є. І. Драгоманової
Друга пол. червня 1884 р. Колодяжне 62 456
13. До Є. І. Драгоманової
Перша пол. листопада 1884 р. Колодяжне 62 457

1885

14. До Є. І. Драгоманової
Кінець січня — лютий 1885 р. Колодяжне 63 457
15. До Є. І. Драгоманової
22 жовтня 1885 р. Колодяжне 63 458

1888

16. До родини Драгоманових
25 березня 1888 р. Колодяжне 65 458
17. До М. П. Косача
Травень 1888 р. Колодяжне 66 460
18. До М. П. Драгоманова
Червень 1888 р. Колодяжне 67 461
19. До М. П. Косача
Початок жовтня 1888 р. Колодяжне 69 462

1889

20. До Є. І. Драгоманової
Після 13 січня 1889 р. Колодяжне 72 464
21. До батьків
Близько 20 березня 1889 р. Колодяжне 73 464
22. До Є. І. Драгоманової
24 червня 1889 р. Колодяжне 74 465
23. До О. П. Косач (матері)
8 липня 1889 р. Одеса 75 465
24. До О. П. Косач (матері)
18 липня 1889 р. Одеса 77 467

25. До О. П. Косач (матері)
18 серпня 1889 р. Одеса 79 468
26. До М. П. Косача
Початок жовтня 1889 р. Колодяжне 80 469
27. До М. П. Косача
Перша пол. листопада 1889 р. Одеса 82 471
28. До М. П. Косача
8–10 грудня 1889 р. Колодяжне 85 472

1890

29. До М. П. Драгоманова
5 січня 1890 р. Колодяжне 92 477
30. До Є. І. Драгоманової
Початок січня 1890 р. Колодяжне 95 478
31. До О. П. Косач (матері)
15 лютого 1890 р. Київ 96 479
32. До О. П. Косач (матері)
21 лютого 1890 р. Київ 97 480
33. До О. П. Косач (матері)
1 березня 1890 р. Київ 98 482
34. До О. П. Косач (матері)
4 березня 1890 р. Київ 102 484
35. До М. П. Косача
Перша пол. квітня 1890 р. Колодяжне 103 485
36. До М. П. Косача
31 травня 1890 р. Колодяжне 108 486
37. До О. П. Косач (матері)
26 червня 1890 р. Колодяжне 111 487
38. До М. П. Драгоманова
18 грудня 1890 р. Луцьк 112 487

1891

39. До М. І. Павлика
14 лютого 1891 р. Відень 117 489
40. До М. П. Косача
25 лютого 1891 р. Відень 118 490

41.	До М. І. Павлика 3 березня 1891 р. Відень	128	492
42.	До О. П. Косач (сестри) 4 березня 1891 р. Відень	130	493
43.	До М. І. Павлика 16 березня 1891 р. Відень	132	494
44.	До М. П. Драгоманова 17 березня 1891 р. Відень	134	495
45.	До В. Лукича 20 березня 1891 р. Львів	138	496
46.	До М. П. Косача Кінець березня 1891 р. Колодяжне	139	496
47.	До О. Ф. Франко 21 травня 1891 р. Колодяжне	141	497
48.	До М. І. Павлика 22 червня 1891 р. Євпаторія	142	498
49.	До О. П. Косач (матері) 5 липня 1891 р. Євпаторія	144	498
50.	До О. П. Косач (матері) 9 липня 1891 р. Євпаторія	145	499
51.	До О. П. Косач (матері) 12 або 15 липня 1891 р. Євпаторія	147	499
52.	До О. П. Косач (матері) 19 липня 1891 р. Євпаторія	148	500
53.	До О. П. Косач (сестри) 23 липня 1891 р. Євпаторія	149	500
54.	До О. П. Косач (матері) 26 липня 1891 р. Євпаторія	151	501
55.	До О. П. Косач (матері) 28 липня 1891 р. Євпаторія	152	502
56.	До М. П. Драгоманова 28 липня 1891 р. Євпаторія	153	503
57.	До М. І. Павлика 28 липня 1891 р. Євпаторія	156	503
58.	До М. І. Павлика 24 серпня 1891 р. Шабо	159	504

59.	До О. П. Косач (матері) 31 серпня 1891 р. Шабо	161	505
60.	До М. П. Драгоманова 3 вересня 1891 р. Шабо	162	505
61.	До П. А. Косача 18 вересня 1891 р. Шабо	168	507
62.	До М. І. Павлика 13 жовтня 1891 р. Колодяжне	169	508
63.	До М. І. Павлика 2–3 листопада 1891 р. Колодяжне	172	508
64.	До М. І. Павлика 2–3 грудня 1891 р. Колодяжне	173	509

1892

65.	До М. П. Драгоманова 2 січня 1892 р. Колодяжне	177	510
66.	До М. І. Павлика Перша пол. січня 1892 р. Колодяжне	180	510
67.	До М. П. Драгоманова 15 березня 1892 р. Колодяжне	181	511
68.	До подружжя Шишманових 15 березня 1892 р. Колодяжне	185	512
69.	До І. Я. Франка 2 травня 1892 р. Колодяжне	187	512
70.	До М. І. Павлика 2 травня 1892 р. Колодяжне	188	513
71.	До І. Я. Франка 26 травня 1892 р. Колодяжне	190	514
72.	До подружжя Драгоманових 30 серпня 1892 р. Колодяжне	192	514
73.	До М. П. Драгоманова 27 жовтня 1892 р. Колодяжне	195	516
74.	До М. П. Драгоманова 22 грудня 1892 р. Колодяжне	197	516

1893

75. До Л. М. Драгоманові
22 січня 1893 р. Колодяжне 201 518
76. До М. П. Драгоманова
23 лютого 1893 р. Колодяжне 203 519
77. До родини Драгоманових
Весна 1893 р. Колодяжне 206 520
78. До М. П. Драгоманова
Перша пол. травня 1893 р. Колодяжне 206 520
79. До О. С. Маковея
9 червня 1893 р. Колодяжне 210 522
80. До О. П. Косач (матері)
17 червня 1893 р. Київ 213 523
81. До О. П. Косач (матері)
21 червня 1893 р. Гадяч 214 524
82. До М. П. Драгоманова
5 липня 1893 р. Гадяч 215 525
83. До М. П. Драгоманова
29 серпня 1893 р. Одеса 219 526
84. До М. І. Павлика
29 серпня 1893 р. Одеса 221 527
85. До О. С. Маковея
14 вересня 1893 р. Колодяжне 223 527
86. До родини Драгоманових
Перша пол. жовтня 1893 р. Колодяжне 225 527
87. До О. С. Маковея
7 жовтня 1893 р. Колодяжне 226 528
88. До М. П. Драгоманова
15 жовтня 1893 р. Колодяжне 228 528
89. До Є. І. Драгоманові
16–22 жовтня 1893 р. Колодяжне 230 529
90. До І. Я. Франка
23 жовтня 1893 р. Колодяжне 232 530
91. До родини Драгоманових
30 жовтня 1893 р. Київ 233 530

92. До О. П. Косач (матері) 4 листопада 1893 р. Київ	235	531
93. До О. С. Маковея 12 листопада 1893 р. Київ	238	532
94. До Є. І. Драгоманової 19 листопада 1893 р. Київ	240	533
95. До М. П. Драгоманова 24 листопада 1893 р. Київ	241	533
96. До М. П. Косача 12 грудня 1893 р. Київ	243	534
97. До О. П. Косач (матері) 24 грудня 1893 р. Київ	248	535
98. До О. С. Маковея 24 грудня 1893 р. Київ	249	536
99. До О. П. Косач (матері) 25 грудня 1893 р. Київ	251	536
100. До М. М. Коцюбинського 25 грудня 1893 р. Київ	252	536
101. До О. П. Косач (матері) 27 грудня 1893 р. Київ	253	537
102. До О. П. Косач (матері) 30 грудня 1893 р. Київ	256	537

1894

103. До Є. І. Драгоманової 3 січня 1894 р. Київ	259	538
104. До О. П. Косач (матері) 15 січня 1894 р. Київ	260	538
105. До М. П. Драгоманова 17 січня 1894 р. Київ	262	539
106. До О. П. Косач (матері) 19 січня 1894 р. Київ	264	539
107. До П. А. Косача 22–26 січня 1894 р. Київ	266	540
108. До О. П. Косач (матері) 23 січня 1894 р. Київ	267	540

109. До О. П. Косач (матері) 28 січня 1894 р. Київ	269	540
110. До О. С. Маковея 28 січня 1894 р. Київ	271	541
111. До О. П. Косач (матері) 1 лютого 1894 р. Київ	272	541
112. До О. П. Косач (матері) 3 лютого 1894 р. Київ	274	542
113. До Є. І. Драгоманової 4 лютого 1894 р. Київ	275	542
114. До А. С. Макарової 4 лютого 1894 р. Київ	277	542
115. До О. П. Косач (матері) 9 лютого 1894 р. Київ	279	542
116. До М. П. Драгоманова 9 лютого 1894 р. Київ	280	543
117. До Є. І. Драгоманової 28 лютого 1894 р. Київ	284	544
118. До А. С. Макарової 28 лютого 1894 р. Київ	285	544
119. До О. Г. Барвінського 13 березня 1894 р. Київ	287	545
120. До М. П. Драгоманова 30 березня 1894 р. Київ	288	546
121. До М. П. Драгоманова 17 квітня 1894 р. Київ	290	546
122. До Є. І. Драгоманової 29 квітня — 1 травня 1894 р. Колодяжне	296	546
123. До М. П. Старицького 4 травня 1894 р. Колодяжне	296	547
124. До М. П. Драгоманова 5 травня 1894 р. Колодяжне	297	547
125. До А. С. Макарової 14 травня 1894 р. Колодяжне	300	548
126. До Є. І. Драгоманової 7 червня 1894 р. Колодяжне	302	548

127. До О. П. Косач (матері) 14 червня 1894 р. Софія	302	548
128. До М. І. Павлика 27 червня 1894 р. Софія	304	549
129. До Оксани, Ізидори та Миколи Косачів Перед 28 липня 1894 р. Софія	307	550
130. До М. П. Драгоманова 31 липня 1894 р. Владая	308	550
131. До Л. М. Драгоманової 1 серпня 1894 р. Владая	310	551
132. До О. П. Косач (сестри) 1 серпня 1894 р. Владая	311	551
133. До М. І. Павлика 13 серпня 1894 р. Владая	313	552
134. До подружжя Драгоманових 18 серпня 1894 р. Владая	315	552
135. До М. П. Драгоманова 28 серпня 1894 р. Владая	316	553
136. До М. І. Павлика 1 вересня 1894 р. Владая	318	554
137. До подружжя Драгоманових 3 вересня 1894 р. Владая	321	555
138. До Оксани, Ізидори та Миколи Косачів 3 вересня 1894 р. Владая	323	555
139. До М. П. Драгоманова 15 вересня 1894 р. Софія	323	555
140. До М. І. Павлика 17 вересня 1894 р. Софія	325	556
141. До Є. І. Драгоманової 18 вересня 1894 р. Софія	325	556
142. До М. П. Драгоманова 22 вересня 1894 р. Софія	327	556
143. До О. П. Косач (сестри) 22 вересня 1894 р. Софія	328	556
144. До М. П. Драгоманова 29 вересня 1894 р. Софія	330	557

145. До Л. М. Драгоманової		
29 вересня 1894 р. Софія	331	557
146. До О. П. Косач (матері)		
7 жовтня 1894 р. Софія	333	557
147. До М. І. Павлика		
9 жовтня 1894 р. Софія	333	558

1895

148. До О. П. Косач (сестри)		
31 грудня 1894, 2 січня 1895 рр. Софія	335	558
149. Листівка до О. П. Косач (сестри)		
1 січня 1895 р. Софія	338	559
150. До Є. І. Драгоманової		
Перед 6 січня 1895 р. Софія	338	559
151. До А. С. Макарової		
23 січня 1895 р. Софія	339	559
152. До М. І. Павлика		
23 січня 1895 р. Софія	342	560
153. До М. І. Павлика		
2 лютого 1895 р. Софія	344	561
154. До М. І. Павлика		
12 лютого 1895 р. Софія	345	561
155. До А. С. Макарової		
Близько 26 лютого 1895 р. Софія	348	562
156. До М. І. Павлика		
26 лютого 1895 р. Софія	349	563
157. До М. І. Павлика		
1 березня 1895 р. Софія	353	563
158. До І. Я. Франка		
2 березня 1895 р. Софія	354	564
159. До М. І. Павлика		
2 березня 1895 р. Софія	355	565
160. До М. І. Павлика		
8 березня 1895 р. Софія	356	565
161. До Є. І. Драгоманової		
9 березня 1895 р. Софія	357	566

162. До М. І. Павлика 11–12 березня 1895 р. Софія	358	566
163. До М. І. Павлика 26 березня 1895 р. Софія	360	567
164. До М. І. Павлика 31 березня 1895 р. Софія	361	568
165. До В. М. Крохмалю 3 квітня 1895 р. Софія	363	568
166. До М. І. Павлика 8–9 квітня 1895 р. Софія	364	569
167. До М. І. Павлика 19 квітня 1895 р. Софія	366	569
168. До М. І. Павлика 4 травня 1895 р. Софія	368	570
169. До О. П. Косач (сестри) 8 травня 1895 р. Софія	368	570
170. До М. І. Павлика 12 травня 1895 р. Софія	370	570
171. До М. І. Павлика 21 травня 1895 р. Софія	371	571
172. До М. І. Павлика 3 череня 1895 р. Софія	373	571
173. До М. І. Павлика 8 червня 1895 р. Софія	375	573
174. До П. А. Косача 25 червня 1895 р. Софія	376	573
175. До М. І. Павлика 15 липня 1895 р. Софія	377	573
176. До О. П. Косач (матері) 19 липня 1895 р. Софія	379	574
177. До М. І. Павлика 24 липня 1895 р. Владая	381	574
178. До Д. Я. Лукіяновича Після 30 липня 1895 р. Владая	383	575
179. До М. І. Павлика 3 серпня 1895 р. Владая	384	575

180. До М. І. Павлика 19 серпня 1895 р. Броди	385	576
181. До М. І. Павлика 21 серпня 1895 р. Колодяжне	386	577
182. До М. І. Павлика 30 серпня 1895 р. Колодяжне	386	577
183. До Л. М. Драгоманові 1 вересня 1895 р. Колодяжне	387	577
184. До подружжя Шишманових 2 вересня 1895 р. Колодяжне	389	578
185. До М. І. Павлика 2 вересня 1895 р. Колодяжне	390	578
186. До М. І. Павлика 6 вересня 1895 р. Колодяжне	391	578
187. До О. П. Косач (сестри) 10 вересня 1895 р. Колодяжне	392	579
188. До Л. М. Драгоманові 10 вересня 1895 р. Колодяжне	393	579
189. До А. М. Драгоманові 10 вересня 1895 р. Колодяжне	395	580
190. До М. П. Косача (брата Миколи) 16 вересня 1895 р. Колодяжне	396	581
191. До О. П. Косач (матері) 23 вересня 1895 р. Колодяжне	397	581
192. До С. М. Драгоманова 15 жовтня 1895 р. Колодяжне	398	581
193. До О. Ф. Франко 15 жовтня 1895 р. Колодяжне	399	582
194. До родини Драгоманових 21 жовтня 1895 р. Колодяжне	401	582
195. До Л. М. Драгоманові-Шишманові 9 листопада 1895 р. Київ	403	582
196. До Л. М. Драгоманові 9 листопада 1895 р. Київ	405	583
197. До А. М. Драгоманові 9 листопада 1895 р. Київ	407	583

198. До А. Ю. Кримського 19 листопада 1895 р. Київ	407	584
199. До Л. М. Драгоманові 9 грудня 1895 р. Київ	409	584

1896

200. До Л. М. Драгоманові-Шишманові 30 січня 1896 р. Київ	411	585
201. До Л. М. Драгоманові 10 лютого 1896 р. Київ	413	586
202. До Л. М. Драгоманові 7 березня 1896 р. Київ	415	586
203. До О. П. Косач (матері) 16 березня 1896 р. Київ	417	586
204. До А. М. Драгоманові 17 березня 1896 р. Київ	418	587
205. До Л. М. Драгоманові-Шишманові 9 червня 1896 р. Колодяжне	419	587
206. До Л. М. Драгоманові 3 серпня 1896 р. Колодяжне	422	588
207. До Л. М. Драгоманові-Шишманові 3 серпня 1896 р. Колодяжне	423	588
208. До Л. М. Драгоманові 11 вересня 1896 р. Колодяжне	424	589
209. До О. П. Косач (матері) 13 вересня 1896 р. Колодяжне	425	589
210. До О. П. Косач (сестри) 17 вересня 1896 р. Колодяжне	427	590
211. До О. П. Косач (сестри) 24 вересня 1896 р. Колодяжне	429	590
212. До О. П. Косач (матері) 30 вересня 1896 р. Колодяжне	431	591
213. До Л. М. Драгоманові-Шишманові 2 жовтня 1896 р. Колодяжне	433	592
214. До Л. М. Драгоманові 10 жовтня 1896 р. Колодяжне	437	594

215. До Л. М. Драгоманової	
18 листопада 1896 р. Київ	439 594
216. До Л. М. Драгоманової-Шишманової	
19 листопада 1896 р. Київ	440 595
217. До Л. М. Драгоманової	
19 грудня 1896 р. Київ	440 596
Коментарі та примітки	443

Номери сторінок, на яких починаються коментарі
до відповідних листів, подано курсивом у стовпці праворуч.

ПЕРЕДМОВА

Листи Лесі Українки дають змогу побачити вітчизняну культуру модерністської доби в надзвичайно цікавому, майже що унікальному оптичному ракурсі, простежити безліч сюжетів і подій із тодішнього літературного, мистецького, інтелектуального, політичного й громадського життя, скласти уявлення про формування покоління, якому судилося відродити українську державу. Ці документи епохи, звичайно ж, суто приватні, із них дуже багато дізнаємося про людські взаємини, побут, звичаї, найдрібніші деталі, за наявності яких тільки й можна зануритися в саму атмосферу часу. Понад дев'ятсот відомих на сьогодні листів, написаних між червнем 1876 і серпнем 1913 року (що далеко не вичерпує епістолярій поетеси), неможливо коментувати, не звернувши уваги на особливості листа як своєрідного літературного жанру зі специфічною риторикою, композицією, можливо, навіть і поетикою. У кожному разі, із поняттями «правдивості», «фактичної достовірності», й особливо тієї славутної «щирості» тут треба бути дуже й дуже обережними, бо вони незрідка — лише частина, ознака, елемент глибшої стратегії письма, літературної, текстової гри (часом усвідомлюваної, часом, можливо, і ні). Коли говорити про авторські маски, то поодинокі розпачливо-одверті звірвання й саморефлексії тут же зрівноважуються, камуфлюються блискучою й повсюдною іронією.

У звертанні до різних адресатів Леся Українка здебільшого постає в різних іпостасях. Скажімо, до матері пише, дбаючи про пильне дотримання такого собі родинного дипломатичного етикету, зважуючи і слова, і вирази, й інтонації, боячись

наразитися на докори чи зав'язнути у безвихідних суперечках. Але в деяких листах, що стосуються переважно справ літературних, тон ураз міняється: вона, бачачи перед собою шановану колегу по цеху, роздає жорсткі оцінки опонентам, ділиться читацькими враженнями й творчими планами, обговорює мистецькі новинки, входить у деталі письменницького ремесла. Естетичні вподобання Олени Пчілки та Лесі Українки незрідка виявляються дуже близькими. Якщо, скажімо, спробувати змалювати образ Ольги Драгоманової-Косач за листами її доньки, він вийде неоднозначним і досить суперечливим.

Щодо стратегій саморепрезентації, ролей і масок у текстовій грі надзвичайно цікавим видається листування з Іваном Франком. Тут складність, мінливість стосунків, які то ставали щирішими, то знов холоднішали (зокрема під впливом їхніх літературних публічних дискусій), простежується навіть на рівні звертань. Вони обоє уникали узвичаєного «галицького» церемонного стилю (який страшенно разить, скажімо, і в Агатангела Кримського, і ще більше в Остапа Луцького). Тож часами молодша адресантка вживає чи не трохи іронічне шанобливе *Cher Maître* (метром Франко для неї навряд чи видавався з огляду на їхні естетичні незгоди), іноді зовсім офіційне й чемне «Високоповажаний добродію». Натомість у щиріших листах про спільні літературні проекти враз з'являється «Високошанований товаришу й добродію» та навіть «Дорогий товаришу». А у великому, цілковито — іноді на грані надриву — сповідальному листі, відправленому під Новий 1903 рік, листі, тон якого контрастує з усім досі сказаним, спеціально оговорюється й особливе звертання: «Дорогий Пане Товаришу, коли Ви дозволяєте так себе назвати, то я з охотою готова».¹ За тоном її листування з Франком можна чи не простежити перипетії, зміни стосунків між молодшим і старшим літературним поколінням. (Урешті, у багатьох присудах вони ніколи не могли би порозумітися. Хоча би в оцінці західних модерністів, як-от Поля Верлена, якого Франко вважав

¹ Лесья Українка. Листи. 1898–1902. Київ: Комора, 2017. С. 518.

«...чоловіком, може, й геніальним, та від молоду затроеним алкоголізмом [...]. Ніщо так не характеризує його, як видана недискретним та падким на скандал книгарем збірочка його віршів, що по його смерті лишилася в його теці. [...] Ота збірка Верленових віршів, видана з початком 1896 року, була найкращим покажчиком того, що Макс Нордау назвав дегенерацією в сучасній французькій літературі. Далі в тім напрямі йти вже нікуди; лишається хіба поворот — або клініка та дім для божевільних».^I Натомість Леся Українка наголошувала, що «Верлен був дуже щирий поет і таки справжній поет»,^{II} а його бійка з Рембо і всі скандальні перипетії стосунків не мають впливати на естетичні оцінки.)

Читачам її епістолярію слід мати на увазі насиченість текстів цитатами, алюзіями, інтертекстуальними лінками, посиленнями й коментарями. У цьому стиль Українчиних листів дуже зближується з її белетристичною манерою. Загалом із них можна скласти дуже виразне уявлення про характер її європеїзму. Це не лише гасло, не лише перекладацтво й усвідомлення необхідності долучення української літератури до спільних джерел західної цивілізації. Її очитаність і обізнаність у зарубіжних літературах — таки ж від давнини до сучасності! — така ґрунтовна, її тексти такою мірою постають палімпсестами, писаними поверх давніших збережених від забуття слів, що в якомусь сенсі, швидше не стильовому, а філософському чи культурологічному, вона таки неокласична авторка. І листи це потверджують так само переконливо, як і драми.

Ідеться в її листуванні про ту ціннісну переорієнтацію, що зачіпала всі сфери життя, про зречення узвичаєних ієрархій і приписів. Індивідуалістський бунт молодого покоління підривав патріархальні святощі й заборони, стереотипи й засади подвійної моралі, беззаперечну владу батьків над дітьми

^I Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Київ: Наукова думка, 1976–1986. Т. 31. С. 36.

^{II} Леся Українка. Листи. 1903–1913. Київ: Комора, 2018. С. 21.

та прерогативу загалу контролювати приватне життя, обмежувати інтелектуальні зацікавлення й свободу творчості. Наголошувалося право вибору, а відтак і неподільної відповідальності за нього. Індивідуалізм став гаслом модерністської доби, а проблеми особистої незалежності дебатувалися дуже пристрасно.

Будь-які форми примусу, цензури викликали активний спротив. З'являлися різноманітні ініціативи, що змінювали узвичаєні способи соціалізації. Це, зокрема, стосувалося й освітніх стратегій, які вироблялися для покоління «громадських» дітей, аби вберегти їх від русифікаторських впливів. Ровесники Лариси Косач якраз і були тими ошатно вбраними дівчатками й хлопчиками з гарних родин, що викликали подив на київських вулицях чи алеях Ботанічного саду: вони розмовляли між собою українською, і то їхня вироблена літературна мова навіть на обивательське вухо відрізнялася від тієї, якою послуговувалися няньки й куховарки в заможних садибах. Аби унезалежитися від програм офіційних гімназій, Ольга Петрівна Драгоманова-Косач зважується на дуже складний експеримент. Діти довго вчилися з домашніми вчителями, екстерном складали шкільні іспити. У ситуації, коли не було ні підручників, ні навіть просто дитячих книжок, завдання видавалося майже неможливим. Людмила Старицька, близька подруга Лариси Косач, згадувала, як їй, зовсім маленькій, «дядя Коля», тобто материн брат Микола Віталійович Лисенко, читав диктанти з творів Нечуя-Левицького. А якраз Микола Лисенко небезпечність дівочих пансіонів добре усвідомлював. Його мама, Людмила рідна бабуся, виховувалася у Смольному інституті й вийшла звідти цілковито зросійщеною. Українську забула, користуватися нею відмовлялася попри гострі конфлікти з сином. (Як згадують, часом вони в родині спілкувалася французькою, бо Микола Віталійович не хотів уживати російську.) У листуванні з бабусяю Єлисаветою Драгомановою маємо чимало свідчень внучки про домашні заняття. Грудень 1881: «Мы учимось дома, до насъ ходыть учитель студентъ і ходыть до насъ каждый день я ище беру

уроки на фортопяні і хожу разъ въ неділю».^I І в тому ж листі згадка про одне з перших, київських уже, театральних вражень. На Шевченкові роковини діти вчать вірші, влаштовують вистави: це свято антидержавне, «сепаратистське», тож до протестної діяльності долучаються дуже рано. Був у Косачів і домашній театр: скажімо, Олена Пчілка спеціально написала для нього лялькову п'єсу «Кармелюк». Микола Лисенко komponує кілька дитячих опер, спонукаючи малечу до сценічних дебютів. Навіть підготував україномовний посібник із музичної грамоти. Микола Віталійович був душею численних громадських справ. А його тріумфи як композитора й хормейстера часто ставали й тріумфами українського мистецтва. У листах із Києва Лариса Косач згадує про це не раз. До прикладу, про виставу оперети «Чорноморці» (за участі Людмили Старицької) в лютому 1890: «Чорноморці пройшли дуже добре, людей було сила, аплодісментів сила! Визивали Лисенка. Людя дуже лепсько зограла Наталку».^{II} Про успіх Миколи Віталійовича читаємо і в листі, датованому 20 лютого (4 березня) 1890, але тут уже звучить і виразна іронія щодо втручання офіційних кураторів концерту: «При виході Лисенка застукали панії “пожимали руку і восторженно бблагодарили” — “спасибі, спасибі!”... Якби не три “народних гімна”, то зовсім був би славний концерт, а то все таки трохи зопсувалось враження».^{III}

Коли Леся Українка та Максим Славинський підготували переклад віршів Генріха Гейне, композитор поклав на музику кілька з них. Поетка написала про це матері, не приховуючи захвату: «Лисенко грав мені нові композиції на Гейне і я прийшла од них в нестям, бо вони справді дуже гарні. Він зложив музику на три пісні: “Коли настав чудовий май”, “Чого так поблідли ті рожі ясні” і “З мого тяжкого суму”».^{IV} Загалом Лисенко створив 12 солоспівів і 2 дуети на тексти Гейне в перекладі Лесі Українки та Максима Славинського. Ці речі подосі

^I Леся Українка. Листи. 1876–1897. Київ: Комора, 2016. С. 41.

^{II} Там само, с. 88.

^{III} Там само, с. 93.

^{IV} Там само, с. 205.

входять до репертуару наших виконавців. (До слова, найпопулярнішим із того гейнівського циклу виявився романс «Коли розлучаються двоє», переклад тексту зробив Максим Славинський.)

У Колодяжному старша донька часом zostавалася за господиню й виховательку менших, а до того ж була скута суворою лікарськими обмеженнями. Тоді життя виглядало приблизно таким, як описано матері 14 (26) червня 1890: «У мене нога болить як і перше, я “більшею частію лежу на кроваті”, читаю Тена і варю варення, часами пишу вірші». ^I Варіанти такого стану й статусу знаходимо в кількох листах. Замість варення могло бути приготування пастили з яблук (доводилося притьмом рятувати щедрій урожай), замість Іпполита Тена, скажімо, Моріс Верн чи улюбленець Байрон. А «робочим настроєм» для віршів завжди дуже тішилася. «Почуваю себе “як не може бути” (себто — як слід) у своїй новій, маленькій, рожевій хатинці з білими меандрами, (ся хатка має підтримувати в мені оптимістичний настрій)». ^{II}

Незрідка влаштувалися у «Сполучених штатах», тобто родинях Косачів — Лисенків — Старицьких, що мешкали поруч на Маріїнсько-Благовіщенській, літературні конкурси. Давалось якесь слово — і воно мало стати зав'язкою або чинником белетристичного сюжету. До творчості спонукали всіх, писали і старші, й молодші, згодом журі вибирало переможця. Найкращі тексти нагороджувалися «золотим жетоном» і друкувалися на сторінках «Киевской старины». Леся Українка написала так кілька своїх оповідань.

У всіх мандрах європейськими столицями вона zostавалася пристрасною театралкою, намагалася пізнати найновіші мистецькі прямування тієї чи іншої національної культури. У листах із Відня, датованих весною 1891, багато згадок і відгуків про вистави, концерти, опери. Дивилася «Івана Грозного» Олексія Толстого у виконанні знаменитої італійської трупи:

^I Леся Українка. Листи. 1876–1897. Київ: Комора, 2016. С.103.

^{II} Там само, с.168.

«Зобачу як то італіянці по італіянські кацапську тираннію представлятимуть! Там то певне сміх буде».¹ Найбільше ходила у віденську оперу, на Вагнера, Верді. А в Берліні, після хірургічної операції 1899 року, подивилася кілька п'єс Герхардта Гауптмана, якого вважала одним із найяскравіших тоді представників європейської « нової драми ». Його вплив помітний у кількох творах української авторки. Її завжди вабив дух мандрів, пізнання нових земель і культур. І хоча не змогла здійснити довго плекану мрію про кругосвітню подорож, але вражень, по-сучасному кажучи, туристських, мандрівницьких у епістолярії розкидано дуже багато.

Листи розкривають біографічні контексти важливих соціокультурних та психологічних змін, і детальна хроніка тим цікавіша, що описується рівень родинних взаємин, інтимних стосунків між найближчими людьми, — а якраз тут тиск традиції переборювався таки найтяжче. Крім того, жінці треба було долати наслідки узвичаєного тепличного « дівочого » виховання, а отже й цілковитої непристосованості до виживання в нетепличному кліматі: « Мене ж балували, а не виховували », — нарікає в « Блакитній троянді » Любов Гощинська, страждаючи від браку « витривалості ». Листи підсвічують численні Українчині сюжети, історії героїнь, які не хочуть зважати на одвічне « годиться/не годиться ». З усією прямоотою це прокламує Кассандра: « Кассандрі байдуже, що випадає, // що ні, — вона лиш те чинити мусить, // що їй на долю випало ».

Серед інших свобод, які послідовно виборюються, — право жінки **говорити**, обстоювати власну рацію й правоту. Мавка в « Лісовій пісні » зважується на любовне освідчення — і згодом наражається на докори: дівчині негоже забирати перше слово, вона мала би пасивно чекати. Від Кассандри також чекають, щоб « узяла кужілку », « пряла й не пророкувала ». А вже у драмі « В катакомбах » героїні попросту вказують на її місце, звертаючись до високого авторитету: « Великий наш апостол заповідав: // “ А жінка серед збору хай мовчить ” ». І коли дозволити

¹ Там само, с. 118.

жінкам пророкувати, коли не обмежувати їхню активність у публічному просторі, — запевняє єпископ, — це загрожує самому існуванню церкви, самим підвалинам суспільного устрою. Не зважується озватися до Месії в трагічний час перед Голгофою Міріам, адже вона лише «нешасна жінка», і на звинувачення, що хоче «дорівнятись» до сина Божого, уже наражалася. Прерогатива звертатися, починати розмову — це право старшого, авторитетнішого. Порівнюючи ставлення до жінки в Наддніпрянській Україні та в Галичині й Болгарії, Леся Українка звертала увагу якраз на різницю товариських звичаїв і готовність чи небажання вислухати іншу точку зору. «Бути в Болгарії жінкою се не дуже то цікава доля, я б принаймі не хотіла. Коли я кажу, що зосталась би тут на безрік, то Ви ж знаєте які тому причини, а так, незалежно від сього, я нізащо не хотіла б тут жити. В Росії хоч біда й лихо, та хоч людей добрих багато і товариство тебе за людину, а не за мавпу вважає, а тут, хто не має доброї сім'ї, як от Ліда, то чисто хоч об стіну головою бийся. Та врешті в Галичині теж трошки до сього подібне життя (я говорю про життя жінок, на скільки про нього чула). Жінкою тут погано бути, а дівчиною ще гірше, як би тут почати так жити, як живуть усі мої знайомі дівчата, то можна б стати притчею во азицѣх. Я вже й так два скандали зробила: пішла сама з Радою в театр (дві дівчини сами!) а потім ще й на вибори ходила дивитись, аж у самий виборчий двір залізла, — сим я вже й Ліду і її чоловіка перелякала! Я вже не споминаю про те, що я й тут не покинула звичайки “просторікувати”, а се певне тутешнім панам і паничам зовсім скандальним здається».¹ У Відні наддніпрянки й дивували, і захоплювали місцевих січовиків, студентів-українців. Звикнувши «бавити пань» (Леся Українка в листі до родини не відмовляє собі в задоволенні поглузувати над самим цим виразом і звичаєм), зітнулися з «чужодальніми» землячками, котрі вели розмову на рівних, безкомпромісно обстоювали власну точку зору й про жіночність домашнього ангела геть не дбали.

¹ Леся Українка. Листи. 1876–1897. Київ: Комора, 2016. С. 304.

Зміна владних стосунків, нові уявлення про обшири особистої свободи і право індивідуального вибору спричинюють у добу *fin de siècle* кризу патріархальної родини. Проблематикою нової сім'ї переймається й тодішня публіцистика, і красне письменство. Слід мати на увазі, що традиційні структури руйнувалися не лише з огляду на домагання емансипанток, нових жінок, але й у зв'язку зі зміною уявлень про засади маскулінності. Освічена передова молодь категорично не приймала стороннього втручання, будь то материнське благословення, батьківський дозвіл чи пресловуте напучування священника про обов'язок дружини «убоятися мужа свого». Відмова вінчатися скандалізувала навіть і не надто старосвітських батьків. Косачівни витримали з цього приводу ціле тяжке змагання. З січня 1905 року Леся Українка пише листа до Михайла Кривинюка у Прагу, звертаючись водночас і до сестри, яка вже мала приїхати до чоловіка. Вітання зі «щасливим покінченням всяких митарств» доповнюються тут розповіддю про тривалі суперечки з матір'ю з приводу громадянського шлюбу й ставлення до «нової сім'ї». Із листа дізнаємося про дискусії з матір'ю: «Вона (сестра Ольга — В. А.) писала мені, що розмови з родичами пройшли тихо, мирно, і з їх боку була повна толерантність. Коли так було до кінця, то я дуже рада, — значить, всі мамині стріли (папа стріл ніколи не вживає) обламалися об мене, і для Лілі їх вже не лишилось; се не раз так бувало і нема нічого дивного, коли й на сей раз так вийшло. Діло в тім, що з осені у мене з мамою (коли ми лиш[а]лись удвох) чимало було принципіальних і непринципіальних розмов на тему про шлюб, вінчання і т. і., тоді було з її боку маса сліз, ридання, прикрих і вразливих речей, часом цілі ночі проходили так, що бодай не згадувати... Тії ночі надломили мені душу і через те я, може, колись мусітиму зробити навіть таке, від якого ви з Лілею щасливо врятувались. Але як коли почуете про мене щось подібного, то не кидайте каменем, знайте, що тяжкі рани, а не власна воля примусять мене скласти зброю. У всякім разі, мені буде потіхою те, що коли не собі, то своїй найдорожчій сестрі я допомгла пробити

дорогу до вільного і чесного життя; може, без моєї боротьби її боротьба була б трудніша. [...] Так чи інакше, все ж можу сказати, що я перша примусила маму логікою відступитись від крайностей її погляду на невінчаний шлюб, і вона сказала, що не вважає вже себе вправі вживати якогось примусу над Лілею в тім напрямі і щиро відступається від своїх слів, ніби вона не хотіла б у себе приймати невінчаної дочки з дитиною. Логічно і морально я перемогла маму, тільки ся перемога так дорого мене коштувала, що — краще не будем ніколи згадувати про неї». ^I

Щасливий шлюб не втримається на засадах підлеглості. «Коли ти можеш, то се вже досить, — наголошує Леся Українка сестрі, — для жінки з Косачівського роду (згадай, що нам часом на сю тему тітки говорили) і нарешті життя кожної людини складається з моментів, часто суперечних між собою, треба тільки, щоб твоя дружина розуміла і поважала усі ті моменти». ^{II} Остаточний вибір ні з якими авторитетними наставниками не треба узгоджувати. Утім, вітальний лист із приводу одруження закінчено програмовим феміністським постскриптомом: «A G[eorge] Sand все-таки читай! То не вадить!». ^{III}

Конфлікти з авторитарною, таки ж незгідливою матір'ю в листах зачіпаються раз у раз; ідеться знов-таки про ціннісний розрив, про різне ставлення до питань підлеглості й емансипації. Нарікання на материнську «ревність» і бажання вибудувати життя дітей за власним зразком свідчать про ревізію засадничих патріархальних настанов, про модернізацію стосунків суто приватних, родинних. «Тільки все таки се прикро, і тяжко, і фатально, що ні одна моя дружба, чи симпатія, чи любов не могла досі обійтись без сеї отрутної ревности, чи що воно таке, з боку мами». ^{IV} Врешті, про своє вінчання Леся Українка пише сестрі як про крок цілковито вимушений, поступку батькам і загалом: «Спасибі за повіншування і за добрі слова.

^I Леся Українка. Листи. 1903–1913. Київ: Комора, 2018. С. 211–212.

^{II} Леся Українка. Листи. 1898–1902. Київ: Комора, 2017. С. 265.

^{III} Там само, с. 269.

^{IV} Там само, с. 503.

Я думала, що ти скоріш осудиш мене за сей крок, що тобі трудно буде зрозуміти, як могли ми “скласти зброю” там, де ти свою держиш, не хилячи.... І великий камінь знявся з душі моєї, як я побачила, що ти очевидячки “ввійшла в наше положення”. Справді, стілько вимучившись, як я за сей рік, може навіть Галілееве одречення можна зробити, бо таки людина більш не видержить, ніж її сила дозволяє, тай то, якби річ була тільки в мені, то може б я й видержала ще, але наражати К[льоню] на дальшу турботу я вже не могла, се занадто страшно. Сподіваюсь, що тепер матимем спокій хоч від людей, коли не від иншого чого».¹

Ревізія патріархальних ціннісних ієрархій супроводжувалася водночас виробленням нових форм спілкування та моделей стосунків. Жінка входила у заказаний для неї досі публічний простір, у нові обшири, звикала до нових ролей. Звільнення від гніту поведінкових стереотипів означало непорівнянно більшу свободу в особистих взаєминах. Ще у «Блакитній троянді» старосвітська тіточка скрушно нарікала на непотрібні й шкідливі новації молодшої генерації («непережитого» автобіографічного матеріалу в цьому творі таки справді багато): «І що то тепер повелось: товариш, товаришка. По-моему, жінка жінкою, а мужчина мужчиною; яке там товаришування?». Але цей голос патріархальної спільноти вже інтерпретується іронічно. У листуванні Лесі Українки так багато йдеться про сестринство, побратимство, товаришування, про інтелектуальну й творчу дружбу, що всі ці мотиви в її прозі й драматургії (хоча б у «Вілі-посестрі», «Ізольді Білорукій», «Кассандрі», «Оргії») є всі підстави вважати таки почасті автобіографічними. Із сестрою Ольгою її єднала особлива приязнь: «З твого листа глянула на мене така жива, молода, гаряча душа, що, далєбі, яснішим здався світ навколо і не такою страшною прийдешність. Я думаю, що ми ніколи не розійдемось різно, завжді будемо рідними не тільки по крові, але й по духу, — а чі кожна людина має таких рідних? Коли б ми

¹ Лєся Українка. Листи. 1903–1913. Київ: Комора, 2018. С. 337.

тепер були вкупі, багато з того, що я тепер кажу, не треба було-б казати, воно було б видно так, само. Я допомогла б тобі плакати, як торік, не допитуючись, не вимовляючи зайвих слів. Не дарма я часом порівнюю себе з плющем, єсть в мені щось смуткове, через те може люде в журбі горнутья до мене, через те може й чуже горе ніколи не здається мені пустим, невартим уваги. У нас з тобою є спільна риса: почуття товариства і братерства не тільки до своїх, але й до чужих, не знаю, що заложило його в нас, виховання, чи природа, тільки в нас воно дуже розвине». ^I Побратимом не раз називала Михайла Кривинюка. Сестрі Ользі: «Що до мене, то коли я називаю його своїм братом, то се не жарт і не марне слово. В яких би він відносинах не був до тебе, для мене він уже раз на завжди брат. Ще на новий рік наше з ним побратимство не було вже пустою формою, а потім ті страшні і незабутні для мене часи, що ми вкупі з ним пережили в Мінську, зробили його мені ще ріднішим, показали мені всю одвагу і разом з тим ніжність його серця». ^{II}

Леся Українка завжди дорожить професійною солідарністю, дружбою митців — і в цьому контексті маємо в листуванні надзвичайно цікаві психологічні рефлексії. Узвичаєних пишномовних епістолярних звертань вона за першої нагоди зрікається. Скажімо, Надії Кибальчич пропонує товариський стиль спілкування саме на тій підставі, що обидві належать до поетичного цеху. Називаючи її «товаришкою», пояснює вибір звертання: «Не зову Вас на ймення-“отчество”, бо, правду кажучи, “отчества” Вашого якось я не знаю, тай не дуже люблю сей чуженародній звичай величання. Може не поремствуєте, що називаю Вас товаришкою, бо се ж загальнолюдський звичай зватися так межі людьми однакової “зброї”, а ми ж обидві “воюємо пером”». ^{III} Іванові Франкові, стосунки з яким склалися в різні часи неоднаково, а незгоди та конфлікти почасти виникали ще й на ґрунті програмових, партійних розходжень,

^I Леся Українка. Листи. 1876–1897. Київ: Комора, 2016. С. 480

^{II} Леся Українка. Листи. 1898–1902. Київ: Комора, 2017. С. 267

^{III} Леся Українка. Листи. 1903–1913. Київ: Комора, 2018. С. 388

Леся Українка в одному з листів сформулювала свій найважливіший принцип, яким керувалася в оцінці людей: «З свого боку, я скажу, що Ви для мене не “чий”, а “сам свій”, або коли вже конче треба з тим рахуватись, чи Ви ami, то Ви для мене l'ami de la sainte Poésie, la plus grande et la plus constante de toutes mes amies».^{I, II}

У літературі XIX століття стосунки між жінками поставали, як не раз зазначала сучасна феміністична критика, надто простими й одноманітними, героїнь класичних романів переважно бачимо остороннім поглядом автора-чоловіка. Натомість у модерному письменстві феномен жіночої дружби викликає якнайпильнішу цікавість. Одна з рис культури fin de siècle — це творче співробітництво, інтенсивне спілкування жінок-авторок, засвідчене численними художніми творами, листами, мемуарами тощо. Посутньо змінивши весь європейський культурний ландшафт, нові жінки спромоглися на глибоку саморефлексію й художнє осмислення власного становища, усієї складної й контрверсійної проблематики змін, адаптації до здебільш не надто прихильного середовища. Обговорення жіночого досвіду перестає тепер вважатися чимось безвартісним або маргінальним.

Листування Лесі Українки та Ольги Кобилянської Соломія Павличко назвала якось «втіленням мрії про любов, яка не зреалізувалася в їхньому житті повною мірою. Лесбійською фантазією, для якої дають підстави й щоденники Кобилянської, і її попередні твори».^{III} Подруги виробляють навіть особливу, не завжди зрозумілу для невтаємничених, мову, форми звертання. Листування почалося навесні 1899, поступово, особливо після літа 1901, коли Леся Українка гостювала в Кобилянської на Буковині після мінської трагедії, тон його стає все більш інтимним і довірчим. Коли в першому листі

^I Друг святої Поезії, найбільшого і найпостійнішого з усіх моїх друзів (франц).

^{II} Леся Українка. Листи. 1903–1913. Київ: Комора, 2018. С. 149.

^{III} Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. Київ: Либідь, 1997. С. 86.

адресатку названо «дорогою і шанованою товаришкою», то далі з'являється ряд вибагливих і значущих у їхньому символічному підтексті варіантів. «Liebe, ferne Lotosblume!», «Дорога моя товаришко!», «Liebe, liebste Wunderblume!»...^I А від літа 1901 виробляється стиль звертання у третій особі: «хтось» і «хтосічок», «хтось біленький» і «хтось чорненький». «Хтось комусь пише нарешті таки навсправжки, а не тими картками, що все здаються комусь не справжніми листами, а сурогатами листів. Ой, якби то тут були ми так “хтось та ще хтось”, як у Чернівцях, то б то було славно! але що вже казати...»^{II} «Хтось когось дуже жалує і любить, з охотою і сів би і ліг би коло когось і розважив би ліпше, ніж ті духи (хтось на них eifersüchtig), духи не можуть любити, а хтось може і любити».^{III} Така дружба — це ще й віра в обранство: «Хтось хотів би зробити комусь тепер найніжніші пасси, бо хтось дуже розуміє когось і через те і жалує когось дуже і зовсім не жалує, бо знає, що хто має силу ходити по гострім камінні, то завжди перейде по ньому до чогось високого, до вищого, ніж звичайно можна дійти рівними та гладкими стежками. А хтось має силу, хтось може. О, я ніколи не забуду, як хтось писав новелю в сі остатні дні перед виїздом когось з Черновець, — коли хтось так робить, то хтось багато може і буде могти, і не загине, а зірве собі золоту зірку з неба і цвіт папороті з землі і буде знати те, чого багато-багато інших людей не знають». «Не всі мають те, що хтось має, хтось має іскру в серці, огонь в душі, се може не дає щастя, але дає щось більше і вище від щастя, щось таке, чому назви нема в людській мові. Правда ж? правда?».^{IV} Творчість Леся Українка послідовно підносить як вищий осяг, свободу самовияву цінує більше, ніж успіх, визнання і навіть щастя.

Феміністичний дискурс у листуванні дуже значущий, хоча на перший погляд може здатися (і схожі інтерпретації вже

^I Леся Українка. Листи. 1898–1902. Київ: Комора, 2017. С. 228, 234, 276.

^{II} Там само, с. 299.

^{III} Там само, с. 399.

^{IV} Там само, с. 303, 307.

звучали останні роки!), що таке популярне тоді «жіноче питання» Леся Українку не цікавить. Михайлу Павлику вона пише, що знаходить ідею жіночої газети цікавою. (Згодом ця ідея втілиться в альманасі «Перший вінок».) Але, разом із тим, «по нашій думці власне не мав би то бути виключно жіночий журнал, тай взагалі зовсім не такий, яким хоче, чи хотіла зробити п. Кобрин[ська]. Як на мене, то я не розумію, що нового можна ще видумати в теорії до квестії жіночої, що можна такого сказати нескучного про неї. Не скучно хіба, коли описуються факти з жіночого життя і розбирається жіноча психологія, у гарній формі та й ще з таланом, і то сепаратизм сей трохи смішноватий».¹ Просьбу Кобринської написати про «жінку-українку і її діяльність на полі національного відродження» Леся Українка коментує М. Павликові з іронією. Заклично-народницька риторика вірша, що його спеціально написала Олена Пчілка для «Першого вінка», очевидно, не могла не видатися Лесі наївною й навіть чи не трохи смішною. Їй більше йдеться про відображення жіночої психології, про представлення в літературі жіночого досвіду, про перегляд основоположних мотивів і міфологем патріархальної культури, — ніж про «жінку-українку/.../на полі національного відродження».

Річ у тім, що питання жіночої емансипації наприкінці ХІХ століття були складовою багатьох політичних програм, найперш, очевидно, ліберально-соціалістичних. Українські політичні лідери охоче солідаризувалися з жіночим рухом — той же І. Франко, М. Павлик, знаємо, переймалися виданням жіночої газети, альманаху «Перший вінок». Але фемінізм як **проблема культури** українські інтелектуали в цей час майже не усвідомлювали, ототожнення чоловічого й загальнолюдського, позірна неприсутність жінки в культуротворчих процесах, обмеженість суспільних ролей, їй дозволених, і можливостей самовираження, їй приступних, — усе це здавалося «природним», одвіку усталеним і незмінним. Непересічну жінку вдостоювали честі називатися «одиноким

¹ Леся Українка. Листи. 1876–1897. Київ: Комора, 2016. С. 197.

мужчиною» й тим ніби возводили у привілейований статус. Спрощення (а часом і звольгаризованості) проблем жіночої емансипації й жіночого самостановлення лише до патріотичної риторики про «жінку-українку» й про «сестринську спільку» задля праці «на користь рідному краю» Леся Українка не приймала. Феміністки рубежу віків (і це добре помітно у працях Н. Кобринської, згодом у деклараціях «Союзу українок» і статтях Мілени Рудницької) більше акцентують боротьбу за рівність прав, зокрема політичних та економічних, для обох статей, протестують проти упослідження й гноблення жінки, якій суспільний устрій унеможливило самореалізацію в багатьох сферах життя. Жінку-мисткиню так само трактують, одверто чи в підтексті, меншевартісною, адже самі теми, яких вона торкається, літературний істеблшмент вважає дрібними й малозначущими. Навіть авторки «Першого вінка» застерігають, що вони й не пробують поставити себе в ряд зі «славутними митцями» — мужчинами, адресуючись лише до «несміливих/.../жіночих душ». Натомість критики-чоловіки, які й усталили ці уявлення про жіноче як маргінальне, навіть у оцінюванні найталановитіших письменниць охоче вдаються до поблажливо-вибачливого менторського тону. Ця зверхня поблажливність виразно помітна і в статтях та листах Івана Франка, зокрема коли йшлося про творчість Лесі Українки та Ольги Кобилянської.

Леся Українка поблажливості тут ніколи не приймала. На особистісному рівні для неї, обтяженої шляхетським родинним спадком, певністю того, що «у кров переходить лицарство», важливішою, може, була не так рівність прав, як рівність можливостей і обов'язків.

У листах незрідка відбито той психологічний досвід, ті переживання самої Лариси Косач, якими вона наділить згодом своїх персонажів. І простежити різні інтерпретації тих самих, власне, душевних станів у листах — як документальних фрагментах автобіографії — та в художніх текстах, де цей психологічний досвід стає характеристикою літературного героя, ознакою стилю, — запаморочливо цікаво, бо якраз тут

«документ» і «письмо», «реальна дійсність» і «мінлива фантазія» стають чи то взаємовіддзеркаленими, чи то, у певних аспектах, принципово нерозрізнюваними. Епістолярій Лесі Українки серйозно підриває досі почасти авторитетні уявлення про принципову відмінність художнього та нехудожнього тексту, проблематизує розрізнення між довіри вартим «життєвим свідченням» і підозрілою авторською фантазією, фікцією. Листи, автобіографії часто трактують як «джерела», «допоміжні матеріали» для інтерпретації високого, сакралізованого художнього тексту. Акцентоване постструктуралістами поняття «письма» цю опозицію маргінального/центрального таки знімає, а в деяких випадках маргінальне навіть стає центральним.

У її листах багато роздумів над самою психологією творчого процесу. Ідеологічний примус, спонука чи почуття обов'язку тут жодного значення не мають. Мало того, процес письма майже не контролюється свідомістю. «Власне найтрудніше “зважити” не писати віршів, бо то не робота, а так собі хвиливі імпровізації, певна форма нападів божевілья, за які людина здебільшого ручити не може; взагалі ж я вмисне, з виразним заміром, ніколи не віршую, — як не йдуть вірші сами на думку, то я їх ніколи не кличу, хоч би й рік цілий — обійдеться». ^I Іванові Франку вона звірялася: «Але я думаю, що власне ті наші думки і почуття чогось варті, які нам або страшно, або “трохи соромно” нести “геть на розпуття шляхове”, — значить то щирі, інтенсивні почуття, або гарячі, або до болю холодні, але не літні, а власне автор Апокаліпсиса дав добру науку не так людям взагалі, як власне поетам та артистам: будь гарячий або холодний, але не теплий». ^{II} Незрідка поетична творчість зближується з галюцинаціями, божевіллям, одержимістю. Про свої нервові хвороби й діагнози вона іронічно пише М. Павликові: «Нерви часом не дають спокою, але то вже їм так годиться, либонь, чі не професія того вимагає». ^{III}

^I Леся Українка. Листи. 1898–1902. Київ: Комора, 2017. С. 392–393.

^{II} Там само, с. 519.

^{III} Там само, с. 205.

Людмилі Старицькій-Черняхівській вона розповідає про свої стани розлогіше: «Та й се фраза, що я пишу “только въ припадкѣ умопомѣшательства”, бо я тоді тільки можу боротись (чи скорійше забувати про боротьбу) з виснаженням, високою температурою і іншими пригнітаючими інтелект симптомами, коли мене попросту гальванізує якась *idée fixe*, якась непереможня сила. Юрба образів не дає мені спати по ночах, мучить як нова недуга, — оттоді вже приходить демон, лютіший над всі недуги, і наказує мені писати, а потім я знову лежу *Zusammengeklappt*, як порожня торбина. Отак я писала “Лісову Пісню” і все, що писала остатнього року».¹

Очевидно, стосунки жінки-мисткині з музою-натхненницею (чи натхненником?) її поезії мають відрізнятись від узвичаєного обожнювання чоловіком-творцем прекрасної богині. У Лесі Українки маємо принаймні дві спроби персоніфікації вишнього поетичного духу. Коли в цитованому листі це «демон, лютіший над всі недуги», демон, що зневолює й пригнічує, то у вірші «Як я люблю оці години праці» той «хтось», хто вночі «схиляється до мене» і «промовляє чарівні слова», ідентифікується з перелесником, якщо й демоном, то вабливо-прекрасним, але він так само зневолює й знесилює, нагадуючи, може, й про «лихий кінець». Сестру Лілю Леся навіть остерігає від небезпечного знання, від демонічних спокус. Про свої стани й переживання вона не хоче писати молодшій сестрі, бо «ти не хочеш бути поетом-субективістом, писателем “кровописцем” — нащо ж розстроюжувати собі серце й розгвинчувати нерви не вчитаними, а живими типами Достоевского? Для вас, мої дорогі сестри і брати, я хотіла б бути енергічною, міцною, з ясним хоч і поважним поглядом, з сильними руками, здатними до постійної і путньої роботи, з нормальним серцем і здоровою душею — тоді мені нічого було-б ховати од вас...»² Поетичне натхнення, отже, прирівняно знов-таки до хворого, одержимого, чи не маніакального стану, якому

¹ Леся Українка. Листи. 1903–1913. Київ: Комора, 2018. С. 589–590.

² Леся Українка. Листи. 1876–1897. Київ: Комора, 2016. С. 408.

протиставлено нетворче психічне здоров'я і врівноваженість. Поетична творчість трактується як метафізичне осяяння, про-видіння, і ніякі раціональні зусилля тут нічого не можуть змінити. Пророчиця Кассандра хотіла б зацікавити й осліпнути, щоб не накликаючи, як здається їй ближнім, зло. Але вона лише бачить, вона, зрештою, лише голос, лише, сказати б, канал зв'язку для передачі трансцендентного знання, пасивний інструмент, керований всевладною Мойрою. Натомість Гелен, який свій віщунський статус використовує для досягнення прагматичних цілей, вміє догодити і владі, й громаді, — тільки підлаштовується під горизонт сподівань своїх адресатів. Кассандра й Гелен просто не можуть порозумітися, бо братові недоступний той трансцендентний досвід, про який говорить сестра. Він ніколи не був у владі могутнього демона-повелителя і твердо вірить, що все лише в людській силі й бажанні. Комунікативний розрив для поета, очевидно, завжди неминучий, у тому сенсі, що коли він зважає на адресата своїх текстів, то втрачає контакт із трансцендентним, коли ж про рецензію не дбає, то не може претендувати на визнання, славу й суспільну значущість. «Непочутість» своєї творчості епохою Леся Українка не без гіркоти усвідомлювала.

Листування дає матеріал для психоаналітичних інтерпретацій. Ідеться про трактування самого процесу письма, смислотворення. Жіноче письмо в Лесі Українки пов'язане з символікою материнства, народження, плекання дітей, зі стражданнями й умиротворенням породіллі. Скаржачись на втому, порівнює свій стан із материнським самозабуттям: «Ні, се такі мене минулий рік підбив, може почасти і тиї драми, що я понаписувала, я таки їх несамовито писала, — для них воно либонь краще було, а для мене навряд. Ну, та як то через їх, то ще нічого, все таки “произведенія”, — адже часто жінки через дітей здоров'я втрачають і не жалують про те, а се ж теж “діти”, інших же я не маю».¹ Ще виразніше цю метафору наголошено в листі до О. Кобилянської 1913 р.: «Однак хтось

¹ Леся Українка. Листи. 1903–1913. Київ: Комора, 2018. С. 659.

мусить оборонитися від чийогось дуже делікатного, а проте виразного докору, ніби хтось білий попросту... лінувався опрацювати той сюжет належито. Так воно не є, бо хтось дійсно mit Todesverachtung працював дні і ночі, працював з гарячкою в крові, а скінчивши, хорував певно більше, ніж хорують жінки після породу...» А сам текст трактується як «організм», колись пов'язаний із материнським лоном, а тепер уже материнській волі не підвладний: «Се шкода, але сього вже поправити неможна, бо я вже вийшла з того настрою, в яким писала ту драму, і вона вже мені не підвладна тепер, се вже “окремий організм” і не можна його вернути назад в материнське лоно... Хтосічок же розуміє сеє?».¹

У творчості Лесі Українки досить багато гріховних із точки зору ідеологів українофільства бунтарських мотивів обов'язку загалу перед митцем. Ієрархічна побудова перевертається: особисті звиряння поетів-суб'єктивістів трактуються авторитетними для публіки поціновувачами незначущими, безвартісними, навіть аморальними й гріховними з огляду на потреби «менших братів», яким треба й далі служити словом. Звинувачення на адресу нечулого, «глухорожденного» натовпу звучать у «Орфеевому чуді», у драмі «У пущі», у «Кассандрі». Ні, митець також не звільняється від служіння, проте його обов'язки й принуки сутнісно інші — і перед іншими, вищими, суддями йому звітувати. Те, що приступне звичайним людським силам, має робитися таки ж громадою, а не Божим обранцем. Коли Орфей разом із іншими героями мурує міські стіни, він забуває про своє співецьке вміння. І врешті громада мусить зробити вибір. Питання: «Хто ж нам буде мурувати, // Коли герой узявся до свирілі?» — викликає контрпитання: «Спитав би краще, хто нам буде грати, // як він замовкне». Репліка після цього діалога: «Юрба слухає зачарована». І навіть відчуває власну відповідальність: «Такий митець — і був у нас як раб... // Чи то ж пробачать нам боги за тее?».

¹ Лєся Українка. Листи. 1903–1913. Київ: Комора, 2018. С. 672, 673.

Листування допомагає глибше зрозуміти, яким іноді травматичним для самої поетки був цей вибір між двох сил, між принукою громадянською й мистецьким служінням, як не просто давалося нове розуміння національного обов'язку, нова ієрархія вартостей. Найодвертіше вона сповідається Івану Франку, маючи одвагу не толерувати його громадську буденну працю, а нарікати на оточення, яке обтяжує поета заробітчанством, працею просвітницькою, а не творчою. «Дітовбивцями», байдужими до своїх віршів, українські поети ставали з тяжкого примусу. «Бо топлять у болоті, — або хоч і в чистій воді, все одно, — своїх дітей з лехким серцем не герої і не чесні, а — зовсім інші (між звірми є такі, що й просто їх їдять), так нехай же ніхто не думає, що українські поети нашої доби були *infanticides* з лехким серцем! Нехай знають, які то страшні часи були ті, коли писатель мусів бути *infanticide*. Одна картка з такого дневника стинає кров!».¹ Ті Франкові «невроджені діти», «невиспівані співи, передчасом утоплені в багнюці», — то не свідчення поетового вільного вибору. Листи висвітлюють біографічне підґрунтя колізії. «Так от при Ваших віршах я згадала собі, як давно колись, ще в Колодяжному, Ви розповідали мені плян одної драми, що здався мені незвичайно цікавим і оригінальним, потім — елементи з нього я пізнала в Кам'яній душі і щиро призналась Вам, що від пляну я більшого сподівалась. Ви сказали, що дійсне мусіли “скрутити голову” плянові через незалежні від Вас причини: “умови моєї роботи.... умови мого життя... умови нашої сцени.....”. Що я могла на те сказати? — але мені було жаль того пляну із “скрученою головою”, як чогось рідного. [...] І часто я думала про ті “скручені голови”, і про ті дописі, і про ту полеміку. Думала і тоді, коли писала свою драму про скульптора серед пуритан в диких пущах перших американських кольоній. Думала і тоді, коли мені самій дорікали де-хто з товаришів, що я за всякою поезією одбиваюся од реальної, корисної роботи. Я пробувала казати, що то вже може у мене професіональний

¹ Леся Українка. Листи. 1898–1902. Київ: Комора, 2017. С. 522.

гріх, мені ж ставили в приклад — Вас! і, знаєте, у мене таки багато того “гарячу” в натурі: подумано — зроблено! І я не одну “голову скрутила”, думаючи, що сповняю громадську повинність, видаючи свій час і свою дуже обмежену силу на “корисну” і нікому, навіть мені самій не видну працю. Я й досі не знаю, чи добре то я, чи зле робила, а тільки, як я оце прочитала крик і скарги Ваших “дітей”, то й мої обізвалися — тим самим тоном!...».¹

Дуже значущим сюжетом стала в цих листах історія українського культурного спротиву чи, інакше кажучи, культурництва як державницької діяльності Старої Громади та Плеяди. Ревізуючи народницькі, українофільські концепції «батьків», якраз генерація Лесі Українки перестає ототожнювати поняття народу й нації. Про настрої тодішньої «молодої України» свідчить хоча б щиросердно-радісний пасаж із листа до матері: «Вчора ми з кнакною були на концерті в пользу чорногорців, дуже гарний концерт був. Медвѣдев співав “Гетьмани”, “Олесю”, “Дощик”, хор співав “Гей не дивуйте”, співачка Снарская (наша волинячка) — “Чом, чом чорнобров”, а в самому кінці хор утяв “Српија свободна” (“Ще не вмерла Україна”). Дивно було чути сю мелодію в концерті! Ми з кнакною руки одбили, плескаючи».¹¹ (Зрозуміло, що крамольну згадку про «Ще не вмерла...» з радянського «академічного» видання вилучили, а ценуроване речення видавалося якимось надміру екзальтованим.) Так сприймала свій національний гімн генерація, яка й спромоглася відродити державу, це якраз із цього кола вийшло чимало провідних діячів Української Народної Республіки. Модерністське розмежування політики й мистецтва не означало для Лесі Українки зречення громадянського служіння. Тільки от писання патріотичних віршів поетка вже служінням і обов’язком не вважала. «Що ж до мене, — звірялася Михайлові Драгоманову, — то я тільки генієві можу простить кепсько збудований вірш, та й то не завжди. Українським же поетам слід би на який час заборонити

¹ Там само, с. 520.

¹¹ Леся Українка. Листи. 1876–1897. Київ: Комора, 2016. С. 93.

писати національно-патріотичні вірші, то може б вони скоріше версифікації вивчилися примушені до того лірикою та перекладами, а то тепер вони найбільше надіються на патріотизм своїх читців, а не на власну рифму та розмір».^I Водночас зречення «політики» було для неї досить болісним. Коли Михайло Павлик зауважив, що перебування в Галичині передбачало би «тихше» життя й невтручання в громадські справи, Леся Українка такої передумови не хоче прийняти. Це міг би зробити хіба той, у кого «в родині не було декабристів, соціалістів-емігрантів і радикалів-засланців./.../Скинутися “всякої політики” в літературі і в моїх зносинах з метрополією ніяк не можу, бо нетільки переконання, але темперамент мій того не дозволяє, а ще не дозволяє, знаєте що? дядьків заповіт. Ми говорили з дядьком нераз про такі теми і він казав, що хотів би, щоб я через кілька років стала жити десь “на вільнішій землі” з тим, щоб власне до кінця набратись, а не скинутись політики; з тим, щоб, по змозі моїй, провадити далі те, чого я вчилася у нього і чого мала навчитися від життя за ті “скільки років”, прожитих на Україні, а не з тим, щоб стати тільки консерваторкою паперів, хоч і дуже цінних, та все таки не моєю працею писаних. Дядько хотів, щоб і моя праця, і моя думка росли і жили, щоб я ні літератури, ні політики не скидалась, щоб я шукала свого шляху, була б не епігоном його, а духовною дитиною».^{II} (Такі висловлювання цілковито нівелюють твердження коментаторів про ідейні розходження поетеси з Михайлом Драгомановим.)

Нове покоління хотіло непорівнянно ширших горизонтів, повноправного представлення своєї творчості перед «світним ареопагом». Коли «батьки», пригнічені нестерпним зовнішнім тиском, загрозою самому існуванню нації, часто трималися оборонної, консервативної, домашньовжиткової позиції, то діти лишень музеєфікацією дорогого минулого вже обмежуватися не хотіли. У «вавилонському полоні», на

^I Там само, с. 172.

^{II} Леся Українка. Листи. 1903–1913. Київ: Комора, 2018. С. 89.

руїнах колишньої слави, після натхненної оргії («минув час оргій, не було вінців, // і на вино не стало винограду») треба, за Лесею Українкою, дбати про незалежність від ласки ворога. Пророчиця Тірца радить не квилити, а розпалювати багаття й засівати землю: «Лежачим краю рідного немає. // Чий хліб і праця — того і земля». Лесі Українці не втомлювалися докряти неактуальними старожитніми темами, вимагали політичної гостроти, а між тим усі ці історичні сюжети й костюми (та навіть і самі назви згаданих драм!) звучали животрепетними, пристрасними коментарями таки ж злоби того передреволюційного, передгрозового дня. Дуже вимовною видається її реакція на польську рецепцію «Кассандри»: «З польської статті мені найбільше сподобалось те, що “К[а]ссандра” страшна для поляків. От не знала я, чим їх можна злякати. Ся похвала, по-моєму, найбільша, а то вони все хвалять нас за “тихий смуток”, “резигнацію” і подібні зовсім не страшні речі, та пора вже їм завважити, що й ми можемо мати “сильну руку”».¹ Це вже не голос романтичного співця, а швидше ідеологія національної аристократії, готової взяти на себе відповідальність за майбутнє держави й народу.

Ще очевидніше модерна національна ідентичність виявляється в інтерпретації українсько-російських взаємин. Лексему «кацапи» з листів якнайпослідовніше вичищали, між тим погордливо-зневажливе ставлення до злодійкуватого сусіда у Лесі Українки не обмовка й не «помилка» (у чому трохи знічено переконували нас радянські редактори), а таки ж незмінна позиція. Вона знає, що, як нагадує один із героїв «Оргії», «Рим ходив у Грецію до школи», що претензії на роль старшого брата у слов'янській сім'ї цілковито безпідставні. Оксана в «Боярині» на власному трагічному досвіді переконалася, що Росія та Україна — це антагоністичні світи, різні культурні традиції. У листах авторка «Боярині» висловлюється навропростець: «...нам, українцям, не щастила доля ніколи в тій Московщині».² Дуже одверто прояснювала свою позицію

¹ Там само, с. 568.

² Лесья Українка. Листи. 1876–1897. Київ: Комора, 2016. С. 94.

в національному питанні в листуванні з Михайлом Кривинюком: «Пора стати на точку, що “братні народи” просто сусіди, звязані, правда, одним ярмом, але в ґрунті річи, зовсім не мають ідентичних інтересів і через те їм краще виступати хоч поруч, але кожному на свою руку, не мішаючись до сусідської “внутрішньої політики”».^I

Миритися з колоніальною підлеглістю нізащо не хоче: «[...] я ніколи не згожуся вступитися з дороги перед усякими перевертнями і покутними борзописцями з чужої літератури, — dafür ich bin mir doch zu gut! Та пора вже й публіку нашу привчити (не говорячи про самих редакторів), щоб не біла поклонів перед усякими nullites через те тільки, що вони в ряди-годи удостоюють нам “в хату плюнути” (раніше “наплювавши” на неї), забрівши знічевья з розкішних сусідських палат до нашого вбогого куріня. Адже і в курінях на покуті сиділо виборне отамання та чесне товариство, а не якісь заволоки-потурнаки».^{II}

Погроза Володимира Винниченка перейти в сусідню літературу, писати для російського читача, краще здатного оцінити талановитого автора, спричинила серйозний конфлікт. Михайлові Коцюбинському він скаржився у листі, що зважати на докори української лицемірної критики не буде, а відтак єдиним виходом для себе бачить зміну мови й ідентичності. Утім, Євгеніві Чикаленку звірявся, що зробити це нелегко: «Трудно, Євгене Харлампійовичу, бути українським літератором. Несеш як якусь наслідственну хворобу на собі свою національність. Скинути її — неможливо, як неможливо з блондина стати брюнетом, але ж і нести нелегко».^{III} У моральному кодексі Лесі Українки такі роздуми й вагання молодшого колеги по цеху (до речі, дуже прихильно підтриманого земляками при початку творчого шляху; Леся Українка присвятила

^I Леся Українка. Листи. 1903–1913. Київ: Комора, 2018. С. 44.

^{II} Там само, с. 656.

^{III} Цит. за: Дзеркало. Драматична поема Лесі Українки «Оргія» і роман Володимира Винниченка «Хочу!». — Упорядник Володимир Панченко. Київ: Факт, 2002. Серія «Текст+контекст». С. 13.

Винниченкові розлогу аналітичну статтю, вилучену, зрозуміло, з радянського академічного зібрання творів) мали сприйматися у кращому разі як безвідповідальні. Ця гучна контроверсія стала однією зі спонук до написання драми «Оргія». Що має робити митець, коли його країна загарбана? Історія Антея, готового повісити арфу на вербі й задовольнитися всього лиш хатнім визнанням (значущий для цієї авторки мотив, не раз актуалізований у творах різних років), дає його землякам «добрий приклад». Це передсмертна репліка героя, котрий вважає за краще між честю й славою вибрати таки першу. Справа не лише в тому, що, записавшись в хор римського Мецената, співець зраджує свій край і свою мову. За Лесею Українкою, творчість із чужого примусу, підлаштована під смаки замовника, — це ще й зрада Богом даного таланту. У сусідських наймах не здобудеш тої повноцінної слави, якою винагороджують геніїв; Антей мусить торкатися таки рідної землі, аби не втратити силу й обдарування.

Зречення культурної ідентичності — це втрата свободи й самовладності. Продавши свій шедевр Меценатові, еллінський скульптор споневажив саме мистецтво:

Ти не продався, — гірше! Ти віддався
У руки ворогу, як мертва глина,
З якої кожне виліпить, що хоче.
Та хто ж тобі натхне вогонь живий,
Коли з творця ти творивом зробився?

Зробитися «творивом» — означає ще і втратити владу над матеріалом, формою. В «Оргії» знов же варіюється опозиція честі/слави: краще вже без слави й хвали з ворожих уст, аніж без честі й самоповаги. У листі до матері, написаному якраз у час роботи над «Оргією», авторка з цього приводу якось потвердила, що не буде «загрожувати переходом в чужу літературу, як то роблять інші, бо то “себѣ дороже стоить”». ¹ Але

¹ Леся Українка. Листи. 1903–1913. Київ: Комора, 2018. С. 644.

натомість, втомившись редакційними чварами й непорозуміннями, готова зважитися не давати нічого в журнали, мовчати, писати для себе, аніж терпіти зневагу. Це, власне, такі роздуми вплинули на фатальне рішення Антея.

Близкуче обізнана в європейських літературах, знаючи тексти не з других рук, Леся Українка легко позбувається тієї отрутно́ї пошани до винятковості «російського генія», якою вигодовували цілі покоління українців. (Про необхідність подолати «культурний епігонізм» (Хвильовий), вплив «російського культурника» — і піти «до джерел» пристрасно полемізували ще й у дискусії середини двадцятих років, це важлива теза статей Миколи Хвильового й Миколи Зерова.) Вона послідовно не приймає утилітарно-народницькі концепції російської літературної критики: «...у радикальській громаді тримається напрямок (дай боже, щоб він не довго протримався!) подібний тому, який був у російських «народників», а власне антипоетичний і антиартистичний (a la Чернишевській, Писарев et tutti quanti), тут можливі ще сперечки подібні таким: що краще: Шіллер чи нові чоботи, Венера Мілоська чи куль соломи і т. п. Правда це все у них провадиться не так часто і дико, як у рос[іян], певне поетична українська натура і європейська культура не допускають до того».¹

Водночас у листах добре пояснено саму сутність полеміки з неприхильними до молодих критиками, які виступали від імені покоління літературних батьків, із речниками народницької, позитивістської ідеології. Вживаючи узвичаєні в листуванні з Ольгою Кобилянською звертання, «хтось біленький» пише подрузі, чи не найбільш брутално й вороже поцінованій Сергієм Єфремовим у статті «В поисках новой красоты»: «Хтось дає одсіч Єфр[емову] за когось і ще за когось і за прапор модернізму (так, як хтось розуміє модернізм)».²

Ідеться про боротьбу літературних генерацій, про зречення українофільства й оборону нових художніх тенденцій.

¹ Леся Українка. Листи. 1876–1897. Київ: Комора, 2016. С. 113.

² Леся Українка. Листи. 1903–1913. Київ: Комора, 2018. С. 16.

У середині XIX століття поколіннєве розмежування на ґрунті естетичних незгод майже не означилося, між романтиками та реалістами програмового протистояння не відбулося. Але вже в добу модернізму письменство так перейняте проблемами форми, так зосереджене на служінні красі, що обстоювання стильових пріоритетів породжує численні дискусії про художні течії й напрями. «Батькам»-українофілам молодь закидає нечутливість до духу часу, неспроможність переорієнтуватися на творення національної, а не народної літератури. Протистояння генерацій було естетичним, а не політичним, як у тому переконувало радянське літературознавство. Власне, коли йти за інтерпретаторами радянських видань, то у всіх інтелектуальних суперечках Лесі Українці ніби тільки й ішлося, що «викрити», «затаврувати» зловорожих «українських буржуазних націоналістів». Неупереджене прочитання її очищених від цензурних спотворень листів показує, що конфлікт із приводу статті «В поисках новой красоты» (і ширше, конфлікт «Молодої України» з українофілами) якраз не можна вважати перш за все ідеологічним. І Єфремов, і Леся Українка, і Нечуй-Левицький, і Хоткевич — усі вони були віддані українській справі, працювали задля розбудови вітчизняної культури, друкувалися в тих самих переважно виданнях. (Лише з появою журналу «Українська хата» трохи почали розділятися табори; «молоді» намагалися, як писала в спогадах Галина Журба, «не пхатися» в «Літературно-науковий вісник», вважаючи «Хату» рупором літературних бунтарів.) Навіть після висловлених і в статті, й у листуванні дуже гострих докорів і звинувачень, розбивши щент усі теоретично нездалі й не підкріплені ніяким історико-літературним матеріалом чи аналізом конкретних текстів аргументи Єфремова, уже з позиції переможниці Леся Українка визнає, що автор «В поисках новой красоты» — «чоловік діяльний і працьовитий»,¹ однак вважає ситуацію лише озброєним миром, а не порозумінням. Конфлікт цей стосувався питань естетичних

¹ Леся Українка. Листи. 1903–1913. Київ: Комора, 2018. С. 58.

та культурософських—і згоди між батьками та дітьми досягти не вдалося. (До речі, якраз тут вона виразно формулює тезу, яка згодом стане однією з центральних уже в літературній дискусії середини двадцятих років, у статтях Миколи Зерова й Миколи Хвильового. Зеровське *ad fontes*, гострі кпини Хвильового над «анальфабетизмом» його плужансько-агітпропівських опонентів виразно суголосні з докорами Лесі Українки авторові «В поисках новой красоты». Вона показує, що Єфремов знайомий із модерністськими течіями лише через російські переклади, геть не знає джерел, не читав романів, які критикує й громить, не вловлює різниці між модернізмом та декадансом, не обізнаний із численними новітніми філософськими течіями, із якими пов'язані модерністські ідеї, одкровення й знахідки. Не згоджується вона і з деякими оцінками української класики.) Це була хронологічно одна з перших помітних дискусій, що стосувалися проблем українського модернізму, далі впродовж цілого ХХ століття до них знову й знову повертатимуться, зокрема і в двадцятих, і в повоєнному еміграційному Мистецькому Українському Русі, і в шістдесятих.

Розмежування за лініями європеїзм—домашньовжитковість, естетизм—підпорядкованість утилітарній злободня також пояснює ситуацію лише частково. Проблема ще й у тому, як розуміли європеїзм тодішні полемісти. Ображена на редакцію «Киевской старины», яка не схотіла друкувати її «одсіч» Єфремову, Леся Українка обґрунтовує свою позицію кільком адресатам, так що врешті можна не сумніватися у винятковій важливості для неї цього протистояння. Європеїзм таки справді став гаслом її покоління. Тільки що Леся Українка ніколи не вважала його чимось протиставленим українству: вона якраз робить максимум можливого, аби довести органічну пов'язаність своєї культури із західною традицією. Аберації українофільського, народницького сприймання призвели до того, що її античні, «вавилонські», середньовічні сюжети видавалися екзотичними й зі злобою дня не пов'язаними. І справа навіть не лише в тому,

що альянзи й асоціації кшталту «Рим ходив у Грецію до школи» були дуже прозорими щодо російсько-українських взаємин. Не менш важливі загальніші речі: антична й ранньохристиянська історія видається Лесі Українці спільним підґрунтям, на якому виросла вся європейська — в тому числі й українська — цивілізація, спільною кровоносною системою, що живить усі національні літератури. Для неї ці сюжети — не запозичення чужого (і хтозна чи потрібного, як на Єфремова — то безперечно шкідливого), а долучення до власного незаконно відібраного спадку, що на нього Україна має незаперечне право, попри всі претензії Росії втримати Київ у орбіті своїх впливів і дозволити йому визирати на Захід лише крізь прорубані колись на берегах Неви «вікна в Європу».

Вже у ХХ столітті всі спроби модернізації культури незмінно пов'язані з європеїзмом, із увагою до набутків західних митців. Якраз із таких позицій Леся Українка обстоює своє розуміння нового письменства. Михайлові Драгоманову вона пише про ідеологічну й світоглядну переорієнтацію: «От прийшлося до слова, то скажу Вам, що ми відкинули назву «українофіли» а звемось просто українці, бо ми такими єсмо окрім всякого «фільства»». ^I «Ми ж думаем, що краще зробити нову корогву, ніж латати стару (цей мотив неповаги до старих святощів і потреби нового слова згодом прозвучить у «Вавилонському полоні» — В. А.), і ради того латання ризувати власною честю. Ті люди, що колись тримали сю корогву, заснули і в сні не почули, як корогва випала їм із рук і попала в баранячі копита, люди сплять і тепер і не думають вертати собі своєї корогви, чого ж ради ми будем за неї копія переломляти?». ^{II}

У листі до Драгоманова-таки вона дуже жорстко оцінює й творчість Нечуя-Левицького, Кониського, Чайченка, Мирного. «Бога ради не судіть нас по романах Нечуя, бо прийдесться засудити нас навіки безневинно. Принаймі я не знаю ні одної розумної людини в Нечуєвих романах, як би вірити йому,

^I Леся Українка. Листи. 1876–1897. Київ: Комора, 2016. С. 128.

^{II} Там само, с. 268.

то вся Україна здалась би дурною. У нас тільки сміються з того “Чорного моря”, а прочитавши його, можна тільки подумати, чи не час би вже Нечуеві залишити писати романи, бо вже як такі романи писати, то краще пір’я дерти. А, пожалься боже того пера й чорнила!». ^I Модерного письменника вона хоче бачити «живого, звісно, а не — “мирного”». ^{II}

Із публікацією несафальшованого епістолярію Лесі Українки враз виходить на яв важливий сегмент нашої культурної пам’яті. Змінюються оцінки важливих подій вітчизняної історії, чільних письменників, митців, культуртрегерів, учених, політиків. Цілком закономірно, що українців так старанно й послідовно позбавляли спогадів та свідчень, тримаючи розрізнені листочки, написані рукою видатної поетеси, під найстрогішими цензурними заборонами. Бо ці тексти змінюють узвичаєні контури всієї вітчизняної культурної історії кінця XIX — початку XX століття. Нищили, знаємо, не лише рукописи. Дуже багато її адресатів, найближчих людей, найщиріших друзів зазнали переслідувань і політичних звинувачень, загинули в таборах і тюрмах. Згадаймо Людмилу Старицьку, Агатангела Кримського, Максима Славинського, Михайла Грушевського, Сергія Єфремова... Репресії торкнулися й сім’ї Косачів, заарештовувати приходили навіть німечну, прикуту до ліжка вісімдесятилітню Олену Пчілку; а Ізидора Косач (по-домашньому Дора, Дроздик, Біла Гусь), пещена наймолодша сестра, відбула свій термін у ГУЛАГу, і родина змогла врятувати її тільки апелюючи до авторитету Лесі Українки, ім’я якої не зважилися викинути з канону навіть у найтемніші роки, мовляв поет, «збільшовиченої ери». Сестри не лише по крові, а й по духу змогли врятувати архів, подбали про його збереження й публікацію.

Прогностичне Українчине візіонерство виявлялося не раз. І останній надиктований нею влітку 1913 прозовий уривок «На передмісті Александрії живе сім’я грецька...» стосується

^I Там само, с. 157.

^{II} Леся Українка. Листи. 1898–1902. Київ: Комора, 2017. С. 520.

якраз культурної пам'яті колонізованих, долі культурних набутків у часи, коли запановують варвари. За сюжетом, у дім «дуже вченого елліна», ув'язненого за поширення вільнодумних ересей про право людини на особисту свободу, от-от мають увірватися стражники, щоб попалити шкідливі папіруси. І тоді діти-підлітки закопують їх у пісок, благаючи всевладного Геліоса врятувати скарби. Кассандрівське передбачення справдилося й щодо її власних творів, які звучать для нас і голосом її душі, й голосом цілої епохи.

Віра Агеева

Листи

(1876–1896)

1876

1. До родини Драгоманових¹

Кінець червня — початок липня 1876 р. Новоград-Волинський²

Були у нас ужачі яйця; ми хотіли, щоб вони вивелись, та закопали в землю, та нічого не зробили. Я дуже скучила за вами всіми. Гімнастіку вже зняли,³ а зімою повісить папа.⁴ Вишинська⁵ казала, що я не можу там на одну гору не дуже високу злізти. Бабушка⁶ купила стакан. Купець казав, що такий, хоч трясни об пол, то не розіб'ється, а папа каже: ну, тряснем ним. Колись ми переправлялись на ту сторону, а мама⁷ пішла за хлопцем, щоб правив, а ми сами поїхали, а мама хотіла встати та впала у воду.

Леся

2. До родини Драгоманових

Осінь 1876 р. Новоград-Волинський

Мене перезвали на Лесю.⁸ Міша⁹ колись нарисовав на стіні чорта та ще на дверях написав козячі ріжки і якесь лице. Ми все сидимо дома, а то, було, попросимо сала та й підшкваримо собі. Ми приїдемо до Вас. Уже повісили гімнастіку. Мама купить мікроскоп.

Леся

1877

3. До родини Драгоманових

24 лютого 1877 р. Новоград-Волинський

Дякую Вам за саванаринів.¹⁰ Женевці іще лучче саванаринів.¹¹ Завтра мої роковини народження, і мені щось мама подарує. Ми ходим гулять і ліпим баби. Мені дуже хочеться, щоб Ви до мене написали, бо я до вас написала.

Леся

4. До родини Драгоманових

Початок квітня 1877 р. Новоград-Волинський

У нас єсть кубікі ті, що складать сторони, тільки там багацько помилок. Я не знаю, чи вміє ваш драгоманець говорити.¹² Де ви живете, бо ми колись до вас приїдем? А що там ваш драгоманець, чи здоров? У мене єсть дві книжки.¹³

Леся

1881

5. До Є. І. Драгоманової

14 грудня 1881 р. Луцьк¹⁴

г. Луцк. 2 дек[абря] 1881 г.

Милая бабушка, простіть мене, що я так довго не писала до вас. Я з мамою приїхали сюди вчора ввечері¹⁵ і пробудем тут два дня, Миша і Ліля¹⁶ остались дома, в Києві. Ми учимось дома, до нас ходить учитель-студент, і ходить до нас кожний день; я іще беру уроки на фортеп'яні і хожу раз в неділю. У Митьки,¹⁷ сина дяді Гриші,¹⁸ був шкарлатин, тепер уже пройшов, тільки він ще не виходить надвір. Ми перше обідали в гостинниці, а тепер вже єсть кухарка — теж німка. Моя кицька, що в мене була, кудись втікла вже давно. Того платка, що ви прислали мамі, я ще не бачила, бо ми з ним розминулись, бо як ми виїхали в Луцьк, то папа послав в Київ платок і мені муфту й шапочку. Мені в Києві добре, тільки ні з ким гратись, бо которі єсть знакомі — то великі, або маленькі, або не хочять ходити до мене. Ліля має чотири кукли, три маленькі і одну велику, що їй подарувала Шура,¹⁹ кукла закриває очі, і Ліля її дуже любить; в теї кукли єсть кілька платів, і Ліля її по десять раз на день переодіває, перш по одному платю, а після всі разом — одне на друге. Мама збірається, як приїде в Київ, знять портрет з Лілі. У мами тепер зробився флюс. Ми ходили два рази в театр в Києві і на виставку картин. Папа як їздив в Колодяжне, то вбив лося і взяв собі роги. Прощайте, мила бабушка, напишіть, що ви робите і чи здорові.

Ваша Леся

1882

6. До Є. І. ДРАГОМАНОВОЇ

14 січня 1882 р. Київ

2 янв[аря] 1881 г.

Милая бабушка, поздравляю вас з праздником і дякую вам за подарки. Із чулків на мене пришлась всього їдна пара, бо другі не налазять; тиї смушки чорнії, що ви прислали, почали облязять, бо, мабуть, були покрашені, то папа їх продав і купив замість тих другі, сиві, і зробив мені муфту і шапку. Лілі дали червоний шарф, а мені синій; Ліля дуже хвастає своїм шарфом і надіває его часто зверху шуби. У Лілі єсть біленька шапочка з пушком і біла муфта. В Колодяжному²⁰ тепер шарлатин. Моеї кицьки вже давно нема, зато до нас прибулдилась друга кицька, красивая, така сіра з полосами, як той тигр, і в неї скоро будуть котенята, в неї вже раз були котенята, та тільки їм ніхто не давав їсти, то вони одичали і поздижали. Ну, тепер прощайте, милая бабушка, напишіть, що ви робите і чи здорові.

Ваша Леся

1883

7. До Є. І. Драгоманової

11 березня 1883 р. Київ

1883

Милая бабушка! простіть мене, що я до вас не писала, все ніяк не зберусь. Спасибі Вам за плаття, чулки і гроші. Плаття уже пошили, а за гроші іще нічого не купили. У мене іще і досі болить рука ліва,²¹ так що нічого не можна робить: ні шить, ні грать, ні держать нічого, тим я так погано пишу. Я перше була дуже слаба, а тепер уже нічого собі, хоть я ніколи не буваю зовсім здорова, бо завше рука болить. Перше я мазала руку йодом і мочила в солоній воді, але од йоду дуже шкура злазить, то я тепер не мажу і не держу в воді. На празники я нікуди не ходила, бо іще слаба, а тепер позавчора ранком справляли Шевченкові роковини, то я ходила, Миша і Ліля; і ми там читали стихи. Давніше я ходила на два концерта; на перший ходили: я, мама і Миша, а на другий тільки я і мама. У Тамарці²² є два зубки, і вона вже трошки лазить, але вона ще нічого не їсть, окрім молока, дуже любить Мишу і маму, так що як вони ідуть, то вона кричить, щоб брали її на руки, страшенно боїться чужих, а найбільш Старицького.²³ Тамара має дуже багацько йменнів, але найбільш її звуть Марцею і Марусечкою. Мама недавно їздила в Харьков на «Різдвяну ніч» дивиться.²⁴ В четверг ввечері приїхав папа і в вівторок вранці поїде. Я тепер хожу п'ють кефір, може, чули, що про його, хожу кажний день і п'ю по два стакана щораз. У Лілі тепер кашель і насморк, і вона од того нікуди не ходить гулять. Ми певне що приїдемо цього літа до Вас у Гадяч. Нам перед празниками прислали із Женеві:²⁵ мені квітку з бумаги, таку, що як розвернуть, то вийде вазон з квіткою розквітнувшою; Лілі картинку, таку, що як потягнуть зверху за бумажку, то вийде

дівчинка з-за рожевого куща з віночком в руках і відкриється віконце в хатці, а звідти виглянуть дві дівчинки; Тамарці дитинку бумажну, таку, що пищить, як придушить, а Міші картинку. Я перше училась грать²⁶ і вже нічого собі грала, але тепер через руку перестала. Мама як їздила в Харків, то привезла мені дві ленти, а Лілі ленту і маленький поїзд з трьома куколками, їдна з їх така, що крутить головою, руками, ногами, сидить і стоїть. У Лілі є дві-три книжки, котрі вона читає. Прощайте, мила бабушка, пишність, що ви робите і чи здорові, цілую Вас, прощайте, більш нема що писать.

Ваша Леся

8. До О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

26 жовтня 1883 р. Київ

Милая мамочко! Чого ж то з Марочкою²⁷ так обертаються, що чуть не убили? Мені зробили операцію 11-го числа²⁸ в 11 часів утра: я нічого не чула, тільки щось давило на тім'я. Ото хлороформ. Як зробили операцію, то мене однесли на кровать, і я от уже лежу 4-й день. І кумедно було якось од хлороформу: усе я чула, що коло мене говорили, а болісти не чула і, як руку чикали, не запримітила. Прокинулась — голова крутиться, — і клініка і усе, мов мені приснилося, — а студенти несуть мене до кроваті. Зовсім дивовижа! Першіі сутки рука дуже боліла, а тепер зовсім не болить. Як перев'язували перший раз, то аж мука, а сьогодні ось тільки перев'язали і вже нічого, не пекло, не щипало й не боліло. Лежу я в більшій хаті, де ще 3 жінки. Дві вже оперовані, а в третьої киста. Поки не було в мене лихорадки, то все нічого, а тепер усе турбує: і те, що часом чути, як роблять операції, і біготня студентів, і ночні звуки, і стогноти.

Мене тут дехто не забув, і папа, і Марья Михайлівна²⁹ завше пробувають; були: Катря Трегубова,³⁰ Анна Іванівна³¹ сама і з Шурую, Житецька,³² Оля Махно.³³ Вона жалкувала, що Ліля не приїхала. «Її, каже, певне, не пустили!»

Сьогодні в мене вже лихорадки нема, може, що давали рипцину, а може, що рука піджива. Я ще руки не бачила і не знаю, як вона порізана, папа каже, щоб не дивилась.

Обо мні не журіться, самі добре пробувайте та Марочку бережіть, — я скоро до Вас прибуду і всіх поцілую.

Ваша Леся

1884

9. До Є. І. Драгоманової

22 квітня 1884 р. Колодяжне

Христос воскрес!

Милая бабушка, поздравляю вас з празником. У нас дуже погана погода, все йде то дощ, то сніг, так що не можна вийти з хати. 1-го апреля була така гарна погода, що ми ходили в літніх бурнусах³⁴ і почали цвіти садить. Ми розводимо цілий новий садок; виписали багацько кущів і дерев, між которими єсть дві шовковиці, котрі ми посадимо перед домом, щоб так було, як у вас у Гадячі. Дуже дякую вам за ваші подарунки, чулків тепер у нас з Лілею єсть дуже багацько. Ми з мамою дуже просимо вас, щоб ви прислали нам кануперу, любистку і червоної зірки (біла в нас єсть), бо тут цього не можна нігде достать. Миша приїхав в п'ятницю до нас³⁵ і привіз мені прочитать їдну книжку, дуже для мене інтересну, Лілі подарував теж книжку і писанку і Тамарі теж писанку, котру вона вже спортила. Марця дуже багацько говорить. Моя рука поправляється, хоч і помалу, і всі рани уже позаростали. Напишіть, бабушка, як у вас пройшли святки і чи ви здорові. Кланяйтесь дівчатам Стояновим.³⁶ Прощайте, милая бабушка, цілую вас.

Ваша Ліля³⁷

10. До Є. І. Драгоманової

15 травня 1884 р. Колодяжне

Милая бабушка, дуже мені неприємно, що папа вам написав, що він нас приганяє писать, чого ніколи не буває, і хоть я, може, не часто пишу до вас, но зато всегда з охотою і приємністю; папа навіть після нас писав, значить, нас навіть не було до чого приганять. Дуже дякую вам за цвіти, вони лежать на почті, і їх скоро привезуть сюди. В нас также на святки було

скучно, бо була дуже погана погода, зато тепер тепло і гарно так, що ми в одних платях ходим. Нам тепер багацько роботи, бо ми насадили садок, і хоть не всі дерева, як перше, а все-таки треба поливать; ми насіяли багацько цвітів, котрі теж треба поливать. Ліля собі, т[о] е[сть] для своїх кукол, зробила малий огородчик. Наші паски були дуже гарні, Ліліних три малих пасочки трошки поперевертались, але то їм нічого не помішало. Вчора ми получили ваше письмо. Вчора були Тамарини іменини, і папа їй подарив повозочку з лопаткою і вилками, котрими вона дуже втішається. Вона дуже багацько говорить і все рисує щось. Миша вже давно поїхав в Київ. Ми всі здорові. Прощайте, милая бабушка, цілую вас, кланяйтесь дівчатам Стояновим.

Ваша Леся

II. До Є. І. ДРАГОМАНОВОЇ

9 червня 1884 р. Колодяжне

Милая бабушка, дякую Вам дуже за ваші подарки, плаття ми вже пошили, і воно мені дуже сподобалось. Вчора охрестили Тамару, впрочем, вона тепер вже не Тамара, а Оксана, бо мама перемінила їй ім'я. Мама не може до вас приїхати, а я вас дуже прошу: приїзжайте сього літа до нас.

Миша більшу половину екзаменів видержав і скоро вже всі кончить. У нас тепер в гостях Марья Михайловна,³⁸ вона ж була і за куму. Сьогодні у нас добра погода, а перед тим почти щодня був дощ і було досить холодно. Ми тепер всі зовсім здорові, і мою руку можна буде розв'язать скоро. Мама учить мене тепер по-французьки і по-німецьки. Оксаночка тепер дуже багацько говорить, і може все що угодно сказать. Позавчора було Лілі рожденіє, і я їй подарила краскі, а мама камод для кукол. Папа сьогодні хоче попробовать купатись. Напишіть, чи тепло в вас і чи вже купаються. Чи живуть у вас ще Стоянови? Кланяйтесь їм од мене. Чи здорові Ви? Ваше зілля у нас принялось добре, а найлучче любисток: зовсім вже великий; соняшники теж добре посходили. Напишіть, як у Вас пройшли свята. Прощайте, милая бабушка, цілую Вас.

Ваша Леся

12. До Є. І. ДРАГОМАНОВОЇ

Друга пол. червня 1884 р. Колодяжне

Милая бабушка, недавно приїхав до нас Миша,³⁹ видержавши екзамен, і тепер буде у нас ціле літо. Оксанка наша тепер дуже порозумніла. Моя рука дуже поправилась, і я сама зовсім здорова. У нас тепер добра погода, навіть жарко. Ми їздим купатися в друге село, за чотири версти, і все вспоминаем, як добре було у вас купатися. У нас тепер дуже багацько ягод, а вишень ще нема. Ми насадили багацько квіток і мали з ними дуже багацько мороки, зато тепер вони вже починають цвісти. Мама збирається їхати в Почаев.⁴⁰ До вас приїхати не можемо. Чи подобається вам, що Тамару перемінили на Оксану? Чи не йшли у вас недавно дощі? Чи живуть у вас Стоянови? Чи здорові ви? Прощайте, милая бабушка, цілую вас, прощайте.

Ваша Леся

13. До Є. І. ДРАГОМАНОВОЇ

Перша пол. листопада 1884 р. Колодяжне

Милая бабушка!

Дуже дякую вам за посилку, котру ми недавно получили; ви недовольні на нас, що ми не писали до вас, але ми не писали для того, що се було б похоже, ніби ми нагадуем за гостинець, котрий ви нам у першому письмі обіцяли. У нас усе гаразд і всі здорові. Хлопчик⁴¹ трошки підріс, мама думає його назвати Юрієм або Романом, але всім ці імена не подобаються. Ми недавно їздили до Миши в Холм,⁴² ему там добре живеться: квартира добра, їсти дають добре і хазяїни нічого собі. Миша недавно писав про свої четвертні отметки, котрі у його хороші.

Оксаночка зараз же наділа ваші чулки і дуже зїхрада. Гулять вона вже тепер не ходить, бо випав сніг у нас. Чи й у вас вже є сніг? Напишіть до нас скоріш, чи ви здорові і чи все у вас гаразд.

Прощайте, милая бабушка, цілую вас дуже.

Ваша Леся

1885

14. До Є. І. Драгоманової

Кінець січня—лютий 1885 р. Колодажне

Милая бабушка!

Дуже мені соромно, що я до Вас не писала так довго, але вже ізвініте мене. Дякую Вам за подарки, що Ви нам прислали, чулки на мене прийшлися добре.

У нас тепер усе гаразд, тільки Миша було заслаб корью, але тепер уже здоров и ходить в гімназію, Ліля і Оксаночка здорові, хлопчик теж, він дуже веселий і танцюристий, і може уже й сидіти сам, його тепер тим часом називають Миколою, але ще невідомо, як його назовуть. Я уже все можу своєю рукою робить, і вона вже зовсім мені не болить. Ми недавно усі дуже боялися, бо кругом була корь і інші болізни, але тепер уже не страшно, бо хоч люде й слабують, та не так, і далеко від нас. Напишіть, як там у Вас, чи вже нема діфтеріту?

Папа поїхав у Київ, хотів і мене узяти з собою, але послі роздумав з мамою, що не треба.

Прощайте, милая бабушка, пишіть, що там у Вас у Гадячі діється, чи все гаразд, чи Ви здорові, кланяйтесь дівчатам Стояновим, цілую вас, прощайте.

Ваша Леся

15. До Є. І. Драгоманової

22 жовтня 1885 р. Колодажне

Милая бабушка!

Дуже Вам дякую за посилку, котору ми недавно получили. Іконку я ношу при собі завше. З Друскенік ми вже давно вернулися,⁴³ ми були там півтора місяця, але напрасно, бо мені

там нічого не допомоглось, навіть як я туди їхала, то мені було лучче, а як звідти, то гірше.

Рука у мене зовсім не болить і не мішає мені нічого, бо я все нею можу робить, що мені треба, а нога таки болить, часом більше, часом менше, ходить мені трудно, як ніхто не піддержує, [а] зовсім не перестає. Я послі буду брать сольонії ванни, тепер ще не беру, бо ванни ще нема, не зробили. На той год ми хочемо знов їхати куди-небудь на води, але ще не знаєм добре, куди іменно. Такі вообщє я не дуже здорова: дуже болить і кружиться голова. Наші діти усі тепер здорові. Хлопчик Микось уже може сам перейти через хату, ні за що не держачись, може сказати «папа», «мама» і деякі слова, він дуже веселий і здоровий хлопчик, його уже одлучили, а перед тим, як одлучити, зняли з його портрет, на котрім він дуже добре вийшов: сидить сам на стулі в вишитій сорочці і в штанах. Оксаночка теж здорова, все бігає надворі, од Лілі нігде не одходить, з хлопчиком часом свариться, та хлопчик їй не піддається. Ліля у нас хазайка: годує індиків, качок і голубів; щодня після снідання зо мною учиться, а потім бігає по всіх усядах з одною дівчинкою Марисею,⁴⁴ з котрою вона у великій дружбі. Миша давно вже поїхав у Холм, хоч трохи пізнійше, як усі гімназісти, бо був слабий на горло і не міг поїхати; мама з Лілею потім їздили до його у Холм на Чесного Хреста,⁴⁵ там був тоді храм і приходило дуже багато народу. Миша живе на квартирі у одного учителя, у того ж, що жив торік; з ним живуть іще чотири ученика, з котрих двох він учить, і бере за кожного в рік по 40 р.

У нас тепер по утрам бувають морози і досить холодно, так що ми топимо уже грубки. Напишіть, чи й у вас холодно. Чи живуть у вас іще на квартирі Стоянови? Кланяйтесь їм од мене.

Прощайте, милая бабушка, цілую вас, напишіть до нас скорійше, та не сердіться на мене, що я так рідко до вас пишу.

Ваша Леся

P. S. Мама получила те письмо, що ви писали з дядьком Сашею⁴⁶ в августі.

10-го октября

16. ДО РОДИНИ ДРАГОМАНОВИХ

25 березня 1888 р. Колодяжне

Любі мої родичі! Пишу до Вас, як обіцялась, сьогодні.⁴⁷ Мамі вчора було дуже недобре: великий жар був, ломило руки й ноги й боліла голова, так що мама думала вже, чи не тиф у неї, і була дуже неспокійна, але сьогодні їй далеко краще, лихорадка пройшла, ломоти нема, і сама вона спокійніша далеко, ніж вчора, тільки голова ще болить. Папа вчора привіз мамку, і мала⁴⁸ вже перестала кричати,⁴⁹ а то було вже цілий день, майже без перестанку, плакала. Мама сьогодні не може сама писати і казала, щоб я вже, як там знаю, написала. Ви вже простіть мене, що я, може, не зовсім то гладко пишу, я це знаю сама, і якби не прийшлося тепер, то, може б, я ніколи й не зважилась писати до Вас, хоч мені й дуже хотілось озватись до Вас словом. Скільки раз, як Ви прислали мені книжки, мене брала охота написати Вам що-небудь, та все якось не виходило нічого, але тепер, коли вже раз почала, то, коли Вам те буде цікаво, писатиму часто.⁵⁰

Книжки Ваші я всі прочитала, і вони мені дуже сподобались, збираюсь навіть дещо перекладати. Найбільше мені згодився словар, бо я почала переводити «Одіссею» і вже переложила дві рапсодії,⁵¹ але тепер мусила все залишити, бо часто слабувала, і всі мені толкують, що я повинна жити ростином життям, я стараюсь, але все не можу зовсім обернутись в рослину.

Дуже прошу Вас, коли можете достати, то пришліть мені французький переклад драми Толстого⁵² «Власть тьми»,⁵³ страшенно цікаво, як вона може виходить у французькому перекладі.

Треба спішити кінчать, а то спізнюсь із своїм листом.
Будьте здорові. Щиро цілую Ліду, Радочку,⁵⁴ Зорю.⁵⁵

Ваша Леся

Про мамине здоров'я писатиму, аж поки не поправиться настільки, що змогтима сама писати.

17. До М. П. КОСАЧА

Травень 1888 р. Колодяжне

Милий Миша!

Давно збираюсь до тебе писати, та все якось не зберусь, оце ще недавно щось на мене було напало та ще й досі не пройшло, розпухло було горло і весь рот, так що не можна було ні їсти нічого твердого, і навіть говорити було погано, та тепер уже нічого, — проходить, принаймі добре, що не заразливе, а то я боялась, щоб не позаражувати часом наших. Наші «хрущі», як ти їх звеш, усі здорові, окрім Коха,⁵⁶ про котрого тобі пише мама. Настоящих хрущів у нас на деревах було багацько, так що Ліля з Марисею гарцями збирали і топили, але тепер їх поприбивав град, що недавно йшов, але сам град багато нашкодив, бо пооббивав цвіт на деревах, дуже поприбивав огороди і збожжя і в Любитові⁵⁷ багацько вікон повибивав. Як ішов град, то Кох злякався, плакав і кричав: «Бє досць»; о явленіях природи Кох має своє поняття, так: гром гримить — то хрущ гуде (певно, через те, що під каштаном хрущі завжди дуже голосно гудуть); хмари — дим; що град листя позбивав, то Кох думає, що то курка поїла, вітер — що то Ліля дмухає і т[ак] д[алі].

Ліля дуже зраділа, як почула, що ти їй купив Шекспіра, і сказала, що тебе любить; як ми прочитали твоє питання про її учіння, вона незабаром попросила у мами бумагу на тетрадь для диктовки. Хотіла б я знати, од чого ти вибрав для Лілі іменно Шекспіра.

Прочитала я «Власть Тьми»; чудна драма, дуже багато страхів, і, вже правда, язик настоящий; хоч, напр[иклад],

Воскресенські⁵⁸ сердяться і кажуть, що таким язиком ніхто не говорить.

Новостей у нас ніяких таких нема, — як приїде папа з свого подоріжжя, то вже, певне, привезе їх.

Прощай, цілую тебе, — пиши про свої екзамени.

Твоя Леся

18. До М. П. Драгоманова

Червень 1888 р. Колодажне

Любий дядьку!

Дуже дякую Вам за лист, я страшенно зраділа, як одержала його, бо не сподівалась уже мати відповіді на мій лист, котрий, як я думала, не дійшов до Вас. Мені дуже було прикро думати, що Ви всі, може, сердитесь на мене, хотіла я було другий лист написати, та вже не знала й як його починати, бо як мені вимовлятися та оправдуватися, то нема гірше. Не одписувала до Вас я через те, що думала, може, Вам нема часу возитися із моїми листами, бо мама казала мені, що Лідочка слаба і Ви дуже заклопотані. Дуже я рада, що у Вас тепер усе гаразд, бо я завжди журюся, як почую, що у Вас яке лихо. Я часто про Вас думаю і згадую, які Ви, але Ваше лице, дядьку, то я ще трохи пам'ятаю, а Ліди то зовсім не можу згадати, та думаю, що й вона зовсім мене забула, навіть більше, ніж я її, бо я пам'ятаю хоч те, як ми з нею в Києві «Стрібогів» різних представляли та по стульцях стрибали, а вона, я думаю, і те забулась, спитайте її про те. Я знаю, що Ви мене не забули, хоч я, може, й не така тепер, якою Ви мене пам'ятаєте, я попробую сама себе списати. Я лицем і подобою, здається, мало змінилась, хіба що не така дуже біла, як була, характер мій, я й сама це бачу, якийсь скритний, хоч мені й самій це не подобається, завжди я стараюсь бути якось щиріше, вільніше, але бачу сама, що все не так виходить, як би я хотіла: в мене виходить жарт тоді, коли я хочу говорити поважно, а коли я хочу говорити широко, то це теж якось не так виходить, і від сього усього я не можу

відчепитись навіть при розмові з мамою і Мішею, а вже з друзими, то нічого й казати; я, по правді сказавши, й тепер трохи дивуюсь, що мені так легко пишеться до Вас, Ви своїм листом якось привернули мене до себе ще більше, ніж перше, бо перше я таки трохи боялась писати до Вас, а тепер я бачу, що з мене б не посміялись, якби я що й не дуже то дотепно написала, бо Ви знаєте, що я не стільки вчилась, скільки б хотіла, та й тепер не можу як слід своєю наукою зайнятись, не дуже багато читала, то що з мене й сподіватись можна. Я стараюсь читати більш путніх книжок, хоч їх тут і трудно достати і більш попадається дурних книжок, ніж розумних, та я тепер їх мало читаю, часом навіть старі перечитую, які в мене є, Ваші тощо, аби не читати «от нечего делать» нісенітниці. З французьких книжок, окрім Жорж Занда,⁵⁹ я мало читала в першовторі, більш у перекладах і то з новітніх натуралістів школи Золя,⁶⁰ котрі мені зовсім не подобаються, бо мені здається, що в їх більше страхів різних та ефектів, ніж тої правди, або сама безпросвітня бридота. За це ж я не люблю й Толстого, та ще й за його містицизм, я ж, як нарощне, читала більш усього його остатні твори, в котрих, окрім чортів та ангелів, нічого не видко, або само тільки страхіття, як, напр[иклад], «Смерть Івана Ільича».⁶¹

«Власть тьми» мені теж зовсім не подобається, отже, я й просила прислати її не для того, щоб я так уже кохалась у Толстому, а для того, щоб побачити, як може вийти така крайня кацапщина у французькому перекладі. Читала я раз, не пам'ятаю чий, переклад «Тараса Бульби» по-французьки, взагалі він дуже гарний, але в тих місцях, де вживаються народні вирази, то дуже смішно виходить в дослівнім перекладі: напр[иклад], сучий син у його *fil du chien*,¹ матінка — *ma petite mère*¹¹ і т[ому] п[одібне], сцени на Запоріжжі теж чудно виходили. Тож коли «Тарас Бульба»,⁶² котрий все ж літературною мовою написаний, так чудно вийшов у перекладі,⁶³ то яка ж

¹ Син собаки (франц.). Тут і далі римськими цифрами позначено прим. ред., якщо не вказано інше.

¹¹ Моя маленька мати (франц.).

може бути «Власть тьми», котра писана найкацапійшою мовою. Щодо перекладів Тургенева,⁶⁴ про які Ви мені писали,⁶⁵ то я б дуже хотіла мати який-небудь з їх, найлучче коли б «Записки Охотника»; я маю тепер усі твори Тург[енева] (мама недавно подарувала мені); читаю знов усе, дещо уперше читаю, дещо вдруге. Ліля наша теж гризе його, і я тому рада, бо вона багато глупости читає, а Тург[енев], може, її одіб'є від того.

Оце б я ще писала та й писала, а тут треба вже кінчати, бо вже й так підганяють, кажуть на пошту спізнюся, а тут ще й Ліля нависає з дітьми,⁶⁶ тягнуть кудись іти з ними, та нехай іще до другого разу, а то й так уже наскребла... Прочитайте, любий дядьку, цілую щиро Вас усіх.

Ваша Леся

P. S. У нас тепер Миша,⁶⁷ я йому показувала Ваш лист, він прочитав і нічого мені не сказав (бо він такої вдачі, що як затнеться, то нічого толком не скаже, що бу його не питавсь), а проте, як почув, що у мене є від Вас лист, то зараз сказав, щоб йому дати. Він тут удома всі книжки залишив і тільки з своєю математікою возиться, завжди він так, то задачі робить, то в математічних книжках риється, так у тому кохається, що нам часом аж смішно, він навіть, сам того не примічаючи, привик міряти людей математікою: напр[иклад], як часом каже про кого, що не дотепний, дурноватий, то каже, що «він математікі ні в зуб не знає».

19. До М. П. Косача

Початок жовтня 1888 р. Колодяжне

Любий Міша!

Оце думала швидко після першого листу писати до тебе, а тим часом, поки зібралась, то часу доволі пройшло. Та дарма, аби було написано. То мене «Генії» тії затримали,⁶⁸ поки я зібралась переписати їх, потім переписала, та загубила, та поки другий раз зібралась, то вже й час пройшов чималий. Обіцялась я довгий лист писати, та думаю, що, може, тобі

ніколи возиться з довгими листами,⁶⁹ то нехай вже буде короткий, ти ж не то що я, що живу собі на дозвіллі та на безділлі, тобі є що робити, єсть куди й піти. Описувати своє подоріжжя теж не знаю чи варт,⁷⁰ бо, може, прийшлося би розвезти надовго описання, нехай колись розкажу, а тепер тільки дещо про турецьку кріпость скажу⁷¹ (Аккерт[ан]). От уже страшна будова, нехай їй цур, високі мури та товсті, грубі, що аж хати в їх видовбані, мов келійки, башти круглі, тяжкої архітектури, в баштах л[ьо]хи та темниці з [г]ратами залізними (певно, колись там козаки наші сиділи), тепер там дике зілля та квітки ростуть, мама казала: «Десь то з наших козаків все те повиростало». Ми вирвали дві квітки на спомин та й подались швидче до пароходу, геть з тієї кріпости, бо страшно нам там зробилося, пустка така, «ще, борони Боже, й головою наложити можна», ніхто й душі не прийме. А шкода, що ми були самі, бо коли б ще хто був, то б не так страшно було і можна було б краще роздивитись усюди і на валу довш постояти, а звідти такий гарний краєвид на дністровський лиман, чисті козацький краєвид, та ба, своя душа миліша, ніж усі краєвиди. Поїхали ми собі назад у Одесу. Ну, та й море ж було у той день, певне, вже так задля нас вигладилось та причепурилось; синє-синє, з білими гребнями, з рожевими одблисками, з темно-зеленими тінями, з золотими іскрами при заході сонця. Я все стояла з того боку парохода, де не видно берега, не хотілось мені его бачити, хотіла я бачить море в цілім просторі его, у всій красі его, а земля заважала б сему.

От і маєш, хотіла якнайкоротше, а тут пів картки й не стало для моєї поезії морської. Але годі, буде вже й сього.

Тепер деякі просьби до тебе. Просимо, якщо получатимеш які листи, то не викидай конвертів, бо Пуцик тепер збірає марки,⁷² щоб потім їх продати, і через те збірає, звідки тільки можна, марки, ото ж буде тобі дуже вдячна за їх. Боюсь я, щоб [не] завівся в їй дух користолюбства, бо має тепер багато грошей: продала Пуцинду і взяла за неї 19 р[ублів], для Пуца то велика сума. Оце просьба Пуцова. Тепер моя: пиши мені, як тільки буде час, і напиши по щирости про моїх «Геніїв», як

здаються вони тобі, я переписала і першого, хоч ти его й читав уже, та, може, забувсь, а без его другій не повний смисл матиме. Напиши, як тобі ведеться у Києві. Чи був на весіллі у Галі? Як ідуть твої занятія? Прощай, до Різдва, певне, раніш не побачимось.

Твоя Леся

P. S. Цікаво мені бачити твій переклад,⁷³ пришли его, коли можна, мені. Я тепер уже кінчила свое безголов'я, «Самсона» того,⁷⁴ і пишу «Одіссею», писатиму її цілу зіму.⁷⁵ Попроси у Шури той розказ (стихотворение в прозе), що мені читала у Колодяжному,⁷⁶ заложивши у книжку Тург[енева], зветься воно, здається, так: «Она хохотала», Шура вже знає яке. Коли вона дасть его, то пришли мені. Я дуже бажаю мати его. Я б написала їй сама про се, але я раз до неї писала, а відповіді не одержала, то не хочу докучати їй частими листами. Кланяйся від мене їй і її мамі, щиро обох їх цілую.

1889

20. До Є. І. Драгоманової

Після 13 січня 1889 р. Колодажне

Милая бабушка!

Поздоровляю вас із Новим годом і бажаю вам усього найкращого. Сподіваюсь, що задля Нового року ви мені пробачите мої прошлогодні лінощі, та й не одні лінощі тут винні в тому, що я не писала до вас, трохи таки й те, що не могла я зважитись на сее, бо з лиману⁷⁷ я ні до кого, окрім мами, не писала, не було там про що й писати, а про здоров'я та про докторів так наскучило було, що не хотілось уже споминати про се. Приїхавши ж додому, перше якось так час уходив та й уходив, а послі вже мені ніяково було озиватись до вас. Тепер оце на свята якось то зібралась. Хоч мені трохи й наскучило, але вже мушу писати про своє здоров'я, бо ви питали мене про его. Мені після лиману получчало так, що я свої костилі покинула, але все ж без палички ходити ще не можу, на той рік знов треба їхати на лиман. Ліля все нападається на мене, що я не хочу до баби харківської їхати,⁷⁸ але я ще не знаю, чи й поїдем ми коли-небудь до неї, щось нам не випадає час до того подоріжжя. Чи у вас із Полтавщини їздять до неї і яка чутка про неї там?

Чого вам так не подобався Харків? Усі, котрі там були, здається хвалять его. Ви кажете, що там різного народу багато, я вже собі думаю, що Одеса вам, певне, зовсім не сподобалась би, бо там уже такий різношерстий люд, що в Харкові, певне, такого нема. Як на мене, то в тому іще нічого поганого нема, що там так багато чужих людей, навіть інтересніше виходить, не подобається тільки, що так багато жидів, найбільше таки жидівську мову чутно, на лимані їх теж багато есть. Я, вибравшись із лиману, жила неділь зо дві з мамою в Одесі і дивилась там на усіх тих людей. Потім ми їздили на пароході по морі, це мені

найлучче всього сподобалось, бо тоді був день гарний, море тихе і красиве, до того ж і морська болізнть мене на той раз не брала. Я б хотіла і дальше куди-небудь поїхати, та, може, на той рік і поїду.

Хотіла б я поїхати до вас, та, певне, не хутко тее буде, бо на той рік це не випадає зовсім. Шкода, що тую землю, що ми з мамою хотіли купити у Будищах,⁷⁹ заливає вода, але я думаю, що, може, то нічого, бо, певне, не щороку так буває, а вже б я дуже хотіла, щоб мама її купила, уже б я рада там щоліта сидіти, хоч би там часом і вода мене заняла, то то вже нічого, я трохи плавать умію, то не втоплюся, може. Напишіть, як з тою землею буде на сей рік, чи не заливатиме її знов вода, може, як раз ні. Чи не позрубували там білих дерев, що росли біля тої землі? Коли позрубували, то дуже шкода. Коли б уже тее купити, то я б сама приїхала строїти хату. А чому се ви ніколи не приїдете до нас? адже у Харків їздили, то, може, й до нас не так уже далеко, як здається. Побачили б наше Колодяжне, може, вам і гарне воно здається, побачили б нашу Дору. Чого вам не подобається її ім'я? Ми її всі дуже любимо, а Ліля возиться з нею більше всіх, бо Дора, здається, трохи на неї похожа, і Лілі се дуже приятно. Дорі найперше пошили плаття з тої бумазеї, що ви прислали, і вона постійно в ему ходить.

Будьте здорові, мила бабушка, пишть, як ви там живете, чи здорові і чи дуже вас замело снігом. Цілую вас, прощайте.

Ваша Леся

21. ДО БАТЬКІВ

Близько 20 березня 1889 р. Колодяжне

Любі мої папа і мама!

Пишу оце, як обіщала, сьогодні. У нас усе зовсім гаразд, у Оксани око зовсім не болить, усі діти здорові, граються і не капризять. Тепер вони лягають спати. Тільки що я получила папіне письмо, що папа писав через Арістова.⁸⁰ Я думала, що воно до мене, що, може, мама послала его, і, звісно, прочитала. Дуже мене засмутило воно, тим більше, що я не знаю, що,

власне, робиться з папою, чого він слабій.⁸¹ Жаль мені, мамочко, що ти мені не сказала нічого про се, як їхала, бо тепер се мене вразило надто і я не знаю, що мені думати. Напиши, прошу тебе, про все, що з папою діється. Може, вам неприємно, що я про се дізналася, але інакше не могло бути, бо мені ще перш, ніж подали письмо, сказали, що папа слабій. Малим я не казала нічого. Прошу вас, пишіть мені якнайскоріше усе по правді, що там таке, бо я не можу діждатись того письма, так мені прикро ждати тії звістки. Одно тільки мене потішає, що папа прислав просто письмо, а не телеграму, то, може, ще діло й не дуже погано. Не пишу більш нічого, бо як все гаразд, то й писать нічого. Цілую вас щиро і бажаю папі скоріше поздоровшати.

Ваша Леся

P. S. Іще раз прошу: пишіть! якби не малі, здається, я й сама б досі в Луцьк поїхала.

22. До Є. І. Драгоманової

24 червня 1889 р. Колодяжне

Милая бабушка!

Я недавно получила ваш подарок, дуже дякую вам за його, я вже пошила з його плаття; на лимані буду спасатись од жару у йому. Я оце багато не пишу тепер, бо дуже не маю часу. Ми в середу їдемо в Одесу, і я тепер маю багато роботи: треба ще дещо пошити. Нехай вже звідти, з лиману, напишу більше, як там буде мені поводитись, а тепер вже вибачайте. Про мене і про мое здоров'я, певне, вам дядько розказав,⁸² то я думаю, що можу не писать про те, як мені було в Харківщині у теї баби. Бувайте здорові, милая бабушка. Кланяйтесь і цілуйте від мене дядю Сашу і тьотю Александрю Васильєвну,⁸³ я з утіхою згадую своє пробування у Харкові. Будьте здорові!

Ваша Леся

23. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

8 липня 1889 р. Одеса

26 іюня

Люба мамочко!

Одержала я твої листи вчора і свою бумагу; дуже тобі вдячна і за те, й за друге. Твій лист мене дуже звеселив, бо з нього видно, що негри⁸⁴ все так само пробувають «в блаженном состоянии первых человеков». Бажаю тобі, щоб ти скоріше виспалась і «прожилася» після одесько-лиманно-казятинських переїздів,⁸⁵ то тоді вже зовсім все буде гаразд. Я тут живу благополучно: ніхто мені нічого не вкрав, ніхто мене не зарізав, я не простудилась і грекосо мене не обіжають.⁸⁶ Хату завжді замикаю і замок приходиться добре. Найбільш мені приємно, що в моїй хаті не гаряче (або принаймні не дуже гаряче), бо всі, кого не спитаю, просто погибають від жару по своїх домівках. Як я рада, що я не в центр[альному] зданію! Тут спекота страшена, по 30° буває в 7 г[один] вечера! дощ ні разу не йшов з того часу, як я тут. По вечерам, після страшно гарячих днів, на небі спалахують зірничі, немов тиї блискавки; вчора я годин зо дві стояла і дивилась на їх. Вдень тут курява страшена і земля, розпікаючись на сонці, дуже білою видається, од цього всього мені стали трохи боліть очі, неприємно це, але що ж робить, на те ж і тут сижу, щоб було гаряче. Однак вчора доктор, як я була у нього, сказав, що для мене «усиленной жары и потения отнюдь не требуется». Нічого нового він мені не сказав: ванни тіж самі, температури тієї ж самої, ходить на їх, коли вгодно, хоч рано, хоч пізно, все одно, бо завжді натовп великий і завжді приходиться довго ждати, коли не прийди, — я вже в різні часи пробувала. З ваннів у парк рідко хожу, — не хочеться пектись скільки лишнів кроків, та й боюся я над тією водою ходить, бо побачила там раз гадюку чорну, велику, і от тепер «ай, боюся!» Дехто з дачників каже, що на тих дачах, що на горі, теж єсть гадюки, та тут, на сій дачі, теж одну недавно забили; ото ж я тепер уже й у тій альтаночці, на тому полукруглому поетичному

каміню опасаюсь розсідатись, — щоб часом Олегова доля не спостигла.⁸⁷ Нехай Кох пригадає картинку з Олегом «в Русских Людях». Дуже стережусь я тепер цеї погані, цур їй! Нехай там і Кох стережеться і не дуже то ноги росою вимиває. Ой, здичів, здичів наш Миколочка! А мені вже дуже скучно за своїми дикими неграми, — нема тут таких, тут погані жиденята, і все одно з другим дратуються — це забава їх! хоч і багато тут єсть їх різних порода, подоб і націй. Та й взагалі набридло вже мені жити тут самій, і я дуже рада, що пані Приходько швидко приїде.⁸⁸ Завтра раненько розпитаюсь гаразд про ліжку для неї і напишу тут таки про се, а то сьогодні якось не могла грекоса вловить, тепер же вже пізно. Листи я завжди увечері пишу, бо вдень трудно зібратись, якось не йде. Уліти теж на вечір одкладаються.⁸⁹ Улітична звістка (про чернігівський збірник) мене дуже врадувала,⁹⁰ я не сподівалась собі такої чести від кна-кон,⁹¹ конечно перепису їм «Самсона» («Співець» уже в плеядному збірнику),⁹² ачеї же, до сіх кна-кон він доїде як слід, не знаю тільки, як сподобається їм ся тема («to taka stara rzecz!....»).¹ Про улітґачі справи напишу докладніш в иншому листі. Завтра приїде Гретхен,⁹³ і її розпитаю про все як слід. Чи приїхав папа? Цілую його. Лиман йому кланяється. Бувай здорова, мамочко! Бувайте здорові, негрикі! Не дичійте дуже. «Тепер» я сподіваюсь бачить кна-кну і Пуца у себе непременно!

Ваша Леся

NB. (для пані Приходькової) Тепер тут ванна грязева стоїть 1 р. 50 к. Нехай дядина грошей набіра!.... Кроваті у грекоса нема. Тут можна взяти на прокат, але погану, з якоїсь санітарної станції, попросту з больниц. Непевна річ! Узнаю, почім вони в Одесі, і напишу.

Не забудься, мамочко, прислать мені «Прометея».⁹⁴ Все, що ти писала в листі, конечно зроблю, та по більшій часті воно вже й зроблене. Чи одержуєш мої листи? Як наші обходили Купала?⁹⁵

¹ «Це така стара річ!....» (пол.).

24. До О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

18 липня 1889 р. Одеса

6 іюля, рано

Люба мамочко!

Вже днів з п'ять, як я тобі не писала, але ти не сердься, бо я з того не винна. Як приїхала пані Броніслава, то скільки днів не можна було ні до чого прийнятись. Тепер вона вибралась од мене в другу хату (тут-таки в нашому дворі), okazało się, що нам тісно в одній хаті жити. Пані Броніслава навезла з собою багато речей, і в хаті повстав такий хаос, якій був до початку світа, хоч, по-моєму, і можна було б усе повстановлювати так, що не було б дуже тісно, але пані не сподобалось так, і вона вибралась собі. Що ж: риба шука, де глибше... У понеділок ми поїхали у місто, бо треба було пані Броніславі дещо купувати; отже, ми по страшній жарі волочились по місті і втомились ми, звісно, дуже. На другий день хаотичний стан моєї хати все ще не пройшов, пані мала деякі спори з грекосом за хату, що хотіла перше нанять, а послі показалося, що там жити не можна, а грек не хотів оддавати назад завдатку і т. д., і т. д. П[ані] Броніславу розпач обгорнув, як тільки приїхала вона на лиман, але тепер, здається, трохи примирилась із ним. Тепер все втишилось і владилось, і я засіла за кореспонденцію. Живу я так собі, як і перше: не дуже добре, не дуже погано. Погано те, що пропадаю від спекооти. Ви не маєте понятія, яка тут страшенна спекота: в понеділок було 43°, я сама на термометрі бачила; так що я сміючись читала ваші скарги на спеку, — ачеї же, під каштаном не бува такої температури? Кажуть, що моряки, повернувшись з Африкі і навіть з екватора, говорили, що там не так жарко, як тут, у Одесі. Тропікі переїхали на лиман!.. Всюди панують матроськії костюми, віяла, зонтікі, содова вода і морожене, прикащики в магазинах стоять з пальмовими віяльцями. Я купила за 10 к[опійок] спасення душі, себто віяльце. Кажуть, у неділю перебувало в городських купальнях шість тисяч чоловік. Я з своїми ваннами в 29° пропадаю.

В парку не бачила більше гадюк, певне, пропали від спеки. Однак Микось нехай пришле мені мою шаблю, бо тут собаки увечері спускаються з цепів і я боюсь вийти за двері. Погано тепер те, що уночі трудно спать од жару та од мух, і навіть раз Пашкевич,⁹⁶ побачивши мене, сказала, що ніби я дуже поблідла і, як вона каже, втомилась, хоч справді не знаю, чим я могла втомитись: ото тільки, що у місті була та лазила за покупками, а то по цілим дням абсолютно нічого не роблю. Уліти мої їдуть (лізуть), тільки дуже-дуже помалу... «когда-то будут!»... А от Міші стидно, що лінується писать свою уліту, ажеж, здається, не під тропіками живе, то не повинен би так предавать-ся dolce far niente.¹ Однак я не маю права йому проповіді такої казать, бо сама не переписала й досі того нещасного «Самсона», сьогодні постараюсь переписать увечері і завтра пошлю разом з листом до Міші. Дуже йому вдячна за лист і за всі новини, що мені списав. Неприятна новина цей кір!⁹⁷ Бажаю негрикам вберегтись од нього, і нехай їх «блаженное состояние» продовжиться до мого приїзду. Дроздішка поздоровляю з самотійністю, чи то з самоходністю!.... Ой, добре вам там жить, а мені.... от і Маргаріта хутко їде (може, завтра) в свою Канівщину,⁹⁸ тоді вже мені буде зле. Однак ти, може, мені не повіриш, усім моїм скаргам, то я вже мовчу. Прощай, що їще пригадаю, те напишу в Мішіному листі.

Бувайте всі здорові! Цілую тебе, мамочко, голубочко, ластівочко!

Твоя Леся

Чи не прислала б ти мені якого маленького узорчика для Шуріного рушника.

Дякую тобі за ноти. Сьогодні з їх грала. Грала⁹⁹ «Matrosenlied»,¹¹ але не дуже добре, бо фортеп'яно поганеньке і я до його не звикла.

¹ Солодкому безділлю (італ.).

¹¹ «Пісня матросів» (нім.).

25. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

18 серпня 1889 р. Одеса

6 августа

Люба мамочко!

Вчора я їздила до міста і одержала від Комарових¹⁰⁰ «Perles de la poesie». ^I Читаю їх сьогодні цілий день і насоложуюсь! «Pauvres gens»^{II} прочитала, ¹⁰¹ постараюсь конечно їх перекласти. Дуже я була рада, коли знайшла-таки «Lucie»¹⁰² Alfred'a de Musset, ^{III} —сі вірші мені надто подобаються, більше всіх його віршів. Взагалі там есть багато прехороших річей, і я дуже-дуже тобі вдячна за те, що ти мені швидко переслала сю книжку, бо я таки остатнього часу сиділа «на безкнижжі». За «Перший Вінок»¹⁰³ теж спасибі. Тепер його читає пані Броніслава, а потім треба дати тут одній кна-книні, що тямить трохи по нашому і интересується нашою літературою. Кна-кна ся тутешня, таки одеська, кінчающий юріст, ми з ним познакомились, купуючи кавуни (от як заводяться знакомства на лимані!), я говорила з перекупкою по-нашому, і це дуже здивувало кна-кну і її мати, після того вони завели зо мною розмову, вибрали мені кавуна «которий поллучше» — і знайомість готова! З панею, кна-книною матір'ю, я часто їзжу купатсья, і взагалі я рідко купаюсь сама, — не люблю чогось бути сама в такій водній просторіні. Купаюсь завжди в городській купальні, бо в хазяйській дуже погано: будка стоїть просто на березі і до неї дуже довго треба йти з мокрим в'юном на тілі, а у нас тепер вітри бувають дуже великі, то воно й простудитись недовго. В городській купальні далеко ліпше: зовсім не так дуже глибоко, як спершу може здатись. Остатніми днями на лимані були здорові хвилі, і це мені дуже сподобалось, — хоч я через ті хвилі разів зо два здорово напилась гірко-солоні води, але зате хвилі так славно несуть і колишуть, що можна їм простить

^I «Перлини поезії» (франц.).

^{II} «Бідні люди» (франц.).

^{III} «Люсі» Альфреда де Мюссе (франц.).

їхні бридкі жарти. В лимані вода звичайно бува градусів 18 або 19, якщо пробуде так до 20, то, може, й Пуцикові можна буде скупатись у блакитних лиманових хвилях. Дуже я зраділа, прочитавши, що ви таки приїдете до мене, а то я вже зовсім було обезкуражилась, бо прийшлося би зовсім самій їхать додому. Пані Броніслава хоче їхать після 15-го на виноград в Бессарабію, і, значить, вертатись я мусіла б без неї. Вона пропонує мені даровий білет до Ковля;¹⁰⁴ як ти радиш, брать його, чи ні? Грошей на сей подлий лиман іде багато: тепер у мене 10 р[ублів] зосталось, не знаю, чи стане до 20-го, хоч я і стараюсь якомога не тратить багато грошей, але ж їсти треба, а то таки не могу вдержатись, щоб не купить якого кавуна, дині чи там винограду. Подлі жидиська раз у раз вештаються по нашій дачі з усяким фруктом, от так, аби смущать правверних лиманників, та ще й ціни такі знадливі: диня три копійки, кавун 10 к[опійок] і т[ак] д[алі], як же тут встоять? Напиши мені, мамочко, — якщо не хутко приїдете або якщо не можете мені грошей прислать, то я постараюсь свої видатки якомога зменшити і не буду ніяких пустяків купувать. Пишіть, коли приїдете, а тим часом бувайте здорові і до побачення! Усіх тігро-негрів щиро цілую.

Ваша Леся

Уліти з слідуочим листом пришлю конечно.

26. До М. П. КОСАЧА

Початок жовтня 1889 р. Колодяжне

Любий Міша!

Тільки що ходила в ліс, споглядати красу осінньої природи, а вернувшись, зараз сідаю писать тобі. Ти просив писати про малих, так-от: у Оксани екзема пройшла, у Дори проходить, а в Микося щось іще не гоїться, хоч мама різні способи до його добірає. Сами діти на тую слабість зовсім не вважають і ганяють по цілих днях по дворі, — все, бач, не вірять, що минуло літо. Оце щоранку Микось вбігає знадвору

і гукає: «Мамо! а надворі, знаєш, тепло-претепло!.... Не треба мені пальта надівать?».... Але по обіді приходить Кох знову і заявляє: «А знаєте, надвору “снігом пахне”». Оксана завжди при тому заспориться, що сніг ніяк не пахне, але Микось на своєму стоїть. А я теж думаю, що вже пахне снігом, і поамалу перебіраюсь на зимовий стрій. Збираюсь потроху в Одесу.¹⁰⁵ Думаю, що до октябрю виїду. Не конечно мені хочеться їхать, але таки поїду. Я б хотіла тепер хоч деякі уліти скінчити, щоб не возитись із ними в Одесі. Я, було, думала тут зайнятись добре і скінчить нарешті той нещасливий «Жаль»,¹⁰⁶ аж вийшло так, що він і досі лежить нескінчений, а замість того я розпочала ще дві нових уліти: «Les pauvres gens» і одну казку для дитячого журналу,¹⁰⁷ що ми бачили в Одесі. Ну, та дасть Біг, доулічу все благополучно. Як там маються «Історичні картини»?¹⁰⁸ Окрім уліт, маю тепер деякі роботи до скінчення, то вишить, то пошить. В Одесі, думаю, ще й нове що-небудь почать. Так от вишиватиму на дозвіллі межі масажем і улітами. Там уже й Гейне знов буду писать,¹⁰⁹ а то я тут його і в очі не бачу. Найпильніше тепер мені: «Les pauvres gens» і уліта, а те все ще поспіє. Що ж ти тепер робиш, чи в математику затопився, чи по Київві прохоложуєшся, чи, може, що улітиш? Якось ти ніколи наосяще не пишеш про свої діла, а так якось все тиї слова нижеш, мов перли, мовляла Шура. Як же там Київ без Шури стоїть? я собі щось ніяк не можу його в'явити без Шури. Чи ходиш до Рашевських?¹¹⁰ А яка там чутка про черніговські сорочки?¹¹¹ чи мережані, чи просто вишивані?.. Воно то правда, що про тиї сорочки ти мені можеш сказати знамениту приказку: «чий би телятка мичали...», але я тобі кажу: «Чекай, чекай, братіку, — я тобі ще кращу вишию!» Однак про черніговські сорочки все-таки напиши. Як ти там з своєю Пашкевичовою кна-кною поживаєш?¹¹² Чи вона тебе слухає? Ти ж її тепер, певне, «в свет» виводиш, як колись мене, то мусить же вона тее тямити. Як мається «Плеяда»: «Ой чи живі, чи здорові всі родичі гарбузові?» Чи там ще мої «Lieder»¹ Гейновські не пішли

¹ «Пісні» (нім.).

за водою навіки?¹¹³ Маєш «знаків запитання» досить, аби хіть одписати на їх гарненько, а не по-кна-княчому, жемчужним способом. От тобі, Міша, що ражу: пиши-но ти уліти, бо твоя «Кушетка» проймає навіки серце, ревізмом¹¹⁴ пойняте.¹¹⁵ Еге ж, Немол[овський]¹¹⁶ казав, що твій слог нагадує слог Короленка.¹¹⁷ «Дурниця се — отака шаноба?»... Есть чутка, що Короленко¹¹⁸ має жить у Києві. Що то вже тоді буде? — Хто його зна! може, до його Тарасовська вулиця¹¹⁹ буде прихильніше, ніж до Мачтета.¹²⁰

Годі мені писать, бо вже занадто багато матимеш на один раз до читання; хай ще на після зостанеться. Бувай здоров! цілую тебе щиро.

Твоя Леся

P. S. Гаразд, що «Чари» знайшлися,¹²¹ а то я вже мала писать Маргаріті, щоб пошукала їх. От іще була б штука!

27. До М. П. КОСАЧА

Перша пол. листопада 1889 р. Одеса

Любий Міша!

Одержала я твій лист і найсердечніше дякую за його. Взагалі я помітила, що ти, перейшовши на другий курс, почав далеко щедріше розсилати листи, ніж було перше, за се, звісно, тебе варто по головці погладить. Смутна новина мене дуже-дуже засмутила.¹²² Перше я мало не заплакала, потім розізлилась чогось страшенно, а потім на мене напав якийсь дух упорства і я наважила сьогодні писать, як могтиму, цілий день, і взагалі — робитиму вдвое тепер! Еге, так як одійшла злість трохи, я принялась за Маргаріту (приймалась я за неї вже не раз), отже, і цей раз нічого не вийшло, який легіон демонів упертості сидить у сій дівчині! нічого, певне, вже з нею не поробиш. До Мані ще напишу,¹²³ з тею, може, діло краще зладиться. Маня хутко переїзжає з батьком в Луцьк, так що я сподіваюся з нею незабаром побачитись. Я сама про писання для народу дуже і дуже подумувала, хоч з мене толку,

може, й небагато, бо я щось не можу збитись з белетристичного шляху, а не знаю, чи белетристичні праці будуть куди-небудь судні. Щедалекораніш твого листу, ще в Кол[одяжному], я почала писати казку для дітей, зветься «Чотири казки зеленого шуму», казку сю я хотіла послати в Галичину в дитячий журнал; якщо вдасться мені добре ця проба, то писатиму більш, якщо ні, то, значить, — «кебети не маю!»... Кінчить її казки, я, за різними справами, не мала часу, але, певне, хутко скінчу. Можу сказати сміло без всяких виговорок і відговорок, що все, що тільки залежить чи буде залежити від мене, я все зроблю для нашої справи, хоч би се було для мене і трудно, і тяжко. За других не можу поручитись. Одеситів проситиму для черніговців і для вас, може, що-небудь дадуть. Познайомилась я тут недавно з двома студентами-українцями, здається, люде путні, може, од їх або через їх що дістану; маю на се велику надію. Будь певний: що можна, все буде зроблене. Можна однак сказати про одеситів, як і про киян, що тут, як і там, лінтяйства не мало. Скажи п[ану] Максимові,¹²⁴ якщо йому цікаві трохи мої слова, що я ніколи не сподівалась, щоб він так лепсько дбав про наше спільне завдання; таж таки часу не мало було — ціле літо і осінь, — щоб перекласти ту решту віршів. Я тепер переклала вже першу голову¹²⁵ «Bergidylle'ii»,^I хутко перекладу цілу, і, значить, все, що я на себе взяла, я зробила. Правда, я людина без діла, «праздношатающаяся», але зате у мене є такі перешкоди, яких ви не маєте, і, дай Боже, щоб ніколи не мали... От перша перешкода «moje miłe zdrowie i powodzenie».^{II}

Сюди в Одесу я приїхала на лихо, бо не тільки масаж не поміг, але, здається, пропало й те, що я загорювала собі лиманом, Косівщиною, пов'язками і всім лихом і бідую. Я недавно встала з ліжка, а то днів 5 лежала. Тепер мені ліпше, і я знов можу ходити сама з палкою, а то вже було так, що мене водили, мало не носили. Після тижня масажної курації нога моя

^I «Гірської ідилії» (нім.).

^{II} Мое любе здоров'я і як мені ведеться (пол.).

розстроюдилась так, що їй ступить було годі. Тоді я покинула його. Першу ніч я провела тоді, як тінь в Дантовому пеклі, з плачем і скрежетом зубовним. На другу ніч затялась, не плакала і цілу ніч писала в ліжку, почала невеличку поему, і, здається, по їй не видно, як мені приходилось тісно при писанні. Через два дні приїхала Маргарита і забрала мене до себе.¹²⁶ За се я їй дуже вдячна, бо моя німка така подла, що цур їй. Однак ти не думай, що діло стоїть так дуже погано. Я тепер не лежу, можу знов ходити, хоч не так, як перше, але все ж нічого собі, сподіваюсь, що могтиму виїхати на сім тижні. Я дуже хочу заїхати до тебе днів на два чи три, але не знаю ще, як буде, писала про се мамі і жду відповіді. Але я таки сподіваюсь ще бути у тебе і «обо всем переговорить», як говорить тьотя Саша.¹²⁷ Маю деякі цікавості для тебе. Дав би то Бог, щоб я вам від одеситів що-небудь вимантачила. «Дай Боже нашому теляти вовка піймати!» Тільки що мені прийшла в голову одна дуже чудна ідея, але писати про неї не буду, побачу перше, що з неї вийде. Бувай здоров, а може, й до побачення. Цілую тебе щиро і бажаю тобі вдачі на кожній дорозі. Славно ти зробив що переклав «Ночью»,¹²⁸ за се хвалю. Не лінуйся, мій брате, хоч ти, а то вже хто його зна, що й буде. Бувай здоров!

Твоя безталанна сестра Леся

P. S. От що: на нашій групі ти вийшов найкраще;¹²⁹ приїхавши, виб'ю тебе, щоб не капризував і не перебірав портретами. Слово «маятник», я думаю, можна так залишити,¹³⁰ бо корень цього слова український. Маятник по-болгарськи махалце, по-сербськи — шеталица, по-чеськи kywadlo, по-польськи wahadło, по-галицьки пендель, кивало. Вибірай, що хочеш, або зостав так. Голімського я і в вічі не бачила,¹³¹ Кірії¹³² теж. Шура мені не писала. Маніного сталого адресу поки що нема.

28. До М. П. КОСАЧА

8–10 грудня 1889 р. Колодяжне

«Ще не вмерла Україна!..»

26–28 ноября

Любий Міша!

Тільки що одержала твій лист і, прочитавши, зараз же за перо! Стішив мене цей лист аж надто. Я бачу тепер, що ви таки справді маєтесь «братися за діло»¹³³ і вже перестаєте угнітатись духом. Нема що й казати про те, що я візьмуся тепер до роботи так, що тільки ну! Що залежатиме від мене, я все зроблю, ба — що ж мені й робити, як не се! аже, як би там не було, а література моя професія. От тільки одно мене бентежить, знаєш, тее «mens sana in corpore sano»¹ (а мені таки все не ліпше, а либонь, чи не гірше — може, й різати прийдеться), ну, та якось то буде. «Les pauvres gens» я вам можу надіслати (уже послала), але одбierać їх у «Зорі» не маю (вони вже послані), бо, як мовить Гомер, «що раз дано, того одбierać не годиться», тим більше, що, я думаю, їх і так у «Зорі» не надрукують. З викінчених перекладів я маю «Життя і філософські думки Пінгвіна» пані Сталь,¹³⁴ якщо вважаєте сю штуку куди придатною, то пришлю вам. «Гуллівера» я перекладала¹³⁵ з перекроеного для дітей видання і вважаю його нікуди не судним. Берусь перекласти всі чотири подоріжжя Гуллівера, тепер вийшло нове повне видання, і ми в Одесі купили перший том («Ліліпути і Велити»). Почну його перекладати, як тільки виправлю свою уліту,¹³⁶ котра вже скінчена, але я роблю їй, як мама каже, вігризку. Пришлю її вам, хоч і здається мені, що вона для збірника трохи довгувата. «Bergidylle» (Гейне) хутко скінчу. Мама казала, що, по її думці, краще найперше видати Гейне, вона думає, що се було б дуже цікаво для кожного з галичан. Воно, звісно, що можна було б, але я не знаю, як стоїть діло се у пана Максима. Окрім «Lieder», я маю вже 7 пісень

¹ «У здоровому тілі здоровий дух» (лат.).

«Atta Troll'я»¹³⁷ (колись же й цілого скінчу), а ще хтось, або й ми з паном Максимом, коли йому Гейне ще [не] набрид, міг би перекласти «Reisebilder»,^I та й з Гейне був би кінець. Отже, найперш треба «привести в известность» все, що єсть готового з перекладів. Далі могли б видати Мольєра,¹³⁸ якби Самійленко¹³⁹ викінчив нарешті свого «Tartuffe'a» і «Mariage forcè»,^{II} а там би іще хто-небудь що переклав. Короленка треба б цілого видати: «Ліс шумить», «У великодну ніч», «Ночью», «Старий дзвонарь» — це єсть, «Сон Макара» єсть переклад у Маргаріти (в остатній день перед виїздом я цее узнала), і я сей переклад таки думаю у неї «весьма-очень іскусно виканючить». «В дурном обществе» я давно наважила перекласти, мама обіцяє «Сліпого музиканта»; а решту перекласти — чей, таки знайдуться людиці. Гаршина¹⁴⁰ теж треба цілого, я наперед беру «Красний цветок». Взагалі, щодо російських письменців, то се ще не велика мація^{III} перекласти, аби тільки людей було досить, та охоти не бракувало, а от з італійцями¹⁴¹ та англічанами, то трудна справа. Ага, от іще: конечно Сервантес¹⁴² повинен бути у нас, а то що ж то за європейська бібліотека буде без «Дон Кіхота»!

От тільки чого я не розумію як слід: чи ся перекладча література єсть те, що ти звеш народні видання, чи народні видання єсть щось зовсім окреме від перекладчої літ[ератури]? А від сього, по моїй думці, багато залежить, як має обернутися справа. Бо коли перекладча літ[ература] має видаватись для народа (для простого народа), то тоді каталог творів для перекладання можна, і навіть треба, скоротити, бо навіщо ж народів, принаймі тепер, тиї Полі Бурже,¹⁴³ Байрони, Леопарді¹⁴⁴ та хоч би й Шіллер¹⁴⁵ і Гете?¹⁴⁶ Коли ж се видання має бути і для інтелігенції, то тоді список треба б іще розширити, помістити туди: Сервантеса, Бомарше,¹⁴⁷ Петрарку,¹⁴⁸ Шен'є,¹⁴⁹ Бальзака,¹⁵⁰ Леконт де Ліля,¹⁵¹ Вальтер Скотта,¹⁵² Вольтера,¹⁵³ Руссо,¹⁵⁴

^I «Подорожні картини» (нім.).

^{II} «Тартюфа» і «Шлюб з примусу» (франц.).

^{III} Подвиг, здобуток.

Сталь,¹⁵⁵ Сирокомлю,¹⁵⁶ Конопніцьку,¹⁵⁷ Надсона,¹⁵⁸ Некрасова.¹⁵⁹ Мені здається, що без сіх авторів наша літ[ература] буде аж надто неповна. Щодо Мопассана,¹⁶⁰ то над ним, я думаю, не варт собі голову сушити, бо в його творах чиста ідея натуралізму зовсім зопсувалася і вийшло щось таке, про що не варт і говорити. Мордовця то теж не варт, бо одно те, що він і сам, якби хотів, міг би перекласти свої повісті, а друге, — що його романи пишуться в стилі тих, що печатаються в «Ніві»,¹⁶¹ надто велика честь для нього — потрапити в «мировую літературу»; коли романи його цікаві під тим взглядом, що написані на історичні українські теми, то далеко краще написати свої власні повісті тому, хто спроможний, на ті ж самі теми. Усіх інших авторів, що ти писав, і я теж вважаю кінцевим перекласти. Але діло от в чім: прозаїчні твори англійських та італіанських авторів можна перекладати і з руських перекладів, але вірші треба кінцеве перекладати з первотвору, бо інакше може вийти щось зовсім далеке і неподобне. Ти писав, щоб пошукати у Одесі кого, але ж ти сам там був і знаєш, як там стоїть справа: взагалі там ніхто нічого не пише, між студентами я знаю тільки одного, подолянина Лосятинського,¹⁶² що міг би перекладати з руського, з польського і з німецького. Сьому паничеві я можу через Маргаріту переказати про наше видання і попросити перекласти що-небудь з того, що ви позначите; сподіваюсь, що він не одмовлятиметься. Єсть там іще один панич, Заболотний,¹⁶³ він пише українські вірші, але їх я не читала, попрошу Маргаріти вислати дещо з його віршів, а далі «ще побачим, як там буде!» Мама совітує назначити для одеської кна-кни Ауербаха¹⁶⁴ «Schwarzwälder Geschichten»¹ і що-небудь з руського.

А з англійською поезією не буде ніяк, поки хто з нашого товариства не вивчиться по-англійськи. Якби мене німка не збавила, то досі я б уже добре підучилася по-англійськи,¹⁶⁵ ну, а так, то що ж робить! Самоучкою я не можу вивчитись по-англійськи, але по-італіанськи можу, тільки ти, як

¹ «Шварцвальдські оповідання» (нім.).

їхатимеш сюди, то купи мені італіанський словарь (як нема італіансько-руського, то італіансько-французький) і книжку іт[аліанську], одну з тих, що ви маєте перекладать. Я вже трохи знаю граматику, а для перекладів практичного знаття не треба. Леопарді «Діалогі» (в прозі) я можу вам хоч зараз перекласти, бо у мене в «Пантеоні» вони єсть¹⁶⁶ і написані зовсім не трудним складом, але його вірші, так само, як і всякі інші, я наважила перекладать тільки з італіанського.

Привези мені Петрарку, або Леопарді, або Гольдоні¹⁶⁷ (я, правду сказать, не маю о нім żadного роґєсія).^I Мані і Маргаріті я напишу про цю справу, Маню, може, хутко й саму мотиму побачить, бо хутко вона житиме в Луцьку. Коли хочеш, я пришлю тобі Манін переклад «Дзвонаря» Короленкового. Мама каже, що можна було б видать тепер ті переклади з Короленка, які вже єсть, потім (або ще перше) видать «Lieder» і «Atta Troll» Гейне,^{II} а потім «Les pauvres gens» і що-небудь іще до того прозаїчне, з Діккенса,¹⁶⁸ наприклад, або з Ауербаха, або там що хочете; таким способом можна б зложити три перших випуска. «Léli'ї» Жорж Занд перекладу у мене нема. Маю тільки половину її казки «Le nuage rose»,^{III} якщо вона куди придасться, то можу скінчить. Пуц обіцяв перекласти «Грібуля» (казку Жорж Занд) і «Муму» Тургенева. Єсть у нас скілька «Стихотворений в прозе» Тургенева. Вам з Пашкевичем ражу перекласти «Les compagnons du tour de France»,^{IV} однаково ви там його читаете тепер; це була б річ неабияка! Ти просиш проекту, що вам перекладати. Се досить трудно мені сказати, до того ж, я думаю, що ви на тім більш знаєтесь, ніж я, але якщо так ти хочеш, то я можу подати свою думку.

^I Жодного уявлення (пол.).

^{II} Дописка, зроблена невідомою рукою: «Власне, се було б найкраще— видать перше з Гейне, що переклали Леся та Слав[инський], бо се вже навіть готове (і гарне)».

^{III} «Рожева хмаринка» (франц.).

^{IV} «Товариші мандрівки по Франції» (франц.). Ідеться про роман Жорж Санд, більш відомий в Україні під назвою «Мандрівний підмайстер».

Так-от, я думаю так: з Байрона треба перекласти «Чайльд Гарольда» й «Манфреда»; з Беранже¹⁶⁹ скільки найкращих «Chansons»,^I «Le vieux Caporal», «Le roi d'Ivetot», «Mon vieil habit», «Monsieur le senateur»^{II} і т[ак] д[алі]; з Бернса¹⁷⁰ — теж, і небагато; Брет Гарта¹⁷¹ — їдно або два оповідання; Поля Бурже я не знаю інших творів, а «Disciple»^{III} — по-моєму — не варт перекладати, бо то щось таке *verwegene*;^{IV} Гаршина — цілого; Гете — «Фауста»,¹⁷² і «Вертера», і скільки дрібних віршів; Гейне — «Lieder», «Reisebilder» і «Atta Troll»; Гоголь єсть майже весь перекладений, то, отже, не знаю, як має з ним бути; Гончарова¹⁷³ — «Обрив» і «Обломов»; Гольдоні не знаю; Гюго — «Les misérables», «Notre dame de Paris» і «Les travailleurs de la mer»,^V він сам називає три сіх романа своєю трілогією; Діккенса «David Copperfield»^{VI} і дещо з менших новел, напр[иклад], різдвяні казки; Доде¹⁷⁴ — «Jacques»;^{VII} Достоєвського¹⁷⁵ — «Записки из мертвого дома» і «Преступление и наказание»; Ежа¹⁷⁶ я знаю тільки одно «Кузьма Жеж»,^{VIII} цікаве воно тим, що там герой українець; Жорж Занд — «Les compagnons du tour de France», і «Lelia», і деякі казки (для народа і для дітей); Залеського¹⁷⁷ — деякі вірші; Золя — «Le péché de l'abbé Mourret» і «L'Assommoir»;^{IX} Короленка всього;¹⁷⁸ Краціцького¹⁷⁹ не знаю; Крашевського¹⁸⁰ — «Ostap Bondarczuk»;^X Крестовський¹⁸¹ — «Первая борьба», «Большая медведица» і «Жить, как люди живут»; Леопарді — «Діалогі» і деякі вірші; Лесажа¹⁸² я знаю тільки критичні статті; Лонгфелло¹⁸³ — поема з життя північноамериканських дикарів (ніяк не могу

^I «Пісень» (франц.).

^{II} «Старий капрал», «Король Івето», «Мое старе вбрання», «Пан сенатор» (франц.).

^{III} «Учень» (франц.).

^{IV} Сміливе (нім.).

^V «Знедолені», «Собор Паризької Богоматері», «Трудівники моря» (франц.).

^{VI} «Давид Копперфільд» (франц.).

^{VII} «Жак» (франц.).

^{VIII} «Кузьма Еж» (пол.).

^{IX} «Гріх абата Муре» і «Пастка» (франц.).

^X «Остап Бондарчук» (пол.).

пригадать її назви, але саму поему читала і дуже сподобала) і «Excelsior»,^I невеличкі вірші; Мальчевського¹⁸⁴ — «Марію»; Мачтета — «Он і мы» та «И один в поле воин»; Міцкевича¹⁸⁵ — «Dziady», «Krymskie sonety» і «Ballady»;^{II} Мольєр — «Tartuffe», «Le mariage forcé», «L'avare» і «Précieuses ridicules»;^{III} Муп¹⁸⁶ — скільки віршів; Мюссе — «Lucie», «Le mie prigione» і «Les nuits»;^{IV} Немцевича¹⁸⁷ не знаю; Ожешкова¹⁸⁸ — «Marta», «Dobra pani», «Panna Antonina», «Nieróżowa sielanka»,¹⁸⁹ «Silny Samson», «A. B. C.», «Czternasta część»;^V Пушкін¹⁹⁰ — «Борис Годунов», «Цигане»¹⁹¹ та з дрібних віршів; Прус¹⁹² — «Płacówka»;^{VI} Свіфт — «Hulliver»;^{VII} Сенкевич¹⁹³ — «Szkice węglem»;^{VIII} Словацький¹⁹⁴ — вірші і «Мазера»;^{IX} Теннісон¹⁹⁵ — вірші; Толстой — «Война и мир» і «Анна Каренина»; Тургенєв — «Отцы и дети», «Дворянское гнездо», «Накануне» і «Стихотворения в прозе»; Шекспір¹⁹⁶ — «Hamlet», «Otello», «Makbet», «King Lear», «Richard III», «Coriolan»;^X Шіллер — «Die Jungfrau von Orleans», «Die Räuber», «Maria Stuart», «Don Carlos»;^{XI} Щедрін¹⁹⁷ — «История одного города», «Господа Ташкентцы», «Самоотверженный заяц» і «Карась[-идеалист]»; Франсуа Коппе¹⁹⁸ — вірші; Лермонтов¹⁹⁹ — вірші, «Демон», «Герой нашего времени»; Флобер²⁰⁰ — «Madame Bovary» і «Education sentimentale»;^{XII} Théophile²⁰¹ Gautier^{XIII} — вірші; Сервантес — «Дон Кихот»;

^I «Вище» (лат.).

^{II} «Поминки», «Кримські сонети», «Балади» (пол.).

^{III} «Тартюф», «Шлюб з примусу», «Скупий», «Смішні манірниці» (франц.).

^{IV} «Люсі», «Мої в'язниці», «Ночі» (франц.).

^V «Марта», «Добра пані», «Панна Антоніна», «Нерадісна ідилія», «Сильний Самсон», «A. B. C.», «Чотирнадцята частина» (пол.).

^{VI} «Форпост» (пол.).

^{VII} «Гуллівер» (англ.).

^{VIII} «Етюдів вугіллям» (пол.).

^{IX} «Мазера» (пол.).

^X «Гамлет», «Отелло», «Макбет», «Король Лір», «Річард III», «Коріолан» (англ.).

^{XI} «Орлеанська діва», «Розбійники», «Марія Стюарт», «Дон Карлос» (нім.).

^{XII} «Мадам Боварі» і «Виховання почуттів» (франц.).

^{XIII} Теофіль Готье (франц.).

Бомарше—трілогія; Петрарка—сонети; Шеньє—«Jambes»;^I Бальзак—«La femme de trente ans», «Illusions perdues», «Les paysans»;^{II} Леконт де Ліль—вибрати з «Poèmes antiques», «Poèmes barbares», і «Poèmes tragiques»;^{III} Вальтер Скотт—«Wewerlay», «Iwengo»;^{IV} Вольтер, і Руссо, і Сталь, що сами схочете; Сирокомлі, Конопницької, Надсона, Некрасова—вірші.

Тепер—годі. Бувай здоров! до побачення! Бажаю тобі сили, енергії і охоти до роботи, так як і всьому товариству.

Твоя сестра і товаришка Леся

^I «Ямби» (франц.).

^{II} «Тридцятирічна жінка», «Втрачені ілюзії», «Селяни» (франц.).

^{III} «Античні поеми», «Варварські поеми», «Трагічні поеми» (франц.).

^{IV} «Веверлей», «Айвенго» (англ.).

1890

29. До М. П. Драгоманова

5 січня 1890 р. Колодажне

Святий вечер!

Любий дядьку, вибачте мені, що я не писала до вас, — так щось не могла зібратись та зважитись. Щиро поздоровляю вас і Ліду з малим Лідиком.²⁰² Нехай він росте своїй країні на славу та родині на втіху. Дуже б хотіла я його побачити; хоч би вже він скоріш виріс настільки, щоб можна було з його портрета здіяти. Думаю, що з його повинен вийти гарний хлопчинка, бо коли до українського типу та прилучивсь болгарський,²⁰³ то повинно вийти щось неабияке! Але не знаю, коли я побачу його, та і вас усіх, інакше як на портреті, бо не знаю, чи могтиму коли приїхати в Болгарію.²⁰⁴ Оце я восени почала було не на жарти подумувати, як би мені на літо простругнути до вас, але настала зима, і я побачила, що всі мої мрії та сподіванки погинули. Мама, певне, писала вам, як мені в Одесі нещасливо повелося з тим масажем, так, отже, я тепер думаю, що коли мені й прийдеться куди їхати, то вже, певне, не в Болгарію. Вже я сама не знаю, коли скінчиться моє лихо з тією ногою, та чи й скінчиться воно коли-небудь!... Оце по святах маю поїхати в Київ до тих «друзей человечества», побачу, що вони мені скажуть! Певне, назначать яку-небудь довжелезну курацію, а може, знов у ліжко покладуть на довгий час, а вже мені так не минеться! Коли б ви знали, як мені обридли усі лікарі і їхні ліки, — мені про їх і думать бридко. Щоб не думать про їх та про свою ногу (а се досить трудно), я попеременно то граю, то пишу, хоч мама з папою говорять, що мені і те, і друге шкодить. Але що ж мені робити? Як мені ні читати (читать багато мені теж не совітують), ні писати, ні грати не можна, то зостається тільки скласти руки та й плакати, бо більше нічого

я робити не придумаю. Іще ж я боюся, що як положать мене в ліжку або (не дай Боже!) назначать операцію, то тоді мені вже справді не можна буде нічого писать, а роботи у мене досить багато, — найбільш перекладів! Треба конечно перекласти половину «Атта Троля» (6 глав уже маю), одну елегію Musset¹ і «Гуллівера»; треба переписати одну свою повість до тих пор, поки поїду в Київ; треба покінчать деякі начаті вірші. «Les pauvres gens» я вже давно скінчила, ще перед виїздом в Одесу, і послала їх в «Зорю», якщо там надрукують, то ви хутко їх побачите. Дуже я вам вдячна за те, що ви мені порадили перекласти сю штуку, і ще більш дякую за тії «Perles de la Poésie», я ними дуже втішилася і навіть пишаюся. Одержавши сю книжку, я через те не написала до Вас нічого, бо хотіла перше перелести «Les pauvres gens» і тим заслужити сю книжку. Міша читав декому в Києві мій переклад, і він, здається, там сподобався. Міша теж дещо пише і перекладає,²⁰⁵ тепер приїхавши додому, він навіть досить багато пише. Мені подобається його писання, я навіть при його математичній вдачі не сподівалась від його такої поетичности (віршів він, правда, не пише). Шкода тільки, що він пише все такі коротенькі речі, я все його намовляю почати що-небудь настоящего, а то що ж то все такі «стіхотворенія в прозі» писати! Міша, дознавшись, що я пишу до вас, просить повітять вас од його і передать вам дещо. Він просить написать вам, що серед киян молодих остатнього часу починає ширитись європеїзм: вони починають учити європейські мови і інтересуватись європейською літературою. Доказом сього може служити те, що ми (молодіж) задумали видати цілу серію перекладів найкращих творів європейських і російських авторів. Ті переклади, про котрі я писала, що мені треба їх зробити, підуть теж у те видання. Найгірш діло стоїть в нас з англійськими авторами, бо сю мову дуже мало хто знає, хоч деякі і збираються зайнятись нею. Бувши в Одесі, я хотіла учитись по-англійськи і навіть вже знайшла собі учительку, але той проклятий масаж усе

¹ Мюссе (франц.).

мені перебив. Тепер прийдеться учитись самій, хоч се і трудно. По-італьянськи я вже трохи підучилась сама, і коли дістану собі книжок та словаря, то, може, й про перекладання можна буде подумати. «В ожидании будущих благ» надолужаю французьким та німецьким. Міша дістав собі диференціали²⁰⁶ Serret^I по-французьки і втішається ними, каже, що воно краще і понятніше виходить, аніж по-російськи. Він все так, як і перше, вихваляє свою математику. Тільки що увійшов у хату і патетічно промовив: «Чудова річ — диференціали!», признаться по правді, я не зовсім розумію таку втіху, але, може, се показує тільки мою невігласність. Як я пригадаю собі, як він було розпадеться передо мною та перед Шурою за ту математику!... ніколи ми було не прийдемо до згоди. А, знаєте, Шура скінчила курси (вона була «остатня могижанка», бо курси закриті²⁰⁷ — вам, певне, то відомо?) і живе тепер у Полтавщині на своєму господарстві.

Однак годі вже мені просторікувати, — задля святого вечера варто б вже й перу пільгу дати. Хочу тільки де про що вас запитати. Чі співають у Болгарії колядки і чі схожі вони на українські? Як там люде обходять Різдво? Взагалі багато дечого хотіла б я знати про Болгарію, бо я про неї так як і нічого не знаю, а те, що приходиться в газетах читати — я думаю наполовину все брехня. Як стоїть література болгарська: краще чи гірше за українську? Будьте ласкаві, одпишіть мені на сей лист, — якби ви знали, які для мене дорогі ваші листи! Напишіть про вас, про Ліду, про «Ліда», про все! Бувайте здорові! щиро цілую вас! прощайте!

Ваша Леся

P. S. Міша питає, чі ви знаєте, що то за видання «Этнографическое обозрение»?²⁰⁸ Там, він чув, були статті про Палія²⁰⁹ та Мазепу.²¹⁰ Якої думки ви про твори Гюйо:²¹¹ «L'art au point de vue sociologique»^{II} і «Psychologie contemporaine»?^{III}

^I Серре (франц.).

^{II} «Мистецтво з погляду соціології» (франц.).

^{III} «Сучасна психологія» (франц.).

30. До Є. І. Драгоманової

Початок січня 1890 р. Колодяжне

З Новим роком!

Милая бабушка, поздоровляю вас [із різдвяними] святами і з наступаючим Нови[м роком. Бажаю] вам щастя, здоров'я і всього [найкращого. Як те]пер там у Гадячі? Чі вже пр[...] У нас же її не було, і ми всі здорові. Правда, я то не зовсім здорова, але я завжді така. Може, в кінці январа знов поїду в Київ лічиться, то вже на сей раз, може, й буде який-небудь толк. Якби вилічилась, то на літо ми з Мішею приїхали б до вас у Гадяч, а потім заїхали б до Анни Івановни та до [Шури у] Яготин, але ще сеє все хто його зна, [...] Приїхавши з Одеси, я тепер все більше [сиджу] в хаті і рідко вихожу гулять, хоч оста[т]нього часу погода у нас досить тепла, але мені в шубі і в калошах тяжко ходити. Нога моя тепер не так болить, як в Одесі, але все ж таки ще не перестала зовсім [боліти. Як] поїду в Київ, то напишу вам, що [там мені] скажуть доктора. Як же ви, ба[бушка поживає]те? Як провели свята? Чі не [приїздили] на свята дядя Саша з Алек[сандрю Васи́лівною]? Дядя Саша недавно прис[лав н]ову книжку, але нічого не писав при тому ні про себе, ні про здоров'я дядини. Як будете писать до нас, то напишіть, будьте ласкаві, про того столяра чі скульптора Іщенко,²¹² котрий виставив бюст Шевченка на виставці: де він подів той бюст, чі він його продав, чі ні, і де живе сам Іщенко. А як там та «моя» земля в Будищах, що ми з мамою хотіли купити, може, її Псьол зовсім уже з[атопив]? Напишіть мені про все це і не [гнівай]тесь, прошу вас, на мене за те, [що я] до вас рідко пишу, бо мені тими переїздами та ліченням якось час розбивається. Бувайте здорові, милая бабушка, цілую вас міцно.

Ваша Леся

31. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

15 лютого 1890 р. Київ

Люба мамочко!

Не писала тобі вчора, бо поки до докторів, поки перебралась, то те, то се, та вже й пізно було. Ну, так-от, я вчора була аж у двох докторів. Рінек²¹³ назначив витяженіє на два місяці і «питание», а Павловський²¹⁴ — витяженіє на місяць і прижиганіє залізною голкою, а потім їхать на лиман. Павловський каже, що прижигання се треба робить уміючи, якось там особливо, і совітує мені зостатись на два тижні в больниці Красного Креста, а потім їхать додому і наложить витяженіє, а літом на лиман або в Саки.²¹⁵ Так-от, ти зваж, як маємо зробити: якщо мені зоставатись тут, то я вже в Колодяжне не буду приїзжать, а ти мені пришлеш хустя мого трошки, та й вже я тут ляжу, бо справді, якщо того прижигання у нас не потраплять зробити, то вже нічого робить, — прийдеться «изучить нравы общины Красного Креста». Павловський каже, що понастоящему і тепер вже слід би операцію зробити, але вже «так», треба поспробувать ще се, бо бували случаї, що се зовсімвилічувал[о] людей. Коли ж ти хочеш так, як Рінек каже, то напиши, і я з папою вернуся додому. Папа просив, щоб ти дала знать про сее телеграмою, хоч, мені здається, трудно сее все в телеграмі написать, а врешті, напиши й телеграму. Так-от як; мені ж знову приходится тільки сказать: робить, люде добрі, як лучче! бо я вже не можу нічого вибрати, та й не хочу. Не хочу теж, щоб папа казав, що я докторів не слухаю і через те винна у всьому своєму лихові. Напиши, як ти про сее все думаєш і що нам робити. Тепер я живу у Сікорських у хаті, у Наталки,²¹⁶ у неї дуже велика хата, де вона спить сама, і вона зараз же згодилась, навіть з радістю, жить зо мною сіх скілька днів. Папа живе у гостинниці, бо тут ему хоч і можна було б жити з кна-кною в хаті, але він каже, що се не вигодно для його. Мені ж тут лучче, ніж у гостинниці, бо тут постоянно можу бачити кна-кну і обідати нікуди далеко не треба, а тут таки зараз за порогом обідати треба. Ні у кого з киян я ще не

була і ніяких таких новостей київських не знаю. «Плеяда» буде у нашої кна-кни у неділю, бо Лисенкові нема часу їх приймати у себе.²¹⁷ Рожанського²¹⁸ і Пашкевича бачила сьогодні, Рожанський, здається, ще трохи погладшав. Пашкевич живе тепер на Фундуклеевському яру,²¹⁹ кажуть кна-кни, що то він від панночок утік. Він з виду дуже порядочна і симпатична кна-кна і, здається, не так хвастає, як другі. От у неділю ще других побачу, може, й «Біла»²²⁰ прийде. Сьогодні маю з папою йти до Трегубових.²²¹ Я було кна-кну почала лаяти, чом вона не писала до нас, але вона казала, що писала і в понеділок, і в вівторок, то, певне, ти досі одержала його листи. Ну, я спішусь, бо папа вже йде звідсі, і я хочу, щоб він лист відправив. Бувайте всі здорові! Як здоров'я Пуцика? Цілую тебе, мамочко! До побачення (може).

Твоя Леся

«Sonate pathétique»¹ єсть, лежить передо мною на столі.²²²

32. До О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

21 лютого 1890 р. Київ

П'ятниця

Люба мамочко!

Прочитавши твій лист, хотіла я тобі одписати, але не могла, бо хотіла розпитати у папи, як він думає про те, що ти писала. Отже, папу я рідко тепер бачу, він сливе не приходиться сюди, а як і приходиться, то не надовго. На «Чорноморцях»²²³ в антракті я його розпиталась. Він казав, що з його сторони він не має нічого против того, щоб я зоставалась який час у Києві, а щоб тут мене пекти, то він на те не налягає і, здається, хоче перше спробувать просто витяженіє. Я ж думаю так: як мати починать усю ту «песню длинную» спочатку, як мати лежать у пов'язках та пектись гарячим залізом, то краще поїхать,

¹ «Патетична соната» (франц.).

куди там вже виберем, та зробить операцію, та й буде решта! Тепер я операції вже якось не боюсь, бо мені приємна та думка, що тоді вже буде один якийсь кінець і я собі забуду про всі лічення на світі; коли ж я й не буду ходити так як слід, то й так я того сподіваюсь, — хто сім літ слабує на ногу, то нема чого і думати ходити так, як люде. Так-от, я, думаючи, що не минути мені хірургії, хочу на який час тут у Києві зостатись, бо вже не знаю, коли я в нього наведуся другий раз, а тут ще далеко не всі справи з «Плеядою» заладила. Бачиш, тепер задля масляної усі кна-кни в розброді, так що до Міші прийшло тоді тільки три кна-кни: Біла, Маршинська²²⁴ та Лавінська,²²⁵ значить, се було не настояще. Славинський обіцяв мені принести свої переклади «з неділі», виправивши їх, а на сім тижні ему п. Антоновичка не дала і вгору глянути. «Чорноморці» пройшли дуже добре, людей було сила, аплодісментів сила! Визивали Лисенка. Людя дуже лепсько зограла Наталку.²²⁶

Іншим листом напишу більше, а то тепер у кна-кни приладу письменного мало, мій же папір забрав папа. Сьогодні папа має виїхати. Бувайте всі здорові.

Твоя Леся

«Світову річ»²²⁷ грали в Одесі в редакції Старицького. Заньковецька²²⁸ покинула Садовського²²⁹ і, кажуть, пішла на «руську імператорську сцену»!²³⁰

33. До О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

1 березня 1890 р. Київ

Субота, 17

Люба мамочко!

Одержала вчора листи, що ти прислала мені.²³¹ Дуже тобі дякую, що ти їх не затримувала до тих пор, поки я приїду, а прислала тепер. Одначе наш cousin¹ пише по-руськи зовсім не згірше!²³² не знаю, чого Ліда з його хоче. Сором Ліді, що вона

¹ Кузен (франц.).

корить свого чоловіка за болгарщину; я від неї сього не сподівалась. Шкода, що Лідянка не назвали Цветаном, хоч і Дмитро нічого собі ймення.

Який чудний почерк у нашого cousin'a, якийсь уже болгарський. Ми з кна-кною разом читали їхні листи, і кна-кна дуже утішилась, дізнавшись, чого, власне, був присланий Лоті.²³³ А знаєш, я бачила, як наша кна-кна перед другими кна-кнами хвастала книгою болгарською. Боровикова кна-кна представилась, що вона усе чисто розуміє, але Славінська не зважилась так хвастати і мусіла признати, що не розбере нічого. Славінська перша запитала мене, чи я бачила його вірші в «Зорі», але при тім сказала (не знаю, чи не збрехала), що вона сама того номера ще не бачила, що в бібліотеці, скільки раз не заходила, не могла застати, але казала, що піде куди-небудь і достане непременно; бачиш ти, ще в неї не стає настільки хвастоці, аби сказати, що їй зовсім не цікаво бачити сей номер. Плеядних кна-кон я не бачила на сім тижні зовсім, бо «Плеяда» не збиралась. Лисенко занятий концертом, що має бути 19-го (в пользу черногорців), і через того не має часу для «Плеяди», і самі кна-кни заняті різними спевками тощо, так що думають зібратись аж на тім тижні. «Молочний путь»²³⁴ збирається, але обидва рази я там не була, бо тепер там люде мені незнайомі і завдання у їх такі, що я на себе прийняти не можу, отже, йти для того, щоб сказати: «Панове, я для вас робити нічого не обіцяю», мені здається, що для сього йти не варт. У Ковалевської²³⁵ була я раз, бо хотіла про їхні «молочній» справи дізнатись, а тут у мене про се все говорить не випадає, бо дуже багато кругом чужого народу. Взагалі, що ти писала про київських панночок, що вони до мене не ходили торік, то се правда, тільки про Ковалевську сього не можна сказати, бо торік вона частіше всіх у мене бувала і завжді сама приходила до мене просить у «Молочну путь». Їй тепер біда сталась, — мати її вмерла,²³⁶ а вона сього року як раз хотіла їхати до неї на Сибір одвідати. Старий Ков[алевський]²³⁷ дуже зажурений, аж мов трохи непритомний, і ще гірше якось постарів і осунувся. Галя по своїй швидкій натурі не так

піддається журбі. Метушиться вона тепер, уряжуючи дитячі роковини.²³⁸ Роковини сі таки мають бути 25-го у «лошати-ній» хаті. Старші теж, здається, будуть 26-го, але се ще не відомо. Про театральний гурт Міша тобі писав, отже, тепер сей гурт якось більш організується і, здається, будуть правильно від часу до часу давати спектаклі; словом, се щось так, як «драматичне товариство». Що ж, «Чорноморці» зійшли зовсім-таки добре, то, може, у їх і далі діло піде на лад. А от твоїй кумі Варварі Івановні біда велика,²³⁹ у неї рак на груді, і так розійшовсь, що уже й права рука боліти починає, кажуть лікарі, що треба різати, а то більш двох років не проживе. Біда та й годі! Усі другі кияне живі й здорові, тільки Трегу[бо]ві діти на кір слабі, та хлопець Рашевської на скарлатину. Кна-кна наша жива й здорова, і я так саме, тільки що нога болить не менш, як і вдома, ну, та вже я їй вдома задам, а тут уже нічого робить. Цілий сей тиждень я не ходила нікуди як есть, ані за поріг, тільки що часом униз до кна-кни, та й то не щодня, а нога все-таки болить, хоч не дуже, а все ж болить. 19-го піду в концерт, уже й білети есть мені, Наталі і Міші. Наша кна-кна тепер застається сама на квартирі, бо Рожанський знайшов собі репетицію з квартирою і харчами, то оце на тім тижні вибірається. Пашкевичову кна-кну бачу щодня на обіді, славно вона кна-кна, але затопить я її ще не вспіла. Маргаріта пише, що в Одесі тепер Сенявський,²⁴⁰ це добре, може, він там хоч «Молочний путь» який збере, бо він, здається, дещо тямить. Маргаріта не хоче мені прислати «Сон Макара», за що я на неї дуже сержуся. Маня, видно, не одержала мого листу, що я їй писала, певне, родичі їй не зібрались одіслать. Сама ж вона тепер знов учителює в селі Мала Мощаниця в Дубенщині²⁴¹ і дуже довольна своїм станом, та й я думаю, що так для неї лучче.

Міша казав, що хутко тобі напише і має багато чого писати, а тепер просив тільки передати, що «все обстоит благополучно».

Просила б я тебе, мамочко, щоб ти мені прислала на ім'я Корейво²⁴² записку, аби він мені видав деякі ноти, дуже б я хотіла їх мати. Завтра або позавтрьому приїде сюди Наталчине

фортеп'яно, то я можтиму випробовать усі нові п'еси. Коли ти проти сього нічого не маєш, то от я тобі спишу ті ноти, що я хотіла б купити:

Beethoven — «Adelaide» — 40 к.
Chopin²⁴³ — «Marche funèbre» — 20 к.
 «Berceuse» — 25 [к.]
 «Życzenie» — 30 [к.]
Rossini,²⁴⁴ «Stabat Mater» — 1 р. 50 к.
Серова,²⁴⁵ «Uriel Akosta». Infrod. — 75 [к.]
Haydn,²⁴⁶ «Die sieben Worte» — 90 [к.]
Mendelssohn,²⁴⁷ «Sommernachtstraum» — 2 р.
 «На крыльях моих песнопений» — —
Wagner,²⁴⁸ «Abendstern» — 20

6 р. 50 [к.]^I

От і все. Я просила папу передать тобі се, але він, певне, забувсь. Ну, як же, мамочко, чи ти приїдеш у Київ? Може, й Пуцик на роковини приїде? Чи не збираються представлять «Кармелюка»?²⁴⁹ Як негрикі поживають? Цілую їх усіх щиро і міцно. І тебе мамочко цілую! Бувай здорова!

Твоя Леся

Р. С. Лисенко казав, що в концертах для хвастоці грають Тальберга²⁵⁰ і Гензельта.²⁵¹

Дістав мені Міша у Самійленка переклад Lieder Heine^{II} польськи; сижу і перевіряю. Взагалі маю дуже багато до читання.

^I Бетховен — «Аделаїда» (нім.).
Шопен — «Жалібний марш», «Колискова» (франц.), «Бажання» (пол.).
Россіні — «Стояла Пресвята Мати» (лат.).
Серова — «Уріель Акоста». Інтродукція (нім.).
Гайдн — «Сім слів» (нім.).
Мендельсон — «Сон літньої ночі» (нім.).
Вагнер — «Вечірня зоря» (нім.).
^{II} «Пісень» Гейне (нім.).

34. До О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

4 березня 1890 р. Київ

Люба мамочко!

Я тобі одписала зараз же, як одержала лист із дядьковим листом, і, сподіваюсь, що ти вже досі маєш мого листа з почти. Я того не писала раньше п'ятниці, що хотіла краще узнать про ті справи, що то я тобі там про їх писала, і для того ждала, поки мені кна-кна про все розкаже. Не знаю, чого то папа каже, що не міг нас вдома застать. За той час, як він був тут, я двічі (з ним самим таки) була у Трег[убових] і раз у Ковалевської, а то увесь час вдома сиділа, на «Чорноморцях» ми теж були разом, а перед тим, як іти на «Тангейзера»²⁵² папа був у нас. А що про нас він не знає нічого, то через те, що він нас і не питав ні про що, та й що ж з нами може такого бути. Ми собі сидимо тут тихо, навіть кна-кна мало що бігає; то вона на масницю таки бігала, але тоді всі кна-кни ганяли, як несамовиті. Вчора ми з кна-кною були на концерті в пользу чорногорців, дуже гарний концерт був. Медведєв²⁵³ співав «Гетьмани», «Олесю», «Дощик», хор співав «Гей, не дивуйте», співачка Снарська (наша волинячка) — «Чом, чом, чорнобров», а в самому кінці хор утяв «Ср[б]ија¹ свободна» («Ще не вмерла Україна»).²⁵⁴ Дивно було чути сю мелодію в концерті! Ми з кна-кною руки одбили, плескаючи. Біля нас на хорах стояв Павло Комаров²⁵⁵ і Циганков²⁵⁶ (кна-кни, що були торік в Одесі) і теж «энтузиазмовались». Під час концерту Лисенкові, Медведєву і Калішевському²⁵⁷ (що правив хором) були піднесені подарунки. При виході Лисенка застукали панії, «пожимали руку и восторженно благодарили» — «спасибі, спасибі!»... Якби не три «народних гімна», то зовсім був би славний концерт, а то все-таки трохи зопсувалось враження. Більш нігде я не була. Ні, правда, були ми з кна-кною на Несторовському засіданні,²⁵⁸ та таке воно вийшло, що якби знаття, то не пішла б я туди й зовсім. Завтра піду в «Плеяду». Якось люде добрі втихомирилися з своїми концертами та

¹ Сербія (серб.).

спектаклями, то вже тепер збіратимуться. Там я уїх і «Сірому» стребую, треба непременно послати її в Софію.²⁵⁹ Як там і що буде в «Плеяді», розкажу тобі, як приїдеш.

Так оце ми з тобою і в Московщину поїдемо!...²⁶⁰ Гай, гай! «Не к добру это!» — так чогось мені здається: нам, українцям, не щастила доля ніколи в тій Московщині. «Срежут» вони мене ще там добре. А врешті, ще побачим, як там буде! Може, й не такий чорт страшний, як його малюють. З ким там негри зостаються? Чі папа з ними буде? Поцілуй їх там од мене всіх, Пуцика, і Уксуска,²⁶¹ і Кахіню, і Дроздіка, нехай будуть мені здорові усі! Хотіла б я їх ще побачить перед тією Москвою!.. Не знаю, чі тебе сей лист дійде, але пишу, щоб ти не думала, що я лінуюсь писати до тебе. Якби з ящиків виймали як слід, то ти ще могла б його одержати. Бувай здорова, мамочко-голубочко, хутко зобачимось! Не гнівайся, прошу тебе, на мене ні за що, хоч я в чім і виновата перед тобою, — мені чогось так прикро і тяжко тепер, що я тобі й сказати не можу; хто його зна, що се на мене таке! Негриків ще раз цілую! прощайте, негринята!

Ваша Зея²⁶²

35. До М. П. Косача

Перша пол. квітня 1890 р. Колодяжне

Которогось там марта
І дев'яностий рік!
Сьогодні дням і числам
Я загубила лік.

Михайлику мій любий!
Я зважила собі
Сьогодні написати
У віршах лист тобі.

Перо й чорнило маю,
Натхнення лиш нема!
А надо мною муза
Стоїть, як стовп, німа.

В лихім гуморі муза,
Так само, як і я, —
Прив'язана за ногу
Фантазія моя.

Бо, що ж робить! не всім же
На світі вільним быть,
Століття люди б'ються,
Щоб воленьки здобуть!...

Коли ж «принципіально»
Питання розібрать,
То вийде, що не варто
Над ним і сумувать.

Філософи новітні, —
Ти, я та пан Максим,²⁶³ —
Давно вже порішили
З питанням мудрим сим.

На чім тоді ми стали,
Ти знаєш сам здоров,
Отож нема потреби
Про те казати знов.¹

Вернись на ґрунт «реальний»,
До ближчих, власних справ:
Учора мене папа
Як слід у шори вбрав!²⁶⁴

Вночі тепер сплю мало
І ледве сліз не ллю,
А вдень зо всеї сили
Об землю лихом б'ю.

¹ Коли мені pomoже
Аполло, ясний бог,
Зложу я на сю тему
Чудовий «тріялог». — Л. У.

Могла б про «сміх крізь сльози»
Згадати я при сім,
Але вже сая тема
Давно обридла всім!...

Але переконання
Я здобула святе:
З принципів трьох найкращий
Єсть принцип — Liberté!

Тепера справоздання
З життя свого здаю:
Приїхавши, я три дні
Жила, як у раю.

Три дні мені ні в чому
Ніхто не заважав,
Була собі я вільна
Від всяких прикрих справ.

Тепер мені здається,
Що то було у сні!
Тепер мені настали
Години навісні....

Егеж! — Переписала
Я Гайнові пісні,
Сиділа, як заклята,
Над ними я три дні.

Вже можу я сказати:
Grâce à Dieu c'est fini!¹
Бо вже та переписка
Увірилась мені.

Тепера буду мучить
Альфреда де Мюссе,
І як допоможуть музи,
То подолаю все.

¹ Слава Богу, це скінчилося! (франц.).

Перекладу найперше
Елегію «Lucie»,
Там «Le mie prigioni»,
А там і «Ночі» всі.²⁶⁵

Помучитись прийдеться
З усім тим не на жарт,
Але ж «козацька слава»
Теж чого-небудь варт!....

Коли ж на мене прийде
Годинонька така,
То мушу написати
Що-небудь для «Дзвінка».²⁶⁶

Ну, як же там «Плеяда»,
Як справи йдуть у нас?
Чи «музи співодайні»²⁶⁷
Навідують там вас?

Чи будеш ти писати
«Нечімнее» своє?²⁶⁸
А може, воно досі
Написане вже є?

Conseil législatif¹ наш,
Чи він вже де збиравсь?
І як там делегат наш
На йому пописавсь?

Однак про сее довго
Прийшлося би писать;
Вже до твого приїзду
Прийдеться подождать.

Коли ви там зберетесь,
То там судить-рядить,
Для нашого видання
Обложку встановить.

¹ Законодавча рада (франц.).

Вже мушу я кінчати,
Вже годі віршувать,
Бо починає теми
Для віршів бракувать.

Прости за «schlechte Versen»^I
Без толку, без пуття, —
Тепер мое писання
Таке, як і життя.

Коли ти жірондистів
Побачиш наших²⁶⁹ де,
Скажи їм, що усіх їх
Віта Charlotte Corday.^{II, 270}

Тепер, мій любий брате,
Мій друже, прощавай,
Та з Київа додому
Хутенько прибувай!

P. S.
А знаєш, що недавно
Оце я утяла?
Die arme Süderblume^{III}
Таки перемогла!

Твоя сестра Леся

Епілог:
...Але вже годі мі співать,
Позаяк музи співодайні
Не хтять натхненням ме всперать.

^I Погані вірші (нім.).

^{II} Шарлотта Корде (франц.).

^{III} Бідна південна квітка (нім.).

36. До М. П. КОСАЧА

31 травня 1890 р. Колодяжне

Зелена субота, 18 мая
Серед лепехи,²⁷¹ клечання та квіток

Любий Міша!

Ressurrexi!¹ От і знов беруся здіймати «сізіфовий камінь»²⁷² до гори!.. Позволь при сій нагоді навести тобі цитату мого ново-го безнадійно-надійного вірша:²⁷³

Я на гору круту крем'яную
Буду камінь важенький здіймать,
І, несучи вагу ту страшную,
Буду пісню веселу співать.

Я співатиму пісню дзвінкую,
Розганятиму розпач тяжкий, —
Може, сам на ту гору крутую
Підійметься мій камінь важкий.

(Таких віршів маю близько десятка. Гай-гай, — тем багато, а часу так мало!).

Як ти думаєш, чи підійметься? Гей, навряд — не такий то камінь!.. Бо то, бачиш ти, я думаю, що не минути мені ножа чі то кацапського, чі то німецького (мама каже, що зимою поїду до Відня), а вже бо мені так не минеться. «Кому, кому доведеться, а куцому не минеться!» Отож-то... Жаль якось і вимовить, але мушу сказати, що мое оце двохмісячне лежання у липких кайданах було зовсім надаремнісінько, отак таки зовсім надаремно! А прибиток хіба тільки той, що тепер знов хожу на двох милицях, що болять ноги в ступнях і через те я хожу по-котячому, та ще й спина болить гірш, ніж перше, — більше яких трьох мінут не можу рівно сидіти, ні на що не спершись. От така то твоя сестра ледача, Михайлику! Та таки й зовсім ледача я стала: пишу маленькі віршики для власної втіхи

¹ Воскресла! (лат.).

і розривки, а роботи — жаднісенької! перекладу — нікого-го. «Lucie» так на 15-ти стрічках і стала. Казки для галичан не написані. А мої незчисленні «теми» — гай, гай, що з ними бідними сиротами буде? Тож то здумай: поки переписала для «Буковини»²⁷⁴ (я тепер сотруднік «Бук[овини]», «Бібліот[еки] для молодіжі»)²⁷⁵ два вірша, то тричі лягала — чи хто таке чув? Ти вже про сеє хоч нікому з «Плеяди» не кажи, або хіба для «отрицательного примера». Однак що ти думав, коли питавсь, чи скінчені «Les nuits» і «Lucie»,^I — аже ж се страшенне діло, аже ж се я тобі скажу так: за два місяці людина сказитись то може, але перекласти «Les nuits» і «Lucie» Alfred de Musset^{II} — ніколи в світі! Еге ж, надто ви швидкі, панове браття-молодці, бо се робота хоч би й не на мене, що вже зледащіла так, як от чуеш. А вже що я радісінька, що переписала Гейне перед тією капосною пов'язкою!²⁷⁶ бо тепер я вже не знаю, якби то я його переписувала. Моя бідна «la grande Oulita»^{III} тепер, може, і на миші переведеться не переписана, коли не знайдеться спасенної душі, щоб переписала, бо не хутко дочекається вона чести мого власноручного переписування... Тут і ще біда — від якоїсь, невідомої мені, причини мій почерк ще гірше, ніж був, зробився!!! Сказано, одна біда не йде, а копу за собою веде. Одна тільки й потіха серед копи лих, що я на фортеп'яно немов трохи лучче стала грати (се вже, бачиш, мені так здається), але зате довго не можна грати, бо не всижу. От зовсім я тепер «немов птах над моря водами»! чистісінько, бо до того я таки й ошукана з трьох сторон: ошукала мене моя Гретхен — не шле мені жадних перекладів, ошукав мене Зюня²⁷⁷ — не шле мені жадних перекладів, ошукав мене пан Максим — не шле мені жадних перекладів! Якби почать списувати увесь мій жаль на їх, то була б се тема до нескінчення... Однак без жартів скажу я тобі, чого найбільш мені жаль: я думаю, що того всі так не дбають про обіцянки, дані мені, бо думають собі, що в мене

^I «Ночі» і «Люсі» (франц.).

^{II} Альфреда де Мюссе (франц.).

^{III} «Велика уліта» (франц.).

така плоха вдача (знаєш славутне слово «безхарактерность»?), що мені не тільки можна слова не дотримати, а навіть можна й не згадувати про те слово, бо однак я не тямлю постояти за себе. Отака думка мене дуже мучить, і надто б я хотіла, щоб се було неправда, та вже при тому хотіла б знати причину, для чого справді ніхто мені віри не дотримав? Чи то я так-таки зовсім не варта того? Маргаріта ще торік обіцяла мені — слово ж її тепле, на Зюню, правда, ще маю надію, а пан ще Максим обіцяв переписати 18 марта, а тепер 18 мая, але він сим не стільки мене одурить, скільки самого себе, бо сього року навряд чи вийде наша книжка, — принаймні я не маю жадної на се надії. Не знаю, через що п[ан] Максим не дотримав свого слова, отже, й не берусь його за те судити, але маю до его уразу, що він немов сміється з мене, переказуючи через тебе аксіому, що «переписувати дуже нудно!», — та вже, либонь, я й сама се не згірше знаю, бо лучалось і мені переписувать того ж таки Гейне. Се все я пишу для самого тебе, а не на страх — сказала б, врагам, так ні — товаришам! то ти можеш сього й не казати п[ану] Максимові, бо, певне, він і не цікавий слухати. Попроси тільки п[ана] Максима, як побачиш його, щоб він переписав для мене переклад віршів «Und wüssten's die Blumen, die kleinen, wie tief verwundet mein Herz»¹ і прислав би его мені, бо сей вірш мені доконче потрібний, — єсть музика Мендельсона на сі слова, так мені потрібний український переклад, — може, пан спільник волить мені сю ласку вчинити, зловивши вільну хвилину. Та вже й ти вчини мені ласку, обізвися до мене яким словом, бо ще ж я сього року від тебе листу не бачила. Чого ти так рідко пишеш до нас? Мені так прикро, як мама тебе лає, а я мушу мовчки слухати, — краще вже б мене хто лаяв! Як там твої екзамени? Мама вже починає боятись за їх, але я ще ні, тільки все ж рада б знати, скільки їх ти видержав, а скільки ще треба. Не пиши довгих листів, коли вже так не маєш часу, але скребни хоч коротенький. Чи то ми з тобою побачимось до осені? бо в Київ мені вже годі. Невже ти так таки й не приїдеш до нас,

¹ Коли б знали малі квіточки, як глибоко зранене серце моє (нім.).

а вже в нас позюмки настали!²⁷⁸ Ліси наші гомонять, жита наші хвилюють, садки буйно зеленіють, у нас тепер чистий рай!.. Ой, не втерплю — заспіваю!

Соловейковий спів навесні
Ллється в гаю, в зеленім розмаю,
Та пісень тих я чуть не здолаю,
І весняні квітки запашні
Не для мене розквітли у гаю.
Я не бачу весняного раю,
Тільки співи та квіти ясні,
Наче казку дивну, пригадаю
У сні!..

Я ще ні разу не була у гаю. Гай-гай!.. Бувай здоровий та щасливий, не забувай мене. Прощай, — коли б до побачення! Вибачай за непевний «поскреб» — годі ся здобути на ліпший. З моєї сторони жертва — писати «многотомное послание», — чи ти се зможеш оцінити?

Твоя Леся

P. S. Чом не пишеш до Шури, вона мені жалується на тебе, — се не гаразд.

37. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

26 червня 1890 р. Колодяжне

14 іюня

Люба мамочко!

Відповідаю тобі, яко управнений делегат чесної республікі. Твій лист ми одержали тільки сьогодні; папи він не застав, бо папа поїхав учора в Луцьк, бо там тепер Ор[ест] Левицький,²⁷⁹ то папа хотів з ним побачитись. Завтра папа, певне, знов до нас приїде. Тим часом у нас республіка настояща під моєю президентцією. Ми тепер усе варимо та смажимо, і мушу сказати, що мені се діло починає обридати, а ми тепер вступаємо в маліновий період і вже зварили шість фунтів маліни. Мал[і]ни буде

сила цього року, на нових плантаціях теж дуже багато. Полунички вже «grâce à Dieu»¹ кінчаються, та вже ж їх і наварено немало. Чорної смородини зварили десять фунтів, а завтра наливатимем налівку. Пуцовий учитель приймає живу участь в ягодних справах, — я навіть не сподівалась цього: Пуцик в антрактах між ученням і гойдалкою теж варить і господарить.

Тігри (Микось і Оксана) зробились настоящими «жёрчиками», сьогодні докінчили остатні вишні, кінчають полунички і починають порички та маліну. Сьогодні Уксус почав їсти горох. Патьчиній (Дориной) їді — нема міри. Уксус з Кохом були недавно трошки слабкі; ну, папа, звісно, зараз узяв їх в лабет (найперше витер уксусом, закутав і т. д.), і тепер вони здоровісінькі, нєгрять і тігрять, «як не може бути». У мене нога болить, як і перше, я «большею частию лежу на кровати», читаю Тена²⁸⁰ і варю варення, часами пишу вірші. Пуц з учителем не сперечається, а як учителеві в республіці живеться, дознаєшся з його власних слів, бо він збирається до тебе писати; мені здається, що він від республіки кривди не має.

Ну, як же ви там, панове туристи, мається?²⁸¹ Мене все ще беруть заздрощі проти вас, надто, коли подумаю, як то ви будете «хвастати» повернувшись!.. Бувайте здорові та не барітесь в дорозі. Цілую тебе, мамочко, і люблю кна-книну. Бабушку теж цілую, прошу, хай не гнівається, що не пишу.

Ваша Леся

38. До М. П. Драгоманова

18 грудня 1890 р. Луцьк

6.XII. 1890, Луцьк

Любий дядьку!

Дуже я Вам вдячна за те, що-сьте завдали собі клопоту, розпитуючись по Відні про мої лікарні справи. Сьогодні прийшов лист від п[ана] Гриневецького,²⁸² і хоч він пише, що віденські клініки відкриті цілий рік, однак ми все-таки хочемо їхати

¹ Слава Богу (франц.).

хутко по святах, якнайскоріше. Певно ж, там прийдеться місяців добрих зо три пролежати, то вже краще зимою лежати, ніж літом, а то ще слід і через те їхати хутчій, що мені з ногою не добре, дедалі то все, либонь, гірше робиться. Нехай вже німці визволяють з біди!... Прикро мені дуже, що прийдеться нидіти по тих клініках, — се варто пекла! — але вже нема що робити. Зате потішаюся тим, що Европу зобачу; либонь же, і Україну можна назвати Halbasien,¹ як Ви прозвали Болгарію.²⁸³ Видно по листах, що дядині Болгарія хіба чи не справжньою Азією здалася, то воно після Швейцарії і не дивниця. А дуже б я хотіла дістатись до вашої Азії, може, й дісталась би, якби не ті капосні слабості, ну, та чей же, таки добудуся того колись! Багато я щодня строю планів про ту болгарську подоріж, але всі вони поки що вельми фантастичні. Якби тільки то від мене залежало, то я б уже давно з Одеси стругнула в Болгарію, — по-моєму, звідти вже недалеко. Я тепер так розволочилась, їздячи раз у раз, що мені нігде не здається далеко. Справді, мені якось аж дивно, що я ніяк не можу з Вами побачитись, і чогось мені здається, чи не вдалося би як у Відні зобачитись. Багато хтіла б я з Вами поговорити, багато розпитати і для себе, й для других, бо якось у листах все не те, — щоб листи! Однак, здається, се нагадує речення: «Письма пишут только аптекаря»,²⁸⁴ і людині з літературного роду і не подобало б так говорити. Однак якби мені не забутилось того, що оце хтіла питати: чи не вкажете мені яких творів про методи етнографічні, а власне, про способи записування народних пісень? Ся річ мене дуже займає, мотивів народних я знаю силу, пробую записувати, але то мені трудно, ще й дуже, може, якраз через те, що не знаю методу такого як слід, а літератури про сю річ зовсім не знаю. Дістала я недавно брошюрку Мельгунова «О русской народной музыке»,²⁸⁵ але там полеміки чимало, а практичної ради жадної, та ще й здається мені, що склад московської пісні одмінний від нашої; записую сама без теорії, та не знаю, чи буде з того пуття. Чи не знаєте часом яких добрих збірників німецьких та французьких

¹ Напів-Азія (нім.).

народніх пісень? Міша просив запитати, чи нема яких творів у європейській або рос[ійській] літературі про «народну математику»? Ще хотів Міша знати вашу думку про те, чи не єсть признак монгольського впливу на москалів їхня орнаментіка з людськими та звірячими фігурами? Взагалі Міші тепер, здається, далеко цікавіші усякі літературні справи та етнографічні, аніж математіка, до неї ж він, здається, має скоріш якусь платонічну любов, а не реальну. Ще мені цікаво, чи не бачили Ви нових етног[рафічних] журналів «Живая старина»²⁸⁶ та «Этнографическое обозрение». Міша збирається виписати «Этнографическое обозр[ение]», може, вже досі і виписав. Та от іще напишіть мені, прошу, чи не знаєте, може, який є переклад ведічних гімнів²⁸⁷ на французькій або німецькій мові, може б, я його собі купила, бо страшенно мені сподобались тії гімни по уривках, які я знайшла в «Історії»²⁸⁸ Ménard'a.¹

Однак годі вже мені наприкрятися з тими питаннями, може, Вам і часу нема на них одповідати. Але ж мені нема в кого поради[ти]сь про сі речі, і коли мама не може дати відповіді на сі питання, то я тільки у Вас її знайду. Тепер хіба написати Вам що про наше життя? З приїздом у Луцьк воно мало чим одмінилось, тільки що Ліля почала справніше вчитися, та люде частіше заходять до нашої хати. Мені з тих людей мало користи, бо мої товариші всі або в Києві, або так по різних містах, а тут з молодих нікого такого не знаю, а старі... Однак не скучно мені, маю роботу, тепер більше, ніж коли, чимало писати знаходиться, хоч то з тим писанням чисте горе! Одно те, що не можу довго над ним сидіти, а друге те, що посилаю, посилаю до «Зорі», а мало пуття, от ще тепер цікаво мені, як поведеться при новій редакції,²⁸⁹ — запрошувала нас, — якщо буде так, як було раніш, то і цур їй! Запитали ми недавно про «Pauvres gens» (от уже справді pauvres gens!), та ще не мали відповіді, а тільки обіцяють «написати докладно». Ви радите передати в «Народ»,²⁹⁰ але то він, здається, віршів не друкує, та й взагалі, здається, там белетрістіки нема. Та от мене дехто

¹ Менара (франц.).

з товаришів корить, що нема в моїх віршах міцної тенденції, що бракує громадських тем, що в мене тільки образи та форма то ще так-сяк, а решта... Себто я мислю, що нікуди моя поезія не судна. Ба, що ж робить, хоч і так! десь моя муза вдалась така нетенденційна і вбога, або, може, й те, що так я незручно вимовляю свої ідеї, — бо таки, сподіваюсь, єсть і у мене якісь там ідеї. Дехто теж нарікав, що я ховаюсь від «народніх» тем і складу мови народньої, лізу в літературщину та «інтелігентствую», але тут, певне, вся біда в тому, що я інакше розумію слова «народність», «літературність» та «інтелігенція», ніж як їх розуміють мої критики. Ну, та es ist eine alte Geschichte,^I і, певне, вона Вам так вже сприкрилась досі, але мене жаль бере, що у нас на Україні ніяк не скінчаться одвічні сії спори, та й як мають скінчитись, коли сперечники одно одного не розуміють. Мені вже самій страх обридли оці теми: чи треба писать чисто народним, чи не чисто народним складом, тенденційно чи нетенденційно, чи Галичина та Волинь все одно що Україна, чи ні, чи треба писать наукові праці по-українськи, чи краще, може, по-російськи і т. и. От так люде, певне, варитимуть сю воду, поки вона вже сама не википить до решти. Шкода тільки, що невідь над чим скільки часу люде уводять, та видно, що не для всіх він такий дорогий, той час. Та от я бачу, що і я не знала ціни часові та марнувала його без пуття, а тепер мені все здається, що він від мене втікає, і не знаю, як би його затримати. Тепер я слухаю Вашої ради і «спасаюсь від українсько-російського невежества»: вивчила недавно італьянську граматику і тепер для вправи читаю книжки, хочу скоріше навчитись добре тямити по-італьянськи, аби перекласти «Dialogs» Leopardi,^{II} маю се на завданок від товариства. Гейне мій завтра поїде вже до друку,²⁹¹ — я тому дуже рада! Сим випуском вийдуть: «Lyrisches Intermezzo»,^{III} «Heimkehr»^{IV} та «Harzreise».^V Тепер я на який час

^I Це стара історія (нім.).

^{II} «Діалоги» Леопарді (італ.).

^{III} «Ліричне інтермецо» (нім.).

^{IV} «Поворіт додому» (нім.). — Переклад Лесі Українки.

^V «Подорож до Гарца» (нім.).

покинула перекладати, — нехай-но ще дещо своє покінчу, а то так, бідне, поневіряється. От не знаю, чи дадуть то мені німці писати в клініці, — певне, не дадуть! буде шкода, бо тоді не стане моєї найпершої розваги. Ще теж мені буде жаль немалий, що не чутиму довго ніякої музики і сама не гратиму, се для мене покута чиста. Мені часом здається, що з мене вийшов би далеко кращий музика, ніж поет, та тільки біда, що «натура утяла мені кепський жарт»... Шкода справді, що я не фаталістка або не «толстовка». Як то тепер Ліда з музикою? Певне, частіше співає дуети з Маусіком, ніж виграває твори величних маестро? Чому в Ваших остатніх листах нема жадної відомости ні про Зорю, ні про Маусіка, ні про Раду? Чи то Рада вже переучується по-болгарськи? Якби Рада коли до нас написала, — ми дуже втішаємось її листами. Певне, Зоря малює що-небудь — наш Микось чистий маляр, — нехай би Зоря прислав нам свої малюнки, цікаво побачити його «стіль». Повітайте від мене і поцілуйте всю любу родину, знайому і незнайому. Прошу, як матимете час, відпишіть мені, не гнівайтесь, що так рідко пишу, то не від злої волі. Бувайте здорові та забудьте про свої ревматізми навіки.

Цілую Вас.

Ваша Леся

1891

39. До М. І. Павлика²⁹²

14 лютого 1891 р. Відень

Відень, 14 лютого

Високоповажаний пане!

Обіцяла вам писати, отже, тепер пишу скоріше, ніж сама думала. Мама послала листа пані Франковій²⁹³ та й перекрутила нашу адресу так, що тепер боїмось, аби вона не справила на ту адресу свого листа або й портретів наших. Справжня наша адреса така: Josefstadt, Florianigasse, №7, erst. Stock, Thür 4.^I Коли ще не вислали фотографій, то просимо, аби на сю адресу прислали. В Krankenhaus^{II} я не буду, бо різати мене не треба, так врадив Більрот;²⁹⁴ я тому рада й нерада, бо думала, що от у Відні скінчу свої митарства, але, як бачу, ще мені мало гарту. Незабаром мені мають робити гіпсовий бандаж, і маю в ньому пробути місяць, — от і ціла потіха! А там знову буду по морях та по «чужих країнах» тинятись. Думала, що побачусь у Відні з дядьком, але се не випадає ніяк, либонь, з того нічого не буде! Велика шкода, та нічого не вradiш!..

Тим часом живу тут ще як вільна людина, розглядаюся по Відні, хожу до театру і нічогосінько не роблю, отак собі «à la touriste». ^{III} Січовики,²⁹⁵ спасибі їм, не забувають нас і допомагають у різних справах. Біда, що ніяк не можу до віденської вимови звикнути і через те хожу між німотою, немов глуха, — аж прикро. Якби не компатріоти, то прийшлося б загинути між цією німотою. Чи не збіраєтесь часом до Відня? Здається, Ви щось такого казали. Не здивуйте з мого чудного листу, —

^I Йозефштадт, провулок Флоріана, №7, другий поверх, двері 4 (нім.).

^{II} Лікарня (нім.).

^{III} Немов туристка (франц.).

перші мої листи завжди такі. Повітайте від мене пані й пана Франків. Бувайте здорові, красне вітаю Вас.

Леся Українка

P. S. Сподівалися ми тут читати «Народ» та народовські газети, але, на превелике диво, окрім «Діла»²⁹⁶ та цапапських газет, не знайшли нічогосінько, — січовики говорять: «Погнівались на нас усі!» Ото диво! Рада б знати, що се має значити. Невже й справді «погнівалися»?

40. До М. П. КОСАЧА

25 лютого 1891 р. Відень

Любий Михайлику!

Спасибі тобі за такий милий лист, ти таки, я бачу, статкуеш. Ти кажеш, ніби від мого листу вільнішим духом повіяло, — може! дай-то Боже! Але якщо правда, що тут, у сій стороні, я почуваю себе якомсь вільніше, то знов же ніколи і нігде я не почувала так доткнуто, як тяжко носити кайдани і як дуже ярмо намулило мені шию. Не знаю, чи коли вдома були в мене такі години тяжкої, гарячої, гіркої туги, як тут, у вільнішому краю. Мені не раз видається (ти знаєш, як розвита у мене «образна» думка, — отже, не здивуєш), мені видається, що на руках і на шиї у мене видно червоні сліди, що понатирали кайдани та ярмо неволі, і всі бачать ті сліди, і мені сором за себе перед вільним народом. Бачиш, у мене руки в кайданах, але серце й думка вільні, може, вільніші, ніж у сіх людей, тим-то мені так гірко, і тяжко, і сором. Як приїду знов на Україну, то, певне, мене ще гостріше дійматиме, і страчу я остатній спокій, який там у мене ще був; та дарма, — я о тім не журюся! Не про спокій треба нам тепер дбати. Я тут, по твоїй раді, усе приглядаюся та прислухаюся, та воно і не тяжко, бо хоч би й не хтів, то побачиш і почувеш, що діється в тутешньому світі. Тепер, звичайне, гаряча справа тут для всіх — се вибори, вибори і вибори. Де не поткнись, то все про їх почувеш. Близше придивившись, то вся оця справа

з «угодою»²⁹⁷ etc.¹ зовсім інакше мені стала перед очима, ніж стояла вдома. Вдома я думала, що русинам одно спасеніє — з'єднання з урядом та поляками, що вони себе тим поставлять на міцніший та незалежніший ґрунт, заберуть більше влади й значіння в свої руки; далі я думала, що, власне, тільки народовці та москвофіли²⁹⁸ можуть уважатися справдешніми партіями, що можуть мати якийсь там вплив на народ і громадські справи; думала (міряючи невільницьким масштабом), що ті домагання, які поставив Романчук,²⁹⁹ то то бог зна які прерогативи з них вийдуть для русинів; думала, що справді без попівства і крайнього клерікалізму тепер в Галичині нікуди й поткнутись, — але тепер мені це все інакше стало в очах: 1) з того з'єднання нічого не вийшло, а хоч би й вийшло, то користь мала, бо все-таки обидви сторони (пол[яки] і рус[ини]) ні крихотки одно одному не вірять і за пазухою ховають добрі камінюки на всякий випадок, напр[иклад] поляки тепер, хоч іще нема ніде нічого, а вже потроху починають пускати від часу до часу в русинів то «нелояльність», то «москальством», а то й «нігілізмом»... Окрім того, ця «угода» починає приймати вид, немов русини просять прощення у пол[яків] за давні дурниці і просять ласки wielmożnego pana i księdza proboszcza,^{II} аби зволили положити гнів на милість; поляки забирають високий тон, і вже й тепер треба великої коцюби, аби їм до носа дістати, а що ж би то вже потім було!... 2) Влади й значіння партія Ром[анчука] не набрала, а стратила і ту повагу, яку мала собі досі між людом. Вийшовши з опозиції, стала «під міцну руку уряду», — хоч уряд їй не вірить, так як і досі не вірив, отже, вийшло тільки униження даремне. Партія ся не тільки не стала на ґрунт незалежний, а ще гірше зв'язала собі руки. 3) Не тільки світа, що в вікні, — не тільки людей, що москв[офіли] та народ[овці], зроду я не думала, щоб радикальна партія³⁰⁰ була така велика, як тепер є, а вже коли вона виставила двох кандидатів своїх і кандидатура їх потвержена, то се таки

^I І т. ін. (лат.).

^{II} Вельможного пана й отця-настоятеля (пол.).

щось та значить. З усіх трьох галицьких (рус[инських]) партій радикальна, мені здається, найпрогресівніша і найрозумніша; я думаю, що коли вона розумно поведе свої справи, то їй легко повернути до себе простий люд. Може, я того таких думок набралась, що тепер усе моє около радикальське, бо ціла «Січ» належить до рад[икалів], — не знаю, чи се від того, але тепер мої думки такі. 4) Міряючи нашим масштабом, Ром[анчук] дуже багато запросив у прав[ительства], але, взявши справу, як би вона повинна бути, то він не просив нічого, бо проведення на практиці тих бажаннів, що поставив Ром[анчук], могло би статись і без уряду, бо конституція і так (теорітично) запевняє кожному австр[ійському] народові право національного розвитку, а практично скористати з того права — се вже діло того народа самого, до прав[ительства] має вдатись хіба по розширення тих прав, а не по запомогу проведення їх на практиці. Не трудно догадатись, що правит[ельству] зовсім нема ніякої користі і втіхи в запомаганню національних пориваннів слав[янських] народів. 5) Правда, що попівство, разом з клерікалізмом всякого розбору, ще міцне в Галичині, але тим більше треба з ним боротись, а не потурати йому, бо воно може висмоктати всі здорові соки життя з народу. Врешті, народ гал[ицький] зовсім не такий вже сфанатізований до унії, чи до якої іншої форми віри (не кажу до самої віри), як то хочеться представити попам. Тепер уже витворюється і в Галичині інтелігенція непопівська, і дедалі її все більше стає, і дедалі вона все більше ваги набірає, та хоч вона сама вийшла (по більшій часті) з попівства, але, звичайне, сама вже геть-то одійшла від попівських традицій. Отже, коли б і ся невеличка (тим часом) інтел[ігенція] заплуталась у клерікалізмі — щирому чи уданому, — то се було б дуже погано і згубливо для країни.

Цікаво справді, чим ся «угодівська» комедія скінчиться, бо тепер сталася дуже цікава діверсія: Романчук пише в «Ділі», що він і не думає брататися з поляками, бо вони єсть і будуть ворогами русинів!.... Як тобі се подобається?! Тепер же Ром[анчук], немов пан Твардовський, завис межі небом і землею,³⁰¹ бо стратив повагу і в рус[инів], і в пол[яків], хоч, врешті, пол[яки],

певне, ніколи не мали до нього поваги. Мені Ром[анчук] нагадує деякі громадські типи часів Руїни, може, навіть він і щиро бажає добра своєму краю, але не знає, за що ухопитись і на яку ступить, і через те кидається на всі боки та б'ється, як риба об лід. Але з «угодою» він зле втрапив, бо вся громада галицька, здається, скоріш би з чортом помирилась, ніж з поляками, в сьому я вже певна, бо придивилась добре до тутешніх польсько-руських відносин. Ся реакція проти поляків має деякі дуже сумні сторони, — напр[иклад], вона додає сили і значіння москвофільській партії, яко антипольській, — але зате вона може допомогти і чисто автономічній молодій радикальній партії. Ся партія має ідеалом незалежне становище Венгрії. До слова приходиться сказати, що далеко не всі радикали у всьому солідарні з «Народом», — тутешні, напр[иклад], потребували поправки «програми» і ладнують тепера свою, по власній думці вряжену програму. Хто знає, як то буде, але, певне, «Народ» — у власному інтересі — муситиме погодитись з молодими рад[икалами], бо не могтимо ж сама редакція займати становище партії. Погано, що на таку малу країну, як Галичина, зібралось аж чотири партії (тверді, народовці, угодовці і радикали), але тут єсть потіха та, що, значить, все-таки люде живуть і думають, а не сплять і скніють, як то у нас — чі по неволі, а чі то й по волі скрізь ведеться...

Usque tandem,³⁰² Catilina!..^I etc. Можеш ти мені гукнути, стративши всяку терпливість при читанні моєї harangue.^{II} Справді, боюсь, щоб не статись і собі prinzipienreiter'кою,^{III} — так прозвали у Львові одного нашого товариша (догадайся — кого?). Але що то бачиш, коли людина хоч на який час «з ланцюга зірветься»!.... Ще таки мушу написати скілька слів до характеристики галицької громади, ще таки мушу abutare patientiam tuam,^{IV} тільки се вже з другого боку зачеплю. Діло ось в чім: хоч галичане (пам'ятай, далеко не всі) вище нас

^I Як довго, Катіліно!.. (лат.).

^{II} Промови (франц.).

^{III} Педанткою (нім.).

^{IV} Зловживати твоїм терпінням (лат.).

стоять у громадських думках і справах, зате загальна просвіта у них далеко нижче нашої; я чула се давно (так само, як і ти), але не думала, щоб се було настільки правда. Крім того, у радикальській громаді тримається напрямок (дай Боже, щоб він не довго протримався!), подібний тому, який був у російських «народників», а власне, антипоетичний і антиартистичний (à la Чернишевський, Писарев³⁰³ et tutti quanti),¹ тут можливі ще сперечки, подібні таким: що краще — Шіллер чи нові чоботи, Венера Мілоська чи куль соломи і т. п. Правда, це все у них провадиться не так часто і дико, як у рос[іян], — певне, поетична українська натура і європейська культура не допускають до того, — але все ж цей напрямок єсть. Щодня я мушу стинатися з січовиками за неоромантизм, за поезію, і вчора таки заставила їх признати, що в літературі мають вартість портрети, а не фотографії (розумієш ріжницю?), що без «видумки» нема літератури, що справді реальним описом можна назвати тільки той, що ставить ярку, виразну картину перед очі читача. Не велика се перемога, але я втішена, що ще «єсть древу надежда».... Дехто з них, не протестуючи проти літ[ератури] взагалі, каже, що тепер галичанам (та й українцям) нема часу займатись літ[ературою] (белетр[истикою]), бо в ній нема потреби або принаймі та потреба дуже мала: книжок ніхто не купує, та й грошей на них шкода, краще ті гроші обернути на громадські потреби і т[аке] и[нше]. От чого вони вже не вважаться займати, то се музики, проти неї нема протеста, тут, я вже думаю, слав'янсько-український інстинкт музикальний показав свою силу. З сучасних письменців вони найбільше [цінують] Золя і ставлять його вище всіх інших французьких письменців, їх же вони, правду сказавши... не читали! Врешті два мої найзавзятіші сперечники після гарячих змаганнів скінчили тим, що один почав писати музику на мою «Русалку» (от уже романтизм! я вже сама з такого виросла), а другий стяг у мене Лисенкові ноти для співу, дані мені одним їхнім товаришем (теж ультрареалістом!), — тепер суди нас, Боже, чія правда!

¹ І їм подібні (лат.).

В кінці скажу, що Гриневецький (він найбільший мій сперечник, і він же пише музику на «Русалку»), він завзятий вагнеріст³⁰⁴ і позавчора приніс мені цілого «Лоенгріна»^I— се вже *ad majorem artis gloriam!*^{II} Досить того, що в нашій хатині завівся якийсь *salon artistique*,^{III} ба, навіть я взяла собі на місяць п'яніно, і кна-кни співають щодня щось такого, а я проважу їм на фортеп'яно. Багато нового почула я від них, їхніх композиторів Нижанковського,³⁰⁵ Вахнянина³⁰⁶ та інших, та і Лисенкове «Була колись гетьманщина» я почула тут по раз перший, окрім того, одна кна-кна притягла мені збірник кроатський,³⁰⁷ дещо німецьке, «Лоенгріна» і т. и., і тепер ми разом з нею розучуем, я акомпанімент, а вона спів. Ти, певне, думаєш: «Дивься ж тебе жить!»^{IV} Але що ж маю робити, коли німота не хоче різати і з Відня не пускає, то треба ж кудись час дівати. Врешті, як казали січовики: «Та вже ж раз заїхали до нас сюди, хто зна, чи ще коли трапиться, то вже мусите все бачити, що лише дасться побачити». От же я і роздивляюсь, хожу по театрах, та по кафе, та придивляюсь, як живе німота і забавляється, живе ж вона більше на вулиці, ніж вдома. Пробуду тут ще тижнів зо два, поки мені зроблять апарат, заміняючий гіпс; той апарат мені тут наложать, випробують, чи добре зроблений і припасований, і з ним я поїду додому і носитиму його рік, а то й більше, поки не буде з того якого skutku, але все-таки літом мушу десь на південь на купання їхати, але вже не на теплі ванни, цур їм, як бачу, то з них пуття жадного, тільки розстроюють організм і нерви до вищого ступня. Ну, але поки що там ще як буде літом, треба описати тутешній наш триб життя. Починаю з лягання спати, бо се теж момент цікавий: людина розбірається, лягає і вкривається але не одіялом а грубою периною, і з-під тої перини виглядає нестотно, як курча з яйця, таке укривання не лишне, бо в хаті инший раз буває не дуже

^I Він поважає Вагнера в його музиці за реалізм, а в поезії (при[з]нає-бо В[агнера] великим поетом)—хіба вже за романтизм!—Л. У.

^{II} Для більшої слави мистецтва! (лат.).

^{III} Артистичний салон (франц.).

^{IV} Добре ж тобі жити! (діал., рос.).

гаряче. Вранці прокидаємось близько десятої години; почувши наші голоси й розмову, німка (господиня наша, вона вслуговує) підходить, стукає, я встаю їй одчиняють en dés[h]abillé,^I вона кожний ранок конечно дивується: «Ah, die Damen sind noch nicht auf?!»,^{II} потім, на потіху, либонь, провіщає: «Der Kaffee ist schon ganz kalt»^{III} («gounz kold» по тутешній вимові), ставить на стіл тацу з двом[a] «чарками» (бокалами) кави і зникає. Мама п'є каву трошечки теплу, а я, поки вмийся і приведу себе в належитий стан, випиваю свою, подібну до кофейного крему. Потім приходить знов німка, узброєна, зо стіркою, щіткою, щіточкою і стірочкою і починає Ordnung machen,^{IV} о, тут можна б цілу епопею написати!.... Німка підходить до вікна, я схоплююсь і натягаю шубу, німка одчиняє настезісінько вікно, розгортає і розкидає постіль по цілій хаті, сама починає лазити по підлозі, замітати, підмітати, вискрібати, витирати і т. д., і т. д. Се так ведеться з годину, врешті постіль застеляється, хата приймає німецьки-чистий вид, вікно зачиняється, et grâce à Dieu c'est fini.^V Далі мама йде на місто по вино, апельсіни (нігде, певне, нема таких дешевих і добрих апельсін, як тут) або ще яку там їду чи то по білети на який театр; я застаюся вдома, читаю, граю на фортеп'яно, аб[o] пишу листи, — остатнім, врешті, мало займаюсь, — уліти ледве-ледве лізуть, не пишеться щось, немає жадної рівноваги душі, тепер мене більш ніж коли опанували Drang³⁰⁸ und Sturm,^{VI} та й нема такої конечно наглядчої роботи. Еге ж, до речі сказати: коли одержу безталанне «Harzreise» і коректуру? Якби не була научена досвідом гірким, то знов би розсипалась в гірких фразах, але тепер знаю, що шкода мови, отже, на сьому скінчаю, щоб не затроювати душі собі і тобі. Відбилась від теми, revenons à nos moutons:^{VII}

^I Неодягнутою (франц.).

^{II} Ах, пані ще не встали?! (нім.).

^{III} Кава вже зовсім холодна (нім.).

^{IV} Наводити порядок (нім.).

^V Богові дяка, се кінець (франц.).

^{VI} Натиск і буря (нім.).

^{VII} Повернемося до наших баранів (франц.).

приходить мама, ідемо обідати, зараз напроти нас через вулицю, за обідом п'ємо пиво і читаємо німецькі газети, замічаємо, в який театр слід би піти, а замість юморістики для розривки я читаю Heiratsantrag'і (призволення до шлюбу через газети) та Liebesbriefe (кохані листи), і то мене впроваджує в сатіричний настрій. По обіді сидимо собі вдома, далі прибігає котора «молодая» а то й дві-три разом, кна-кни січові; як видно, кожна з них жде тільки приключки, щоб уявитися до нас із візитою, бо їм таки цікаво, що то за істоти «жінки з України», ну, і, певне, ми піддержали честь своєї нації, бо ні одна кна-кна не задовольняється першим візитом, а забігає таки від часу до часу, так що нема дня такого, щоб жадна кна-кна не в'явила свого обличчя. Ну, приходять кна-кни, говорять, спорять, грають, співають, розповідають про вибори, галицькі справи і т. д. Не знаю, чи вони зо всіма жінками, чи то тільки з нами так, але видно, що вони уважають нас способними на поважні розмови, і через те говорять з нами по правді, а не то що «бавлять пань» (такий єсть вираз в Галичині). Потім надвечір коли не йдемо до театру, то або сидимо вдома, або йдемо в кна-княчу кофейню, до так званого Шембера, там завжді сидить хто-небудь з «рутенців», за біліардом сливе завжді компанія сербів, єсть і німоти, і всякого народу чимало. В тій кофейні цікаво тим, що єсть різні слав'янські газети, галицькі народовські і москвофільські, польські, чеські, сербські, кроатські, болгарські і які хочеш. Тут же кна-кни пишуть ноти, ведуть дебати, навіть пишуть «відозви», взагалі вони тут почувують себе більш «вдома», ніж у себе вдома. Врешті, як уже я сказала, тут люде живуть більш на вулиці, ніж вдома, і їм дивно собі здумати, як то можна цілий день просидіти у себе в хаті і нікуди не йти. Після кожний чоловік тута має потребу читати газети, а не кожний може виписувать собі газету, та не кожний і задовольниться однією, от він іде в кафе, перегляне з двадцять газет, вип'є шклянку кави, чи там пива, чи що, разом з тим там же, в кафе, назначаються різні rendez-vous,¹ так що людина не

¹ Побачення (франц.).

потребує бігати по різних кутках міста, аби побачитись на скілька хвилин з яким знайомим. В такому способі життя єсть багато вигоди, але разом з тим воно якось розбиває час і мислі людині, не дає їй толком ні за яку роботу взятись і приучає жити, немов на якомусь роздоріжжі. Я думаю, що мені хутко б сприкрився такий триб життя, але поки се для мене новість (при тому ж, як я хожу двічі на тиждень в кафе, то й то вже багато), то воно мене займає, і я приглядаюсь тут до всього з цікавістю. Раз була я в «Січі», бачила багато кна-кон і їхню хату з портретами Шевченка і Федьковича,³⁰⁹ з тьмою газет на столі і широчезною канапою «під Федьковичем»; була я там недовго, бо прийшла пізенько, але все бачила і чула січовиків чимало, докладно описувати не буду, а то дуже довго вийде, нехай иншим часом напишу або розкажу. Ще про самий Відень треба написати. Ми живемо в старій, дуже гарній частині міста, недалеко від нас починається Burg^I (цісарські будови і парк), там же Burgtheater,^{II} недалеко Rathaus (ратуша) Parlament,^{III} все чудові будинки в різних стилях, сила на них орнаментіки і скульптури, так що якось аж чудно дивиться. І коли ті люде успіли стілько всього понаставляти! Так, немовби ті статуї були якісь ляльки порцелянові і їх нічого не стоїть цілими десятками накупити. Що не дім, то зараз каріатіди, атланти, маски, генії і бог зна що! Та вже такого розкішного міста, як Відень, може, і в світі нема. А громадські будови, концерткові салі,³¹⁰ театри! яке то уряження, скілько скульптури, малярства, орнаментіки всякої—страх! Врешті, скілько не пиши, всього не опишеш, а вже час скінчити, бо й самій наскучив такий довгий лист, а тут і часу немає, бо оце зараз ідемо до театру, дивитись на Rossi³¹¹ (італьянське світило драматичне), що має сьогодні виступати в ролі Giovanni il Terribile^{IV} в п'есі того ж імення, di Alessis³¹² Tolstoi!^V Зобачу, як то італьянці

^I Замок (нім.).

^{II} Бургтеатр (нім.).

^{III} Парламент (нім.).

^{IV} Івана Грозного (італ.).

^V Олексія Толстого (італ.).

по-італ'янські кацапську тіранію представлятимуть! там-то, певне, сміх буде. Зо всіх тутешніх театрів найбільше ми ходили в оперу, були на «Meistersinger von Nürnberg» і на «Siegfried'i»^I (Вагнера), були на «Жидівці»³¹³ і на «Пророці»,³¹⁴ окрім того, бачили один балет³¹⁵ «Tanzmärchen». II Опера тут поставлена чудово, ensemble^{III} артистів «знаменитий», а оркестр грає, як один інструмент. Бачили тут і паріжську знаменитість³¹⁶ m-me Judic,^{IV} і тут мусіла я признати так, як моя баронеса:³¹⁷ «C'est là où je reconnais l'esprit français». V Бачили ще одну щиронімецьку п'єсу «Das vierte Gebot» («Четверта заповідь»),³¹⁸ в якомусь чудному романтичному, мелодраматичному стилі написана, у нас уже таких не пишуть, мені ся п'єса не сподобалась, але не жалую, що бачила її, бо треба ж «познавать всякого рода вещи». Завтра ще на «Вільгельма Телля» підемо у самий класичний віденський театр, у Burg.³¹⁹ Не подумай однак, що я все отак тільки по місті волочуся, бо се все, що пишу, я бачила не за один раз, а за два тижні з половиною, взагалі хожу небагато, бо нога болить, як боліла, а правду сказавши, що будь я здорова, то тільки б і робила, що по Відні роздивлялась; та що казати! будь я здорова... будь я здорова, чи була б то я тут, — лихо без добра, а добро без лиха не буває. Накінець кінець! Бувай здоров, мій брате, мій друже! не гнівайсь, що так рідко пишу, але ж бачиш, — раз та гаразд!

Твоя Леся

Вразила мене тільки одна справа в тутешній виборчій агітації, се так звані «видатки на агітацію», попросту сказавши, грубий підкуп! Хто має більше грошей, того й партія міцніша.

^I «Нюрнберзьких мейстерзінгерах» і на «Зігфріді» (нім.).

^{II} «Казковий танок» (нім.).

^{III} Ансамбль (франц.).

^{IV} Мадам Жюдик (франц.).

^V «У цьому я пізнаю французьку дотепність» (франц.).

41. До М. І. Павлика

3 березня 1891 р. Відень

Відень, 3.III. 1891

Вельмиповажаний добродію!

Даремне вирікаєте, що ми не пишемо до Вас, бо це не з жадної образи та гніву, а просто я думала, що Вам тепер, під час виборової гарячки, то і циганські діти не милі, не то що мої листи. Дуже дякую Вам за «Народ», бо тут у «Січ» хоч він і приходить, але розходиться поміж людьми, так що трудно його зловити, окрім того, сидючи в «Січі», якимось не можу прочитати як слід через розмови, а додому ніяково брати, бо не я ж одна охоча до читання. Тепер мова про фотографії.³²⁰ не треба Вам ані своїх віддавати, ані других замовляти, бо ми краще тут у Відні ще здіймемось (однаково треба буде декому дати), тоді пришлемо Вам пару, а Ви дасте їх Гладилловичеві³²¹ або затримаєте їх собі, якщо Вам краще сподобаються, а свої теперішні дасте Гл[адилловичеві], думаю, що так буде гаразд і без клопоту. Правду мовити, мені львівські карточки не сподобались, — чогось ми там дуже викручений і претенційний вид маємо, а врешті мало схожі, а надто мама якась чудна. От Ви на портреті, то вже зовсім як живі; при сьому згадала, що я досі не подякувала Вам за фотографію та ще з таким прихильним написом, але вже вибачте мені мою українську halb'азіятську негречність. Що Ви мені в першому листі писали для «Січі», те я передала січовикам, хоч з того користі жадної не вийшло.

Отсе тільки що були дехто з січовиків, зажурені, засмучені! ба, не дивниця! Я сама сьогодні цілий день в смутному і лихому настрою, а вже ж у нас на Україні до всякого лиха є час привикнути. Та стали мені розповідати, які надужиття робляться при сільських виборах, як ведеться агітація, то так якимось гірко і бридко зробилося, що ледве тільки витримати можна. Але вже краще ваше галицьке життя з усіма його пригодами лихими, ніж наше українське громадське життя, що то проходить собі «без пригоди, мов негода»... Однак Ви вже, певне,

¹ Пів (нім.).

багато таких речій чули, досить маєте і так усякої прикраси, то не маю до чого оце все провадити, зверну краще мову на які інші справи. Питалисьте, чи довго тута пробуємо, — отже, тижнів зо два ще, а для того просимо прислати тую повість, про яку Ви писали в остатньому листі,³²² мені дуже цікаво прочитати її, тим більше, що се праця жіноча, то чи не придалась би до «Другого вінка»,³²³ бо вже мама з п. Кобринською³²⁴ не залишають про нього думки. Що ж до моєї повісті, то, далєбі, не знаю, як з нею буде, бо не розумію, як маю думати про відносини «Зорі» до мене: «Зоря» має чимало моїх віршів і дещо з прози, але нічого не друкує, хоч і назад не завертає, і не каже, що їй моє писання непридатне, отже, не знаю, як з нею бути. Тут у Відні пишу або дуже мало, або й нічого, бо все я тут якось у розбитому настрою, а то ще й те, що сливе завжді маю вечір чим-небудь другим зайнятий, а вдень якось не вмю писати; ну, та, врешті, я ще як з дому їхала, то знала, що тут нічого не зроблю, а битиму байдики увесь час, та — либонь — невеликий то й жаль!.. Тим часом з моєї курації ніякого певного skutku нема, ще до четверга маю ждати, бо то замість гіпсу вже врадили якийсь апарат робити, і має він бути готовий сього четверга, а там як наложать його на мене, та похожу з тиждень, та зобачу, як могтиму в ньому ходити, то й поїду з ним додому. Побачу, що то ще з того апарату буде, але єдина моя надія на море: подамся цього літа вже не на теплі купелі, а на вільне море, маю при тому милу надію прожити се літо на якому болгарському березі, може, тоді мене перестане гризти жаль, що не вдалося тут з дядьком зобачитись. Не знаю, чи будемо додому їхати через Львів, якщо будемо, то, певне, зобачимось ще з Вами. Мала Вам ще щось багато писати, але сьогодні позабувала все якось, нехай вже коли другим разом. Бувайте здорові! Прошу передати моє вітання п. Франкам. Не гнівайтесь, що так не хутко на Ваші листи відповідаю, але тут у мене якось чудно ведеться з кореспонденцією. Ще раз бувайте здорові!

Леся Українка

P. S. Для чого не згадуєте в «Народі» нічого за «Сибір» Кенна-на?³²⁵ Се було б для галицької публіки цікаво і корисно.

42. До О. П. Косач (сестри)

4 березня 1891 р. Відень

Середа, 19/3

Любий Пуцю!

Я думаю, що ви всі не сердитесь на мене, що я не писала разом з мамою, бо все одно я мало що цікавого і нового могла написати проти того, що мама писала. Сьогодні прийшла німота і принесла апарат, наложивши на ногу, запрягла мене і пішла. Апарат сей якийсь не такий, як той, що з Варшави,³²⁶ не такий тяжкий і зовсім інакше устроений, здається, що мені буде добре з ним ходити, але тепер ще напевне не можна сказати, бо то треба походити з тиждень або щонайменше днів три. Проти гіпсу сей апарат тим ліпший, що в ньому зовсім добре сидіти, можна де вгодно ходити і можна навіть без палки, хоч тепер я ще боюся зовсім без жадної палки ходити, отже, мама мені купить маленьку палічку або зонтика. Як, власне, сей апарат устроений, не буду писати, бо то дуже довго, а ти все одно не розбереш, краще вже сама побачиш. Тепер ми вже скоро приїдемо додому, але все-таки ще тиждень тут пробудемо, бо треба випробувати апарат. Тепер треба тобі написати про те, що ти питала, про слонів і т. п. Слони не то щоб уже розумніше людей, але наближаються до них, бо можуть, наприклад, на літаврах грати, на колесі їздити, на задніх лапах стояти і на голові, можуть тарілки подавати, вино пити і грошей не платити. Дуже було смішно, як один слонь представляв пана в ресторані, другий кухаря в білій шапці і хвартусі, третій поліцейського в треуголці і при шпазі, німота при тому страх сміялася. Окрім слонів, я була ще скільки раз у театрі, у неділю вдень було дитяче представлення,³²⁷ казка про мачуху-царицю, що то питала у зеркала, хто найкращий в світі, що то труїла свою пасербицю і т. д., ти знаєш ту казку. Але представляли не дуже гарно, бо дітей було в трупі мало і всі досить великі пуци, окрім одного тігра, зовсім малого. Але мені все-таки було цікаво на їх дивитись, бо я такого ще не бачила, мама ж казала, що той раз, як вона була у Відні, то дитяче представлення

було далеко цікавіше і краще. Але от вчора то і я, і мама були дуже доволні, що пішли в театр, бо там співали добре і п'еса була цікава і гарна: «Отелло» Верді.³²⁸ Дездемона дуже гарно виспівала пісню про вербу і «Ave, Maria», так що аж мені плакати хотілося, а деякі німки то так плакали, що страх. Тут німки дуже часто плачуть по театрах, як тільки що-небудь таке жалібно, то вони просто аж падають з жалю, я собі тільки думаю: ну, і чого вже там так розливатися?! От тільки як представляли тут «Івана Грозного», то ніхто не плакав, бо там і справді якось нікого нітрошки не було жалко. Тільки ти собі подумай, Пуцю, що «Івана Грозного» представляли італіянці по-італіянськи! то було дуже смішно і чудно, і костюми у них теж були смішні, і поводитись по-кацапськи вони не вміли, один тільки Іван Грозний то таки був схожий на кацапа, дарма що італіянець грав.³²⁹ Але сама п'еса дуже бридка, і скучна, і невміло написана. Кна-кни тутешні не ходили з нами в театри, — тільки раз на слонів, а раз в оперу, — бо у них, як і у наших кна-кон, грошей небагато. Тепер кна-кни дуже зажурені, бо в Галичині вибрали на послів не тих людей, що вони хотіли. Кна-кни все приходять до мене співати, і натащили різних своїх нот багато, і ще обіцяли мені написати своїх лисячих народних пісень мотиви,³³⁰ щоб я їх повезла на Україну. Ну, Пуцю, тепер буду кінчать, бо мама хоче зараз на пошту йти, та я ще не звикла при сьому апараті так згинатися, до того ж я і так чимало написала. Бувай здоров! Поцілуй від мене папу, коли він ще дома, усіх тігрів-негрів і Катерину Осіповну. Тебе самого міцно цілую і лапку стискаю.

Ваша Леся

43. До М. І. Павлика

16 березня 1891 р. Відень

Відень, 16 марця

Високоповажаний добродію!

Дуже Вам дякую, що так хутко поспішилися прислати «Лорелеї»³³¹ та «Народ»; і те, і друге я вже прочитала, але мама ще не зовсім дочитала, і через те не можу Вам зараз одіслати «Лорелеї» назад. Позавтраму хочемо виїздити звідсі, отже, до тої пори навряд чі могтима мама дочитати «Лор[елеї]», то буде, певне, так, що ми її з собою привеземо.³³² Не буду тепера писати «достотної рецензії», бо думаю, що краще вимовлю свою думку на словах, ніж на письмі, але дещо мушу таки тепер сказати. Перш усього маю сказати, що мені дуже сподобалась «Лор[елеї]», щось є у ній свіже, молоде та оригінальне, в сій повісті я бачу правдивий літературний талант, а не ділетантізм літературецький, що вже так обрид мені в нашій літературі. Видно, що авторка чимало читала творів чужої літератури, чомусь мені здається, що мусіла вона багато читати Жорж Занда, навіть її головна ідея (*es sind die Weisen, welche durch Irrthum nach Wahrheit reisen*)¹ — ся ідея єсть чисто жоржзандовська. Тільки вже застосовання фактів, діалогі та опис товариства і родини Наталчиної се вже зовсім щось одмінне від Жорж Занд, тут уже видно правдивий натуралізм. Взагалі писана ся повість якось немов двома стілями разом: дуже романтичним і чисто натуралістичним. П[ані] Кобилянська³³³ — письменка нової школи, неоромантичної, але її неоромантичний стиль не дійшов ще до такої гармонії ідеалу з життєвою правдою, як то єсть у деяких новітніх французьких письменців. Часом у неї тенденція надто виступає червоною ниткою і разить очі, мов дісгармонія барв. До того ж самі ґрунтові ідеї сії повісти далеко не нові і навіть подекуди, сказав би, досить наївні, хоч і правдиві, і щирі. Як на мене, то краса цієї повісти не так в її

¹ «Крізь помилки до правди добиваються, мудрецами називаються» (нім.). — Переклад І. Франка.

ідеях, як в глибокій, тонкій, логічній психології героїні Наталки. Читаючи історію думки Наталчиної, я немов бачила перед собою історію цілого нещасливого нашого інтелігентного жіноцтва. Справді артистично змальована вдача тітки Наталчиної, сеї жінки-господині «старого закону»; ся постать узята цілком з життя і робить вражіння портрету. Не скажу сього про вдачу героя Орядіна: він мені здається якимсь невикінченим, а в поступованні його бачу не раз дуже небагато логіки й здорової думки, взагалі зараз видно, що він виставлений в романі тільки для Наталки, а не для нього самого. Тепер же щодо «технічного виконання» сього роману, то мені здається, що він трохи розтягнений, єсть багато схожих між собою уступів, зайвих діалогів, де-не-де туманні, мало зрозумілі і довгі речення; в діалогах мова чиста і гарна, але, де говориться від автора, там часто пробивається вплив німеччини, ну, та се річ пуста і легко поправна. Тим часом на сьому скінчу, бо і так вже чимало наговорила, що і сама не сподівалась. От тільки ще: мені здається, що «Лор[елеї]» для «Народа» непридатна: дуже довга та й по ідеях для вас мало поступова, а то таки ще, коли вже сказати цілу правду, ми хочемо її собі загорнути для «Другого вінка», — він же таки буде видаватися, і то не в довгому часі, як тільки збереться матерьял. Отже, ся повість, гадаю, відповідніше для «Другого вінка», ніж для «Народа».

От маю Вас просити, чи не були бисьте ласкаві занести чи то відослати Гладиловичеві осю картку віршів, що тута прикладаю, бо, посылаючи переклади до друку,³³⁴ ми якось не завважили, що лишилась одна картка, тепер же не хочеться захожуватися з новим листом задля сії карточки. Буду Вам дуже вдячна, коли зробите мені сюю справу.

Ось дивіться, як я загналася з свої писанням, а що ж би то було допіро, як би я почала писати «достотну рецензію!»... Але вже, врешті, скінчила. Тепер до побачення! Відклоняюся пані й панові Франкам.

Л. Косач

44. До М. П. ДРАГОМАНОВА

17 березня 1891 р. Відень

17.III. 1891, Відень

Любий дядьку!

Завтра маємо виїздити звідси,³³⁵ отже, я доконче хочу написати до Вас, поки ще сижу тут. Мама, либонь, вже писала Вам, як і що зо мною єсть і має бути, то мені небагато про се й писати. Зробили мені апарат, хожу в ньому вже два тижні і добре мені з [т]им; разів три приходилось дещо поправляти, а вже тепер все гаразд припасовано, і нема чого мені тут довше сидіти. Ходити в апараті мені добре для того, що не болять нога і не треба милиці при собі волочити, але трохи погано тим, що все-таки апарат тяжкий (бо в ньому сталі чимало), через те я втомлююсь і завжді мені гаряче при ходьбі. Врешті, се ще не така біда, бо все-таки я тепера можу далеко більше ходити, ніж перед двома тижнями, а головно, що нога не болять. Маю надію, що таки подоріж до Відня не надаремне була зроблена і таки щось буде з того всього. Надто маю надію на море, бо, пам'ятаю, одного літа якось мене пустили до теплих купелів на холодний лиман, а потім на море,³³⁶ то, власне, того літа мені було найліпше з ногою, і хто зна, якби не масаж, то, може б, вона і зовсім вигоїлась. Врешті, «що було, те бачили, а що буде, то побачимо!»³³⁷ Сидячи тут, поки робиться мое діло, розглядаюсь я собі на тую «Європу» та європейців; певне, що не все можна отак, сидячи збоку, побачити, але все ж хоч дещо. Перше вражіння було таке, ніби я приїхала в якийсь инший світ — кращий світ, вільніший.

Мені тепер ще тяжче буде у своєму краю, ніж досі було. Мені сором, що ми такі невільні, що носимо кайдани і спимо під ними спокійно. Отже, я прокинулась і тяжко мені, і жаль, і болять...

Потім трохи затемнилось те ясне вражіння, але з самого початку сей контраст межи нашим а тутешнім життям сливе осліпив мене. Багато значить, певне, і те, що в'їхала я у самісінькі вибори,³³⁸ себто в таку пору, коли навіть в Галичині все ожило і заворушилось. Ті різні передвиборчі збори, наради,

промови, товариства, все то було для мене таке незвичайне, таке нове, що спершу я навіть мало помічала ту силу підкупу, донощицтва, брехні та мошенства, що теж вилізло наверх перед виборами.

Та мені незвичайним був самий факт, що ось то люде можуть собі зійтись, де хочуть, говорити, як хочуть, змагатися про справи своєї країни, думати, як мають сами собі помагати; запевне, все оце дуже натуральне, але його у нас ніде не побачиш, навіть у такій формі, як би в Галичині. Тільки приїхавши та зобачивши, як тут люде живуть, я зрозуміла ліпше галицькі справи та відносини. Те, що у нас на Україні здавалось мені потрібним, добрим, конечним, те саме, примірявши до тутешнього життя, здалось мені таким нужденним, дурним, непотрібним або й шкодливим. Ота знакомита «угода» наробила чимало шуму у нас на Україні, бо то собі люде наші думали: от буде благодать! і дві руські гімназії, і урядовова кореспонденція (ба, навіть урядова газета!) по-нашому, і оборона уряду проти поляків, — та що! навіть самі поляки вже будуть за нами, — та тепер нам уже й «сам чорт не брат!» Воно правда, що для України то й «написи на поштових скринках» були б великим поступом, але тут то хіба тільки плакати можна над таким поступом. Та мені тепер такою нещасною, легкодухою та дурною видається ота «угода», що мені аж сором за галичан, як вони могли намислитись на таку дурницю. Збили тільки не в пору колотнечу, внесли лишню сварку, розбрат і зопсували виборчу справу, та й собі нічого не придбали. Що ж до народовців, то мені (та й не одній мені) їхні криві дороги, quasi¹ патріотичні вигукування та поклони урядові дуже обридли, навіть не через те, щоб я раніше не знала, наскільки такий спосіб поступовання шкодить цілій нашій справі, — одного часу мене запевняли, що для нас і нема інших дорог, як тільки криві, — але просто само почуття правди одвертало мене від такого «льояльного патріотизму». Вже тая «політика», «льояльність», криві дороги, що ведуть до високого ідеалу, «повага до

¹ Немовби (лат.).

народних святощів», «уміркований лібералізм», «національна релігійність» etc, etc. все оте вже так утомило нас, молодих українців, що ми раді б уже вийти кудись на чисту воду з того «тихого болота». Та вийти було трудно, бо вдома у нас «старі» не дуже сімпатизували отим «смілим» змаганням (не які вони й «смілі» були), а в Галичині ми не знали поступовішої партії над народовців, бо про нову партію радикальську дуже мало чували та просто думали, що вона складається з двох-трьох чоловік та й годі і що вона не має жадного впливу на народ. Про москофільську партію нічого й казати, — хто би то став у неї поступових ідей шукати. До «Народа» наші люде відносились якось досить скептично, бо думали, що всі його ідеї походять від Франка та Павлика і на них же кінчаються. До того ж «Народ» відвертав від себе наших людей тим, що мало змагався з кацапами, а дуже багато з народовцями (а сімпатії українців були таки найбільше на народовській стороні), до того ж нас прикро вражав його сварливий тон, — я й тепер думаю, що він собі шкодить отим нестримливим тоном, — потім оті вічні переклади з Толстого та Успенського³³⁹ сприкрилися нам дедалі, — та й справді: чі тільки ж світла, що в вікні? Передрук статї з газ[ети] «День»³⁴⁰ (справді досить дурної та бундючної) теж не сподобався нам дуже. Може, хто ще що мав закинути проти «Народа», але я того не знаю, бо досить давно не була в своєму товаристві, а се, що пишу, то знаю з листів та від Міші. Тепер, я думаю, галицькі сімпатії на Україні мусять змінитись, бо, розібравши добре, що таке була тая «угода» і яка з неї користь вийшла, довідавшись, як провадились вибори, дізнавшись, яка то єсть радикальна партія, наші люде (звичайне, не всі, а хто більше тямущий) перенесуть свої сімпатії на радикалів. Не знаю, яка буде з того користь для Галичини, але для України то мусить якась бути, бо, може, ті гостріші радикальські ідеї трохи розбудять нашу ос[п]алу та прибиту громаду та допоможуть виплисти на чистішу воду. Все оце, що я тут написала, не конче воно мудре і нове для Вас, але я, бачте, хтіла, щоб Ви знали мої думки про сі справи; які б не були тиї думки, але вони щирі і для нас досить нові і поступові. Біда, що більшість

нашої української громади сидить на самій нужденній російській пресі, а через те не бачить як слід світа ні того, що в вікні, ні того, що поза вікном. Як я побачила тут у Відні російські газети, то мені за них «вчуже стыдно стало», а надто було жаль бідної російської публіки, що мусить такі ліберально-поступові газети читати, як напр[иклад] «Новости». ³⁴¹ Та вже тепер поміж нашою молодого громадкою почалось таке «западничество», що багато хто береться до французької, німецької, англійської та італіанської мови, аби могли читати чужу літературу. Се мене дуже тішить, а то ще недавно мені приходилося з тими самими людьми, що тепер учать чужі мови, змагатися за те, чі варто учитись чужій мові при такій чудовій літературі, як російська. Я надіюся, що, може, як більше знатимуть українці чужу літературу, то, може, згине з нашої літератури отой невдалий ділетантизм, що так тепер панує в ній. Розвитку сього «западництва» чимало помогли і Ви (хоч, може, і не знаючи о тім), бо вже не тільки один Араб[ажин] ³⁴² прихильний до Вас, а є нас більше, тільки що не всі мають спосібність виявити Вам ту прихильність, а публічно виявляти — бояться. Тільки я чула не раз, як при спорах про Ваші книжки та ідеї молоді наші українці ставали за Вас проти старих, і то часом досить гостро. В молодих київських громадках можна завжді спіткати Ваші нові книжки і почути багато мови про них. Наша громадка, так звана «Література» («невеличка, але чесна»), просила мене, щоб я, побачивши Вас, передала Вам заявлення щирої поваги і симпатії від неї та запевнила Вас, що ми завжді стоятимем по Вашій стороні, не зважаючи на всю брехню та поклеп, який здійсмається проти Вас між деякими «українофілами». От прийшлося до слова, то скажу Вам, що ми відкинули назву «українофіли», а звемось просто українці, бо ми такими єсмо, окрім всякого «фільства». Дописалась до краю, а боюся нового листка зачинати, бо то буде безконечно, а часу нема. Простіть за такий безладний лист.

До побачення літом! (конечне мусим зобачитись).

Ваша Леся

Певне, тепер вдома обридну своїм товаришам з Галичиною, та «Січею», та радикалами, але вже нехай узброються терпеливостю... «Січі» та січовиків ніколи не забуду, а лихим словом не згадаю.³⁴³

Прошу повітайте і поцілуйте від мене усю любу родину. Гинула від жалю, що нікого з вас не бачила, якби тільки могла маму згодити, то тепер би їхала через Болгарію додому, але вона не дається намовити.

Про Львів і наш побут у ньому Вам, певне, мама писала; написала б і я, та вже втомлена, не можу довго отак сидіти, врешті, найголовніше і так вже є.

Гриневецький сміявся з симпатії Павлика до мене, а ще гірше сміявся, коли я сказала, що та симпатія взаємна. Взагалі я з Грин[евецьким] та січовиками часто спорюся, мало що не сварюся, але наші товариські відносини від того не псуються.

Ви питали про «*Rauvres gens*»: одбираю їх від «Зорі» і віддаю «Народові»,³⁴⁴ бо вже мені те воловодіння обридло, а на погибель дати не хочу. З «Народом» тепер буду в ліпших відносинах, пізнавши його. Скажіть Зорі (Вашому, а не «Зорі»), що одержали ми його карти і що я дуже симпатизую його замірові статись моряком, бо я сама колись маю відбутися подоріж довкола світа, — може, в компанії з ним. Тим часом цілую свого компанйона, дожидаючи ближчої знайомости.

45. До В. Лукича

20 березня 1891 р. Львів

Львів, 20.ІІІ. 1891

Високоповажний пане!

У Вас, певне, є де-небудь ще мій переклад поеми Віктора Гюго «*Les rauvres Gens*» («Сірома»).³⁴⁵ Пригадую, що Ви писали мамі про переклади, ніби вони взагалі для «Зорі» непридатні, то, отже, і мої теж непридатні. Тут же мають їх прийняти до «Народа», то чи не булибис[ьт]е ласкаві відслати сю поему до «Народа», та вона й відповідніша буде для нього. Не беріть

мені за зле, що завдаю Вам труду з тим пересиланням, але мені хотілось би заощадити часу на переписування.

З найвищою повагою зістаюсь

Леся Українка

46. До М. П. КОСАЧА

Кінець березня 1891 р. Колодяжне

Люба кна-кна!

От я і дома! Дивно се якось отак перелетіти швидко з Відня на Волинь, аж навіть у голові якийсь хаос повстає з тих враженнів, думок, порівняннів, тепер удома мені все якимсь иным здається, все, здається, таке, як і перше було, однак на всьому немов якась інша барва лежить, — не вмію я тобі сього як слід розказати, та, врешті, й пощо розказувати?

У Львові ми затримались тільки один день, але все ж затриматись було конечне треба, ми там зіставили деякі свої уліти, дещо розпитали, дещо розказали. Я сиділа увесь час у Франків, а мама заходила до редакторів та в тіпографію. Як я сиділа у Франків, то приходили кна-кни (довідались, що ми там) — одна січова, що виїхала з Відня раніше від нас, і дві львівські академічні.³⁴⁶ Січова кна-кна занята страшенно зборами радикалів, що мають бути близько априля, через те кна-кни в ажітації, немов перед виборами. «Злоба дня» у лисів тепер се «раскол» в москвофільській партії, справа така: молоді москвофіли прилюдно (в печаті) одцуралися старих «твердих» і пристали (принаймі виразили бажання пристати) до радикалів, вони кажуть, що тепер в відносинах з народом будуть триматись народної нашої мови (для них се вже поступ чималий), будуть разом з радикалами дбати про добро та освіту народа, а вже народ, як осягне ту освіту, то нехай тоді сам зважить, що йому ближче й рідніше, чи Збруч, а чи Урал. Якщо ти можеш у Києві бачити «Народ», то дістань собі остатні числа і прочитай сі статї москалів. «Червона Русь»³⁴⁷ дуже люта, лає і «поучає» свою молодь, але вже, здається, нічого не врадить. Ти не можеш зрозуміти, чого «Народ» хоче притягти до себе

«кацапів»,³⁴⁸ але він має рацію, бо кацапська партія досить велика, міцна, та й гроші має і вплив на попів, отже, якби від неї відлучились молоді розумніші люде, то вона дуже б ослабла, а се для Галичини було б велике щастя. Звісно, коли вони стануть радикалами, то перестануть бути кацапами, та то й слава Богу. Ти, певне, чув або читав, як «Правда»³⁴⁹ «собак вішає» на «Січ» і січовиків, скажу тобі при сій okazji, що такого подлого, пройдисвітського, брехливого і донощицького журналу я не бачила, — чиста польська запроданка та й годі, всіх вона лає і народовців, і радикалів, і кацапів, а тільки з поляками братається, та й то не з поступовцями, а з станьчиками.³⁵⁰ Ну, та до часу збан воду носить, колись їй ті поляки подякують. Щодо «Січі», то її велика заслуга (по-моєму), що вона не боїться кацапів, а наставляє їх на путь правий, їй самій вже, певне, нічого боятись совращення в кацапи, бо якби вона боялась, то не варта була б і «Січею» зватись. От мало місця і часу (папа зараз їде), а то б я ще поговорила на сі теми, ну, та нехай иншим часом. Ти не гнівайся, що я після «многотомного» листу не писала, але ти не написав мені, що його одержав (я з твого львівського листу знаю про се), я думала, що він пропав, се мене дуже розсердило і «здеконцертувало»,¹ так що більш не хотіла писати, як я думала, в пропащу дорогу. Ах, якби ти вже хучій приїздив, а то що листи! «Письма пишут только аптекаря»... До побачення за місяць, а може (дав би Бог!), скоріш. Цілую тебе щир[о] і міцно.

Твоя сестра і друг Леся

Не стало місця про себе написать, та, врешті, ніщо писати: нога не болить, апарат ношу четвертий тиждень благополучно, може, таки й з мене будуть коли-небудь люде.

Як тобі прийшло на думку причепити до мене «світло генія»? якби не знала тебе ліпше, то подумала б, що на сміх кажеш. Мені сподобалось, що звеш мене жайворонком, маю симпатію велику до сії птиці!

¹ «Здеконцертувало» — розстроїло, вивело з рівноваги.

Мені вже по ночах сниться море. Не думай однак, що се я вже так розволочилась, ні, я дуже рада, що я вдома, і тепер мене зовсім не бере охота гнатись на штирі вітри.

Кланяйся «Плеяді», як побачиш.

Славінського (псевдонім новий — добрий)³⁵¹ пробну картку віршів одержала, по-моєму, зовсім не зле, але ж до перекладів нікого на ретязі не припнеш. Муситиму сама ціле «Harzreise»¹ перекласти,³⁵² не покину ж.

47. До О. Ф. Франко

21 травня 1891 р. Колодяжне

Вельмиповажана пані Ольго Федоровно!

Вибачайте, що відповідаю на лист, не до мене писаний, але се вийшло через те, що мами нема вдома, і я, прочитавши Ваш лист, зважила, що можу дати Вам такі самі інформації, як і мама. Хотіла би я Вас конечно побачити до свого від'їзду в Крим,³⁵³ отже, було б мені дуже жаль, якби Ви через нас за-трималися з виїздом. Отже, й відповідь на Ваші запитання: до нашого села від двірця треба їхати 7 верст, а переїзд сей хай Вас не турбує, бо тепер, як знаємо, коли прибудете, то вишлемо коні на дворець. Хоч їхати залізницею мусите довго, однак, я мислю, що їдження не маєте брати багато, бо в Радивиліві³⁵⁴ треба чекати дві години, а за той час можна купити собі що треба, молоко ж, я думаю, може бути свіже цілу добу, якщо пражене буде.

Я, так як і мама, думаю, що у нас могли бисьте обійтись без Вашої служниці, бо в нас було би кому доглянути Ваших дітей, а якщо треба, то й найняти недовго, врешті, як Ви так хочете, то беріть і Вашу служницю. Від Радивилова до Ковля (остатня станція Ковель) їхати вже недовго, до 6-ї г[одини] вечера, тільки одна невигода — пересадка в Здолбунові.³⁵⁵ Білети для дітей не на всіх дорогах однакові, але, здається, на нашій дорозі для дитини від 3-х до 5-ти літ береться ¼ білета, а від 5-ти до 10-ти ½ білета, отже, Вам, певне, прийдесться для двох Ваших

¹ «Подорож до Гарца» (нім.).

старших брати по ¼ білета], а може, й за всіх нічого не треба платити, бо такі ще маленькі.

От, здається, і все, а тепер збирайтесь хутенько та й рушайте. Вже то, певне, така моя доля, що як тільки приїде до нас на літо хто цікавий, то я мушу втікати десь так, де мені зовсім не хочеться, як би от тепер у ту Евпаторію. Приїздіть до нас хутніш, аби я могла хоч розмовитися з Вами про все як слід.

Ще би я Вас об одній річі красненько попросила, якщо не буде то для Вас клопотливо: чи не були би ласкаві привезти мені «Помарніла наша доля»³⁵⁶ (сталось якось, що власне сього у мене нема) та ще які там є нові видання Вашого чоловіка, а також деякі книжки дядькові, але все то не конче старайтеся, а хіба як не тяжко для Вас буде.

Мама тепера в Києві, але мусить ще до Вашого приїзду повернутись додому, бо не мала там довго бути. Ще раз прошу, вибачте, що сама Вам відписую. Відклоняюся низенько Вашому чоловікові. П[ану] Павликові передайте моє вітання і запитайте, чому-то він не озветься до мене ні словом. Чи нагнівався, що не пишу? коли так, то даремне, бо мені увесь час було не до писання, — така була слаба, що й тепер на світ не хочеться дивитись.³⁵⁷ До побачення! ждатиму Вас у суботу. Цілую щиро Вас і діточок.

Поважаюча Вас Леся

9 мая ст. ст.

48. До М. І. Павлика

22 червня 1891 р. Евпаторія

10 червня ст. ст., Евпаторія

Високоповажний добродію!

Врешті я добилася до сталої домівки³⁵⁸ (чі то довго буде мені та стала домівка!), а то все то збиралася їхати, то їхала, і на се пішло два тижні часу. Не писала до Вас теж задля тієї самої причини, що була в зборах. Тепер же сижу тут над самісіньким морем, печуся страшенно і маю досить часу до писання, коли б

тільки могла писати, та ба!... Ну, та вже сього року мало що робитиму, — треба собі життя виборювати, та якоїсь там сили набіратися, а там вже, може, якимось воно інше буде. Однак все-таки є дещо розпочате, без того не можна, — такий вже в мене звичай. Пригадала собі те, що Ви писали про повість «Жаль», добре, що з Вас такий одвертий критик, бо з такими людьми тільки й можна як слід говорити. Але я не у всьому з Вами згожуюсь: мені здається, що тема не єсть так далека для автора, як Ви думаєте, бо таких людей, як героїня повісті, він знає чимало і бачить дуже зблизька, а тільки, може, Ви не сподівались такої теми і для Вас вона є досить далека або просто нецікава. Що залежить до вико[на]ння, то певне, що воно далеко не бездоганне, але ще там мусить чимало поправитися. На самих ліричних віршах вже не втриматись! — тісно робиться Хоч се не значить, ніби їх зовсім покинути маю, — того, певне, ніколи не буде. Ще от що: рідну дитину, та ще й першу, не так-то легко забити, як здається, а надто ще й те, що автор не зовсім розчарувався в своїй нещасливій, хоч і дурній Софії. Утішило мене бажання п. Кобилянської писати до мене, перепросить її тільки за мене, що так не хутко озиваюсь до неї, але все діло було тільки в адресі моїй.³⁵⁹ Нехай пише до мене якою хоче мовою, — дасть біг, розберу, хоч, звісно, приємніше було б розмовляти по-своєму. Сподіваюсь, вона мені вибачить, що не по-німецьки відповідатиму, бо одно те, що я німецької мови настільки практично не знаю, а друге, що ніколи іншою мовою, як тільки своєю, листів не писала і, певне, не писатиму. Взагалі для писання листів то ще таки маю силу і можливість. Сподіваюсь від моря дуже багато, — спасибі йому та південному сонцеві, минула моя пропасниця лиха, що гнітила мене цілу весну, може, колись і я, хоч наполовину, вилюднію. Не знаю, коли вже я повернуся додому, бо маю чимало по Кримові блукати. Але, власне, в Евпаторії не буду більше, як місяць. Прошу, не забувайте мене і не лишайте без письм, а може, і я буду трохи акуратніша, ніж була досі. Пишіть, як маєтеся Ви і Ваші справи. Моя адреса на сей місяць така: Россия, Евпатория, Таврической губ., Фонтанная ул.,

дом Мичри, бывш. Шакая. Л. К. Не загубить листа, бо такої чудної адреси неможливо запам'ятати, я сама її раз у раз забуваю. Бувайте здорові!

Л. К.

49. До О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

5 липня 1891 р. Євпаторія

23 юня. Неділя

Люба мамочко!

Вчора одержала твій лист з Одеси³⁶⁰ і папін з Луцька. Якщо папа в Колод[яжному], то перепроси його від мене, що не пишу йому тепер окремe, бо одно те, що не знаю напевне, чи він в Луцьку, чи в Колод[яжному], а друге, що все одно матерьялу на два листи в одну сім'ю навряд чи набереться при моєму однаїтному житті. Найперше докладую, що ліжко перестановила до дверей після твого бажання (сподіваюся, що повіриш мені на сей раз). Вчора приходила якась панна і призволяла мене прийняти її в сусіди в мою хату, я ж згодитись на її «предлог» не могла, бо не знаю, коли Міша приїде,³⁶¹ — якщо на сей місяць, то, звісно, мені не можна нікого до себе приймати. Невже од Міші нема ніяких звісток? Я таки сподіваюсь, що він таки сього місяця приїде. Як я жду його!

Тут живу, як і перше, ніяких ні перемін, ні одмін, навіть дощ перестав давно йти, і море синіє, як і перше, та шумить по-малу. Позавчора налетів було такий шквал дощовий, що море з небом змішалось, — се було для мене великою розривкою, хоча й потоп у моїй хаті був через те чималий. Після дощів спекота змоглася ще гірша, — просто хамелеоняча спекота! бідний Пуц лежав би досі, як риба на березі. Як-то він тепер іділію править? Чи багато малінового варення мені наварила? Чи привезли вже фортеп'яно? Ах, який жаль, що тут у мене ніякого інструменту нема! Без музики просто хоч вішайся! Уліт не пишу: вдень жарко, увечері сижу надворі допізна, а окрім того, боюсь натружувати ногу сидінням при столі, бо тепер

вона дуже добре тримається, то вже не хочу справи псувати. Тепер можу сказати напевне, що сей рік більше мені принесе користі, ніж всі Друскеніки, лимани, Саки, разом зібрані. Через се мені навіть тутешня нудота не здається такою нудною, бо можна і нудоту перетерпіти, коли хоч знаєш за що! Що ж до страху, то ти можеш за мене не боятися, бо тепер тут повна хата людей і тільки один номер незайнятий. Щодо мене, то мені здається, що так було краще, як перше, а то тепер така тьма усякого караїмства старого і малого, що аж сумно. Наші панство господарі вчора робили *partie de plaisir*¹ в Саки, — ото потіха! П[ані] Крас[овська] з дітьми смертельно скучає і возиться з лікарями, ваннами etc., — о, як я тішуся своєю незалежністю! Можеш здумати, — п. Крас[овській]³⁶² перша грязева ванна її дитини обійшлася в—12 р.! На сьому Майнакові обдирають людей³⁶³ гірше, ніж де б то не було. Ну, матерьял вже весь вичерпаний! Бажаю щастя-долі усім любим колодяжанцям. Прошу молодих пуциків писати до мене. П[ані] Франковій поклон. Папу цілую і прошу прощення. Прощай, мамочко-серденько!

Твоя Леся

50. До О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

9 липня 1891 р. Євпаторія

27 іюня

Люба мамочко!

От приїхала вчора увечері до мене кна-кна!³⁶⁴ Я її стріла на пристані і запровадила до хати своєї. Тепер ми думаємо, як то нам бути далі: чи мені zostаватися тут на другий місяць (як зважили було з тобою), чи переїхати на южний берег після 10-го іюля, чи може, ще яку іншу комбінацію придумувати? Діло в тім, що мені, звісно, ліпше пересуватися з Євпаторії при допомозі Міші, аніж самій, але ж Міша ніяк не може бути тут до 10-го. Отже,

¹ Прогулянку (франц.).

пришли мені остаточну резолюцію сії справи. Дуже мені шкода, що твій лист уже не застав Міші в Чернігові, а через те, не читавши твоїх рад, поїхав у Бахчисарай і не був на порогах. Ну, врешті, се ще не біда. Межи Севастополем і Евп[аторією] кна-кну вчистив дощ страшенний; тут остатніми часами переходили дощі, але не затяжні, а так громові, — година-дві, і знов ясне небо. Сьогодні смалить. Кна-кна ще не купається, бо в неї зуб болить, але се, певне, хутко пройде. Вона зовсім забраковала лижі і способ їзди на них, чого я від неї ніяк не сподівалась. Я страх рада, що вона приїхала, і стараюсь не заглядати в прийдешність, коли знов зостануся сама. Міша чимало здивувався, не заставши Пуца зо мною,³⁶⁵ але коли я йому розказала, як тут Пуц гинув, то вже й перестав дивуватись. Була наша молодая і в Чуфут-Кале,³⁶⁶ і в Балаклаві,³⁶⁷ в обидва міста ходила пішки (!!). Я б хтіла, щоб Міша дочекався тут мого переїзду на юг, а то він так і не побачить южного найкращого Криму. Евпаторія йому сподобалась, власне, евпаторійське море, врешті, про свої подорожні враження, певне, він сам напише. Тішуся я, що вдома все гаразд, сподіваюся, що Дроздові боеві рани досі вже загоїлись. Однак, як бачу, «закордонні брати» завзяті!³⁶⁸ Чи ще не знаєш адреси кна-кон віденських?³⁶⁹ Я б могла де про що написати до їх. Я тепер потроху вже починаю улітисать, чую, що вже наступає знову мій неухитимий улітний період, отже, значить, писатиму. Чи ти улітиш, чи ні? Може, тебе так замучила маліна, клубніка, тигри-негри і лиси, що вже й не до уліт? Сподіваюсь, що досі і ти вже одержала всі три мої листи,³⁷⁰ я твоїх два одержала, вони звичайне приходять сюди на п'ятий день. Гроші (ти пишеш, що вислала) я сподіваюсь получить з другою поштою, під сю вже не поспіли, врешті, я ще трохи маю грошей, аби який час обійтися. Бувай здоровенька! прости, що лист якийсь безпутний — дуже гаряче!

Твоя Леся

Пуца, Уксуса і Дрозда а надто Кахоточку-голубочку, татаренятко любее мое, щиро цілую, і пригортаю, і ще бахчисарайську знову сумку обіцяю.

51. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

12 або 15 липня 1891 р. Євпаторія

Люба мамочко!

Далебі, всі дні погубила і не знаю, чи давно писала тобі чи недавно, чи то ти вже сердишся на мене, чи ні. Тут так одностайне час проходить, що й на дні мало розділяється. Живемо, купаємось, печемось, щодня однаково. Два сіх остатніх дні так було душно, що аж уночі приходилось умиватись та віялом обмахуватись; тепер все хмарить, і парить, і вітром пекучим несе, але дощу нема і, певне, не буде, бо все вітер хмари розносить. Кна-кна бідна «совівається». Кна-кна нічого не робить і не улітить, а тільки читає, та спить, та допізна над морем сидить укупі зо мною. Я потрошку уліти пишу: написала один «легкоскрилений», шматок нещасливої «Місячної легенди»³⁷¹ (хутко вже її докінчу — не сьогодні, завтра) та ще написала вставну главу до «Жалю», до завтра докінчу другу главу вставну і пришло тобі вкупі з «Народом». Вибачай, що тепер не посилаю «Нар[од]», але його треба заказним посилати, значить, чекати до завтра, а я вже хочу, аби сей лист пішов сьогодні, — кна-кна понесе його на пристань і передасть на пароход, що ось зараз піде на Одесу. Про улітні справи я подумала і зважила так, порадившись з Мішею, що «Жаль» таки належиться більше всього до жіночого збірника, він створений для нього, Колессам³⁷² я дам «Місячну легенду», а в «Бук[овинський] альм[анах]»³⁷³ можна дати і «Самсона», тільки так, як він єсть, не переписуючи, бо вже сили моєї нема його переписувати по сто раз, бодай його! Порада п[ана] Франка, себто про видання жіночого збірника окромими випусками, мені сподобалась, і я зовсім не знахожу, щоб такий спосіб видання відбирав нам повагу, зовсім навпаки, тільки треба, аби весь матерьял був уже зібраний, а потім, не гаючись, випускати випуск за випуском, не чекаючи, звичайне, поки попередні вип[уски] розійдуться, бо то вже була б зтяжна справа. Можна об'явити пренумерату на всі вип[уски] разом і на кожний окреме, то, може, би скорійше і краще розходилося, а щодо «поваги», то так, може, ще

й поважніше вийде. Біда нашим улітам з критікою, як-от моїй тепер, — один зовсім на смерть осудив, а другий не прибере місця, де посадити!³⁷⁴ Хто зна, як і судити тепер, хіба треба взяти середину, як завжді в таких випадках. Чому кажеш, аби я нічого не писала, а давала чомусь лад? адже, окрім «Жалю», у мене нема нічого до влагодження, а його я завтра влагожу. Вибачай, що так круто кінчаю, — спішусь, от-от пароход відходить. Тігриків і папу цілую щиро. Пані Франкову вітаю. Прощай, мамочко, серденько, бувай здорова!

Твоя Леся

Ми з кна-кною статкуємо, ти за нас не бійся, усе гаразд буде!

52. До О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

19 липня 1891 р. Євпаторія

7 іюля. Неділя

Люба мамочко!

Вибачай, що не відповідала толком на деякі твої питання, бо наші листи раз у раз розминалися і через те жадного пуття нема з перепискою. На головне питання, де бути на другий місяць, відповідаю, що зостанусь в Євпаторії, бо купання ліпшого від тутешнього нема нігде, як відомо, а в Балаклаву стоїло б хіба на виноградний сезон їхать, бо то город виноградників; що ж до купання, то воно там мусить бути гірше, бо там в затоці вода сливе стояча, та й життя, як на теперішній сезон, то нічим не ліпше від євпаторійського. Що ж до Алушти та інших міст біля Ялти, то там життя страшенно дороге, дно морське дуже кам'янисте та й сторона дуже забоборичена,³⁷⁵ правда, що там восени дуже добре, але я не думаю, щоб я на осінь тут могла бути. Нога моя поправляється, уночі ніколи не болить та і вдень гаразд мається. З початку сього місяця мені ще від часу до часу боліла спина, але тепер се не трапляється більш. Взагалі мое здоров'я тепер дуже добре, ні разу ані голова не боліла, ані кашлю не було, що вдома часто у мене буває, пропасниця теж не прокидалась. Мені таки добре в цьому сонці та морському повітрі; через плавання у мене розвились мускули на руках, і се мені приятно, а то я вже була надто безсилою

зробилась за два остатні роки. Давно вже не було тремтіння в руках, як то бувало часто сії зими. З того часу, як Міша приїхав, я більше сижу надворі, бо він все стремить на березі і придивляється до прибою. Остатнього тижня прибой був дуже великий, такий, що аж дошки з купалень виривав, і через те ми ніяк не могли вибрати часу поїхати човном, сьогодні море стишується, отже, може поїдемо. Тепер настали чудові місячні ночі, і море показує свої фокуси, які тільки знає. Вже вам кна-кна, приїхавши, буде про нього правити, аби слухали. У морі, звичайне, п'явок та жаб нема, але зате одного дня такий був наплив морських сердець та медуз стілько, що бридко було купатись. Морських «котів» і слиху немає, се, мусить бути, якась легенда. Ми з кна-кною далеко в море не заганяємось, перші дні то нас трохи інтересовало, а тепер ми вже привикли до моря і воно до нас, то ми одно до другого дуже спокійно відносимось. Поки Міша зо мною, то мені дуже добре і не скучно жити, але от як він хутко поїде, то вже буде мені дуже прикро. Гроші я вчора одержала, сподіваюсь, що стане мені їх до кінця другого місяця, бо я не заміряюсь на другий місяць вперед всі гроші за квартиру платити, благо, тут сей звичай не розпросторений. Спасибі папі, що поспішився гроші прислати, а то вже було доходило до «чотирьох копійок». Кна-кна, певне, буде ще писати. Кінчаю, в середу ще напишу, тоді з парохом добре посилати.

Пуцові хутко напишу, тепер хай вибачить, ніколи писати. Бувайте здорові усі, хто мене не забуває.

Ваша Леся

53. До О. П. Косач (сестри)

23 липня 1891 р. Євпаторія

11-го іюля

Люба Олесю!

Поздоровляю тебе і мамочку-голубочку з іменінами,³⁷⁶ бажаю вам щастя, долі і слави по сей і по той бік кордону. Не погордуйте прийняти від мене в подарунок коробочку з сірничками, розділіться ними, як сами знаєте, на щось більшого мені годі спромогтися. Шкода, що я не могла їх купити до виїзду

Міші,³⁷⁷ то, може, б вони скоріш приїхали, як тепер по сих проклятих кримських почтах. Отже, вибачте, що мое поздоровлення і сірники прийдуть, може, через тиждень після іменін, але зате, може, воно цікавіше вийде. Пишучи той лист, що послала з Мішею, я так була заспішена і зажурена, що навіть поздоровити вас забулася, — ви, знаючи тее, мені вибачите. Ну, як же ти, Зірко, маєшся? Що послала з «своєї ласки» в буковинський календарь?³⁷⁸ Тепер уже, як собі хочеш, а мусиш «підп[и]рати» літературу, коли тебе шанують! От я, напр[иклад], як стараюся! Тепер, певне, мої уліти будуть якісь кричущі, бо маю сусідство, що верещить і вдень і вночі, ціла родина з капризними дітьми. Але се, слава Богу, дочасу, у середу сії народи виберуться собі на другий кінець дому, тоді знов буде спокійна головка. Собі ніяк не можу компанії знайти, бо тут все хати наймають якісь караїмки з жаб'ячим голосом, а я їх ненавижу, надто за той голось. Як ти думаєш, чи не попросити Родзевича³⁷⁹ до себе в сусіди?... Дарма, що він не наvertsється до мене, — попросити хорошенько, то прийде!

Сподіваюсь я іще на те, чи не приїде Маргаріта на мої запросини до мене; адже з Одеси се так, як і нічого не стоїть. Ото було б мені добре! Але се ще великими вилами по морю писано. Чи не скучно тобі за морем? Воно тобі кланяється усіма хвилями. Ой, Пуцю-ішацю, шкода, що ти не їздив човном при місяці по морі, — ото-то добро! Я, після того, як двічі проїхала таким способом, то тепер мені аж мріється, як би його знов яким способом пуститись на море у білому човнику! Та, певне, з того нічого не буде, бо сама я не можу, а Родзевич щось то не приходить просити, певне, без тебе не хоче. Ох, тепер я з самими Родзевичами зосталася! А, знаєш, неприємна штука порожній куток в хаті, ти ще не знаєш, що то єсть. Врешті, скаржитись нема чого, бо як порівняти усі мої лічебні літа, то ще сьогорішне найвеселіше виходить. Теж велика мені потіха, як я подумаю, що мені вже не треба заглядати ні в один закуток Дантового пекла, — а єсть же люде, що мусять тичіти там цілі місяці. Все-таки ви на мою веселість не обезпечайтесь і пишіть до мене частіше, то воно ліпше буде. Любий Уксуок

і дорогої ціни Кахота теж нехай мене не забувають і пишуть, та й Патік, якби взяв олівця в лапки, то, може б, там що й написалося. Цілую вас усіх!

Ваша Леся

54. До О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

26 липня 1891 р. Євпаторія

14 іюля

Мамочко-голубочко!

Я вже, здається, без пуття часто зачинаю листи писати, а надто як подумати, як мало кругом мене є матерьялу для листів. Але таки, певне, за се ніхто з вас мене не лятиме. Лист мій до Пуца і Уксуса ітиме цілий вік до вас, отже, сей лист, може, дійде вас хутчій, бо думаю послати його з пароходом. Твій лист із портретами одержала вчора.³⁸⁰ «Гетьманство» вийшло добре, тільки в Уксуска мордочка вийшла далеко кругліша, [н]іж вона є, а у Микося губи якось чудно стулені і вираз такий, який буває у нього під час слухання казки. «Лис» просто як живий і настоящий «шпортсман». Тепер ще кна-кни мусять дати свої фізіономії. Мені Верзілов³⁸¹ передав через Мішу свою карточку, — дуже похожа, тільки вираз якийсь не такий, як, впрочім, завжди на фотографіях буває. Оце думаю, як се так сталося, що я не маю ні одної твоєї карточки, щоб належала до мене і щоб я могла її возити по своїх нескінченних дорогах, коли мені приходиться так далеко від роду відбиватись. Сподіваюсь, що гетьманство дано мені в особисту власність? Міша карточок не бачив, бо ще 10-го звідси виїхав, — я тобі писала про се. В листі від 10-го³⁸² я описала в коротких словах стан своєї ноги, а раніш того описувала і в довгих, але, певне, ти ще не одержала тих обох листів перед тим, як писала свій остатній лист. Тепер я з ногою маюся добре, тільки мені неприємно, що мушу надівати апарат частіше, ніж доси було, бо тепер приходиться ходити самій до міста, як чого треба, та от іще теж цікаво мені, аби листи скоріше доходили, то я заміряюся носити їх до парохода щосереді й [що]неділі. Врешті, я

владнову цю справу, як можу, і часом прошу пуців³⁸³ Крас[овських] або їхню служницю, коли вони йдуть на базар, щоб купили мені якого там огірка абощо. Анюта не може ходити на базар,³⁸⁴ бо тепер їй справді сила є роботи, — повнісінька хата різного люду і її рвуть на всі боки. Наскільки тут багато людей, можеш судити по тому, що в одному з номерів живе сім'я в вісім душ і гнітяться в одній хаті! лихо їх знає, як вони можуть витримувати таке собаче життя. В компанію собі нікого не знайшла, та вже щось і знайти не сподіваюсь. За гроші не турбуйтеся, — з мене стане їх до виїзду. За сей місяць я розплатилась з господинею, а в кінці сього місяця (10-го августа) я дам їй 70 р. за все, що маю у неї, і буде кінець. На прожиття з мене стане сих, що маю до 10-го августа, а далі не знаю, як буде коштувати по тих южних берегах. Бувай здорова, мамочко!

Твоя Леся

Пуцам недавно писала і ждатиму від них відповіді. Сподіваюсь, що Міша вже вдома, то вітаю його і цілую.

55. До О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

28 липня 1891 р. Євпаторія

16 юля

Люба мамочко!

Сьогодні і вчора я в подвійно-прикрому настрою, — одержала лист від тіток і він мене засмутив. Ти, певне, теж знаєш ту смутну новину, що бідна тьотя Саша овдовіла.³⁸⁵ Що вона тепер буде робити? Аже ж вона не може з самих тих Луців прожити?³⁸⁶ От уже кого лихо міцно тримається цілий вік, то се її! Як що довідаєшся нового про неї, то напиши мені, бо я, певне, не хутко діжду від неї другого листа. Отже, мглінські лікарі³⁸⁷ не вміли ворожити!.. Та, що вже, — словами не допоможеш.

Ти мене в остатньому листі кориш, що нічого не пишу про свою ногу, але то все виходить через те, що ми розминаємось листами раз у раз і я не можу толком відповідати на твої питання. Врешті, багацько нема що й писати: нога поправляється

дуже помалу, але все ж поправляється, вона тепер в такому стані, як була до масажу, є надія, що й далі поправиться. Все ж таки я нікуди далеко без апарату не хожу і стараюсь ноги не розстроюжувати. Ще ти мене питала про уліти, та от що скажу: «Doux роètes...»¹ у мене нема при собі,³⁸⁸ а ти їх можеш знайти в синій тетраді з віршами, що зосталася з іншими улітами, здається, у плетеній скрині, там же і «Пінгвін».³⁸⁹ На інші питання я вже відповіла в раніших листах. Вибач, що тут скінчу, якось не пишеться про себе, не такий настрій. Цілую всіх любих пуциків і Мішу, він мусить бути вже давно дома, нехай він перший напише до мене, бо йому більш є про що писати. Чи у нас іще пані Франкова? Кланяйся їй і напиши, доки вона має бути у нас. Прощай, серденько моє, мамочка!

Твоя Леся

56. До М. П. Драгоманова

28 липня 1891 р. Євпаторія

Крым, Евпатория, ул. Фонтанная,
д. Мичри, быв. Шакая, №6
16 липня [18]91 р.

Любий дядьку!

Мама мені переслала один Ваш лист, але то ще давнєвчний, від 5-го мая, а новішого чомусь не прислала, хоч я її просила, — певне, забулася. Де ж Ви тепер? Чи я Вас застану з сим листом? Ну, та вже він якось до Вас діб'ється, от тільки що я забула, яке число вашого дому, — а може, його й не треба? Ви писали, що Ліда вже виїхала кудись на море, а я думаю, чи не могла б вона тим-таки самим морем приїхати сюди до мене, в Євпаторію, вже б то я була така втішена, що не знаю, як і сказати! Хоч то воно тут і не дуже добре жити, а все ж, може, не лихіше, ніж у вас у Болгарії, а вже що тутешнє морське купання то таке, що, певне, кращого не можна на цілому Чорному

¹ «Легідних поетів...» (франц.).

морю знайти. Чи то ж справді межі нами такі гори-долини та моря розляглися, що їх ані проїхати, ані переплисти? Нехай би Ліда мені написала, чи справді думає до мене передатись і коли власне, то я би стріла її на пристані; якщо сама приїде, то я би просила просто до мене до хати, а якби їй то не догодно було, то пошукали б хати за 40-50 р. на місяць, та можна і на два тижні взяти. Крім того, на все життя в місяць тут досить 25 р. на одного. А потім, якби справа ся вдалася, то, може б, Ліда поїхала зо мною трохи далі на полудневий берег, а вже б то мені і хто зна як добре було! Я, бачте, не на жарти починаю строїти сей план, бо таки і не жарти мені в голові. Велика мені буде шкода, коли сей лист не хутко вас дійде, бо я тут житиму до 10-го августа, а потому ще сама добре не знаю, де, власне, житиму. Але, куди б не переїхала, я Вам зараз напишу нову свою адресу, бо таки мені не хочеться кидати думки побачитися з Лідою. Якби вона приїхала, то потім, може б, і я ще трохи світа побачила, а то мені самій трудно пересуватися з місця на місце, я от не представляю ще собі зовсім ясно, як се я буду подорожувати по Криму сама з своєю подлою ногою, дарма що та нога тепер ніби поправляється. Що вона поправляється, то так, але поки ще настільки поправиться, щоб мені не заважати в житті, то ще море чимало хвиль перекотить. О, якби мені не та нога, чого б я в світі натворила! Тепер в мені такий Drang und Sturm твориться, що, далєбі, тісно жити на світі здається, а надто так жити, як мені тепер приходиться. Але бідкатись не маю чого, бо тепер все-таки не така я безнадійна, як була зимою, — од віденської подорожі моя доля починає ніби ласкавіше на мене поглядати.³⁹⁰ А тут саме сонце та море своїм блиском та грою додає мені одваги та надії; якби тільки я не була тут сама-самісінька, то зовсім би мені було добре. Тільки зо страхом думаю, що буде зо мною в зимі. Чи не знищить та зима знову всього, придбаного за літо, як уже не раз нищила? Та ще наша польська зима, мокра та льодовата, — ой, ой, боюся!.. Ну, і прийде ж людині фантазія думати про зиму в такий душний вечер, як тепер; коли навіть море знебулося після сі[є]ї спеки! Що робити, — я завжди навіть найкраще описувала зимою

весну, а літом зиму, видно, моя натура любить контраст, тільки вже такого контрасту, про який тільки що говорила, я б зовсім не бажала на собі зізнати. Як же Вам попанувало се літо? Чи не відчепились Ви од своєї невральгії?³⁹¹ — бодай би вона лихого чепилась! — Ви справді, певне, занадто тією роботою забуваєтеся, а ще мені колись подавали ради, як треба коруватися ростинним життям! От як би Ви мене спитали, то я б Вам могла розказати, що то справді значить жити рослиною, — я знаю те добре з власного досвіду. Я знаю, що Ви не можете зовсім так, як я, жити, але хоч би Ви на половину дійшли тії «степени совершенства», то для Вас було б добре. Найгірше мені робиться, як я подумаю, скільки Вам життя трують різні собаки та «Кандиби», щоб вони скисли в холодній воді! А знаєте, я думаю, що не так на Вас ті різні добрі людці лихі за Ваші політичні і всякі інші теорітичні думки та слова, як, власне, за Ваш чисто український юмор, бо то ж ним Ви можете людину без вогню спалити, а наші люде не менш від французів бояться того, що зветься *le ridicule*.¹ Я на свої очі бачила, як деякі люде лука ставали од Ваших жартів, а так їм і треба, бо якби вони і дуба стали, то їй то не пошкодило б. Та цур їм лихим! вони мені самій уже [на] доїли. А ще б нічого, як би на світі було тільки багато лихих людей, а то що є багато добрих та дурних — затовчених, то то мені найгірше, ні, ще є гірша річ — се як хто умисне з себе дурня робить, як той гоголівський голова, що глухого удає, аби не чути того, чого не хочеться.³⁹² Страх багато таких голов на Україні у нас, і мені навіть гірко читати, як Ви стараєтесь, аби вони Вас почули, — то не такі люде, аби їх чим пройняти, вони, здається мені, так зашкарубли у своїх шкаралупках, що до їх уже «глас чоловічий» не доходить. Утішаюся тільки тим, що той голос, не добившись до шкаралупників, натрапить на кого такого, кому ще вуха не позаростали, а тільки мало людського слова чули, то їй не привикли до нього. Я оце тепер ока не спускаю з одної метаморфози, що робиться під впливом того чоловічого гласу, цікаво мені тільки, до чого то ще далі дійдеться.

¹ Смішне (франц.).

Се подібне до того, як я колись бачила вплив порівнюючо-теологічних праць на людей релігійних. От згадала за порівнюючі праці і хочу Вас запитати, чи не прийняли б Ви од мене деяких етнографічних матерьялів, може, вони Вам на що здадуться? бо я їх не вмю до пуття довести. На пробу Міша оце мусить Вам послати скілька волинських «балад», що я йому диктовала, як він був тут у мене; прийміть їх, коли вони куди-небудь судні. Напишіть мені, дядьку, хоч пару слів, я вже давно од Вас і слова не мала, се мені жаль на Вас. І Ліда хай би написала; я давно до неї збираюсь писати, та ніяк не зважусь перша почати. Цілую Вас, і дядину, і хто ще є вдома тепер.

Будьте здорові!

Ваша Леся

P. S. Чи сподобались Вам «Pauvres gens», коли їх бачили?

57. До М. І. Павлика

28 липня 1891 р. Євпаторія

Євпаторія, 16–28/VII [18]91 р.

Шановний добродію!

Оце до 10-го липня не знала, як і що Вам писати, бо вже було подумувала звідсі на полудне далі забіратися,³⁹³ отже, не знала, яку Вам адресу мала б подати, бо *postes restantes*¹ не для мене видумані. Тепер же, роздумавшись, застаюся тут до 10 ст. ст. серпня, тож прошу до того часу, абиьсте пам'ятали мою тутешню адресу. Лист Ваш отримала тут через тиждень після його послання, як видно по штемплях, — се ще для тутешніх азіятських шляхів не так-то багато часу. Читали ми Вашу літературу укупі з братом,³⁹⁴ що нагодився на той час до мене в гості, і надто нам сподобався рішучий тон, з яким тепер у вас обговорюються всі справи. Колись я була проти такого способу розмови і писання, бо тоді на мене ще мала деякий вплив хуторна філософія і я не зовсім ясно ще зрозуміла, що, мовляв, «на світі одна правда, а не дві». Тепер же мені так

¹ Пошти до запитання (франц.).

збридли усяке крутіїство і замилування очей своїм та чужим, що, здається, хутко вже в другу крайність вдамся. Надто ж мене тішить те, що зачали наvertатись на «праву путь» деякі з товаришів, такі, що я вже думала ніби про них вже можна було гадку закинути. Може, подумаете, що з того наvertання невелике пуття, що се, як ви мені колись казали (правда, зовсім до иншої справи), тільки слова, а нам треба фактів, але ж мені тільки жаль, що не можу навести тут жадних фактів, та, врешті, се й не дуже потрібно. Мені дуже сподобалася ваша стаття про 3-го мая,³⁹⁵ ми за неї трохи позмагалися з братом, бо він де в чому оправдує польських робітників, а я їх зовсім не оправдую і думаю, що якби можна, то їх би ще й не так слід вилаяти. Правду сказати, не сподівалась я навіть, щоб молодіж справді так гостро вигукнула проти старих, але розумію, що инак не можна, та воно й краще, тепер хоч всякий знатиме, де «наші», де «ваші». Обоє ми дивуємось Вашій енергії, бо виносити на собі такі номериська та ще й так редагувати (і корегувати, — за се Вам осібно дяка від мене!), — то таки робота неабияка! Шкода та й ще шкода, що справа все-таки зле стоїть, як кажете, але ж не думаю, щоб вона могла, хоч би навіть на який час, пропасти, то все була б велика неслава для всіх, кому про те відати належить. Та я скажу так, як ваш якийсь прихильний кореспондент, що без «Нар[оду]» світ якимсь порожнім видається або принаймі нецілим. Що[до] моральної біди, то журитись не варт, бо при теперешніх обставинах я, напр[иклад], не хотіла б навіть, щоб мене ніхто не лаяв, бо то вже було б якось занадто мирно, а я не тримаюсь московської приказки: «Худой мир лучше доброй ссоры». Погано, коли й свої лають, але ж таки не всі лають, може, хто-небудь зостався ще не з такими зоільськими замірами.³⁹⁶ Ваша справа ще молода, а вже мусіла різні кризи перебувати, то звісно, що мусить тяжко приходиться. Може, думаете, що се мені так добре говорити, як я собі, склавши руки, наоколо поглядаю, ніби як у тій приказці: «Добре чорту в дудку грати, в очереті сидя, — одну зломав, друга буде, а нам инше діло!..» Ба, та що робити, — публіцистом не вдалася, а белетристика така химерна штука, як-от моя доля,

наприклад, що то їде-їде, не треба краще, зате ж як приста-
не, то й волами не вивезеш. Однак помалу беруся і за іншу
роботу, окрім биття байдиків, — дещо скінчила, дещо почи-
наю, а Ви тим часом готуйтеся та не жалуйте критіки. Знає-
те, така критіка, як ваша, то найліпша річ для починаючих ав-
торів, — не дає людині заснути, а заставляє подумати добре
над собою. Я оце, опинившись між двома критичними бігуна-
ми,³⁹⁷ думаю взяти якраз посередині, то, може, тоді якраз по
правді буде. Посилати «Жалю» до дядька не варт, бо то дуже
затяжна справа, — нехай вже тоді вилає, як у друку побачить!
За «Бідних людей» він мене так захвалив, що я вже думаю, чи не
стати мені присяжним українським перекладачем. Та почасти
я вже й так ним сталася, — моїми перекладами, що лежать десь
по кутках, можна б уже починати гать гатить, тільки що бага-
то між ними полови, то нехай собі пропадає. Остатніми часи
почали з'являтися в «Зорі» деякі мої давно забуті вірші,³⁹⁸ —
не тямлюся з дива! звідки се на мене знову така ласка? Звер-
таючи на се мою увагу, мама в кожному листі наганяє мене,
щоб я нічого не робила, але я — така вже натура! — не дуже її
слухаю, так уже мене ті «слова» одолівають. Бачте, починаю,
самій собі на диво, поправлятися з ногою, то вже й починає об-
ридати панькатися самій з собою (та що казати! — мені вже се
давним-давно обридло), і я починаю торгуватися за право си-
діти години зо дві на день при столі. Невже я коли-небудь буду
вільна? після дев'ятилітньої неволі я досить навчилася скеп-
тицизму. А, хоч би один рік чи два визволитися з власного ярма!
Дарма, хоч тая «весна» по-осінньому процвіла, може б, літом
надолужила. Але то щороку такі марні надії, поки літо, а при-
йде зима наша поліська, та й знов я починаю гинути пома-
леньку. Чисте оце натягання шкурки на кисіль, отаке життя!
Ну, буду натягати, поки ще кисіль є та хоч трошечки шкур-
ки, — все-таки се робота, хоч і не дуже то цікава. Я, бачте, ще не
маю права і на те, щоб, як Ви кажете, «забытсья и уснуть», пер-
ше мушу чимало натомитися! Та й Вам ще зарані вкладати-
ся спати, ще сонце високо, а день довгий, а ніч буде ще довша.
А я боюся, щоб мене ніч не захопила на середині дороги, і мені

прикро, що ті дурні літа так хутко минають, якби що добре. Не жалуйте мене, що тута печуся (а що печуся, то правда, та ще й як!), мені сього літа давно небувале щастя, адже не мушу гарячих купелів приймати, — тільки собі подумати! Та й взагалі мені, певне, ліпше тут у морі, як Вам у Львові, хіба тільки, що мені разів у сто нудніше, ніж Вам. Я тепер зовсім сама посеред караїмів, татар та різних інших «языцей». Але як подумати, що Ви мусите відпокутувати за моє життя нудне, будши засуджені на такий довгий а мало цікавий лист! Бувайте здорові!

Л. К.

58. До М. І. Павлика

24 серпня 1891 р. Шабо³⁹⁹

12–24/ VIII 1891

Шановний добродію!

Сьогодні якраз два тижні, як я одержала від Вас листа, а навіть не прошу вибачення, що досі не одписала, бо знаю, що і так не гніваєтесь, — либонь, вже звикли до мого безладдя в кореспонденції. Перше всього маю Вам казати, що я вже не в Евпаторії і не в Криму, а в Бессарабії,⁴⁰⁰ от уже п'ятий день, як я тут. Мала я довше зостатись у Криму, але судилося інакше: півтора місяці я жила в Евпаторії і вже починала робитись на людей похожа, але за два тижні до кінця сезону заслабла на тіф⁴⁰¹ і, ледве що встала після нього, виїхала з Евпаторії, та вже, боючись поворотного тіфу, не засувалась далі в Крим, а присунулась трохи ближше до нашої сторони, — власне, опинилась у Бессарабії, де сижу тепер над лиманом дністровим, їм виноград і ніби поправляюсь. От і ціла справа. Звичайне, що після такого випадку мені з ногою зле, але не настільки, як я думала, що буде, та взагалі се був тіф не тяжкий, хоч то для мене досить і такого. Ваш лист я одержала якраз під час тії слабости, листа ледве прочитала, а газети могла прочитати аж в тиждень пізніше, хоч і як була на їх цікава. Прикро мені, що бачу в Вас в листах завжді такий песімістичний настрій;⁴⁰² запевне, він походи[ть] від стану річей, що навколо вас діються, але

тим гірше. Погано теж, що матеріальний стан ваших справ такий непевний, але сподіваюсь, що помалу все направиться, бо ще таки на світі не сама «капуста головата» зосталася. Трапилось мені останніми часи бачити «Правду» (от чудо!!), і навіть мене здивувало, яка вона тепер водяна стала, — наче те молоко, що то продають по великих містах. Читала я там речі галицьких послів, та навіть мені їх шкода стало, що вони, бідні, мусять тепера звиватися, поставивши сами себе в таке фальшиве положення; а та безталанна «Правда» ще й мусить утішатися ними та хвалити їх! Невже оце так буде калататися далі через цілих шість літ? Шкода, що нігде не можу бачити «Діла», а то б іще краще роздивилася на вашу цілу трагікомедію, хоч вона і не так-то весела, а все ж цікава. «Народ» потроху здобуває собі симпатії таких людей, що я й не надіялася від них такої метаморфози, ну, та в сих справах багато значить ще й жива мова, бо самою літературою часом не багато врадиш. Але єсть і тут такі люде, що якби могли, то видали б куренду⁴⁰³ проти вас, — бачте, однії цензури для нас мало, бо ми часто буваємо *plus royalistes que le roi*,¹ се навіть здавна так ведеться в порядних народів. Тепер же маю причини думати, що «страх іудейський» ще гірше опанує капусту головату всяку та лицарів телячого ордену, вони-бо сподіваються, що можуть від нечистої сили у печі замазатись, та, здається, даремна надія. Та нехай вони собі тямляться!.. А що вже мені такий стан річей обрид! по-моєму так: або жити, або вже вмірати, аби тільки не тремтіти та не скніти отак ціле життя. Даремне Ви думаете, що мені тільки й журби, тільки й думки, що мое здоров'я, чі то пак слабість, — якби було так, то ще б жадної біди не було, не було б про що й говорити. Тим часом, поки я слаба, то Ви будьте здорові!

Л. Косач

Моя адреса: г. Аккерман, Бессарабской губ., селение Шаба. Елизавете Ивановне Тардан⁴⁰⁴ для передачі мені.
(Тута пробуду до 8 (20) вересня).

¹ Більші прихильники короля, ніж сам король (франц.).

59. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

31 серпня 1891 р. Шабо

19 августа

Люба мамочко!

Одержала я від тебе лист із Одеси,⁴⁰⁵ а більше ще ніяких не мала, врешті, сподіваюсь хутко одержати. Спішуся тепер написати сей лист, щоб його одправили з Одеси. Тепер у мене пані Комарова⁴⁰⁶ з Маргарітою і сьогодні хочять їхати додому. Вони приїхали до мене сюди в п'ятницю, хотіла б я, щоб Маргаріта зосталась тут, але їй завтра починаються музикальні заняття і конче треба бути в Одесі. Приїздив з ними до мене Лисенко, але він виїхав учора, бо спішився на якийсь там раут. Вони мені купили цітру⁴⁰⁷ за 7 р. а тиї три, що зостались, я б хотіла обернути на ноти, та от тільки, що у мене тепер грошей обмаль, а я б хотіла пробути з сими до кінця місяця, то, може, й не купуватиму нот — обійдуся. Сказала мені пані Ком[арова], що тепер тут, у Шабі, живе Галин⁴⁰⁸ з жінкою, і обіцяли дістати їхню достотну адресу, щоб я могла їх тута одшукати, бо я таки хотіла б їх знайти. Ну, живу я собі, як і перше, тільки що винограду рожевого починаю пожирати страшну силу, бо він їсться так само «споро», як насіння з соняшників. Купатись залишила ходити, бо тутешнє купання, а надто ходьба до лиману дуже поганий вплив мають на мою ногу, отже, я думаю або дуже рідко, або й зовсім не ходити купатись. Уліт поки що не пишу, теж ради сеї капосної ноги, аби вже її не розстроюжувати, сидячи при столі; тільки й роботи, що читаю та вишиваю. Врешті, маюся добре і так, як нігде не хожу, то нога не болить. Волосся вже зачинає стреміти, як на їжакові, і все пробивається через чадру, котрої однак ще не скидаю. Шкода мені, що нікому тут мені апарата надівати, а то все ж таки могла б десь далі ходити часом. Але вже щò там! мені тут вже менше, ніж три тижні зосталося жити, то вже можна їх і пересидіти, до того ж тут знов зробилась така спекота, як серед іюля, так що й не хочеться нікуди з саду вилазити. Певне, до мене хутко приїде Люба⁴⁰⁹ з ким-небудь, бо вона страшенно

хотіла їхати тепер в Шабу, та її не взяли, але тепер пані Комарова казала, що, як знайдеться хто в компанію їй, то вона приїде. Маргарита знов дуже «страдала» на морі.⁴¹⁰ Чи не приїде часом Пуцик мене звідси забірати? а то було б добре. Чи ти ще застала Мішу вдома? Взагалі пиши мені довгі листи, як там ваше zdrowie,^I а надто powodzenie.^{II} Чи не отримувала яких цікавих листів? Як папін переклад в Ковель?⁴¹¹ Як твої уліти? Etc. etc. etc.

Все хочу знати. Бувай здорова, моя люба, дорога мамочко! Усіх пуциків поцілуй за мене.

Твоя Леся

60. ДО М. П. ДРАГОМАНОВА

3 вересня 1891 р. Шабо

22 августа, Шаба

Любий дядьку!

Либонь, судилось нашим листам ганятись по світі скрізь, бо Ваш лист від 15/3 дійшов мене тільки вчора.⁴¹² Простіте, що не в той же день одписую, але ж то все одно [н]і на що не придалося, бо сей лист однаково в той день не пішов би, — такі то ще доісторичні тут почти. З Вашим листом того так вийшло, що він не застав мене в Евпаторії, отже, він пішов перше до мами в Ковель, а зтамвідти вже сюди, у Бессарабію. Я, бачте, виїхала з Евпаторії раніше, ніж думала, бо ще далеко до кінця купального сезону мене напав тіф, хоч і не дуже міцний, однак перебив мені цілу справу, і я на який час переїхала в Бессарабію, щоб додому було ближше і щоб все-таки не бути серед поліських туманів осінніх. Багато мені спортив справи той дурний тіф, а все не стільки, як я думала, так що, сподіваюсь, «вимашуся» хутко зовсім. Отже, тепер я не над морем, хоч і під ясным небом, тепер я над лиманом дністровим біля города Аккермана у французькій колонії, в Шабі. Колонія ся заселена швейцарськими колоністами, що приїхали сюди в 20-х роках

^I Здоров'я (пол.).

^{II} Як ведеться (пол.).

розводити виноград, та оце розводять його і тепер. Жити тут нічого собі, тільки досить скучно, то вже нема що казати, але, врешті, не скучніше, ніж в Евпаторії. Краще б я хотіла тепер бути коло Вас, у ваших лісах,⁴¹³ аніж отут «ходити понад лиманами»... Ба! та що вже про се говорити! нічого не pomoжеться. Що се вже Ви, дядьку, здумали слабувати? Се не гаразд! Ви вже краще мені залишіть ті звичаї, а для Вас воно не йде. Та я сподіваюся, що досі Вам голос вернувся,⁴¹⁴ бо то мені мама писала, що Вам уже ліпше з горлом. Ще будете професорувати, ще й, може, я коли почую Ваші лекції.

Недарма Ви мене сварите за мій темний та безладний лист, бо, як собі пригадую, він справді вийшов у мене зовсім неподобний, а тому винен поспіх крайній та різні фантастичні плани, що мені крутилися в голові на той час. Тепер постаруюсь писати инакше. Що я тоді писала про вплив порівнюючого методу на рел[ігійних] людей, то я собі пригадала на той час один приклад, який бачила на власні очі (щоправда, я й не один такий приклад бачила). Колись у мене в гостях було дві молодих дівчини, дуже релігійних, і один молодий хлопець, зовсім не рел[ігійний], і одного разу вступили вони в дуже завзятий теологічний спор, при тому, як звичайне, ніхто нікого на свою сторону не склонив, а тільки роздрочилися всі троє до крайности, бо всі троє, спорячи, не добирали виразів. Я до того спору не втручалася, бо він мені не подобався, коли ж потім мої люде заспокоїлись і зайшла у нас спокійна розмова про різні обряди та звичаї рел[ігійні], то я почала порівнювати (наскільки тямала) наші обряди з чужими, наші вірування з «поганськими», — а при тому помагала мені Ваша брошюрка, — то мої дівчата перше були дуже здивовані, бо деякі факти їм не були зовсім відомі, а другі хоч і відомі, та якось так раніше в око не впадали, а тепер тее все показалося їм у иншому світлі. Дедалі вони вже самі почали факти наводити і самі себе запевняти, що справді наші всі рел[ігійні] звичаї та поняття не з неба впали; дедалі бесідниці дійшли самі до такого «вольнодумства», про яке ще за три години і згадувати не хотіли. При тому ми вже не спорились, а просто собі вели розмову, і якось

вона нікому так-то дуже вуха не дерла. Подібні до сього приклади мені не раз потім траплялось бачити. Щодо враження, яке робить Ваш юмор на деяких людей, то про се хіба не варт було й писати, але мені впали в око деякі юмористичні вирази в Вашому листі, а при тому я собі пригадала, яке враження зробила Ваша колишня стаття «Наук[овий] метод в етнограф[іі]»⁴¹⁵ на автора розправи, котру Ви розбирали в своїй статті: був він дуже лютий, а навіть не міг сховати своєї лютости перед великим збором людей, надто ж він лютився, спогадуючи ті уступи, де Ви впадаєте в насмішливий тон (такі там були). Взагалі мені часто приходилось чути, як деякі люде (найбільше «старі») казали, що Ви, коли не можете де взяти логікою або фактами, там стараєтесь взяти посміхом, — запевне се показує, що ті люде надто бояться посміху (навіть інший раз там, де його нема), а окрім того, у нас люде звикли, що наука та публіцистика мусять говорити мовою сухих, безстрастних мумій, а не живою мовою певної в своїх поглядах людини. А тепера більшість людей у нас боїться живої мови, бо вона не дає їм спати спокійно і нагадує, що час би вже розпочати жити, а не то що у сні бавитись якимись туманними мріями. Однак я знов починаю туманно виражатись, — простіть!

Спогадувала я ще про метаморфозу, яку тепер добачаю де-не-де, то се було сказано більше про читателів «Народа». Я знаю людей (із молодих), що перше з великим піетизмом відносились до галицького народовства, до нашого українства, потім до угоди і цілої тої галицької біди, так зв[аної] нової ери,⁴¹⁶ так навіть, що не допускали жадної критики на се все, казали, що нам ще рано критикувати старе, бо ми ще нового нічого не зробили, а от народовці — на них і світ держиться, повали їх, то й все завалиться. Тепер же сі люде, — найбільше під впливом «Чуд[ацьких] дум[ок]»,⁴¹⁷ — стали якось критичніше задивляються до справи, ба, навіть бажають безпощадної критики на наше національство, критики, що б там не було, хоч би їх самих та критика мала розбити. Не знаю, до чого доведе той критичний напрямок, а тим часом не без цікавості дивлюсь і жду, що далі буде. Докладно Вам сказати, що і як звертає на себе увагу

в «Чуд[ацьких] дум[ках]», я тепер не можу, бо вже давно як відбилась від всякого товариства, а в листах всього не допитаешся. Знаю тільки, що про «Нар[од]» і про Ваші статті в ньому говорять багато і говорять дуже різно: одні кажуть, що увесь «Нар[од]» укупі з тими статтями слід би спалити, а вже ніяк не давати в руки молодим людям (ще, бачте, в нас інквізитори не перевелись!), бо то погибель і «образа божа», а другі кажуть, що то єдина можлива галицька часопись, треті не кажуть нічого, тільки як де запорвуть яке число, то зачитують страх. Може, тепер є який новий рух, тільки я через тіф та через переїзди запустила переписку, розминулася з листами і от нічого не знаю, що діється в світі. Мені дуже прикро, але я почуваю, що стою тепер якось на одшибі, по більшій часті мені все приходилось так стояти. І от, може, через те, що я бачу все немов у перспективі, може, через що інше, тільки мені часто різні наші громадські рухи, спори, толки, антагонізми та сімпатії видаються бурями в шклянці води. А найгірше мені прикро, коли я бачу, як деякі мої товариші й товаришки, замість того, щоб оглянутись навколо себе на живі справи, на живу роботу, звертають всю свою розумову силу на рішення філософських питаннів, не маючи самі ніякого філософського виховання, і через те їхні спори часто бувають схожі на спори «о безсмертїї душі», «о причині причин», а часом іменно сі теми і служать їм до розмови. Тим часом при тому тратиться багато запалу і розумової праці, що, може би, здалося на що інше. Сі розмови і спори нагадують мені часи «гегеліанства» в Росії, і страшно мені, чи не посуваємось ми вже назад. А, врешті, хто його розбере тепер, куди ми посуваємось, коли більшість наших людей і сама того не знає, а так якось бреде навмання, куди біг дасть. Одно лиш мене тішить, що вже наші люде зачинають більше думати про власну освіту, а не вдовольняються самою казенною наукою, як то було ще недавно. Тільки все ж казенна обмежованість науки та крайній клерикалізм кладуть видиме клеймо на молодих людей, то й не диво, — бо 8-10 літ quasi¹

¹ Нібито (лат.).

науочної лямки кого не змучать! Не тямлю добре від чого, тільки між нами всіма повстає думка, що такий стан річей, який тепер скрізь у нас панує, не може довго тривати, а мусить якось перепинитись, бо вже надто темно, тісно і глухо у нас на світі. Ну, та то «побачим, як там буде». Тим часом кожний робить, що хоче і що може. Я роблю, що можу, хоч можу я дуже небагато, бо от навіть з великим трудом дописую сей лист — нога не дає, нагадує, що мушу її слухати передовсім иншим. А я з нею і так вже нестерпимо панькаюсь сього року. Як вона мені обридла, — хоч би вже вона зовсім пропала разом зо мною, а то стане ліпше, ліпше, а там знов якийсь тіф чи подібна дурниця, і знов починай спочатку. Поки ж там що, а час іде, а робота стоїть, чекає слухного часу, коли то він буде. Не так то, щоб я зовсім нічого не робила, але все ж дуже се мало, що я роблю, і я думаю, що навряд чи я скінчу коли хоч половину того, що маю на мислі, а се погано, коли людина, починаючи, не сподівається кінця. Однак, справді, годі вже мені, таки треба кінчати се писання. Прошу тільки, не думайте, що я тепер вже справді ні до чого, і якщо хочете, щоб я коли яку роботу зробила, то пишіть, а я постараюся зробити, і то якнайскоріше, бо по Вашій раді мені й робота легше йде. Шматок «Єзекіїла» тепер посилаю,⁴¹⁸ хоч, властиве, я не розібрала, чи Ви хотіли, щоб я його переклала, чи тільки щоб переписала, але думаю, що переклад не шкодить. Перекладала з французької Біблії, бо иншої тут не могла дістати. З баладами зроблю по Вашій раді. Хотіла б я одну річ видати, се, власне, узор татарські, що я в Криму зібрала, єсть їх чимало і дуже хороші, ще й надто подібні до українських, найчастіше стрічаються фігури:

і такі подібні.

Еге, от ще Ви про «Боротьбу» питаєте.⁴¹⁹ Про неї так як і нічого не говорять, бо «Правди» ніхто не бачить, не знаю, для кого її видавці ховають. Єдина людина, що її отримує (з тих, що я знаю), казала мені, що в сьому романі змальовані (краще

сказати «змазані») всі молоді і старі українці. Автора Ви угадали, та й видно коня по поході. А щодо мене, то мені навіть бридко говорити про такий роман — цур йому! Бога ради, не судіть нас по романах Нечуя,⁴²⁰ бо прийдеться засудити нас навіки безневинно. Принаймі я не знаю ні одної розумної людини в Нечуєвих романах, якби вірити йому, то вся Україна здалась би дурною. У нас тільки сміються з того «Чорного моря»,⁴²¹ а прочитавши його, можна тільки подумати, чи не час би вже Нечуєві залишити писати романи, бо вже як такі романи писати, то краще пір'я дерти. А, пожалься, Боже того пера й чорнила! Мені тільки жаль, що наша бідна українська література отак поневіряється через різних Нечуїв, Кониських, Чайченків⁴²² і т. п. «коріфеїв», а то, про мене, хоч би їхніми творами греблі гачено. «Зорі» я давненько не бачила і взагалі нічого галицького, окрім «Нар[ода]». Чи правда, — мені казали, що «Нар[од]» перестав виходити? Я не дуже вірю, бо слух іде від К[ониськ]ого, а се для мене ще не досить. Думаю, що я досі знала б уже про се.

Прошу Вас, не відтягайтеся довго з листом, то, може, ще застанете мене тут, бо я ще тут пробуду до 8-го сент[ября] ст. ст., потім ви[їд]у знов у Крим вже на цілу зиму, якщо який щасливий випадок не вибавить мене від сього заслання. О, то не так-то весело пробути цілий рік самій, хоч би й під ясным небом та над синім морем! Пишіть до мене, будемо один одного розважати хоч словами. Здається, Ви трошки нагнівались на мене за мій безладний лист, та вже, може, тепер ліпше я поправились. За мене не журіться, — що я скільки сумних слів написала, то то якимось пером так розбіглося, по давньому звичаю. Будьте-но мені здорові! Вас, дядину та малих cousin^I і cousine^{II} цілую щиренько.

Ваша Леся

Моя адреса до 8 сент[ября]: Г[ород] Аккерман, Бессарабия, селение Шаба, дом Елизаветы Ивановны Тардан.

Л. К.

^I Двоюрідний брат (франц.).

^{II} Двоюрідна сестра (франц.).

61. До П. А. Косача

18 вересня 1891 р. Шабо

6 сентября

Любий папа!

Не міг ти мені зробити ліпшої втіхи, як от що мене кличеш додому. Мені вже обридли ці юго-восточні сторони, і от тепер це все одно, якби ти мені подарував рік ссилки. Тепер я думаю виїхати звідсі 8-го (післязавтра), а побуду тижнів зо два в Одесі,⁴²³ і там, якщо вже не можна в морі купатись, то буду брати морські ванни раз на день, думаю, що то буде добре для ноги, бо морське купання, я завважала, завжді для неї було добре, а тут, що я не купалась тижнів два остатніх, т[о] вона мало поправилась. Дома, я думаю, мені треба буде не покидати брати ванни, хоч би й не з солоної води; я думаю, що в новому домі⁴²⁴ з ванною буде легко устроїтись. Ну, та се там ще побачимо. Може, й справді для мене буде лучче бути вдома зимою, бо хоч у Криму клімат краще, але щоб там як слід устроїтись, то треба грошей дуже много, та й то ще хто його зна, як буває. Та цілу зиму там пробути самій я б, здається, була б не в стані, а вже чі в середині зими додому вертатись, чі в початку, то все одно. До того ж я вдома носитиму знов апарат, а тут і в Криму се трудно робити, не маючи нікого при собі. А врешті, може, се все мені так тепер представляється через те, що я вже хочу додому і що тіф одбив мені остатню охоту від Криму, — не знаю, тільки я тепер так думаю. Не скрию однак, що я боюся зими, але я її і тут боюся, бо от, як стало тепер холодніше, то щось мені від часу до часу робиться не по собі. Вже буду дома при помочі нового каміна робити юг. Ти все-таки не думай, що сее літо так даром пропало для мене, ні, бо то що мені було трохи нога тут почала боліти, то вже пройшло, і тепер вона вже нічого собі тримається, у всякім разі далеко лучче, ніж було вдома весною. Друга нога, що почала боліти після тіфа, тепер вже зовсім перестала, а сама я теж досить оправилась. Я таки думаю, що вдома я б довше поправлялась, ніж тут у Шабі. Тут я надалі не застаюсь, бо вже воно не тільки що не жарко, а навіть

инший раз і зовсім холодно, та й дощі перепадають. Винограду я вже досить їла, та й ще їстиму в Одесі, а купатись тут, як я вже писала, не можу. Врешті, в Одесі я, може, більш тижня і не пробуду,⁴²⁵ то ж близько 15-го, може, й додому приїду. Тим часом будь здоров, тебе цілую, а ти поцілуй всіх наших від мене.

Як здоров'я мами? Мені вже скучно за її письмами. Пишіть мені в Одесу. Лілі я вже звідти напишу.

Твоя Леся

62. До М. І. Павлика

13 жовтня 1891 р. Колодяжне

Колодяжне, 1.X. 1891

Високоповажний добродію!

Чому Ви ані сами не озиваєтесь до мене, ані часописів не шлете? Аже я Вам писала з Шаби і адресу подала, та не отримала на те нічого — чи мій лист Вас не дійшов, чи вдома не застав? Мене в Одесі було настрашили, ніби «Нар[од]» перестав виходити, але потім там при мені люде отримували його, тільки я чомусь не отримала. Остатне ч[исло] я отримала те, де мій переклад,⁴²⁶ і то в Євпаторії. А я б уже рада знати, що там на вашому світі діється, бо з «Зорі» та «Буковини» не так-то багато чогось довідаєшся. Бачила я ще літом «Правду», але Ви знаєте, як я до неї відношусь, — заледві що тільки читати можу і то з великою прикрістю. Мені здається, що «Правда» недовго проживе, бо щось вона вже надто розумна робиться. Прихильників у неї дуже мало на Україні, не знаю, як в Галичині, але здається, що і там не гурт. В Одесі її хоч дехто читає, але мало хто похваляє, єсть дехто, що думає, нібито вона справді орган всеї України-Руси, отже, й не наслідиться її гудити, а так тільки мовчить. Треба сказати, що у нас таки люде звикли здавна непевні справи мовчанням збувати. Про «Нар[од]» ідуть змагання, і ради, й наради, але тим часом не знаю ще, що то з того всього буде, може, і нічого, бо там такі люде, що люблять чимало говорити, а мало робити. Не знаю, чи отримуєте Ви які-небудь обіцяні

дописи з України. Я декому нагадувала про се і радила взагалі не мовчати так по-риб'ячому, але ж не певна, чи маю я який-небудь вплив, здається, що невеликий, бо, правду мовлячи, я не вмію орудувати моральним налігачем навіть і тоді, коли діло йде о справі, для мене цікавій. Щодо мене самої, то я не можу справляти такої роботи задля многих причин, які я Вам колись розповідала, та вже я краще буду що іншого робити. Але є люде, що дуже багато люблять просторікувати о різних справах і таки тямлять дещо, але уголос говорити не вміють чи, може, не хочуть. Всі в нас кажуть, що зле жити у нашому світі, а як же воно має бути ліпше, коли всі задовольняються констатуванням того факту, і то тільки в приватних розмовах, хоч би принаймі люде знали, як, власне, зле і чому. Се я не раз і не одному казала, та от не знаю, чи що буде з того. Жаль мені, що я мушу таким відлюдком жити, що з мене нема користі ні людям, ні собі, але ж то біда мене так тримає. Краще б уже було, коли мені природа не дає ніякої волі, щоб я не могла і не хотіла нічого робити, а то тільки жаль, краще б та охота і той невеличкий талан достались кому іншому, людянішому. Я тепер маюся наче трохи ліпше, але знаю добре, що ненадовго, бо вже пропасниця знову чепилася, а вона в мене вірніша всякої дружини — хутко не покине. Для письменця, надто для поета, се дуже погана слабість, бо вона, власне, тоді найбільше мучить, коли людина увійде в поетичний настрій, принаймі у мене так воно є. Але то дарма, я таки не покладаю рук, а лагожу дещо. Дуже хочу одну річ для вас дописати (якщо приймете ще), що почала сього року, але нічого не обіцяю, як хутко, бо я за себе нічого ручити не можу. Мені тепер ще одна дуже велика біда, — починає від часу до часу друга нога боліти, я се тримаю від всіх наших у великому секреті, бо то нічого не поможе, як хтось там буде надо мною розпадатись, але мені се дуже тяжить на душі. Як писатимете дядькові, то сього не кажіть, бо я не хочу. Так то я тільки Вам кажу, щоб Ви не думали, що я даремні жалі розвожу, аби вимовитися за своє безділля. А мені справді сором так жити, бо інші люде, як напр[иклад] дядько, не піддаються ніякій слабости, а роблять своє діло при всяких

обставинах, чому ж я так не роблю? І я то змагаюся, але що то! Колись я ліпша була, як тепер! Я надіюся, що то в мене ще після тифу не вся енергія вернулася, я з місяць умисне нічогісінько не робила, бо почувала, що у мене якось памороки забиті, і, певне, якби я що й написала, то, окрім дурниці, нічого б не вийшло. Але тепер вже інша річ, я вернулася до пам'ятку і розумнішою хіба вже не буду, отже, годі панських звичаїв! Тепер я вдома, і се добре, бо хоч тут мене таки ззість колись пропасниця, але мені нігде так не добре, як вдома, і робота тут найліпше робиться. Та ще ж тут і, окрім писання, є живе діло і милі для мене люде, тут не почуваю себе зайвою на світі. От тільки від товариства далеко, ну, та воно обійдеться без мене краще, ніж я без його. Ще є тут одна річ, мій столик для писання,⁴²⁷ що я без нього була на чужині все одно як без рук і без пера. Якось-то воно, може, ще й гаразд буде сеї зими, аби тільки та друга халепа не опанувала мене, бо тоді вже, далебі, не хочу ні коруватись, нічого, — як буде, то так буде. Як же Ви маєтесь? Я чула, що Ви виїздили на село, може, там поправились? Пишіте-но мені, не гайтеся, а то вже й не гаразд так, як Ви робите. Я знаю, що Вам не тільки роботи, що мені листи писати, але все ж при охоті час можна знайти. Я попрошу Вас, абисьте мені написали адресу п. Колесси⁴²⁸ і адресу Акад[емічного] братства.⁴²⁹ Ще чі не знаєте ви, чі вже січовики повертались з своїх подорожей до Відня, чі ще ні? Я оце все читала про їхні співецькі тріумфи. Розспівались тепер наші русини на цілий світ! Бодай би так наша доля співала. Ей, чия співатиме, а моя нехай би вже хоч мовчала. Моя годинойко! Тепер мене люде зачинають хвалити, як-от п. Франко, а я якраз і зледащіла, — сором приймати незаслужені компліменти. Як там справа того жіночого журналу, що то писав п. Франко?⁴³⁰ І як ваші справи взагалі? Бувайте здорові і не забувайте так за нас. Вітаю п. Франка і його пані, мені шкода, що я не застала єї у нас. Жичу Вам кращого здоров'я, ніж собі.

Л. К.

P. S. Моя адреса: Ковель, Волинск[ая] губ., с. Колодяжне.

63. До М. І. Павлика

2–3 листопада 1891 р. Колодяжне

20.X

Високоповажний добродію!

Вразила мене Ваша звістка про дядька,⁴³¹ так вразила, що ніякими словами сього не списати! Я, справді, до сеї пори зовсім не думала, не знала, щоб се було так серйозно і безнадійно. Тепер же я не знаю, як я ще на світі живу, бо в тяжчому стані душі я, здається, не була ще ніколи. Не знаю, що б я дала, щоб тільки се лихо минуло, як прикрій сон, яким воно мені часами здається, якби мала два життя, то їх би не пожалувала. Даю слово, що як був у мене тіф, то я була в десять раз спокійніша при думці о смерті, ніж тепер. Тепер в мені живуть дві людини, одна живе й займається різними дрібницями, а друга тоне в якомусь хаосі жалю. Не можу я ще ніяк попроситися з малою надією, що, може, і з сього безвиходного положення єсть який-небудь виход. Мамі я нічого не казала, бо не можу, не маю сили навіть заговорити з нею про се. Як буде потім, — не знаю. Тепер тим часом нікому нічого не кажу. Та й нащо? Мамі туди поїхати ніяк не можна по многим причинам, а найбільше через те, що сам дядько заборонив їй сее, ще бувши біля Відня. Він боїться, щоб йому не пошкоділо таке зворушення, і, певне, має рацію. За сім'ю його нема що боятись, бо не дадуть їй загинути.... Ні, як хочте, я не в силі повірити зовсім... Ви не ображаєтесь за се, я знаю. Може, Ви сподівались від мене більш філософського відношення, але даремне, се вище моєї натури. Ні, справді, лихо в світі одмірюється надто великою мірою. Не розумію, як я могла ще недавно так журитись своїм маленьким власним лихом, мені навіть сором тепер за свій колишній настрій. Нащо я колись Вам те все писала? Не треба нікому жалю завдавати, бо єсть його кругом надто і надто багато.

21.X. Однак треба одповісти на ваші питання. Я знахожу ідею жіночої газети дуже доброю.⁴³² Окримий збірник річ тяжка і дуже одірвана, в журналі може бути більше систематичности і постійности. Я все-таки думаю, що і се видавництво краще було б вести на товариські гроші, так було б навіть

справедливіше, і разом з тим була б якась гарантія права всього товариства на видавництво. Одній людині або двом тяжко вести на свої гроші, бо між нами багачок нема. Не зовсім ще розумію, як, власне, думають ваші люде підтримувати нове видавництво. Що Ви і нова газета,⁴³³ певне, будуть взаємно доповнюватись і контролюватись, в тім я певна, бо мені рух жіночий в Галичині представляється тісно злученим з рухом вашої партії, таж серед якої іншої партії галицької він навіть не може знайти ґрунту. Мені чомусь видається, що нова газета буде більше літературною, ніж політично-громадською, отже, ви одно другому ніяк заважати не можете.

У вас тепер, здається, література зовсім виключена, і я, власне, не знаю, навіщо посилаю отсі «слова», певне, через те, що вони вже з тиждень як переписані для «Нар[оду]», мама радить їх послати, а я не маю причини не зробити по її раді. Одно тільки прошу, якщо, може, маєте се друкувати, то надрукуйте або обидва «Що?», або ні одного⁴³⁴ (або скасуйте власне моє), інакше мені ніяк не випадає. Про жіночу газету мама напише свою думку просторіше, мені позвольте на сьому скінчити, нехай вже решта до другого разу, тепер не пишеться. Ще от що: пишіть мені все по правді, як доси писали, може, що нового почуете про дядька, не бійтесь мене вразити, бо вже гірше вразити мене ніхто нічим не може. Якби я мала право перестати жити, то б перестала. Будьте здорові.

Л. К.

Пишіть, як маєтесь. Я б хотіла хоч Вас бачити здоровим. Що, власне, з Вами робиться?

64. До М. І. ПАВЛИКА

2–3 грудня 1891 р. Колодажне

Високоповажний добродію!

Що се Ви ще заслабували на ту інфлуенцу? Невідь що видумали! Чі ще з Вас не досить? Але я сподіваюсь, що досі вже вона Вам минула, бо, здається, та слабість не довго триває. У нас по селах теж вона ходить, тільки не дуже міцна. Та ще в нас на

Волині людям не лихо жити, бо голоду нема, навпаки, ліпше маємось, ніж другі. Але слухаючи та читаючи, що робиться по інших краях, то дуже тяжко і страшно робиться.

Оце маю Вам подати одну сторінку з історії переселення на Сибір, може, цікаво, то надрукуєте. Не буде тут ніякого систематичного розповідку, але зате се правдиві слова людини, що бачила на свої очі все те лихо, а як се був приватний лист, то воно й щиріше вийшло. Се найбільше тим цікаво, що тепер у нас ходили поголоски, нібито уряд дуже хороше мав організувати переселенський рух, отже, й вона, та організація! Хоч звістка може здатись запізненою, се писано 1-го жовтня ст. ст., але треба згадати, що листи з тих сторін не так-то хутко доходять. Власне, то був тоді самий гарячий час для переселенців, що після нещасливих жнив полетіли у вирій. Ось і розповідь:⁴³⁵ «...Ось картини з нашого життя. Треба сказати, що голод в Росії ще побільшив наплив переселенців до Сибіру. Ті, що мали йти на тамту весну, пішли тепер. Як ми їхали в початку вересня з Росії в Сибір, то на пристанях, на двірцях були просто маси людей з дітьми. На нашому пароході їх було стільки, що не то лягти, а деякі не мали де й сісти, стояли на ногах увесь час або чередувались одні з другими. І всі вони нужденно вбрані, годуються сухарями з водою або, як наші українці, самою таранею. В Тюмені їх чекала звістка, подібна до засуду на повільну голодну смерть: через мілководдя пароход не йшов до Ієвлевої,¹ отже, треба йти до неї пішки 130 верстов або...»

От що діється на російському світі! Правду пише мені та людина, від котрої ся звістка, що при такій кольосальній біді власне лихо здається якоюсь химерою. Та цур йому, власному лихові, я про нього давно гадку закинула! Одно тільки прикро буде, якщо писати прийдеться колись покинути, бо вже тоді именно, що ніякої рації існування не зостанеться. Але то ще побачимо, чий чорт старше буде, чі мій, чі того туберкульозного баціла! Я не можу так сказати, як Ви, що мені аби

¹ Ієвлева—станція пароходна на р. Тоболі.—Л. У.

тільки те а те покінчити, то вже й *ad patres*¹ можна, бо мені такого-такого багато треба писати, що якби жила на три життя разом, то й то ще не знаю, чі успіла б те все поробити. Та я бо ще вмірати не збираюся, а тільки якщо прийдеться бути «лишеною всіх прав состояния», то се вже трагікомічно буде. Але знов-таки можна себе потішити, як той бубон на весіллі: «Ще побачим, як там буде!»... Здається, така потіха тепер для мене єдина під різними зглядами. А врешті, — що? поки буде в мене хоч одна моя права рука, то ще людина якось обійдеться. Тільки я тепер вже ні в чому не певна; так, щоб потім не журитись. Але не думайте, що от вже гину, — се тільки так — чого на світі не буває!.. А, коли б мені тільки яким чудом дядько видужав, то вже б і я була на людей похожа, а то-таки, далекі, я тепер ні до чого. Тут би не сидіти дарма, поки є час, а тут рука не здіймається якось на путню роботу. А моя робота така, що силою не візьмешся до неї. Журить мене, що від них нічого нема, ніякої звістки, от тільки, спасибі Вам, знаю, що не все загинуло. Певна річ, що краще лиха правда, ніж золота неправда, я ж бо ніколи инакше й не думала, але бо инший раз хочеться, щоб та правда була якоюсь трохи иншою...

Читала я дядькову рецензію.⁴³⁶ Все то, все правда, та тільки, по-моєму, на такі «романи» то шкода й мови псувати. От щось мені не подобається, правду мовлячи, та українська допись:⁴³⁷ витяг чоловік якогось давнєвічного Алексієва,⁴³⁸ що про нього і Бог, і люде вже забули, та й возиться з ним, як кіт з салом; та й російське радикальство судить він не зовсім справедливо, бо не завжді воно було винно, що українці так поринали в нього і тратили свою національність, се скоріше вина недомислія самих же укр[аїнців]. Між иншим говорячи, ще ж і мова у сього Укр[аїнця] шорстка та рогата! Ні, ще, видно, не навчились ми публіцистики розводити! Ще, може, навчимося, — нова річ для нас! А що наші люде лінюхи, то таки лінюхи, бачу я тепер добре! У нас-бо таки громадського виховання нема ніякого, а через те й громадського почуття бракує. Все приходиться

¹ До праотців (лат.).

тільки очі протирать, щоб світліше на світ подивитись, а деякі, як лінуються, то й очей не протирають, а просто сплять сном праведних, та сни їм золоті привиджуються. Та думаю, що то недовго триватиме, бо дедалі то такі часи настануть, що треба або так заснути, щоб і сни ніякі не снились, або вже прокинутись зовсім і про всякі сни забути.

Се все, здається, теж туманне, як сон, але вже так воно зостанеться.

Скажіть, якщо се, що тепер посилаю, в лад Вам, то колись іще пришлю щось подібного. Вражаючі такі речі, але ж нехай вони не ховаються. Цікава, чи посилаєте свою часопись кому на Сибір? Пишіть мені, що вже там буде, по правді. Починаю вірити в свою натуру, — досить витримлива! Бувайте здорові!

Л. К.

P. S. Сподіваюсь, що вже отримали посилку.

1892

65. До М. П. Драгоманова

2 січня 1892 р. Колодяжне

21.XII. 1891

Любий дядьку!

Оце, не чекаючи Вашого листу, пишу сама. Та вже ж вам не подоба рахуватись листами, наче ті великі пани візитами. Давно хотіла я до вас писати, але от ніяк не могла зловити сих пісень, що тепер посилаю, я ж Вам їх давно обіцяла і, хоч, може, вони Вам і не дуже потрібні, однак слово завжди треба тримати. Пісні ті справді трудно було дістати, бо вони мало співаються і то більше межі старими людьми, я ж не в стані ходити по селі, отже, мусіла чекати, аж моя знайома дівчина розпитується старих людей⁴³⁹ та сама навчиться. Від сії дівчини я сливе всі тутешні пісні записую і мене навіть дивує, як я досі не обридла їй з своїм записуванням. Я взагалі маю щастя до етнографії, — не тільки не стрічаю недовір'я собі або неохоти, а навпаки, — сама инший раз мушу покладати кінець етнографічним студіям. Досить того, що за чотири місяці маю півтора ста обрядових пісень зібраних! Певна річ, що не все там цікаве і нове, але ж мене дуже займають оригінальні мотиви сих пісень, їх же, — я знаю добре, — ще ніхто не записував. Тепер, наломившись на записування нот, ся робота не видається вже мені дуже тяжкою, одна тільки біда, що не вмю просто з голосу писати, без помочі інструменту. А вже збірників пісень без голосів я тепер не признаю, отже, через те і сі три пісні посилаю Вам з голосами. Перша пісня («Ой у полю корчомка») має тіпичний волинський (чі взагалі правобережний) мотив: без фіоритур,⁴⁴⁰ мелодія проста, починається і кінчається тією самою низькою нотою. Мотив другої пісні (надто

Var[iante] 2)^I зовсім подібний до московських, власне, до салдатських^{II} пісень, які пішли в моду скрізь по селах після турецької війни. Та й про саму пісню мені моя дівчина каже, що то «московська пісня»; чі то ж вона зроду «московською» була, про те вже я не беруся розважати. Третя коротенька пісня співається до танцю, таких пісень в нашій стороні дуже багато, певно, не менше, ніж в Галичині коломийок. Я не можу вибачити галичанам, що вони не записують мотивів своїх коломийок або роблять з них якісь неможливі *airs brillants*^{III} і надають їм такі ультраглупі назви, як, напр[иклад], «Вітрогони». ⁴⁴¹ Ну, та вже й українським пісням часом не краще приходиться, се вже я мала нагоду побачити, програваючи Лідині ноти,^{IV} — пожаль ти ся, Боже, на наші вуха! Що мене надто мучить, то се вар'яції «*Sur des airs favoris de l'Ukraine*»,^V і взагалі хотіла б я знати, яка то шельма впровадила моду на вар'яції? Та цур їм, врешті, і вар'яціям, і лихим композиторам!

Я тепер не стільки музикою, скільки літературою займаюся, тільки вже мені тепер ніяк про неї писати, бо я вже і так багато незаслужених компліментів дістала від Ліди та від швагра. ⁴⁴² Одного я боюся, щоб Ваня не похопився судити о моїй вдачі по тому несвітському портреті, що папа Вам послав. Я була дуже розсерджена, довідавшись, що ті нещасливі групи послані Вам, але мама розповіла мені, що Ви збираєте (або колись збирали) колекцію «монстрів і раритетів», отже, в таким разі маєте цікаві екземпляри тепер. Але, може, я тепер справді з'являю собою монстра чі раритета з тим своїм настобурченим коротким волоссям, що після тифу почало надто «фантазійним» способом рости, та все-таки я хочу здійснитись така, як єсть, чей же таки не гірша вийду, ніж на групі. Тепер ми чекаємо на

^I Варіант 2 (нім.).

^{II} У тексті є примітка, яку, за словами О. Косач-Кривинюк, було зроблено рукою Олени Пчілки: «Не можна змішувати моск[овські] й салдатські пісні в одну купу. Салдатські бувають підмосковлені, але по змісту і по общій формі — зовсім наші. Ол. К.».

^{III} Блискучі арії (франц.).

^{IV} Т[о] є[сть], що послані вам заказн[ою] бандеролею. — Л. У.

^V «На улюблені мелодії України» (франц.).

портрета Маусіка, а ніхто так, як його мала «тітка» Дора, вона тепер ні про що говорити не може, не приплутавши Маусіка, все збирається їхати по нього сама, то знов мене виправляє (вона вже звикла, що я вічно в яку далеку дорогу вибіраюся!). А я б і справді з дорогою душею зараз би до Вас вибралася, дарма що тепер північ і надворі негода, яку тільки можна собі змислити. Бігме, не знаю, де я більше живу, — чи в Колодяжно-му, чи в Софії?... Для мене ж Ви і вся Ваша родина зовсім не «міф». Може, трудно буде Вам повірити, коли скажу, що я добре пам'ятаю Вас, і дядину, і Ліду, дарма що я мала всього шість літ, коли Вас бачила, — я маю надзвичайну пам'ять на обличчя та місцевости, які бачила в дитячих літах. До того ж я не вмю думати без образів, і коли думаю про кого, то мушу з'явити собі того у всій його обстанові, от як Вас тепер бачу. Не знаю, на щастя чи на недолю маю таку Einbildungskraft,¹ бо, напр[иклад], коли я довго від любові людини не маю листів ані жадних звісток, то моя фантазія дуже прикро мені прислужується, і тоді я б хотіла краще не мати її зовсім. Я Вас багато не розпитуюсь про Ваше здоров'я, бо, може, Вам подібні питання обридли, знаю по собі, що инший раз ніщо не може так сприкритись, як питання про здоров'я. Я буду тільки просити Ліди та дядини, щоб вони не забували про нас, коли Вам не буде часу або охоти писати. Я дуже рада, що Ви поправляється, а все-таки часто згадую ті легенди, де то одна людина приймає на себе чужу біду і слабість, і жаль мені, що се можливо тільки в казці! Хороші є казки на світі, і в них лежить часом хоч «заржавлена», а все-таки правда (знаєте, як говориться часом про казки: «Була колись правда, та заржавіла!»)... Тим часом я сама тепер в досить доброму здоров'ї: не тільки інфлуенци, а навіть пропасниці настоящої не маю і дуже тішуся, що не пришлось мені бути сії зими на засланні в Криму. Почуваю себе «як не може бути» (себто — як слід) в своїй новій маленькій рожевій хатинці з білими меандрами, (ся хатка має підтримувати в мені оптимістичний настрій). Тож треба вже штучних способів добирати! Врешті, я тепер в зимовому, робочому

¹ Силу уяви (нім.).

настрої і не маю часу на песімізм. Загадайте мені ще яку роботу, — мені краще іде робота по Вашому слову. Порадьте мені: оце хочу собі купити Біблію, та не знаю, яку краще, чи грецьку, чи слав'янську, — думаю, грецьку краще. Звісно, жидівська була б найкраща, та що ж, коли не знаю по-жидівськи. В Біблії, окрім всього іншого, маса дикої грандіозної поезії, і мені скучно, коли я довго її не читаю. Я таки не можу не дивитись на народну поезію «літературним» поглядом, і, може, через те я так люблю наші ліричні пісні. Я шукала в болгарському «Сборнику» ліричних пісень, але надаремне, і дуже то мені шкода, бо мені завжді здається, що коли де можна добачити вдачу народу, то скоріше в ліричних піснях та в «коломийках» (не знаю, як іще зветься такий род поезії народної), ніж в баладах та піснях історичних. Ще теж було б мені почути мотиви болгарських колядок, — по словах та по розмірі вони дуже нагадують щедрівки наші. Та вже колись приїду, то до всього допитаюся! Таки, видно, інакше не буде, а то що з того, що я розвалю листа, наче Велику хартію,⁴⁴³ — однаково ні до чого толком не допитаюсь, — бракує «епістолярного таланту»! Однак якщо Вам мої хартії справляють яку приємність, то писатиму частіше. Тим часом, бувайте мені здорові. Скажіть Вані, що я незмірно очарована його портретом і що от що: Excelsior!¹ се справді моє слово.

Вас і дядину, і всіх щиро цілую, і кажу: «Святий вечер, добрий вечер!», бо досі вже у Вас святки.

Ваша Леся

66. До М. І. Павлика

Перша пол. січня 1892 р. Колодяжне

Шановний добродію!

Що з Вами? Чи Ви живі, чи здорові? Чи, може, яка «лютая змія» похапала Ваші листи на дорозі? Чи, може, Вам «не було охоти й потреби писати», як мовляв один мій товариш після

¹ Вище! (лат.).

трьохмісячної перерви кореспонденції. Оце остатнє, здається, певніше. Бо вже таки, щоб інфлуенца досі Вас не покинула, то се було б щось несвітське. А я би вже рада почути щось нового з Вашого світа. Маю добру надію, що Ваш принаймі матеріальний стан мусить поліпшитись, — чи то ж моя надія справдиться? Пишіть лишень, що там коло вас чути нового. Коло мене, то нічого такого цікавого нема, — от собі так, як і давніше. З дядьком справа далеко краща, принаймі після остатнього листу так можна сказати.

Я Вас маю об одній річі просити: коли б Ви були ласкаві одшукати в весняних числах «Нар[оду]» (десь межі 7 а 10 числом) вірші під назвою «Ридання»⁴⁴⁴ і списати мені з них II і III (I-й маю) уступи; се мені конче потрібне, а вірші і весняний «Нарід» пішли по світі широкім гуляти, і мудрий буде той, хто їх зловить. Як Вам прийде «охота й потреба» писати, то, майте добрість, надішліть мені вірші. На сей раз, проти свого звичаю, писатиму коротко, бо не вмію писати, не отримавши відповіді на попередній лист, — «куражу» якось не стає! Нехай до иншого разу буде, що лишилось. Бажаю Вам з Нового року нового здоров'я.

Л. К.

P. S. У нас кажуть: «З Новим роком, з новим щастям!» але — що таке щастя? для мене ся ідея не стоїть ясно перед очима.

67. До М. П. Драгоманова

15 березня 1892 р. Колодяжне

3.III.1892

Любий мій дядьку!

Оце я отримала Вашого листа з портретом. Власне, я отримала, бо мама тепер в Києві. Сподіваюся, що й мама, і Ви мені вибачите мое самоуправство, але ж я, вгледівши Ваш почерк та намацавши фотографію, не в силі була згодитись чекати два тижні до маминого приїзду. А врешті, я чомусь добре знала, що там є мені лист. Спасибі Вам, що нашлись час мені

написати, мені, бачте, хоч короткий лист, аби від Вас. Довгостю я вже сама надолужу. Тільки я вже Вам так раджу: якщо сей лист Вам не в міру довгим здається, то Ви його віддайте читати дядині, а вона Вам, може, коротше перекаже. У мене ж така чудна натура, що я зовсім не вмю коротких листів писати, коли до кого добра, а тільки тоді пишу коротко, як треба кого вилаяти, — от тоді вже «раз та гаразд!»

Доконче постараюся спровадити собі книжки, що Ви радите, — спасибі за раду, — не думаю, щоб се було трудно. Шкода та шкода, що з тим «Єзекіїлем» вийшло непорозуміння, але біди ще жадної, бо у мене затримався прозаїчний переклад, то у вірш завести недовго. Тема Ваша (Брюс) припала мені до серця,⁴⁴⁵ надто уступ з павуком цікавий! Здається мені, що можна буде так скласти, аби для «Дзвінка» годилось, хоча ручити за се не можна, бо у тих галичан бувають часом якісь надзвичайні погляди на самі звичайні речі. Ну, та се вже там будемо бачити, а поки що моє діло робити, ні на кого не оглядаючись, окрім Вас. Коли ж буде зроблене, то вже десь приткнемо, бо вже коли нещасливі «Pauvres gens» таки знайшли собі притулок після цілорічної блуканини, то, видно, ще моя доля не загинула. Здається, мені і моїм писанням сужено таки по світі блукати чимало, от і тепер моя одна повість, скінчена ще два роки тому⁴⁴⁶ назад, блукає по світі галицькому, то блукає, то вилежується цілими місяцями на одному місці. Зовсім так, як сам автор! А дві мої поемки⁴⁴⁷ то «з'їздили всю Польщу і Україну» і таки до мене вернулись — в оригіналі, а друку так і не виділи. Смійні ті наші видавці: оце смичуть за поли, — давай щось нового! — а даси, то воно й зостаріється те нове, поки на світ вилізе. Колись у нас була розмова з п. Гринев[ецьким] на тему поетів і поезії, і тоді він мені доказував, що для України ще рано для поетів, чі, може, вже пізно, а доказ тому хоч би те, що їм (поетам) нігде подітись з своїми віршами, а хоч де й подінуться, то таки їх ніхто читати не буде, бо тепер не час на коштовні забавки. Я тоді завзято спорилась за *raison d'être*¹ поезії,

¹ Право існування (франц.).

але тепер то, може, де з чим би й згодилась, хоч таки не зо всім. Я таки й тепер думаю, що коли чийм віршам абсолютно місця не знаходиться, то хіба се через те, що ті вірші погані, а як будуть добрі, то від того не зопсуються, що який час полежать, коли вже тепер на них рано. А щоб для поезії тепер вже було запізно, то таки тому не вірю, — невже б то наша поезія «отцвела, не успевши расцвеств»?⁴⁴⁸ Бо, по-моєму, вона ще зовсім не успіла розцвісти як слід. На мою думку, то в нас тільки тепер дехто починає вчитися версіфікації, а більшість то й доси не признає її, а йде за правилами: «не налагай оков на вдохновенье!»⁴⁴⁹ та «аби душа щира!» Я знаю одного поета, що склав собі афоризм: «Гарна рифма — погибель для ідеї!», і, треба сказати, він тримається вірне свого афоризму, вже чи по волі, чи по неволі, — хто його зна. Що ж до мене, то я тільки генієві можу простити кепсько збудований вірш, та й то не завжди. Українським же поетам слід би на який час заборонити писати національно-патріотичні вірші, то, може б, вони скоріше версіфікації вивчились, примушені до того лірікою та перекладами, а то тепер вони найбільше надіються на патріотизм своїх ч[и]тців, а не на власну рифму та розмір. Мені сердечне шкода, напр[иклад], молоденького поета Кримського,⁴⁵⁰ — аже з нього, може б, могли й люде вийти, а тепер... «зануда» сама зосталась. Може, смішно читати, як я просто-рікую на таку тему, але що ж, — коли моя зброя на мене обернеться, то тим гірше для мене, а я таки завжди так говоритиму. Впрочім, мене люде зовсім не за самий вірш лають, а за те, що я мало ідейна, чи то пак — мало тенденційна, але мені здається, що коли я буду тенденцію за волосся притягати, то всім буде чутно, як їй волос тріщатиме нещасній. А вона як схоче, то й сама до мене прийде, тоді я вже її не прожену. Та врешті, не об мені річ. Мене ще занадто мало лають, — страшно, коли б не розбалуватись. Тільки мама часом скритикує гостріше, а Міша то смішить мене навіть своїми діфірамами; певне, то неправда, що не можна бути пророком в рідному краю, бо, отже, можна ним бути навіть в очах рідного брата. Зате вже й я з Мішею завжди в згоді, тоді як з товаришами

частенько лаятись приходиться, хоч інший раз і не рада б, бо взагалі не люблю сваритись — не моя то вдача. Правда, нам з Мішею не випадає сваритись, бо ми так рідко бачимось,⁴⁵¹ що нема часу на сварку: взимі він мало вдома буває, а вліті мене лиха година по диких степах носить. Тільки вже на се літо я не на дикі степи хочу їхати, а десь инде, та боюся, що Ви порадите мені «не рипатись», а вже мусітиму слухати ради. Однак я скаржуся на блуканину, а вона, як по щирій правді казати, увійшла вже мені в кров: як настає весна, то мене у вирій тягне (тут ще винен і страх перед пропасницею весняною), тільки мені вже тепер страшно було б самій десь зоставатись, бо вже відаю, який то смак лежати на тіф серед чужих людей.

Тепер ще треба мені де об чім Вас просити. Ото Міша вже давно просив, щоб я довідалась, чи можна укінченому студентові-медикові з рос[ійського] університету мати місце лікаря в Болгарії, чи до того треба тримати екзамена при якому болгарському закладі, чи досить рос[ійського] діплогу, чи й зовсім там чужих не приймають. А якщо приймають, то на яких услів'ях? Се вже я б у Вані просила сії відомости. Друга просьба досить оригінальна (краще сказати — смішна) і відноситься до Зорі та Ради. Наші діти вже мене давно нею печуть, та я все забуваюсь. Діло от в чім: якось у нас був Ваш історичний атлас «Культ Мітри»⁴⁵² (так, здається?), діти його розглядали з великою втіхою, — видно, стіль малюнків їм під смак підійшов, — і найбільш їм сподобався малюночок, де то сонце їде на колесниці все в промінні і широко усміхається, того сонця вони ніяк не можуть забути і оце тепер просять, щоб Зоря або Рада перемалювали б їм тее «Сонце» на папірець і прислали б сюди. То вже я прошу, нехай би то зробили, а то мене діти з'їдять, як сонця не буде. А от, власне, моя просьба: дозвольте мені заграбувати Вашого тепер присланого портрета і забрати його собі в нову хату⁴⁵³ «на вічну обладу», а то мама все збирається мені дати якого з Ваших портретів, «который получше», а тим часом ще ніякого не дала. Скоріша

буде справа, як я сама візьму. Чи згода? А ні, то приїду Вас грабувати! Любій дядині мої щирі поцілунки!

Ваша Леся

Мені здається, що Зорка найбільше подібний до сього Вашого портрета. А Маусік не знаю, до кого подібний, бо його остатній портрет видимо невдалий.

68. До подружжя ШИШМАНОВИХ

15 березня 1892 р. Колодяжне

Незнайома та люба родину, Ліда та Ваня!

От пробиваю льод! Тепер же весна, то легше всякий лід пробивається. Найсамперед стоїть фатальне «язикове питання», — якою мовою провадить нам розмову? Та я так гадаю: по-болгарськи не вмію, по-французьки не звикла, по-московськи не хочу (бо теж не звикла), отже, як почала, так вже і кінчатиму. А відповідь пишть якою хочете з сих чотирьох мов, або і всіма чотирма разом, то я вже прочитаю, аби лиш написали. Може, розсердитесь, що так до обох разом пишу? Але простіть, — не можу инакше, «es hat seine Gründe».¹ Я таки трохи боюся писати до Вас, — Ваня, здається, висказував надію, що мої листи мусять бути інтересні, а тут якраз спостигне гірке розчарування, таке ж, як і після мого «личика», коли воно з'явиться у Вас у Болгарії. Бо те личико мало чим краще (проте все ж краще!), ніж одне з тих «монстрів і раритетів», що папа Вам прислав «на позорище». Шкода, що Маусіковий портрет погано вийшов, давніший був краще, а тут вийшло «так, щось чорненьке». Тільки очки гарненькі, бистрі. Щось не віриться, аби то він був у Вас таким благонравним, як Ви хвалитесь, не на те його очі показують. А якщо правда, то Вам його розбалулю, приїхавши, ось побачите! Ось я тепер зосталась з дітьми, бо мама в Києві, але я ще їм нікому жадної покути не завдала. Тільки тут цікавий феномен: наші малі слухають мене

¹ Це має свої підстави (нім.).

далеко краще, ніж було при мамі, і навіть куди краще, ніж самої мамі, — я сама не знаю, чому се так. Я думаю, що наші діти буйніші від Зорьки, бо Зорька на портреті такий філософський вираз має. Я боюсь, коли б Зорі не забрали на літо в Паріж, то я його мало бачитиму. Я таки маю справжній проект їхати літом до Вас. Коли дядькові не впору, щоб мене бачити, то я виберусь на іюль, а зачекаю, поки він вернеться, тоді вже, може, і він мене не прожене. Ви мені порадьте по правді, як його краще зробити. Я ж собі думала так, щоб мені на літо вибратись десь в болгарські гори чи над море та запросити Зорю і Раду тримати мені компанію, то ми б собі гляділися навзаєм і, певне, нам скучно не було б. Врешті, куди б Ви поїхали, туди і я. Та ще б я хтіла знати, як то краще випадає їхати, — чи на Бургас, чи на Ізмаїл, а там «краєм Дунаєм», а коли Дунаєм, то якого пункту? Ви вже, може, і не вірите моїм зборам, але ж на сей раз, то хіба тільки яка диявольська сила мене затримає, коли я не дійду свого.

Ще от що: не пошкодило б, якби я мала хоч поганенький болгарсько-який-небудь словарь, то, може б, там у мене де-не-яке слово маячило, так щоб для першої знайомости з Маусіком був сякий-такий репертуар слів. Бо хоч я з цілої нашої сім'ї найбільше розумію по-болгарськи, але се ще не показує великих моїх познаній. Я навіть і читати не зовсім тямлю, от не знаю, як треба Ъ читати (чі є, чи я?), як Г (чі Н, чи G?). Трудно мені розібрати, де, власне, і як треба вживати *pr[a]epositiones*^I і як то обходитись завжді без *infinitiv'a*.^{II} Не розумію інших звичайних слів, як, напр[иклад], «ильадь». Се вже подібне до того, як один кацап казав: «Я все понимаю по-малорусски, только не знаю, что это такое “мов”» (мов дурний, напр[иклад]).

Однак на перший раз чи не годі? Занадто вже интересний лист виходить, а хорошого, знаєте, по трошку! Лід пробитий! Цілую Вас, і чорненького Маусіка, і Радозоріє.⁴⁵⁴

Ваша Леся

^I Прийменники (лат.).

^{II} Неозначена форма (лат.).

69. До І. Я. Франка

2 травня 1892 р. Колодяжне

20.IV.1892

Лист до п. Івана

Вельмиповажаний добродію!

Оце я врешті зладила до друку свої вірші.⁴⁵⁵ Висьте були такі ласкаві, що згодилися провадити се видання, отож тепер звертаюся до Вас. Побачили ми, що видавати щось за кордоном і корегувати тут, річ дуже затяжна,⁴⁵⁶ отож мушу я добрих людей трудити своїм виданням. Збірник мій має видаватись моїм коштом, тільки вже Вашим заходом. Я б хотіла, щоб він був такого типу, як наше видання Гейне, що вже досі скінчене. Всі видатки, які треба, — мої, чи на коректу, чи на що слід. Тільки остатню коректу, будьте такі ласкаві, сами протримайте, то вже буде мені на певність, що хоч у моїх віршах і є помилки поетичні, та не буде друкарських. Сами знаєте, яка то біда ті помилки друкарські. Тільки два видання я бачила без помилки: «З вершин і низин»⁴⁵⁷ та «На новий шлях».⁴⁵⁸ Ще буду одну річ просити, що, певне, видасться Вам чудною: як друкуватиметься моя книжка, то посылайте шматки її для прочитання п. Огоновському.⁴⁵⁹ Хоч се не дуже вигодно для Вас, та, почасти, й для мене, але нехай вже так буде, — тим позбавите мене більшої мороки.

Тепер тим часом посилаю першу частину, але незабаром вишлю і другу, бо й та готова; обидві мають в одній книжці друкуватись. Послухавши Вашої ради, я не містила сюди жадних перекладів, бо й справді краще їх окреме видавати. Та, може, без перекладів книжка як-небудь на Україну протиснеться, хоча й — надія мала!

Ото усі мої умови, може, чого недовомила як слід, то вибачте, — я не досвідчена в видавецькому ділі. Тепер мені зостається перепросити Вас за прийдешні клопоти та подякувати за добру волю, з якою Ви беретесь мені помагати вийти на світ з моїми піснями.

Шкода мені, що я не можу побачити Вашого видання Гейне.⁴⁶⁰ Чи не могло б воно як до мене дістатись? Щодо В. Гюґо, то я остатніми часами ще нічого не перекладала, — багато було роботи іншої, а до того ж з мене й робітниця така, що сьогодні біжить, а завтра лежить. Проте маю на меті багато перекладати. Дехто з товаришів моїх теж обіцяється, дехто вже й почав. Дасть біг, видамо збірника.

Бувайте здорові! Дякую наперед за Вашу працю! Вашій пані та діткам мої поцілунки і щире вітання.

Щиро поважаюча Вас Леся Українка

70. До М. І. Павлика

2 травня 1892 р. Колодяжне

20.IV.1892

Високоповажний добродію!

Сьогодні, власне, я збиралася Вам писати, аж прийшов Ваш лист. Спасибі Вам за нього! Шкода, що на такий довгий час ми перервали розмову, ну, та що ж! ніхто не винен.

З Вашими думками про комітет жіночий я згідна і мама теж (я їй передавала про се). Мама хоче писати про се п. Оз[аркевичевій] і п. Фр[анковій], та там вже докладніше виразить наші думки. Від матеріальної помочі, звісно, не ухилимось (хоч то я досі нічого не маю, та, може, не завжді так буде). Добре було б, коли б та газета вже скоріш виходила,⁴⁶¹ а то таке довге зволікання може розхолодити і тих небагато симпатізуючих, які в нас є.

Я проситиму прислати мені остатнє число «Нар[оду]», отримавши, проситиму і попередні бракуючі вислати. Адреса моя та сама, що й досі була, — в хуткім часі не збираюь нікуди їхати, а як, може, й їхатиму, то Вам напишу. Дуже то прикрий стан, коли людина не знає, що в світі діється, се щось подібне до полярної ночі, добре ще те, що і такий ночі є свій кінець.

Здоров'я моє тепер краще, — се, певно, для Вас несподівано? Бачите, весна тепер уже справжня настала, і навіть тут у нас було нібито гаряче, а мені се найкраще. Я вже давно не

бачила справжньої весни, і мені здається, що так багато зозуль, як сей рік, ще ніколи не було. Через те я, хоч і дуже не часто, прихожу в оптимістичний настрій, і тоді мені своє і чуже життя кращим здається. Се дуже нелогічно, збоку глянувши, бо що спільного між оптимізмом а зозулями? Але, певне, в мені якийсь атавізм одкликається, спасибі йому! Простіть, що такі нісенітниці Вам пишу, Вам, певне, не до того. Що то справді на Вас біда за бідою збирається? Коли б Ви вже скоріше з того Львова собі вибрались, — чи се неможливо раніше юня? Може, Ви просто втомились, затяглись і Вам треба на який час спокою. От коли б Ви виїхали десь у Бескиди на безлюддя, наскільки можна ідеальне, і навіть би своєї адреси нікому не дали (окрім мене, однак), викинули б і перо, й чорнило за вікно, ба навіть і газет не читали б який час, то, може б, на половину, а то й зовсім поправили своє здоров'я. Звичайне, се занадто ідеальний проект, але чи не могли б Ви його літом як-небудь спробувати? Та, певне, Ви се й без мене знаєте, тільки не гнівайтесь на мою щирю раду. Я так би хотіла Вас ще зовсім здоровим побачити, що не трачу сії надії. Ви, дядько і я — всі неначе в лихий слід уступили від якого часу, — як то ми виступимо з нього? Тим часом я не боюся хоч за свою праву руку, але чи надовго та певність? Але я вже зовсім тепер за себе не журюся, а тим більший жаль мені за інших. Справді, краще самій бути слабою. Пишіть мені частіше, хоч би й коротко, щоб я відала, де Ви і як маєтесь. Постараюся не наприкрятись довгими листами, хоча й і не зарікаюся. Нехай другим часом, може, щось цікавішого напишу, а тепер вже так буде. Чекаю скоріше звісток від Вас. Будьте справді здорові! лишіть вже мені той монополь мій, усякі туберкули та інше лихо, — нащо воно Вам потрібне?

Л. К.

P. S. Чи се те саме віче, що то в Стрию було, чи яке інше?⁴⁶² Здумайте собі, я нічого про се не знаю, — який регрес!

71. До І. Я. Франка

26 травня 1892 р. Колодяжне

14.V. 1892

Вельмишановний пане!

Простіть, що не зараз Вам одписала, а через день, — ніяк не могла раніше. От і тепер пишу, урвавши час, бо сьогодні їду до Варшави,⁴⁶³ зосталось три години до від'їзду. За тиждень вернуся додому.

Спасибі Вам, щире спасибі за Вашу поміч⁴⁶⁴ та уважність до мене! Коли б же я могла Вам колись чимсь віддячитись... Добре, що можу відповідати по нумерах, так буде більше з толком, бо він в моїх листах не завжди є.

1) Згожуюся з Вами, щоб не зоставляти порожніх карток, так буде краще. Буде дешевше, та й ніхто не подумає, що мався замір побільшити книжку білим папером. Я ж зовсім не інтересуюсь тим, щоб книжка була велика. Ділити на групи не буду, бо се й трудно, і не конче потрібно. Чі будуть переклади, чі ні, не знаю ще; хай як видрукується книжка, то побачу, — але й оригінальних вийде спора купка.

2) Загальний титул «На крилах пісень» посилаю. Передмови не буде. Окладинка нехай буде з такого паперу, як та, що на нашому виданні Гейне.

3) Скаля музична як має бути поганою, то краще хай ніяк не буде.⁴⁶⁵ Я взагалі щось то роздумала її друкувати, — обійдеться й так.

4) Звіздочки *** можна повикидати там, де вони між куплетами, але там, де ними починається поезія без назви, нехай зостануться. Отак буде половина по-Вашому, половина по-моєму. Між куплетами, однак, все ж пропуски потрібні.

5) Наголосків у сьому зшитку єсть доволі, здається, а в першому, будьте ласкаві, сами проставте. Врешті, я вже допевнилась, що наголоски далеко не всім читателям помагають, бо є такі читателі!..

6) Слівце може нехай буде і без комів.

7) Слівце чі нехай так і буде, бо до нього ми звикли, така в нас вимова.

8) Слово ясний, як і подібні до нього слова, справді можуть говоритись з різним наголоском, і се таки слід зазначувати (так само, як смўтний і смутний). Ясній можна писати й ясніі. За букву ї я не стою, але вона має таку саму рацію, як і інші йотовані букви: ю, я, є і т. д.; я стою за правдиву фонетичну правопись (радікальну), але коли тим часом не можу нею друкувати, то вже мушу якось з цією обходитись. Врешті, мені щось тее ї теж спротивилось, можна замінити його йі, або й просто — і, напр[иклад], свої, Україна і т. д.

9) В слові слізьми таки треба писати м'який знак, бо так вимовляється. Слово вьяне можна писати або так, або вйане, але ніяк не вяне, бо то, власне, вийде російська вимова. Инший нехай теж так зостається.

10) Щодо виразів, розквітла не здається мені полонізмом, — у нас так говорять.

11) «В небі місяць страшний» справді краще справити, — нехай буде «В небі місяць з'явився смутний».

Замість «первісточка» хай буде «первісночка», а що при тім біла, то се нічого, бо вона й така бува, есть то взагалі перша квітка. «Рвяно» від того самого коріння, що й ревний, ревне, слово се літературне, давно ужите.

12) «A quoi penses-tu?»^{1, 466} викиньте, Бог з ним, не треба.

Бачите, упертости не показую, з чим згожуюсь, то слухаю, а решта нехай таки буде по-моєму. Прошу Вас хорошенько, абисьте протримали коректуру в передмові до нашого Гейне, нехай там швидче друкують та висилають нам в листах. Пробачте мені за такий лист. Бувайте здорові! Спасибі!

Л. К.

Гроші, 25 рублів, посилаю яко задаток на друк моїх віршів, хутко отримаєте.

¹ «Про що ти думаєш?» (франц.).

72. ДО ПОДРУЖЖЯ ДРАГОМАНОВИХ

30 серпня 1892 р. Колодяжне

18.VIII.1892

Кохані мої дядьку й дядино!

Не буду вже нічим одбріхуватись, а тільки скажу, що я й сама не знаю, як я могла так довго не писати до Вас; якщо будете мене лаять, то я того варта. Але я таки думаю, що не будете лаять, на сей раз, може, мені так минеться. Я літом завжді трохи лінуюся, а се літо якесь надто ліниве у мене, певне, тим воно таке, що я його вдома провожу, не скучаючи, того ж і робота не так на думку йде. Досить буде сказати, що я досі не написала обіцяної поеми («Бр[ю]са»), хоч і тримаю в мислі писати її, а не пишу єдино через лінощі. Проводиться мій час досить дурним способом: як не в лісі, то в саду, тільки ввечері в хаті, та й то найбільш за фортеп'яно. Правда, що у нас тепер спека надзвичайна, надто для Полісся, що звикло до вічно плачущого неба. Для мене то се дуже добре, а тільки для того, хто боїться холери, то й зовсім зле. У нас на Правоберіжжі поки що холери нема,⁴⁶⁷ і ми думаєм, що, може, вона до зими до нас не долізе, а зимою її не так страшно. Врешті, ми зовсім перестали її боятись, навіть мама привикла до всяких непевних розмов та слухів, а перше її це все дуже турбувало. Я чомусь ніяких зараз не боюсь і дуже сержуся, що мама не хоче мене пускати в Полтавщину до Шури через те, що там де-не-де прокидається холера. Мусить бути, що до зими я нікуди з дому не виїздитиму, хіба що в Одесу вирвуся на який час на весілля гуляти,⁴⁶⁸ — слава Богу, там холери нема. Отож вийде таке чудо, що я цілий рік буду вдома (бо пробування на Бугові⁴⁶⁹ я не вважаю за пробування «на чужій стороні»), і, здається, се буде добре для мене. Як будуть іти осінні дощі, то я сподіваюсь написати чимало такого, що вже давно збираюсь. При тому прошу Вас, дядьку, не забувати, що я готова завжді служити Вам своєю роботою, чи то в перекладах, чи то в оригінальних творах. Було б мені дуже мило, коли б я могла бути Вам у чому-небудь справжньою помічницею. Не вважайте на мої літні лінощі, — я тільки тоді лінива, коли мій організм того справді вимагає, а то таки

можу похвалитись, що лінощі не моя натура. Та я таки хоч можу читати німецькі⁴⁷⁰ «Einleitung'и»,^I і не вважаючи на спеку, а от Міша то вже може служити тіпом «студента на вакаціях», — врешті, я йому не дивуюсь. Спасибі Міші, я таки маю книжки про давні рел[ігії],⁴⁷¹ тільки окрім Kautsch'a,^{II} та й того пізніше матиму. Ще я думаю, що мені слід би мати якісь книжки по історії рел[ігії] і культури жидівської, а то мені трудно добратись толку в тих різних пророчих книгах, в тих фантастично-туманних образах та чудній міфології. Але то ще буде час і на те, хай-но я перше з «Einleitung'ами» вправлюсь. З мене, може, вийшов би порядний студент-теолог, бо я способна «вотравитись» у такі річі. Хоч могло б статись, що мені б поставили двойку по зак[ону] Бож[ому], як то сталося з одним досить розумним київським студентом. Врешті, певніше, що з мене ніякий студент не вийшов би. Якби я була здорова, то, може б, вийшов з мене другий Вамбері⁴⁷² або другий Пржевальський,⁴⁷³ бо маю дуже бродячу натуру. Як я почула, що Зоря вибірається на Фіністерре,⁴⁷⁴ то аж мені заздрісно стало, бо се моя давня мрія — побачити справжній океан. Шкода, що Зоркове подоріжжя не вигоріло, хоч я йому і позавидувала завчасу, а все ж я б хотіла, щоб хоч він сам побачив океан. Колись, «як матиму багато лишніх грошей» (Мішін вираз), то ми з Зорею поїдемо навколо світа! Чому Ви, дядино, не поїхали на Фіністерре? Мама каже: «І добре, що не поїхали, бо нема чого»; але я зовсім іншої гадки, я на Вашому місці постаралась би поїхати. Напишіть мені, де, властиве, тепер Ліда і Рада. Вони на літо завжді якось так зникають, що навіть трудно допитатись, де вони поділись. Я б просила Зорю описати свої паріжські враження,⁴⁷⁵ але знаю, що хлоп'ята його літ не дуже люблять епістолярну літературу, то й не намагаюся. Краще Ви вже пишть і за себе, й за його. Ви наводите на Зорю, ніби він і трус, і те, й се! Він дуже цікавий і розумний хлопчик, ми б з ним, напевне, були добрі товариші, а в товаристві нас не злякали б ні живі омари, ні які інші дива морські. Та й, справді, Ви дядино,

^I «Вступ» (нім.).

^{II} Кауча (нім.).

даремне так журитесь Зорею, його нібито ненормальним вихованням, — дитина з Вашої сім'ї напевне вийде краще, ніж всяка «нормально вихована» російська дитина, загноєна з малих літ систематичним гімназичним вихованням. Я щодалі, то більше впевнююся, як то добре, що мама не віддала мене в гімназію, бо гімназія хоч би й не зломилла мене, то все-таки пригнітила б. Хіба тільки те добре в школі, що вона привчає до товариства, але ж і не за всяким товариством варто жалувати. Мушу признатись, однак, що я таки трохи жалую за товариством, бо я, властиве, ніколи не мала його, як і всі ми, окрім Міші, котрий був у гімназії та в університеті. Я щось не розберу, чи Рада ходить в школу в Софії, чи ні? і що то за школа, куди ходив Зоря? чи то так, як гімназія, чи що? Як се Рада й Зоря могли так хутко вивчитись болгарської мови настільки, щоб навіть бути школярами болгарськими? А тепер Зоря, либонь, набереється парижського акценту, проживши ціле літо в Парижі. От я б хотіла знати всі головні європейські мови, хоч би для самих літератур, але се мое бажання дуже помалу справжується, бо в Колодяжному трудно знайти спосіб до того. Мені б таки слід хоч одну зиму пробути десь у великому місті, а то в селі самобразовання дуже дорога річ. Я б хотіла ще довше писати, та оце щось так гаряче робиться, що аж думки розтають, бо от-от їхатимуть до міста і я хочу з листом поспіти.

Та вже й час кінчити на сей раз.

Бувайте здорові усі троє, міцно Вас цілую. Справді, се шкода, що я ще не маю «багато лишніх грошей» і через те не можу поїхати з Зорею на «край світа».... Пишіть до мене, прошу Вас.

Ваша Леся

Чи Ви отримали наші переклади з Гейне? Я наказувала, щоб Вам їх вислали.

Скажіть мені, що значить слово «Athnach»⁴⁷⁶ (у Cor[nil]l'a в «Einl[eitung]»),¹ чи воно жидівське, чи яке? Мене дуже збиває, що я не знаю його.

¹ У Корніля у «Вступі» (нім.).

73. До М. П. ДРАГОМАНОВА

27 жовтня 1892 р. Колодяжне

15.X.1892

Дорогий дядьку!

Спасибі, що Ви таки зібрались написати мені слівце. Тільки не знаю, чого Ви думаєте, що я не скучаю без Ваших листів? Власне, я без них більше скучаю, ніж без яких інших. А сей раз ми вже всі заскучали, бо прийшлося не мало чекати. Однак я вже справді немов напалася на Вас, а по-настоящему, ще на мене треба напастись, бо от поки я зібралася з своїм листом, то Ви, може, досі і виїхали в Софію. Вашу «Віру» ми отримали.⁴⁷⁷ Вона мені сподобалась однаково, як і «Швейцарська спілка».⁴⁷⁸ Мені здається, що з усіх пишучих українців тільки Ви вмієте писати таким простим популярним складом без жадного туману в ідеях і мові. Я ще не пробувала читати чогось подібного з людьми, але говорити траплялось не раз, і мені здається, що такі теми людям і цікаві, і зрозумілі здавались. Читати самостійно чогось поважнішого наші люде не дуже-то люблять, бо взагалі страх мало звикли до самостійного читання, та й мало між ними добре читаючих, страх як мало. Є багато таких, що по 3, по 4 роки до школи ходили, проте читати ледве-ледве тямлють, а жінки і зовсім не вміють читати, ні одна, і вчитись не хотять: «Пощо нам тее?» Проте слухати, як хтось читає, жінки більш охочі, ніж чоловіки, врешті, може, се мені так здається, бо взагалі більш приходиться мати діло з жінками. Читаємо більш белетристику, бо добрих популярно-наукових книжок у мене дуже мало, та й взагалі їх у нас мало. Найбільш мені приходилось завважати брак книжок по історії, своїй і чужій, а їх би читали напевне, тільки треба знати, як писати, — не так, напр[иклад], як написана історія Барвінського.⁴⁷⁹ Після історичних книжок теж бракує добрих перекладів Святого Письма, але сьому, може, хутко дасться рада. Дуже тяжко писати книжки для людей, позбавлених навіть початкової просвіти, як от наші. Але я думаю, що наші люде з натури дуже розумні, бо їх навіть наші волинські школи не

можуть дурнями зробити, а вже, здається, для сього не мало прикладається роботи.

«Хлібороба»⁴⁸⁰ я через довгий час не бачила, але хутко постараюся знов бачити, бо дуже цікаво. З ширшого світа мало що чую, бо чогось добрі люде покинули до мене писати, не знаю, з якої причини. Чи Ви не чули часом, де обертається Гриневецький? він десь зник мені з очей. Я тепер зовсім мов на далекому острові живу і не чую нізвідки ні вітру, ні хвили. Тільки Міша та ще дві-три людини часом голос до мене подають. У Києві усі пригасли, «знаходяться в пригніченому стані» і наложили на себе обітницю абсолютного мовчання, а ще ображаються, що про них ніхто нічого не пише і не споминає.

«Éléments d'histoire juive»¹ я не отримала, але я думаю, що Ви її ще не послали.

Оце посылаю Вам переклад, що Ви хотіли, — чи до сподоби Вам буде? Я збираюся ще кілька уривків перекласти з Ісаїї та з Іеремії, для власної втіхи, як Вам треба, то можу прислати. Хотіла б я знати, де Ви тепера.⁴⁸¹ Бувайте здорові! Цілую Вас, дядину і Зорку.

Ваша Леся

Зорини кораблі справили великий ефект.

Ісаїї I, ст. 2-3, 11-18.

Чуло небо й землі розповіло, що Бог промовляв:

«Я синів народив, я їм долю послав,
Та до мене мій люд не признався.
Знає віл свого пана, осел знає ясли свої,
А мене тільки люде не знають мої,
Мій Ізраель мене відцурався!»

Так говорить Господь: «Що для мене ся безліч дарів?
Досить ви попалили ягнят, баранів,
Мені кров кіз, телят вже немила.

¹ «Основи єврейської історії» (франц.).

Ви до мене не йдіть, хто від вас вимагає сього?
Не приходьте ви більше до двору мого,
Бридкі пахощі ваші й кадила!
Ваших свят, і субот, і Великого дня не терплю!
Святкування, постів, празників не люблю,
Ненавидить душа моя того!
Досить ждав я! тепер за гріхи покарати вже час!
Руки здіймете, — я одвернуся од вас,
Я не вчую благання гучного.
Ваші руки в крові, тож обмийте, щоб чисті були,
Скиньте нечисть і гріх, що на душу взяли,
Перестаньте неправду любити.
Справедливо судіть: хто покривджений, ви захистіть,
Сироті і вдовиці по правді чиніть,
І добро наробіть робити.
І тоді, — каже Бог, — ви прийдіте, я суд вам зроблю,
Хоч би ви од гріхів червоніли, то я вас, як сніг, убілю;
Хоч би ви од гріхів паленіли, то я вас, як вовну, вбілю».

Р. С. Хотіла перше зробити переклад без рифми, та подумала, що мало хто тямить читати білий вірш. А як по-вашому, чи така форма до сього пасує? чи, може, взяти який інший вірш?

Вибачайте, що лист вийшов на клаптях, се так якось «не-чаянно», другий раз напишу доладніше. Пишіть до нас частіш.

Леся

74. До М. П. Драгоманова

22 грудня 1892 р. Колодяжне

10.XII.1892

Любий дядьку!

Чого се Ви так на мене напались? Далєбі, не по правді Ви вчинили! Я написала свій остатній лист, зовсім не запізнившись, але ми розлічили, що наші листи не застануть Вас в Паріжі, отож ми і послали їх до Софії. Се, як бачу тепер, був великий промах, але ж тільки промах, а зовсім не

російщина-азіатщина, безкультурність, варварство і т. и. Мені здається, що, може, в чому іншому, а в лінощах і «нечувствених» я не повинна. Врешті, qui s'excuse, s'accuse,¹ і я не буду більш оправдуватись, тільки скажу, що коли Ви мене отак сварите, то «крається серденько на четверо мое», як співають в одній нашій пісні. Моя ж ти долею темнейка! я ж думала, що тепер, більш ніж коли, статкую, аж тут мені, як на те, голову намілено! Ні, справді, я статкую тепер: половину «Шотландської легенди» написала,⁴⁸² і всю роботу стараюся вести якнайліпше, і про школи напишу, конечно напишу, тільки, може, трошки на свій лад. Ми з мамою пробували дещо посилати до рос[ійських] журналів, і щось то не конечно щасливо, проте се нічого, треба брати приклад з того павука, що в моїй легенді... Простіть, що зараз не писатиму Вам щось докладнішого з поведи популярних брошюр, — я б, може, й могла, але хочу дещо певніше перевірити, а тоді вже напишу з більшим толком, се, я мислю, не пошкодить, що буде трошечки пізніше. Про галицьких емігрантів я чула⁴⁸³ таке, ніби їх з осени найшло чимало до наших волинських міст, напр[иклад], до Кременця, Острога, тинялися вони там цілими гуртами, шукаючи роботи та збиваючи плату нашим робітникам, бо голодному галичанинові що хто хотів, те й давав. Просили вони й землі, та в нас тепер чужим людям, надто австріякам, землі не дають. Потім багато їх полягало в шпиталях, позасідало в «участках», а деякі, кажуть, були повисилані додому. Наші юго-западні газети починають вже помалу лаяти «угнетених русинов», що, мовляв, ми думали, ніби вони справді нещасні, пригнічені, а вони просто лінюхи та ще й мошенникувати до того і люблять на російську кишеню надію покладати, а в кишені тій тепер не дуже-то брязчить. Воно то правда, що не брязчить, а все ж таки... Про галичан, однак, в наших газетах мало що пишуть, та й взагалі якось про все мало пишуть, а більш того, що й зовсім не пишуть. Холера притихла (хоч і не утихла) і тем до писання стало мало,

¹ Хто виправдується, той себе обвинувачує (франц.).

але навесні, можна сподіватись, знов повернеться тая вдячна тема, про холеру. Ви просите написати докладно про нас усіх. Се тема простора, бо нас тепер чимало єсть до описання. У нас тепер живе тітка Саша з двома хлопцями,⁴⁸⁴ і хлопці ті учаться потроху зо мною, готуючись до «земледельческого училища», вони літами однакові з нашою Олесею (14–15 літ), і сеє тріо провадить життя досить веселе. Ще є у нас в гостях два чужі хлопчики,⁴⁸⁵ тії вже складають тріо з Микосем, або, краще сказати, квартет, бо й Дора від них не відступає. Оксаночка поділяється між тріо і квартетом, як може, хоч тримається більше при Олесі, яко людина старшого віку. Вони з Олесею учаться трохи дома, трохи в місті, а все разом виходить досить багато. Я учу Оксаночку грати на фортеп'яно, бо вона має добрі вушка й лапки. Сподіваюся, що учениця багато переважить свого учителя і буде давати концерти укупі з Зоркою. Дора все стріть плани, як вона буде приймати у себе Маусіка (вона уперто назива його таки Маусіком), яку вона йому хату врядить, яке плаття вишиє, «шовкове з золотими квітками», і т. и. Я теж стрію плани, ще буйніші від Дориних, та не знаю, хто міцніше стріть... Міша не буде у нас на свята, а поїде до Анни Івановни, се він дуже добре робить, а все-таки се мені дуже смутно, бо до весни ще страх як довго ждати. Тепер стоїть сама бридка зіма з вітром, дощем та ожеледою, дуже для мене неприємна і шкодлива, та вже нічого не вражу, — літом будемо настояще жити, а тепер як-небудь перекалатаємо. Я все-таки ще тримаюся не згірше, як на зимову пору, то навіть добре, і стараюся триматися поради одного варшавського лікаря: «Jesć, spać i nic nie robić»,^I остатнього пункту, однак, найменш придержуюсь, бо то вже було б занадто нудно, та й без потреби то. У мене, як завжді, багато напочатих робіт, і одна другу перебиває, але я навіть се люблю. Я все роблю замахи на всякі повісти і драми на громадські теми; але — біда моя! — я бачу, що я ще молода-дурна (Hélas!^{II} сі два

^I «Їсти, спати й нічого не робити» (пол.).

^{II} На жаль! (франц.).

слова часто вживаються у нас як синоніми!), бо часто мене займають такі думки, що не мають нічого спільного ні з громадськими справами, ні з патріотичними думками, а проте я забуваю про економію часу і паперу і мушу записувати їх, бо вони кажуть, що хочать жити на світі. Можна подумати, що я пера з рук не випускаю, так я розхвасталась! Але ж ні, я можу писати тільки ввечері, а ще краще вночі, а сього часто робити не можна по моїй природі. От і виходить, що з мене добрий лодарь, а не робітник. Тільки нащо я стільки просторікую про всякі свої справи, що, може, й не для всіх цікаві, — простіть, мені вже й так сором! Краще почати щось іншого. Міша питався, чи Ви читали лекцію проф[есора] Кулаковського — «Христиане и римский закон»,⁴⁸⁶ і якої Ви думки про неї? Міша передає мені всякі літературні новинки і просвіщає німецькими книжками по теорії музики тощо; се трошки тяжковате читання, але для мене потрібне. Сам він хоч теж читає німецькі книжки, але, здається, менше, ніж посилає мені. Я думаю, що як Ви будете писати листи до мене, то буде все одно, якби Ви їх писали до нього, а для мене ще й цікавіше інший раз довший лист прочитати. Се, врешті, як Ви уважаєте.

Чи можна вже говорити про літні плани? Для мене тепер і весна, і літо стоять в тумані після того, як холера і всяка інша біда так мені перекинули цілий сей рік. Чи буде Зоря літом в Софії? Яке, властиве, його учення в Паріжі? Трохи шкода хлопця, а ще більше Вас, але ж, певне, то йому на добре вийде, бо діти завжді краще вчать в чужих людях, ніж вдома. Раді інше діло, бо вона дівчина велика і скрізь може учитись, коли хоче, та й запевне від Вас більше навчиться, ніж від болгарської школи. Чому Рада ніколи нам тепер не пише, пора б уже відновити знайомість! Та й дядина щось забулися про нас — гай-гай! Ліду не маю права займати, бо сама винна перед нею, хоч Ви й відплатили мені.

Цілую Вас і милу родину.

Ваша Леся

1893

75. До Л. М. Драгоманової

22 січня 1893 р. Колодяжне

[10].I

Дядино моя дорога!

Спасибі Вам за Ваш прихильний лист. Я знов показала мимо волі негречність, не одписавши Вам так хутко, як би слід. Папи й мами на святах не було вдома, лист Ваш прийшов без них, і я не знала який час, що є лист і до мене. З Нового року, на мою біду, як заболіли у мене зуби, то перестали тільки позавчора; а мені як зуби болять, то я вже ні до чого. Тепер я вже направилася, відновила свою роботу і настрій та й до листів беруся. На свята якось чудно час зіходив, — не то щоб було мені весело, а шпорталась і метушилась чимало, то ялинь дітям убірала, то живі картини вряжала, і так воно здавалось, що роботи багато було. Мама і Міша святами були в Полтавщині у Анни Івановни і Шури. Я була рада, що наші їх одвідали, — там на тих степових хуторах мусить бути страх сумно зимою та ще й в холодній хаті (наші казали, що по всіх полтавських домівках панує холод страшений). У нас, правда, було вдома невесело без Міші і мами, та зате ми собі тепер у друге свята завернули. Проте все-таки воно не зовсім то свята завернули, бо дітям учитися треба, але то не заважає повторно картини представляти. Хотіла я було їхати по святах до Одеси, та якось-то розійшлось і вже я, певне, нікуди до весни не рипатимусь, та воно, може, так і краще буде, бо зима у нас сей рік лиха і вже двічі далась мені взнаки. Думаю з неділі почати учитись малювання,⁴⁸⁷ трапляється спосіб до того, а я вже давно хотіла вивчитись хоч трохи малювати. Як бачите, з мене настоящий ділетант, хотіла б краще бути артистом, та що ж,

коли не вдається. Чи справді я живу робочим життям? Часом мені здається, що я роблю, скільки можу, а часом думаю, що і половини того не роблю, скільки б могла і повинна робити; та, певне, остатня ся думка вірніша. Якось так вийшло, що я мусіла статись кабінетною людиною, а кабінетна робота загожує мене тільки наполовину. Та вже нічого робити, — хто живе половинчастим життям, то така його і робота мусить бути. Однак лишу сю тему, вона якась водяна, і скільки її не товчи, то нічого нового не вийде. От краще щось ближшого поговорити. Я не знаю, чого се і Ви, і дядько журитесь за Радіне вчення?⁴⁸⁸ Коли б так наші малі могли вчитись з таким учителем, як дядько, то я не знаю, чого б я ще хтіла? Що холод в хатах заважає в роботі,⁴⁸⁹ то се ж не довго буде, я таки сподіваюсь, що сього року врешті скінчиться зима. Ото тільки один жаль, що ваші плани на дальше такі непевні.⁴⁹⁰ Та в кого ж вони певні?... Я таки думаю, що я вас як не в Софії, то деінде знайду. Та я не знаю, чому б то Міка не міг приїхати коли до своєї «тітки Дори»; у Дори приїзд Маусіка стався якось *idée fixe*,¹ і вона по сто раз на день вертається до сії теми. Дора тепер вивчилась писати скільки слів і зважила, що писання річ зовсім не тяжка: «Хіба я не можу написати і або о? хіба я така дурна?» Вона у нас настояща «паніматка» і дуже любить просторікувати. Вона теж любить співати, але, певне, гарно співати ніколи не буде, бо від того часу, як у неї був діфтерит, голос її став досить грубим, і вона співа, мов хлопець. Та у нас якось ні в кого нема доброго голосу, проте, може, якби Оксаночку вчити, то, може би, трошки співала, хоч і не дуже голосно, бо має голосок тоненький, але вірний. Я б хотіла вчити її сольфеджію, та коли ж сама їх не вмю. Оце я недавно взялась до теорії музики, та воно досить тяжко без чужої помочі обходитись, хоч я і привикла учитись сама. Я просила б дядька, щоб він порадив які учебники з географії для Олесі, а то щось я не знаю жадного доброго. «Lectures historiques»^{II} ми отримали,⁴⁹¹ я

^I Нав'язливою ідеєю (франц.).

^{II} «Історичні читання» (франц.).

дуже дякую дядькові за сю книгу, вона прийшлась нам тепер якраз до ладу. Коли б він мені ще порадив яку книгу по історії христіанства за візантійських часів, а я б її собі спровадила, мені се дуже потрібно. Нехай дядько не сердиться, що я йому тепер окрім не пишу, я коли пишу листа до кого одного з вашої родини, то завжди маю на думці усіх вас. Іншим разом напишу йому, а тепер треба вже кінчати. Пишіте про всіх вас і про малого parisien¹ Зорю, як там його французи пісочать та мучать.⁴⁹² Ліда, певне, не зібралась святами написати до нас, а може, і писала, та лист її міг пропасти. Бувайте здорові! цілую Вас, дядька і всю родину.

Ваша Леся

P. S. Нехай би Міка написав, чи намалював що Дорі, вона була б дуже рада з того.

76. До М. П. Драгоманова

23 лютого 1893 р. Колодяжне

11.ІІ.1893

Любий дядьку!

Почну з поправки: Ви не думайте, що п. Франкова купила для Вас нашого Гейне, — вона послала його Вам по моїй просьбі. До галичан же я більше ні з якими просьбами звертатись не буду, нехай їх просить хто хоче, а не я. Вашу думку про наші переклади я прийму собі до відома і перекажу М. С[лавинському], може, він після сього більше злости набереться.⁴⁹³ Будьте певні, що мою книжку «На крилах пісень» Ви одберете скоріше, ніж Гейне. За Терновського я ще й раніше просила нашого Мішу,⁴⁹⁴ але він не міг його роздобути, через те я була б надто рада, якби Ви мені його могли дістати. Інші книжки спровадити можу. В галицьких справах я дедалі то гірш гублю

¹ Парижанина (франц.).

нитку, — хто за попів, хто против попів, хто помимо попів? Се якась нещасна хаотична країна, і коли б уже скоріше знайшовся такий бог, щоб сказав: «Хай стане світло!», та й відрізнив би тьму від світла. Тільки, звичайне, се марне бажання, бо де вони тепер, тії боги. Франко, здається, видумав собі щось немов на угоду похоже, бо дуже його багато скрізь видно поміж народовцями, я чогось не думала, що він може з ними знов до такої доброї згоди дійти. «Остаточно»... (як кажуть галичане) я ніяк не можу постерегти логіки в поступуванню січовиків та й інших, — то вони з тими попами навзаєм лаються і «собак вішають», то знов усякі гречности і прихильности строять, для якихсь там клинів. При такій політиці, здається, вся надія на те, хто більшим дурнем покажеться і дасть себе одурити. А що ж буває, як усі однаковими дурнями покажуться? Але я справді не розумію, що за діло усім тим людям до попів і що вони їх обходять? Коли се діло чіпає укупі з попами і мужиків емігрантів, то чому вони не звертають уваги на саме емігрантське питання, лишивши в спокої попів, езуїтів і т. и. Ет, коли в яке галицьке діло не вступи, то аж ноги в'януть, таке воно завжді неподібне виходить. Завжді вони якихсь клинів, сіток, інтріг наставлять, і коли, після довгого перериву, глянути у їхні справи, то аж голова заморочиться від трудности орієнтування в них. Через те, я думаю, нема тяжчої та маруднішої роботи, як робота українського галицького публіциста, і приступатись до неї треба з міцною головою та твердою вдачею. Не знаю, хто наосяще винен у такому стані, тільки він дуже тяжкий і заморочний. А то, либонь, виробилась потроху і вдача ледача у наших закордонних братів та й сестер. Вже нащо здавалось легким і певним ділом видавання жіночої газети, а й то як прийшлося придивитись ближше, то визначилась така дрібна сітка інтріг та дурниць, що нехай там той павук сховається з своїм павутинням. Я тепер уже нічого не знаю, як, що з тією газетою буде, та, здається, сього вже й ніхто не знає. З Галичини мені ніхто нічого не пише й не присилає (окрім п. Фр[анково]ї), — може, мають на те причини, а може, й так, без причин, і те може бути.

До нас, як чути, все прибувають емігранти з Галичини. Їх усе-таки, чі так, чі сьак, приймають, але зате до давніших колоністів беруться досить гостро і, певно, немало їх муситиме вернутись у свій край.

Тим часом годі вже про се, Вам і без мене повна голова сих справ.

Спасибі, що прислали нам Зорині листи, вони дуже милі і цікаві. Тільки за що на бідну дитину тая халепа—l'orthographe.^I Отож і наші малі усі нидіють над різними orthograph'ами, — коли то вони їх подолають! Одна тільки Дора вільна ще од них. А я немало мучу тітчиних «хлопців» над німеччиною та іншим «просвіщенієм».⁴⁹⁵ Сама ж я тепера почала учитись малювання, а за мною і Тося, і Олеся, та, здається, їм уже почало се обридати. Мені, певне, се не хутко обридне, бо я чіпкої натури. Тепер у мене знов робочий період після недовгого періоду байдикування, що грозив було обернутись у довгий. Був якийсь час, що я ні до чого не бралась, а тільки записувала різні більш-менш невиразні pensées,^{II} а таку роботу можна без образи порівняти з товченням води в ступі. Врешті, я се покинула, хутенько скінчила «Атта Троля» і налагодила деякі інші речі, вже не водяного розбору. Користую милим часом, коли не болять зуби і ніяка надзвичайна біда не хапає, і пробую жити як людина, а не як ростина. Оце я було зраділа, що настає ніби весна, але сьогодні знов ударила зима, і я пригасла трошки. Я думаю, що у вас мусів досі сніг розтати, і, може, Ліда, позбавлена сковзалки, вибере час черкнути нам скілька слів. Як здоров'я Ради і Ваше? Скільки буков знає Міка і чі може він написати своє ймення? Наша Дора вже може. Бувайте здорові! Усіх Вас міцно і щиро цілую.

Ваша Леся

P. S. Папа завтра висилає Вам чай.

^I Правопис (франц.).

^{II} Думки (франц.).

77. ДО РОДИНИ ДРАГОМАНОВИХ

Весна 1893 р. Колодяжне

Всі мої любі та милі!

Так мене наганяють, щоб скоріш писала і не розписувалась, що я вже не знаю, як і що писати. Але хочу все-таки тут написати, а більше — пізніше. Я тепер в весняному настрою і думками вже не дома, а по світах літаю. Простор для думок великий і планів тьма, мені навіть се до сподоби, що я не знаю ще нічого певного, де буду літом. Я б хотіла бути літом, коли вже не в Болгарії, то десь на Дніпрі на порогах. У всякім разі думаю, що се літо буде для мене краще і приємніше, ніж торішнє було. А восени вже черкну через море! Олеся наша страх сердиться, коли ми кажемо, що вона ще мала для великих подорожей, і, здається, ще не тратить надії і собі черкнути через море.

Ну, мушу кінчати тут, хоч се і проти моєї натури. Цілую міцно всіх вас. До побачення.

Ваша Леся

78. ДО М. П. ДРАГОМАНОВА

Перша пол. травня 1893 р. Колодяжне

Любий дядьку!

Оце сьогодні одібрала я обидва Ваші листи. Спасибі, що не полінувались мені двічі про книжки написати. Книжки ті я собі спроважу, се мені, здається, не буде тепер трудно. За Терновського я не думала, щоб Ви мені його мали здобути, я думала, що він у Вас є і Ви мені його можете на який час дати. Але й се з моєї сторони була глупість, бо я можу й сама розстаратись, як не в Києві, то деінде. Шкода мені велика, що я бачу Ваші писання уривками і то не часто, — та що тут порадити? «Сборника» отримали ми тільки один том (книга I)⁴⁹⁶ і більш жадного. Взагалі мало звідки що приходить, навіть «Буковина» і та пристала, так що я кінця листів Вартового не дочитала.⁴⁹⁷ Ваші листи я цікава б прочитати. Добре, що писані листи легче досилаються, ніж друковані, а то вже трудно було б на світі

жити зовсім. Ваш лист з Парижа ми отримали, там Ви писали про справу відновлення контракту і про замір зостатись в Парижі. Може, воно й краще буде, коли Ви знов оселитесь в Європі, бо таки трудно хворій людині по Азіях пробувати, тільки все ж прикро знов зриватися і ціле велике переселення робити.

Спасибі Вам і дядині, що показуєте недохват у нашому Гейне. Я сама завжді була проти лібералізму у справі перекладу, і тільки брак техніки примушував мене уживати ліберальних способів. Тепер, може, у нас обох і лібералізму буде менше і злости більше, бо, здається, ми обоє лихіші робимось дедалі. Я вже викінчила переклад «Атта Троля»,⁴⁹⁸ і люде наші казали, що він порядно вийшов, — дай-то Боже! Отже, на осінь, може, як видамо другу книжку Гейне. Тепер я ніяких перекладів не пишу, а кінчаю дві поеми для дітей та одно оповідання для великих людей,⁴⁹⁹ теє має піти до збірника літературно-наукового, що хоче видати наша «Плеяда». «Плеяда» наша майструє нібито й не одно видання, та всі вони ще або не докінчені, або не викінчені, а тут іще й презренного металла брак... Оце є спосіб примоститись до «Посередника»⁵⁰⁰ з роботою по народній літературі, то з того, може, й вийде який толк. Дуже мені прикро, що дехто з наших позасилав свої переклади до «Правди»,⁵⁰¹ — не по правді се вчинено і не по-товариські, та що ж коли в них товариська етіка не високо стоїть. Біля «Правди» все-таки гурток чималий, якось вона на людей досі туман напускає, — далєбі, не знаю чим! — та весь той гурток, певне, увійде в царство небесне, бо все-таки там або діти, або такі, що сталися дітьми навіки. Тільки тії діти дуже лихі, і до них не підступай, бо назвати обскурантом, обрусителем, а то й божевільним їм нічого не стоїть, коли хто їм хоч трошки не до мисли. Люблять вони говорити про науку на національному ґрунті, про неможливість і непотрібність радикальства на Україні і про те, що всі дорogi добрі, коли ведуть до доброї мети. Сі розмови Ви добре знаєте. Окрім сих праведників, є ще люде, що роблять багато невдячної і незамітної роботи (може, вона колись і віддячиться, й визначиться — та коли те буде!) і мало що говорять, через те може здаватись, що їх і зовсім нема. Шкода, що роботящі

люде мало якось тримаються купи, се кожний більш робить solo¹ на власну руч. Не знаю, чи тут обставини винні, чи той знакомитий український індивідуалізм... Але у нас, щоб жити між якою-небудь громадкою, то треба таки багато до чого привикнуть, а на ту привичку тратиться стільки сили, що краще її на що потрібніше обернути. У «Плеяді» сила уживається з кращою економією, та й то не завжді, багато сили і часу марно гине, та добре, що хоч на сварку не йде, як то у людей часто ведеться. Не знаю, як би то було, якби все рабы согласились, тільки се не хутко настане, ще, може, багато води перетовчеться, перекаламутиться, врешті, товчена й каламучена утече, а тоді вже щось нового буде. От у Галичині, видно, се скоріше робиться, та, врешті, і повинно бути скоріше. Хоч і там, здається мені, багато колотнечі виходить зовсім з марних причин.

Не сподівалась я від Франка таких речей хвалебних, які він тепер провадить своїм недавнім ворогам у «Зорі»,⁵⁰² — невже оце все «для лакомства нещасного»? Чи се так, з великої гречности? Ет, щось не до шмиги виходить!

Правда Ваша, що в «Зорі» «оскуденіе» видно, коли ж там якось так запанувала Левицько-Чайченківська школа, що й протиснутись крізь неї трудно. Чи то ми ще стоїмо на такому низькому ступіні розвитку літературного, що у нас іще пишуться і читаються і навіть декому подобаються такі речі, як «На розпутті»,⁵⁰³ «Поміж ворогами»⁵⁰⁴ etc? Чи довго ж ми стоятимем на сьому ступіні?!

З Вашою думкою про жіночий журнал я згідна. По нашій думці, власне, не мав би то бути виключно жіночий журнал, та й взагалі зовсім не такий, яким хоче чи хотіла зробити п. Кобр[инська]. Як на мене, то я не розумію, що нового можна ще видумати в теорії до квестії жіночої⁵⁰⁵ і що можна такого сказати нескучного про неї. Не скучно хіба, коли описуються факти з жіночого життя і розбирається жіноча психологія у гарній формі та ще й з таланом, і то сепаратизм сей трохи смішноватий.

¹ Сам, один (італ.).

Я писала про се п. Кобр[инській], і вона, певне, прийняла се за велику гезезію,⁵⁰⁶ бо щось нічого вже не пише до нас від того часу. Очевидно, ми порозумітись не можем. Вона задавала мені, напр[иклад], такі теми — «Жінка українка і її діяльність на полі національного відродження», а я не розумію, як би се й приступитись до такої надзвичайної теми. Задавались мені і ще чудніші теми, та вже нема що про них і споминати!

Ну, годі вже сієї мови й розмови, а то щось дуже довго виходить.

Що нам робить, що ні мені, ні Вам не шлють моєї книжки?⁵⁰⁷ Сміх сказати, — я її досі не маю! От і пиши, й друкуй!.. Чі отримала Ліда з Києва ноти українські? Оце я Вам посилаю два збірники, — напишіть, чи дійшли. Шкода, що Лис[енкові] не можна друкувати нових композицій до Шевченка, а дуже есть гарні між ними. У нас тепер все гаразд. Сезон пропасниці скінчився, і всі здорові. Весна, хоч і поганенька, мене дуже поправила, а то зимою, як то звичайне, мені приходилось часто погано. Тепер я повернулась на літній стрій і вже думаю, куди б то насамперед поїхати. Хочу в кінці мая рушити з тіткою до Полонного,⁵⁰⁸ звідти одбігти до Звягля. «Schöne Wiege meiner Leiden!»^{1, 509} — а потім вже податись у Полтавщину до Гадяча та на Безбородьків хутір,⁵¹⁰ та ще десь там вибрати час, щоб в Одесу попасти. Як-небудь усе те мусить вийти, коли де-небудь холера не вхопить неутомимого туриста. Олеся хоче теж зо мною рушити, а мама, не знаю, чи разом, чи вже пізніше. Тим часом Олеся гребеться у садку, мов курка, все садить, та пересажує, та насажує, на се йде той час, що зостається від науки. Взагалі у нас усі діти в землі риються з охотою, тільки я до землі не схиляюсь, а все десь пробуваю в небесних сферах. Одбилась я від землі, певне, навіки! Не знаю, чи мені на се жаль, чи ні... Якби хто моїй фантазії крила присмалив, то, може б, і добре зробив, а то вона в мене занадто химерно літає і часом заморочує в кінець мою голову, що й так не дуже то мудра вдалася. Ну, та колись вони сами присмаляться, тії крила моєї фантазії...

¹ «Прекрасна колиска моїх страждань» (нім.).

Бувайте здорові! та не баріться з листом, а то я плакати буду. Дядину і всю родину цілую і вітаю.

Р. S. Не думаю я Вас лаяти за те, що Ви не вступили до Тов[ариства] им. Шевч[енка],⁵¹¹ а думаю, що, певне, п. Барвинський¹ зовсім сором загубив, коли важиться посилати Вам за прошення з своїм підписом. Се тільки у них так ведеться, що перше на людину собак вішають, а потім тій самій людині без всякої нової причини компліменти та гречности виправляють, — «куди вітер віє, туди я хилюся!» Як так хилитись, то краще зломитись. Львівська академія наук дуже блищить в очах киянам,⁵¹² і вони дуже оптимістично дивляться на неї, не знаю тільки, чи той оптимізм найде собі яке активне вираження, чи так і скінчиться на самих тостах за процвітання «науки на національному ґрунті». Врешті, дай їм, Боже, науки й мудрости! Але якщо українців не буде в сій академії, то я не думаю, щоб в Галичині знайшлось багато на їх місце.

79. До О. С. МАКОВЕЯ⁵¹³

9 червня 1893 р. Колодяжне

Колодяжне, 28.V.[18]93

Високоповажаний пане!

Велике Вам спасибі за надіслані рецензії та лист.⁵¹⁴ Се не то що велика гречність, се більш ніж гречність, бо не багато є людей, щоб так старалися про втіху чужої, незнаємої людини. І справді, справили Ви мені велику втіху. Даремне думаєте, що я вже в такому розпачливому моральному стані, в якому ніщо людині не мило, як то кажуть, «і циганські діти не милі». Треба вже пробувати в крайній оспалости духа, щоб не вважати ні на який голос, ні на який відгук людської хвали чи догани. Якби вже я була в такій оспалости, то, певне б, затримала при собі усі свої і сумні і веселі пісні, не турбуючись давати їх до друку та пускати межі люде.

¹ Коли Барвинський голова, то які ж там уже руки й ноги будуть при такій голові?.. — Л. У.

Вашої рецензії в «Зорі» я ще не читала,⁵¹⁵ бо ми ще не отримали 11 ч[астини]. На ті ж гадки, що виражені в Вашому листі, я трохи гожуся, трохи й ні. Напр[иклад], я сама тепер бачу, що моя книжка вийшла занадто сумна і се шкодить доброму враженню. Взагалі можу сказати, що, хоч і не багато часу минуло, відколи вийшла моя книжка, але якби я видавала її тепер, то видала б інакше. Ну, та що вже! «Мудрий лях по шкоді». Але от я не згідна з тим, щоб для зрозуміння чиїх-небудь віршів треба знати житепись автора. Невже справді ми, поети (даю собі се ймення з дозволу пп. критиків), мусимо жити завжді «на розпутті великому» і віддавати людям на осуд, — скажу навіть, на поталу, — не тільки свої думки й роботу, а навіть все життя. Не знаю, як для кого, а для мене та хвилинка, коли б я побачила свою докладну біографію в друку, була б найприкрішою хвилиною мого життя, дарма що в моїй біографії не знайшлось би нічого ні особливо цікавого для людей, ні надто ганебного для мене самої. Окрім того, я думаю, що самий метод критики ad hominem¹ неналежитий, хоч його й признають новітні французькі критики. Справді, не слід уважати кожної ліричної поезійки за сторінку з автобіографії, бо часто в таких поезіях займенник я вживається тільки для більшої виразності. Звичайне, що се не завжді так є, але треба пам'ятати, що так буває. Що ж, власне, до смутного колоріту в моїх поезіях, то я Вам скажу одну річ, цікаву для критика-психолога: часто у поетів настрій поетичний залежить від погоди, — одні найбільше пишуть навесні, в чудову погоду, другі можуть писати тільки під час осінніх дощів, — у мене ж сей найстрій залежить найбільш від того, яка погода в душі, і я пишу найбільше в ті дні, коли на серці негода, тоді чогось швидче робота йде. Запевне, що і в мене на серці далеко не завжді йде дощ, — борони Боже, — але се, як я бачу, можна подумати, читаючи мої вірші. Знаю я, що се не гаразд, але ж «натуру тяжко одмінити»⁵¹⁶ і я можу одмінити тільки напрямок сієї натури, а власне, залишити ліріку з займенником я, хоч не знаю, чи багато

¹ Щодо людини (лат.).

від того зміниться. Ви боїтесь, що я не піду разом з духом часу, а зостануся позаду, — не думаю я сього. «На крилах пісень» не єсть моє остатнє слово, а коли я думаю йти далі, то вже ж вперед, а не назад, інакше не варто було й виходити.

Взагалі я рада, що мої вірші викликали критичну розмову, — нехай люде лають, аби не мовчали, і то добре, а коли говорять та ще й не дуже лають, то вже й зовсім добре. Коли поганий поет викличе добру крітику, то вже він тим принесе користь людам, бо крітика, може, більш потрібна для читаючих людей, ніж для самих писателів. Нашій літературі багато чого бракує, але найбільш бракує доброї і талановитої крітики.

І Ви, і д. Верхратський⁵¹⁷ признаєте у мене порядну форму віршів, — я сього не ставлю собі в велику заслугу, бо се ж повинність кожного, хто пише вірші не для забавочки тільки, добірати кращої форми. Правда, що у нас ще не всі пишучі зрозуміли сю повинність і думають, що для такої убогої літератури, як наша, «всякое даяние благо», і через се друкують такі речі, яких запевне не одважились би показати жадній редакції якої чужеземної часописі. Але ж я думаю, що такі письмовці не поважають або себе, або української літератури. А я все-таки не вважаю нашої літератури за жебрачку, і коли у мене виходить що негаразд, то вже хіба через те, що не вмю краще зробити. Боюся я, що наші крітики дивляться на нашу літературу теж з виключного погляду, що вона, мовляв, молода, то не слід її так суворо судити, а навпаки — треба хвалити й заохочувати хоч до якої-небудь праці. Коли діло стоїть справді так, то се велика шкода. Не знаю, як хто, а я б хотіла, щоб мене судили по щирости, не вважаючи ні на мою молодість, ні на молодість нашої літератури, а я б тоді відала, як мені з тим судом обійтися. У Вашому листі я почула той щирий тон, дарма що Ви скільки раз немов просите пробачення за нього. Щоб Вам розв'язати руки до гострішої крітики, я скажу, що я ніколи не ображаюсь, коли судять мою роботу. Не люблю тільки критики *ad hominem*, бо й, справді, не в тім сила, чи поет молодий, чи старий, хворий чи здоровий, оптиміст чи песиміст у своєму житті, від того вірші його ні кращі, ні гірші.

Простіть, що я цілу розправу розігнала в листі, сама вже бачу, що зайвого багато.

Дуже бажала б я пізнати Вас особисто. Бувайте здорові! Ще раз спасибі!

Леся Українка

80. До О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

17 червня 1893 р. Київ

5 юня, субота

Люба мамочко!

Сьогодні ми вже в Києві,⁵¹⁸ і все-таки ніякої згуби і ніякого трафунку лихого не сталося з нами. Так, дасть біг, і до Гадяча заїдемо. От тільки шкода, що сьогодні щось погода знов трошки псується, то смалить, то дощ іде. Ти, певне, будеш недовольна, але я вже скажу, що ми в гостинницю не заїздили, бо розлічили, що тоді нам дуже тісно в грошах буде, а се в дорозі й не добре, й непевно. Ти нам дала на дорогу не 50, а 46 р., а з них тепер маємо 27 тільки. Воно-то ще доволі, хоч би й на гостинницю, та я б хотіла дещо потрібне купити, напр[иклад], красок, бо ними прийшлося поділитися з Тосоєю. Отже, ми застановилися у Голоти.⁵¹⁹ Ти не бійсь, що там таборисько, бо вже половини сього табориська нема, і Наталка навіть сьогодні виїздить до батька. Я звідси пішки не ходитиму, а їздитиму, та, врешті, не буде куди особливо ходити чи їздити, бо, видимо, киян більша частина роз'їхалась, — врешті, сього ще не знаю. Пуцик тепер спить, бо дуже зморився (ми сьогодні рано приїхали), у дорозі він статкує і на вещах увесь час «сидить», як було сидів у ті часи, коли мав «половину п'ятого». У Полонному ми були тільки біля пам'ятника та в Новоселиці, а [в] Миропілля дядько одного дня збірився нас повезти,⁵²⁰ та коней не було. В Новоселиці дядько взяв у палаці картину, щоб Тося змалював, та вже ми за ту картину сварились і з Тосоєю, і з дядьком, бо де ж таки — вибрав вид кладовища, та ще й вночі! от уже ідея!

Паша й Тося дуже чуло прощалися з Пуцом, їм таки скучно тепер буде вдвох, може, не менш, ніж Кукоті самій. У Полонному ми не купались, бо одно те, що вода ще холоднувата (16°), а друге, що там по більшій часті з берега одразу «прикра», і хто не конечне плаває, то й страшно. Єсть і добрі місця, але зато вони далеко від дядькової хати. Дядько вмовляв нас, щоб ми zostавались у нього, а він нам найме коня возити нас до купання, та я подумала, що так не варт zostаватись, бо і коня трудно найняти, і сторона полонська мало чим сухша і тепліша від колодяжанської.

Ну, як же там наша кна-кна, чи приїхала і з чим приїхала? Коли і куди думає вона рушати далі? Я їй не пишу, бо не знаю, чи застане лист її вдома, та й трудно з дороги багато листів писати.

Бувай здорова, мамочко! Цілую тебе, папу, кна-кну і малих. Накажіть там Кукоті, щоб не журилась, а збиралась би краще й сама в дорогу. Уксові честь і хвала. Всіх цілую.

Твоя Леся

81. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

21 червня 1893 р. Гадяч

9 юня, Гадяч

Люба мамочко!

Досі ти отримала телеграму «о нашем благополучном прибытии». ⁵²¹ Нічого такого страшного вже нема у тих Бахмачах, бо тепер треба пересідати тільки в першому Бахмачі ⁵²² і вибрати такий вагон, що не буде відчепляний у другому. У Ромнах ⁵²³ пересідати не треба, а тільки треба взяти білети і здати багаж далі до Лохвиці. ⁵²⁴ Поїзд в Ромнах стоїть 40 м[інут]. Дорога тільки від Бахмача до Лохвиці дуже нудна, бо поїзд іде зовсім по-азіятському — ледве лізе! а ще ж то поштовий! У Лохвиці на нас чекав уже гадяцький звощик з дуже елегантським фаетоном (далебі, перше в Гадячі таких не було!), ми їхали досить швидко і в Гадячі були в 6 г[одині] вечером. Бабушка здорова

і все собі шпортається по дому, як завжди. Вона прийняла нас дуже радо і помістила у тому флігелі, де сама живе. Бабушка не пускає нас сьогодні купатись, що надворі вітер, а по-моєму, то можна б, бо хоч і вітер, та досить тепло. Якось нам щасливо випало, що нас нігде дощ не мочив. У Києві дощі перепадали разів три, ще й чималі, та ми якось від них впору ховались, а вчора, як їхали в Гадяч, була дуже славна погода. Тільки, — здумай собі! — ні одна порошина не впала на нас, як ми їхали полтавським широким шляхом! Дощі прибили навіть полтавські пили. Певне, ще недавно була тут страшенна грязюка, але тепер вже сухо і тільки що пилу немає.

У Києві всі думають роз'їздитись, та ніяк не зберуться, бо пізні екзамени в гімназіях і непевна погода затримують. Кнакон, однак, вже нема, окрім Тулубця, той ще який час затримався в Києві, а всі інші кна-кни роз'їхались, хто куди. Славинський в Константинові, Верзилов у Чернігові. Людя вернулася в Київ і привезла батькові п'єси, і я її бачила. Галичина і галичане дуже сподобались Люді, вона все намовляла мене їхати з нею на той рік до Львова на виставу крайову. Маня Старицька теж була в Києві.⁵²⁵ Старицькі ціле літо будуть у Києві сидіти, а в осені Людя з батьком збираються в Крим. Лисенко грав мені нові композиції на Гейне, і я прийшла од них в нестям, бо вони справді дуже гарні. Він зложив музику на три пісні:⁵²⁶ «Коли настав чудовий май», «Чого так поблідли ті рожі ясні» і «З мого тяжкого суму». «Не жаль мені» ще буде писати.

82. До М. П. Драгоманова

5 липня 1893 р. Гадяч

23.VI.[18]93, Гадяч

Любий дядьку!

Оце ми (я та Олеся) вже в Гадячі. Тепер тільки я зібралась «вирівняти залеглости» в своїй кореспонденції, а то за зборами та роз'їздами набралось їх чимало. Окрім того, я хотіла написати Вам тоді, коли скінчу шотландську легенду; тепер я її

скінчила і пришлю Вам, як тільки виправлю її укупі з мамою. Мама з дітьми і Міша збираються хутко сюди приїхати, але мамі збори довгі, а Міша поїхав перше до Шури⁵²⁷ та там і засів. Я не маю від Міші ні слуху ні вісті і не знаю, як він гадає зо своїм весіллям, оце вже, може, там врадить щось із Шурою та тоді вже й буде щось певного знати. Бабушка здорова і все клопочеться по господарству, вона поправляє свої хати і в дворі у неї чимала руйнація. Вона все журиться, що Ви до неї не пишете, і питає, чи Ваші листи гинуть, чи Ви справді не зберетесь написати до неї. Я думаю, що Ви, може, вибираєтесь куди на літо, то й ніколи Вам писати. Але Ви вже напишіть, будьте ласкаві, а то і бабушка, і я скучаємо без вісті про Вас.

Те, що Ви пишете про Кобр[инську] з її «Дрібною жіноч[ою] бібліот[екою]»,⁵²⁸ для мене знов нове. Щось мені здається, що вона провалить свою справу отим підчеркуванням «жіночости» свого видання. Я щось не візьму в тямок, який характер буде мати її видання. Напишіть, коли знаєте, яка її адреса тепер, бо мені треба до неї написати, та я не знаю куди, — вона, либонь, на нас розсердилась і не пише до нас давненько.

Листів Вартового я читала всього два перших. Оце, їхавши сюди, дорогою питала по людях продовження їх та й не допиталась. Буду рада, коли Ви пришлете і сі листи, і Ваші відповіді.⁵²⁹ Іще б я рада мати ваші розправи на релігійно-фольклорістичні теми, бо їх трудніше в нас добути, ніж інші (от, напр[иклад], я б хотіла бачити Ваші статті, що друкувались у «Сборнику». «Сборника» ми маєм тільки перший том), інші я маю або надіюся мати.

«Profession de foi^I молод[их] українців»,⁵³⁰ кажуть, походить з Харкова. Не знаю, як прийнята вона у Харкові, а в Києві нею незадоволені за «неповажання старших», виражене в ній. Мені здається, що я вже багато читала таких самих professions de foi^{II} в тій же самій «Правді», настільки мало нового я з неї вичитала. Тепер я бачу, через що «Правда» притягає до себе

^I Тут «символ віри» (у значенні програми) (франц.).

^{II} Викладів переконань (франц.).

все-таки чимало людей, — через те, що на світі, а надто на нашому українському, страх багато тих людей, що, мовляли Ви, ні риба ні м'ясо, а треба ж і їм десь подітись, то вони і йдуть під той «національний стяг», що розпустила «Правда». Я не розумію тільки, як то людина може одважитись лізти в публіцистику та виголошувати різні professions de foi, тоді як їй по-настоящему треба ще багато учитись та придивлятись для того, щоб стати на людину пошкою.

Про тих, що працюють ізольовано, трудно так написати; деякі працюють на господарці, деякі на педагогії, єсть навіть такі, що і на релігії (таких найменше), мало єсть таких, що провадять культурну роботу в народі безпосередне, а не через книжку, та все ж єсть і такі. Усе то крапля в морі, та все ж, може, і ся крапля камінь точить. Більшість молодих інтелігентних людей сидить по великих містах, учиться і «виробляє собі світогляд» у безконечних спорах на російський лад (до білого світу, з криком до сліз), може, вони коли вивчаться, може, вироблять, врешті, той світогляд, та тільки се довга справа, надто при таких методах самоосвіти, і шкода, що багато сили іде, власне, на метод, а не на самоосвіту саму. Другі люде беруться краще до сієї справи, менше споряються, а більше учаться, а де не тямлять сами, там просять кого тямущого, щоб навчив, та чогось сей спосіб самоосвіти більше тримається на півночі, а не в нас на полудні, а наші полудневі люди навчаються його по більшій часті тоді, коли доля їх закине на північ.⁵³¹

Я не конче ідеалізую Галичину, а тільки думаю, що там все-таки легше робити тому, хто охочий до роботи, і що там видніша всяка робота, чи то особиста, чи то партійна, чи то добра, чи то лиха, і через те про неї легше судити людям і легше зважити, що до ладу робиться, а що ні. В нас же все робиться в герметично забитих скриньках, — чуєш якийсь гук, а не знаєш, до чого він, та й хто сам попаде у таку скриньку, то не дуже добре йому там буде, бо все ж і тісно, і душно, хоч, може, і скринька добра, і люди в ній не згірші. У Галичині і правданство не так шкодить, бо там його все ж зверху добре видно, а в нас так — одні точать, другі риють, треті підкопуються,

і нікому тії роботи не видно зверху як слід, поки аж кротовини не повилазять, та й тії вилазять частіше уже в Галичині а не тут...

Скажіть, будьте ласкаві, чи невже П[авли]к так зле мається? Я надіялась, що йому з виїздом зо Львова покращає, — отже, значить, ні? Се мене дуже смутить. Я давно нічого не чую про нього, так хіба стороною.

Я не дивлюсь так безнадійно на росіян та українців, як більшість старого покоління, тільки жаль, що у нас чомусь усе мусить іти таким тихим слимаковим ходом. Запевне, колись щось путнього буде і у нас, — але коли?

Чи Ви читали «Беззиглядність соціальної демократії»⁵³² в «Правді»? Лихий переклад. А що, коли б хто випустив щось на сю тему, тільки не негативне, а позитівне, от на шталт Erfurter⁵³³ Programm.¹ Слід би поглянути на справу і з иншого боку.

Ну, я знов розписалась, як завжді! краще б коротше та частіше — правда?

Бувайте здорові. Цілую Вас і всю родину. Бабушка і Олеся Вас вітають.

Ваша Леся

Як мається Зорка? Хто до кого їде, чи він до Вас, чи Ви до нього? Чи дуже розумний став Міка, «сын господина Шишманова», як назива його один молодий болгарин.

Як там випав Лідін концерт, чи «світло»? як вона «вив'язалась із свого завдання»?

Просила мене повітати Вас Галя, коли знаєте. Вона все розпитує мене про Вас. Коли б се не було пошлим словом, то можна б сказати, що вона «обожає» Вас!

¹ Ерфуртської програми (нім.).

83. До М. П. ДРАГОМАНОВА

29 серпня 1893 р. Одеса

17.VIII.1893, Одеса

Любий дядьку!

От тепер уже й я скажу, що я азіят! Ще ніколи я таким азіятом не була, як сього літа, — відай, в Гадячі вже таке азіятське повітря. Усі мене тепер лають за листи, а я вже тільки вуха прищулила, як той заяць. Якось у Гадячі не було «ні місця, ні часу» для листів. Лайте, чі ні, а я скажу, що я вам писала там один лист і писала його чотири дні, та ще він недокінчений валявся днів з п'ять, та так мені спротивився, що я взяла та й подерла його зо злости, а другого не зібралась написати. У Гадячі було якесь чудне життя, не таке, як завжді, там я зовсім сама до себе не належала, не розпоряджувала ні своїм часом, ні роботою. Раз у раз вештались у нас чужі люде, то знов ми по цілих ночах на човнах по Пслі волочились, а робота тим часом робила, що сама хотіла... От так-то бува на світі! Ваш остатній лист мене в Гадячі не застав, і я його отримала тільки 15-го тута. Хоч Ви на мене й сердитесь, а я таки проситиму, щоб Ви мені скоріш написали, так аби я Вашого листа тут отримала, я пробуду тута, може, до кінця сього місяця. І доконче пришліть мені листи Вартового та Вашу відповідь. Ще ж я проситиму, щобисьте прислали ту книжечку про релігію (от не згадаю, як зветься!), що то в формі конспекта зложена (Ви її нам колись прислали, та добрі люде здіяли), конче хотіла б я тут її мати. Все те, коли ласка, пришліть просто в Одесу, до востребованія Л. Косач.

З великою радістю написала б я оду ірландському гомрулерові,⁵³⁴ та він, здається, не любить сього розділу літератури, сподіваюсь, йому чим иншим прислужитись. От уже именно, якби я була способна на обожаніє, то звертала б його на таких людей. Він один з тих людей, на яких ніяк не міг натрапити бідолаха Діоген з своїм ліхтарем. Я маю крашу долю, чі, може, кращого ліхтаря, бо таки, хоч не часто, а все ж бачу «людей»...

Іюльської «Правди» я не бачила, але бачила її за цілий минулий рік і за сей рік до іюня, то вже її добре відаю і всього від неї сподіватися можу. На щастя, не всім вона тут очі засліпила, і єсть тут люди, — котрі розумніші, — що уважають правдян за українських клерикалів і ретроградів, себто за те, чим вони єсть в самій річі. Я боялась, що тут знайду тільки наших ворогів правдяньської барви, але виходить, що тут навіть більше приятелів, та тільки їм ще треба б учитись і думати чимало, впрочем, сподіваюсь, що вони й сами се розуміють. Сподівалась я тут на сих днях бачити одного свого і Вашого старого друга,⁵³⁵ та щось не бачу, і дуже мені се шкода, бо я таки за ним тут трохи сучила. Взагалі ж я тут не сучаю, бо я тут у свого «молодого старого» друга⁵³⁶ все одно як у рідної сестри живу. Я таки маю щастя і до молодих, і до старих друзів. Зо мною тута Олесья, вона має тут своїх молодих друзів і давно вже добивалася в Одесу. Ми сюди приїхали просто з Гадяча, спустились на Кременчук до Николаєва та й сюди морем дісталися. Мама з дітьми тепер вже дома, в Колодяжному. Ми теж звідси поїдемо просто додому. Роз'їхались ми собі на два шляхи, одні через одну холеру поїхали, другі через другу, однак всі дісталися живі й здорові, то ще й те виграли, що зовсім перестали холери боятись, побачивши її близше. Міша поїхав у третю путь, до Шури, то там і тепер сидить та, подлий, не пише мені ані слова, так що я й не знаю, що він там думає робити з собою. Але «чиє би целятки мичалі, а чиє б і мавчалі», отак і мені слід краще мовчати про листи і про недбальство в листах. Ой, моя доле! що з мене далі буде!... Тепер вже я краще ніяких милих обіцянок не буду давати, щоб потім сором не було, а постараюсь як-небудь инакше поправити свою репутацію.

Чи знаєте, дядьку, що про коломийську «Нар[одну] Волю»⁵³⁷ навіть «Варшавський Дневник»⁵³⁸ статтю помістив? Це все-таки факт цікавий. Тепер уже «очайдухам-радикалам» про-світку в «Правді» не буде. Одно мені дивно, — чим правдяне горнуть до себе своїх адептів? Чи тими загальними місцями, що виголошують кожний раз однаково в кожному номері, чи своїми труїзмами, чи, може, своєю унією в різних варіантах?

Ох, певне, мороку й туману багато ще в наших «головах слухащих»! А таки справді багато його. Коли слухаю, як тут старі люде говорять про народню просвіту, що, мовляв, «житія святих» найкраща література для народа, бо вона розвива в народі дух героїзму, то мені так і хочеться лишню свічку в хаті завітити, щоб світліше було. Хіба вони не бачать, куда сей «дух героїзму» доводить? Мальованці⁵³⁹ виходять з їхніх героїв та наповняють собою шпиталі для божевільних. Якби я могла, то я б віником вимела усе те «героїчне» сміття на смітник, там би йому лежати, а не людам голови туманити. Може, вам чудно, що такі труїзми так палко словами побиваю, але я про сі речі не можу спокійно говорити, бо мене болить, коли я про се згадую, я занадто близько бачу, як людей в тім'я б'ють героїчними книгами і як мало людей, що боряться проти сього. Погибель і нещастя наше сей героїчний напрямок в ділі народної просвіти. Треба думати, як би найкраще з ним боротись, бо вже «laissez faire, laissez passer»¹ тут ніяк не вистачить.

Однак, бувайте здорові, нема коли більш писати. Поцілуйте від мене дядину, Раду і Зорю. Простіть, вибачте і пишть скоріше.

Ваша Леся

84. До М. І. Павлика

29 серпня 1893 р. Одеса

17.VIII.1893, Одеса

Шановний пане!

Хоч Ви мені, здається, казали не писати, поки не буде від Вас звістки і нової адреси, але я, не дочекавшись того, пишу сама; сподіваюсь, що то не буде Вам надто прикро. Одно те, що я взагалі хочу до Вас обізватись і почути яку звістку від Вас самих, а не через люде, а друге знов те, що маю справу. Будьте ласкаві, пришліть мені вирізку з якої часописі або, власне,

¹ «Хай діється, як діється» (франц.).

описання про зібрання нового товариства «Народна Воля» і про справу видавництва під назвою «Поступ».⁵⁴⁰ Про сю річ я знаю тільки з російських газет та з переказів деяких людей, а хотіла б знати дещо докладніше з місцевих джерел. Сумно, що я тільки уривками довідуюсь про ваші справи, — та що ж порадиш? Оце остатніми часами я знов втрапила *courant*¹ ваших справ, але, відай, прийдеться знов відстати, — не хотіла б я сього. Добрі люде казали мені, що в Вашій часописі знов прийнята белетристіка, се мене тішить, і я починаю собі дещо думати. Тепер я літую і нічого не роблю, а восени, може, пригадаюся Вам. Що я тепер нічого не роблю, то правда, але зате маюся так добре, як і не сподівалась. Зимою я було щось пригасла, але літом я завжді оптимістка, — тепер же більш ніж коли. Я очарована звістками з Вашого краю, — ще наша доля не загинула, коли у нас такий народ е! І як се так могло скластись, що у такого народа така інтелігенція виросла нецікава (щоб не сказати гірше!), як се народовці не бачать і не знають свого народу? Що у нас інтелігенція мало знає народ, се ще не так дивно, бо у нас прилюдности жадної нема, а в Вас і преса, і віча, і відозви — «хто має вуха слухати, хай слуха». Коли б у нас третя частина тієї прилюдности, що у Вас, то я певна, що знайшлося би одразу в сто разів більше людей тямущих, ніж у вас тепер е. Вам, може, цікаво буде довідатись, що навіть відома Вам стаття в енциклопедичному словарі⁵⁴¹ все-таки робить велике враження на свіжих безсторонних людей і викликає симпатію до вашої справи, хоч і як поганенько зложена та стаття. Мені здається, що і в вас, і в нас настають якісь кращі часи, і, може, нам не сором буде колись згадати той час, в який нам судилося жити. Ви знаєте — я не такої натури, щоб отак ні з доброго дива веселі речі провадити, а тепер я наче трохи натуру відмінила. За се найбільш кажу спасибі одній щирій, вічно молодій людині,⁵⁴² багато нового вона мені дала.

Чула я, що тепер Ви маєтесь краще, ніж перше у Львові. Хотіла б се почути від Вас самих. Зробіте мені велику приемність,

¹ У курс (франц.).

коли відпишете зараз на сей лист, щоб я отримала відповідь ще тут. Пишіть просто: Одесса, до востребования Л. У. І, на ласку Божу, не забудьте прислати те, що прошу. Бувайте здорові, міцно стискаю Вашу руку!

Завжди прихильна до Вас Л. У.

85. До О. С. МАКОВЕЯ

14 вересня 1893 р. Колодяжне

Високоповажаний пане!

Ми таки одно одному не наприкрємось листуванням! Не мало часу минуло, поки Ви мені написали, а я Вам аж за два місяці зібралась відповісти. Ваш лист, бачте, пролежав тут чимало, ждучи мене, бо я ціле літо не була вдома, а їздила по всій Україні, так що мене й з листом часом не легко було вловити. Оце днів три як я повернула додому та от взялась налажувати свою кореспонденцію, що прийшла була влітку до розпачливого стану. Отож, як бачте, літала я не так по країні фантазії крилатою думкою, як по степах та по водах паровозами та пароходами. Однак і комарів, і критик, і сперечок мала навколо себе багато. У нас на Україні аби хіть, а сперечатись завжди є з ким. Тим-то, може, я тепер і не буду надто завзято сперечатися з Вами. Та все ж таки скажу, що я стою при своїм у справі «виставляння особи автора на позорище». Тут, може, говорить більш почуття, ніж теоретичний розум, але ж тим міцніше переконання, чим більше воно залежить від почуття. Я все-таки думаю, що всяка людина має право боронити свою душу й серце, щоб не вривалися туди силоміць чужі люде, немов у свою хату, принаймі поки живе господар тієї хати. Може, кому й гарною здається та хата зверху, але ж то ще не дає права споглядачеві вриватись до хати в середину і цінувати та оглядати все, що в ній є, без дозволу господаря. Нехай уже як господар умре і хата його піде на громадську власність, тоді уже нехай йдуть і цінують все, що від нього зосталось, бо мертвий не встане боронити скарбів своїх.

Що ж до мене власне, то я ж не так знаменита, як Байрон та інші боги літератури, отже, для мене не приклад все те, що

Ви говорите про них. Якби так кожного, хто напише книжечку гладких віршів та обійдеться там без брехні, зараз виставляли «на позорище», то вже хто його зна, чи не було б то чимсь на шталт інквізиції літературної. Я певна, що тоді ніхто не писав би віршів по «щирости», бо прийшлося би пам'ятати щохвилини про суворий «аналіз психологічний» неблаганної критики. А вже з такою думкою писати, то все одно, що з камінем на ший через річку плисти.

Маю в Бога надію, що я ще не зараз Байроном стану і ніхто не прийде видирати у мене силоміць біографічних матерьялів, отже, можу цілком заспокоїтись і не нудити Вас зайвою обороною своїх «прав людських».

А як Ви думаєте, чи завжди можна на підставі біографії провірити, чи вірш написаний щиро, чи ні? Я от думаю, що не завжди. Бо часто вірш ліричний залежить від настрою, а чим же провірити, чи був у автора певний настрій, чи ні?

Щодо песімізму, то се не від себе залежить, — навмисне годі бути оптимістом.

Казала, що не сперечатимусь, та от не дотримала слова. А воно б і не слід сперечатись, бо ще розсержу Вас, і буде то зовсім погано, тим що я якраз повинна просити Вас зробити мені ласку велику і допомогти мені у моїх деяких справах. Я знаю, що не годиться так користуватись Вашою гречністю, що се виходить, «коли мед, то й ложкою», але я не маю до кого вдатись і сподіваюсь, що ви мені вибачите мою напасність. Будьте ласкаві, довідайтесь у друкарні Тов[ариства] им. Шевч[енка], де мої книжки («На крилах пісень» і «Переклади з Гейне») і в яку книгарню можна їх помістити. Я писала об тім до п. Беднарського,⁵⁴³ але він послав свого листа чогось у Лубни, пішов той лист і два примірники «На крилах пісень» через Ромни, Рівне, Луцьк, книжки дорогою пропали, а лист прийшов дуже пізно. В листі стояло, що «Просвіта»⁵⁴⁴ моїх книжок не приймає на продаж, а що хутко відкриється нова книгарня, то туди треба з ними подаватись. Не знаю досі, чи одкрита тая книгарня, як не знаю, чому «Просвіта» не прийма книжок, — адже вони не були признані за нікчемні народовськими органами? Може,

треба кого просити, щоб їх прийняли у «Просвіту»? У нас то не вважається за гречність, коли книгарня бере книжки на комісію, але, може, у вас то инакше уважається. Я б запитала про сеє все Беднарського та боюсь, що як він знов пошле відповідь у Ромни, то довга справа буде. Порадьте, на Бога Святого, що мені робити, аби не дати мишам на поталу своєї і чужої праці. Коли вже Ви схочете «довершити меру човеколюбія» Вашого, то, може, Ви згодитесь вволити ще одну мою просьбу. Підіть, будьте ласкаві, до пані Франкової, і візьміть у неї мое оповідання під назвою «Жаль», та віддайте його до «Зорі», і запитайте, чи прийме вона його до друку, а коли прийме, то як хутко може воно бути надрукованим. Згляньтесь над долею сього нещасного оповідання, що вже третій рік світа сонця не бачить, лежачи у схові в господі пані Франкової, визвольте його з темниці. Я Вам за те вельми вдячна буду. Кажіть мені за все оце зробити для Вас що-небудь тут, на Україні, а я з великою втіхою постараюся. З поводу сієї повісти «Жаль» розкажу Вам, яку вона критику викликала на себе, ще не будши в друку. Павлик радив мені знищити сю повість, бо вона, мовляв він, не придасть нічого до моєї слави, а ще, може, й пошкодить; Франко ж казав, що се найкраща моя річ і що гріх було б не пустити її в світ. От тут і слухай кого хоч!... А кого б Ви послушали?

Простіть, коли завдала Вам заходу з своїми просьбами. Колись побачимось, — може, на той рік, — то я Вас краще перепрошу й подякую.

Бувайте здорові.

З поважанням Л. Косач

86. До родини Драгоманових

Перша пол. жовтня 1893 р. Колодяжне

Дорога моя родино!

От уже другий лист пишу я Вам зовсім неподобний. Хотіла оце написати як-небудь путніше, та мама каже, що в Царевброд⁵⁴⁵ не варт «настоящого» листу посилать,⁵⁴⁶ бо однак навряд, щоб він дійшов до рук. Напишу вже в Софію инакше, а се так, щоб

Ви не думали, ніби я лінуюся. Я хочу здійняти з себе ганебну назву азійтки, яку заслужила собі літом від Вас.

Ми з Олесею оце ладимося до Київа рушати, провадити далі свою науку. Коли я вже сеї зими не вивчуся по-англійськи, то вже ніколи хіба не вивчуся. Жити будемо, певне, у Людї Старицької, вона мене давно до себе закликає, бо ми з нею по-товариськи тримаємось. Їхати думаємо в початку октябрю, — вже і так запізналися, за різними роз'їздами. Міша і Шура вже виїхали від нас, досі вони вже в хуторі, звідти Міша поїде просто в Дерпт. Не знаю, чи буде Шура зимою в Київі жити, — вона то дуже хоче, але А[нна] И[ванівна] виставля супротивні доводи і хоче зостатись в хуторі. Якщо зостануться справді в хуторі, то буде се погано, бо у них у хуторі не то що Halbasien, а просто Asien щодо всякого комфорту і товариства. Ще побачим, як там буде. Писатиму хутко, таки справді. Бувайте здорові! цілую Вас усіх.

Ваша Леся

87. До О. С. МАКОВЕЯ

7 жовтня 1893 р. Колодяжне

Колодяжне, 25.IX.1893

Високоповажаний пане!

Деякі пильні справи одібрали мені можливість відписати Вам хутко на Ваш лист. Я знову на тиждень виїздила з дому,⁵⁴⁷ а лист Ваш тим часом лежав. Потім прийшлося довгенько пошукати, поки знайшла я той «Жаль», він був засунутий між стародавні папери. Кінчик сей посилаю тепер. Я не знаю, чому Ви пишете, що пошлете «Жаль»? Чи то його треба відсилати до Станіслава?⁵⁴⁸ Якщо так, то Ви не відсилайте, а тільки будьте ласкаві занести до львівської редакції (десь же вона там мусить бути), а вже нехай звідти пересилає той, до кого ті справи належать. Попросіть тільки в редакції, щоб мені дали відповідь, напр[иклад], в переписці редакції, чи буде се оповідання прийняте і коли може воно бути надруковане. Може бути, що

Йому прийшлося би в «Зорі» чекати своєї черги ще років зо три, в такому разі я б воліла вже дати йому яке інше призначення.

Дуже дякую за всі клопоти, яких Ви набралися, певне, за-
для мене. Відомостями за мої книжки я дуже задоволена і тим
часом не думаю нічого нового з ними починати. Двох примір-
ників «На крилах пісень» я не отримала, і якщо вони були по-
слані під опаскою, то се річ зовсім натуральна, що вони пропа-
ли. Під опаскою до нас не доходить ніяка українська книжка,
видана в Галичині, окрім офіційально дозволених цензурою,
моя ж книжка до таких не належить.

Я думаю, що Ви повірите мені, коли скажу, що тепер — по
трьох чи чотирьох роках — я инакше б написала свій «Жаль»,
але ж поправляти давно написану і скінчену річ дуже трудно,
бо вже ніяк не можна погодити тодішньої течії думки з тепе-
решньою. Через те я викидаю геть ті речі, які здаються мені
ні до чого, а які ще до чого-небудь судні, ті друкую, поправив-
ши хіба стіль і мову. Я признаю, що в «Жалю» багато є недо-
тепного і «зеленого», але поправити не можу, раз через те, що
не маю оповідання в руках, а друге через висше наведену при-
чину. Мені дуже подобається вираз Віктора Гюго «*Corriger un
oeuvre par un autre*»,¹ отже, може, колись напишу щось кращо-
го, ніж «Жаль», і тим його поправляю. Я думаю, що то нічого
не шкодить, коли галичане побачать в моєму оповіданні да-
лекий для себе світ — чим більше світа побачити, тим краще.

Ви мені радите не вірити критикам, але я таки часто їм вірю
(хоч не всім і не у всьому), і то мені приносить багато корис-
ти. Я надзвичайне привчила себе вислухувати різні критичні
відозви і знаю, як багато значить, коли хто впору пробере доб-
ре за недотепний твір. Холодна вода часом дуже корисна буває,
хоч і не дуже приємна. Зате, коли хочете знати, я сама в ролі
критика буваю досить сувора, — мої товариші се добре зна-
ють, — і не жалую ні брата, ні друга. Що то буде, як Ви мені
колись попадете в руки?.. Либонь, Ви такого звороту не спо-
дівались? От видайте книжку на пробу, то побачите, може ж,
з мене і не злий критик.

¹ «Виправляти один твір іншим» (франц.).

Спасибі за новини, хоч деякі з них мені вже відомі раніше. Про партії галицькі часто приходиться сказати, що вони всі одна одної краще щодо полемічних звичаїв. Проте, на мою думку, радикали роблять більш позитивної роботи в народі і ближше стоять до його потреб. А що в них часто літературна війна доходить до каннібальства, се правда. Бувши у Львові, я казала про се декому з радикалів, — мені відповідали, що інакше не можна, — *à la guerre comme à la guerre...*^I Але, очевидно, я не маю «політичного темпераменту», бо ніяк не можу зрозуміти конечности такої тактики військової. Хотіла б я бачити тепер кого з Галичини, щоб розпитати як слід про всі справи, бо з листів не можна робити *revues politiques et littéraires*.^{II}

Однак, що тільки схочете і зможете, пишіть мені. Ви кажете, що маєте багато про що написати мені, — рада прочитати! Що то за популярна часопись, в якій Ви сотрудником?⁵⁴⁹ А що, — не збіраєтесь Ви на Україну? Я думаю, що коли б Ви їхали сами, а не в товаристві, як перше хотіли, то се було б безпечно.

Бувайте здорові!

Л. Косач

88. До М. П. ДРАГОМАНОВА

15 жовтня 1893 р. Колодяжне

3.Х. 1893, Колодяжне

Любий дядьку! як Ви мене зв'ялили, як Ви мене вразили своїм остатнім листом! І де Ви їх берете, такі вразливі слова? Отже, щоб Ви знали, то на сей раз ми зовсім-зовсім не заслужили такої догани від Вас. Не знаю, що сталося з нашим листом, що Ви його не отримали в Відні,⁵⁵⁰ — ми, здається, його послали завчасу. Писали ми ще й в Царєброд, та вже щоб той лист дійшов — надія мала! Де ж, коли в європейському Відні листи пропадають, то в Царєброді і Бог велів. Кара Божа з тими листами, та й годі! Того листа, щосьте писали в Одесу, я не отримала. Поки сама була там, ходила до остатнього дня на почту,

^I На війні як на війні (франц.).

^{II} Політичних і літературних оглядів (франц.).

але сподіваного листа не було; виїзджаючи, просила я товаришку свою довідуватись про нього і, як прийде, мені переслати сюда, але от нема й досі, а до того ж і товаришка не пише, то я й не знаю, чи лист той пропав, чи він де є. Та се вже коли люде дуже роз'їздяться, то з листами завжді виходять неподобні річі. Мені моє літне циганське життя завжді коштує скілька листів річно, — що тут порадиш?

Ну, що ж тепер писати, звідки починати? Коли Ви не отримали наших листів, то, значить, не знаєте і про те, що наш Міша вже оженився. Весілля його було 12-го сент[ября] у Києві. Я, папа та Олеся були при шлюбі, а потім ми забрали наших молодих і поїхали до нас того ж таки дня. Але вони пробули у нас дуже недовго, бо Міші треба було спішитись до Дорпату,⁵⁵¹ тепер він вже в Дорпаті,¹ а він ще конче хотів відпровадити Шуру до її дому. Отже, мусіли вони летіти скрізь і мчати «на всіх парах». Такий летющий і мчаший настрій відбився й на нас, принаймі на мені, і досі все здається, що треба кудись бігти і щось моторити скоріш, скоріш... У нас із Шурою всі розмови починались зо слов: «Ну, так ходім»... Я могла б, правда, говорити: «Ну, так їдьмо»... именно вже «їдьмо!». Ціле літо я куди-небудь їду. От на сім тижні знов їду в Київ,⁵⁵² але вже на сьому буде кінець до якого часу, бо буду там сидіти цілу зиму. Будем ми там удвох з Олесею дальшої науки здобувати та в Києві Парнас основувати при помочі «Плеяди», в якій, сподіваюсь, вдасться мені деякі реформи провести. Надіюсь, що з Києва мені видніший буде і «Хлібороб», і «Поступ», бо звідси вони мені зовсім не видні, і я почала губити їх з ока. Листування моє з освіченими людьми за кордоном обірвалось⁵⁵³ не по моїй вині, і я не мала ніякого способу подати їм признак життя від себе. Пробувала обзиватись з південного краю, але щось ніякого відгуку на свій голос не почула, так «гласом вопіючого в пустині» зосталась, як і перше. Через що так вийшло — не знаю. Пишу Вам се для того, щоб Ви не думали, ніби

¹ А Шура в хуторі з Анною Ів[анівною]. Може, зимою вони житимуть в Києві, але се не напевне, я ще не знаю, як буде. — Л. У.

і я збираюся спати. Я зовсім не такої сонної натури, сподіваюсь, Ви в сьому колісь допевнитесь власними очима, бо якщо мені миш голови не одкусить, то я таки буду на той рік за морем. Ви можете сказати, що чуєте се вже не перший рік, але ж, бачите, рік до року не однаковий. Нехай там я і азіятка, і сяка, й така, а все-таки Ви можете мені вірити. «Veder Napoli e poi morire»?¹ Кажуть люде, ну, і я кажу те саме, тільки не про Неаполь. Можете мене взивати азіятом, скільки вгодно, а все-таки се правда.

Знаєте, щод мені не дає далі писати до Вас? — півні прокляті! Співають та й співають без пуття й без міри! Не знаю, которі то вже, либонь, треті, чи що; — ось Вам доказ, що я не сонної вдачі.

Посилаю Вам врешті шотландську легенду, а Ви далі робіть з нею, що хочте, по її заслугі, — чи в «Дзвінок» посилайте, чи до кошика кидайте. Тільки прошу, напишіть, яка їй від Вас резолюція вийде, бо все-таки «за своєю дитиною серце болить»... А може, в ній треба буде що поправити, то поправте, коли ж не схочете сами, — напишіть мені, а я вже хутко поправки пришлю (се пишеться в надії, що не один же на світі шлях — до кошика)!

Бувайте здорові!... (ах, тиї півні!). Дядину, Раду і Ліду з Мікою міцно цілую. Щиро вітаю Ив[ана] Дм[итровича], — що се він нам давно не пише?

Ну, коли ж Ви здіймете з мене ганебну назву азіята, вона мені душу гнітить.

Ще раз бувайте здорові!

Ваша Леся

89. До Є. І. Драгоманової

16–22 жовтня 1893 р. Колодажне

Милая бабушка!

Ви, я знаю, дуже сердитесь на нас усіх, що ми Вам не пишемо. Та ми всі як почнем одно одно ждати, то багато часу пройде. Я вже було Вам одно письмо написала, та поки зібрались

¹ «Побачити Неаполь, і можна вмерти» (італ.).

одправить, то воно й загубилось, — тоді у нас такий шарварок був, що трудно згадати, де що могло подітись. Ну, та все одно, то вже давня справа.

З маминого листу Ви, певне, знаєте, що Миша і Шура були у нас⁵⁵⁴ і що вже поїхали давно, тепер Міша, певне, вже в Дерпті, ми ждемо від нього звістки, що він повинен був послати, приїхавши в Дерпт. Цілий рік ми все то звісток ждем одно від другого, то їхати збираємось, то вже їдемо. От і тепер ми з Лілею збираємось на тім тижні в Київ їхати. Ліля буде там учитись — до неї будуть ходити учителя. Я думаю теж учитись рисовання і англійської мови. Окрім того, мама уважає, що мені слід цю зиму пожити у великому городі, а не в селі. З Київа я Вам напишу, як там нам поведеться і як ми устроїмось. Анна Ивановна і Шура, може, теж будуть жити в Києві, але ми не будем з ними на одній квартирі, бо вони хочуть наймать квартиру на цілий рік, а нам се невігодно, бо ми все одно більш як місяців сім не будемо в Києві, на літо поїдемо додому, а, може, потім і до Вас. Дуже б я хотіла поїхати весною до дяді Міші, та не знаю, чи вдасться, — все-таки дорого стоїть поїхати за границю. А вже мені так сього хочеться, що й розказати не можна. Але то ще далекі справи, хто куди літом поїде, ще побачим, як буде.

Ви, бабушка, не сердіться на нас і пишіть нам скоріше, як Ви там маєтесь, а ми вже не будем так довго збиратись писати до Вас. Як там у Вас, чи вже ніде не чути холери? у нас у селі нема її, та й в городі вже кончилася. Може, вона кончиться ще й до морозів. А морози, певно, не скоро будуть, бо тепер погода стоїть ясна та тепла, як літом. Напишіть, бабушка, що там у Вас у Гадячі нового. Чому Ви не написали, чи був в августі той спектакль, що Рудченкови⁵⁵⁵ тоді збирались ставити? Кланяйтесь, будьте ласкаві, од мене Стояновим, Машицьким і Антоніні Семеновні.⁵⁵⁶ Бувайте здорові, цілую вас міцно і ще раз прошу, не гнівайтесь на мене.

Ваша внучка Леся

90. До І. Я. Франка

23 жовтня 1893 р. Колодяжне

11.Х. 1893, Колодяжне

Високоповажний пане!

Дуже я рада, що довідалася з Вашого листа до мами моєї Вашої адреси, а то не знала, як до Вас дістатися з листом. Адже я досі навіть не подякувала Вам за ту працю, якої Ви не побоялись, видаючи мою книжку. Дякую Вам тим часом тільки добрим щирим словом, а надалі постараюсь віддячитись і ділом.

З Вашого листа до мами (мама отримала Ваш лист якраз перед виїздом) я знаю, що Ви маєте видавати новий журнал⁵⁵⁷ і бажаєте від мене деяких матеріалів. З великого охотою послала б я Вам їх тепер, але вони ще потребують хоч якого-небудь впорядкування, або хоч переписки, а я тепер зовсім не маю часу на таку роботу, бо, власне, вибіраюся в дорогу, — днів за два, за три маю виїхати до Києва, як тільки повернеться мама з Києва, де й пробуду цілу зиму. Оселившись в Києві, я зараз візьмуся до впорядкування жаданих Вами матеріалів. Притім маю такий замір: при моїх купальських піснях⁵⁵⁸ (і інших обрядових) маю записані мотиви, отже, хотіла б просити п. Лисенка проредагувати мені ті мотиви, а може, й написати до того яку розправу, — здається, він навіть зібрався щось подібного писати. Не знаю, чи влад Вам така робота? Я, бачте, думаю, що пісня без мотива тільки наполовину жива. При друкуванні тут не буде великої невігоди, бо ноти будуть в одну стрічку, самий мотив без гармонізації (вона ж бо до етнографії не належить), і се може кожний літограф справити таку роботу. Врешті, коли для Вас мотиви зайві, то я можу прислати самий текст пісень, тільки хотіла б знати, якої правописи хочете Ви триматись при записах етнографічних, — так званої фонетики, чи т[ак] зв[аної] правописі радикальної (йотованої)? бо у мене записані пісні і так, і так, наполовину. Описання хати волинської (а власне, поліської нашої) я Вам хутко пришлю.

Щодо якого оповідання або віршів, то сього не можу Вам тепер обіцяти, бо готового нічого не маю такого, щоб придалось до Вашого журналу, а писати вмисне ніколи, бо я зайнята тепер одним більшим оповіданням,⁵⁵⁹ мушу його хутко скінчити, бо воно призначене до одного збірника, що хутко має друкуватись. Маю тільки деякі віршовані переклади, між іншими переспіви гімнів з Рігведи,⁵⁶⁰ якби Вам що з того придалось, то можу прислати. Майте певність, що я, чим зможу, буду Вам допомагати і в Києві шукатиму Вам співробітників між своїм товариством.

Бувайте здорові! передайте моє вітання Ользі Федоровні, — бажаю їй доброго здоров'я!

Л. Косач

P. S. Мама запевне писатиме Вам, як повернеться додому, перед виїздом їй дуже не було часу.

91. До родини Драгоманових

30 жовтня 1893 р. Київ

18.Х. 1893, Київ

Стрілецький переулоч, №9⁵⁶¹
(писати прошу на мое ймення).

Люба родинно! От врешті ми таки вибралися в Київ і поселилися на своїй давній вулиці — Стрілецькій. Маємо дуже гарненькі дві хатки і живемо з комфортом, на який я, признаться, не сподівалась. Олесья моя почала вже вчитись (вона, батче, тепер моя *par excellence*),¹ оце сидить і строчить різні конспекти. Вчиться вона тепер німецької і французької мови, географії, зоології, ботаніки, історії і математики, а з Нового року буде більше вчитись, коли справлятиметься добре. Я вчитимусь англійської мови і ходитиму на публічні лекції, що тепер читаються в університеті. Не знаю ще, як піде мое життя в Києві (я позавчора приїхала тільки), — постараюсь, щоб не було

¹ Переважно (франц.).

воно дуже «рассеянным», але не хочу теж і шкаралупником бути. Початок був зроблений в антишкаралупницькому напрямку, і діло все в тім, щоб не перейти міри.

Мама їздила раніше нас в Київ, щоб нам все влагодити, і бачилася з Клісурським,⁵⁶² отже, він віддав їй Лідіну посылку. Велике спасибі Ліді за її гарні і цікаві дарунки. Тільки тепер я повірила, що оті чудові філігранні покраси робляться именно в Болгарії, а то я все думала, чи не купили Ви у Відні тих браслетів, що є у Шури і Галі. В житті своєму я не бачила такого хорошого полотна болгарського, як те, що Ліда прислала, хоч взагалі бачила його дуже багато різного. Археологічного браслета мама хоче віддати Міші, бо він щось до дівочих рук ніяк не пристає. Звідки вона, ся стародавня наручниця? Хвартушки віддані Оксані і Дорі, а полотно мені, Оксані й Олесі, шпилька Олесі, а брошка мамі. От і поділились!

Чи отримав дядько мого довгого листа? А його лист в Одесі пропав, я маю причини думати, що я вже його не побачу, того листа, — а шкода! «Напишіть, будьте ласкаві, другий такий самий», — скажу я, як один галицький кореспондент. З приводу галицьких кореспондентів я згадала Франка і його новий журнал. Що думає дядько про сей журнал і чи думає його підтримувати? Я хочу туди послати свої обрядові пісні, але сировиною, бо зробити з них яку розправу нема в мене хисту.

Коли б мені Ліда прислала свої легенди болгарські,⁵⁶³ я була б дуже рада тому.

Коли отримаю від вас листа, то писатиму більше, а тепер годі, бо я ще й втомлена дуже тепер, — все-таки приходилось бігати за справунками різними, а мені біганина дарма не дається. Бувайте здорові. Цілую вас всіх і вітаю щиро.

Ваша Леся

92. До О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

4 листопада 1893 р. Київ

24. Субота

Люба мамочко!

Ми вже отримали обидва твої листи, а ти вже, певне, отримала наші. Прости, що я написала тобі другого листа не так хутко, як би слід було, але ж поки не поприходили Пуцові учителі і не набралось ніяких фактів, я не могла писати, бо знаю, що ти терпіть не можеш «ліричних» листів, безфактовних. Ну, приходять уже всі Пуцові професори, і Пуц вчиться дуже ретельно, не забуваючи при тім і моїх уроків: історії та німецької мови. Старається таки! Так він настроїв себе на учений лад, що навіть намагається йти зо мною сьогодні на публічну лекцію хімії в університет, ну, що ж, нехай іде, нехай привчається до лекцій університетських. Намагався він двічі, щоб іти в театр, але я не пішла, — рано ще, нехай колись потім, та й не за тим ми сюди приїхали, щоб гроші на театри розпускати. По гостях не ходимо, — були тільки ото в початку тижня у Лисенків та у Борецьких,⁵⁶⁴ а більш нігде удвох не були. На «Літ[ературу]»,⁵⁶⁵ як я вже писала, ходила я сама. Там було багато людей (до 20-ти), обговорювали modus діяльності на сей рік, визначили роботу для популярної літерат[ури] тощо, — врешті, я тобі розкажу, як приїдеш. Читав Кононенко⁵⁶⁶ довгу повість, шкода тільки, що вона скучна і тенденційна до остатньої крайности (à la Чайченко!) і до збірника йти не може. Старицький читав вірші Стешенка (посвята Людї!), вони дуже ліричні, але мені здаються надто риторичними, хоч і красивими, — деякі образи неясні і нелогічні, як то у нього часто. Читано теж Стеш[енка] переклади з Беранже, — гладко і гарненько написані, але не знаю, наскільки близькі, бо з французьким оригіналом їх не звіяряли. Стеш[енко] нікого не хоче приймати до себе у спілники при перекладі, і се велика його помилка, бо йому, більш ніж кому, потрібна щира і детальна критика і поміч, а сього ціла громада не може дати так, як одна заінтересована

в ділі людина. Приходив до мене Слав[инський] і приніс «Атта Троля» — оце почну переписувати. Думаю, що до Нового року виготовимо книжку. Думаю припосудити Спіліотті⁵⁶⁷ до Мюссе і Гюго — він уже взяв у мене Мюссе, казав, що спробує щонебудь перекласти, — побачимо!

Ну, однак я все про возвищенні речі, а ти, певне, вже сердишся, що я не одмовляю на твої питання. З пальтом я ще пожду, може, до твого приїзду, бо мені в моєму не холодно тепер, та й не хожу я багато по дворі. Хусточку виправлю від Стар[ицьких], я думала, що Людя і Стеш[енко] мені її принесуть, — вони мали вчора увечері бути у мене, та чомусь не були, може, завтра придуть, то й принесуть. До «голоти» й до Науменка,⁵⁶⁸ може, піду завтра, а, може, й ні, скоріш, що ні, бо я не знаю, від чого се залежить, тільки мене тепер ніяк не бере охота бігати по Києві, і я стараюсь не ходити нікуди, хоч все-таки приходиться ходити то на Крещатік, то в бібліотеку тощо мало не щодня.

Мик[ола] Вас[ильович] обіцяв мені допомогти⁵⁶⁹ владнати справу, — як саме, розкажу тобі, коли побачимось.

Репутація учаснихся так встановилась за нами, що коли прийшов Слав[инський] з «Атта Тр[олем]», то Варвара прийняла його за мого учителя і досі в сьому певна.

Учителям я гроші поплатила, і вони, здається, з того довольні. «Варвара калужская» з нами дуже добре управляється, варить добре і на вечерю завжді зоставляє, не робить нам жадних прикrostів і шорсткостів, як то часто роблять міські служниці з дуже молодими господинями. Варвара⁵⁷⁰ була днів три слаба, але тепер вже зовсім одужала, була у неї якась нестравність, усилена ще якимись торішніми холерними каплями, що їй дала з ласки своєї пані Барська,⁵⁷¹ ті каплі так застромили Варварі живіт, що прийшлося лікаря кликати, бо у неї був жар великий і рвоти раз по раз. Ну, та тепер вона вже знов ходить на базар (а то ходила її сестра) і знов сміється своїм оптимістичним сміхом. Дивлячись на неї, я ще більш прихожу до переконання, що оптимізм і песімізм залежать найбільш від темпераменту, бо, напр[иклад], Варварі (коли знати її

біографію) зовсім нічого так постійно сіяти... Як мені досадно, що тобі Борецький написав того листа! От уже непрошене усердіє! Він би подумав хоч те, що живе ж його сім'я з ним цілий вік і досі ще вся жива. Ми з Пуцом жадних бацил не боїмось і були б дуже недовольні зміняти ради сього домівку, як радить Борецький. Одеколону і духів можна однак купити, — «се не вадить», каже Пуцик. Пуц поводитьсь поважно і справно, — я починаю думати, що з нього вийде колись порядна студентка. Ах, мамочко, — «gdubym miała dwanaście córek!»...^I Але, слава Богу, у мене не буде ні одної. Тим часом викеровую сама себе коли не на професора, то на «світлого підпірника нашої літератури», читаю *des bons auteurs*,^{II} пишу «Одинака», і набрала на себе роботи стільки, що на всю зиму стане. Один мені жаль, що я не знаю, як буде з моїми англійськими уроками! невже і тепер я не досягну свого давнього бажання?! тоді вже опускаюся на саме дно песімізму... Подла та Бялковська!..⁵⁷²

Заходила до нас Ольга Ант[онівна]⁵⁷³ з дітьми (на хвилинку) та Борецький сам. От і всі наші прийоми. Не думай, що ми закрутимося у «виру», я до сього не допущу, я тобі се обіцяла. Хто бачив нашу хату (Ольга Ант[онівна], Бор[ецький] і Бялковська), дуже її хвалить, видимо, вона всім подобається.

Ну, коли ж приїде до нас папа, коли ти приїдеш і з ким? Якби вже скоріше!....

Пуц завтра писатиме, сьогодні йому нема часу. Я напишу теж Уксусові і Кахоті, а тепер хай вибачать, хочу одправити скоріш листа. Цілую всіх міцно і прошу писати про все дрібно-дрібненько. Цілую тебе найбільше.

Твоя Леся

Пуц мене трошки слухається і не робить мені жадних прикrostів, як було часом дома. Видно, почуває, що «тепер же нас дві!»....

^I «Якби я мала дванадцять дочок!» (пол.).

^{II} Хороших авторів (франц.).

93. До О. С. МАКОВЕЯ

12 листопада 1893 р. Київ

31.Х. 1893, Київ

Високоповажаний пане!

Думала я над вашою заміткою в «Зорі»⁵⁷⁴ і прийшла, врешті, до того, що єдина рада в біді гал[ицьких] газет — стрейк! Не знаю, чи таку раду у вас можна подавати публічно, а то я б подала. Справді, єдиний виход такий, щоб усі газети застрейкували до того часу, поки всі псевдопередплатники не стануть передплатниками *à la lettre*.¹ Чи стане ж у гал[ицьких] журналістів солідарности та витривалости для сього, се вже я не знаю. Іншого виходу я не бачу, бо видно, що ваші передплатники дуже деморалізовані довголітнім досвідом, що можна читати газету і не платити за неї, отже, треба взятись до якого надзвичайного способу, щоб навчити їх звичаю. Щодо з'їзду літ[ераторів],⁵⁷⁵ то я тут де з ким говорила про нього; звичайне, ми б раді прибути на нього, але тепер ніхто з нас ще не може сказати напевне, чи приїде. Я думаю, що нам не можна було б виступити публічно, хоч би й за кордоном, з тими думками про укр[аїнську] літературу, її завдання і т. и., а теж і про деякі технічні справи, щодо розширення наших книжок і т. и., бо після сього можна було б вернутись не до своєї хати,⁵⁷⁶ а може, до якої зовсім іншої і не з великим комфортом уряженої. Хотілось би знати, де і в який спосіб буде уряжений сей з'їзд. Врешті, сподіваюсь, що ми змогтимем прибути, хоч і не в великому числі.

Я не зовсім розумію, що Ви хотіли сказати в своїй замітці, пишучи, що нам би треба порадитись про те, «абисьмо вже раз всі однаково писали».⁵⁷⁷ Яка то може бути така література, де б усі письменці писали однаково? Чи не краще тоді було б, якби вже був один великий письменець, з одним великим пером, з одним великим шматком паперу... Вибачайте, коли се вийшло неначе яка присмішка, — се тільки у мене такий *façon de parler*.^{II}

^I Буквально (франц.).

^{II} Манера висловлюватися (франц.).

Я б могла більше образитись за Вашу філіппіку⁵⁷⁸ проти українців взагалі і укр[аїнських] письменців зокрема, однак цього не зроблю, а тільки виражу Вам дещо з поведінки цього. Не знаю, чим се об'яснити, тільки галичани краще говорять, ніж пишуть, а українці краще пишуть, ніж говорять. Що ж до того, що часто українські сім'ї говорять по-російськи, то, здається, не так давно було, що галицькі русинські сім'ї говорили по-польськи, — якби у нашій мові були такі права в Росії, які є в Галичині, то я твердо вірю, що й ми не zostалися б позаду, а тепер нехай хто хоче кидати камінь на українців, пригноблених школою, урядом, громадськими інституціями, тільки я цього каміня не зважусь здійснити. Щоб Ви вірили в мою безсторонність, я мушу сказати, що вихована я в українській мові і щодо нашій сім'ї той камінь патріотичний все одно не долетить, хоч і буде кинутий. Жаль мені, що межі Галичиною і Україною в останні часи частіше перелітають такі камінці, ніж слова щирої поради. Ви у Вашому листі неначе зрікаєтесь українців і вважаєте їх мало не за шарлатанів, що дурять чесну громаду, виставляючи себе знавцями мови і чесними робітниками. Як хочте, а се мене прикро вразило, хоч і не особисто (в цьому прошу мені вірити). Запевне, Ви маєте право, і навіть повинні, критично дивитись на укр[аїнців], їх мову і працю, але ж через те, що якийсь недотепа всадив у свою писанину якусь «ґанджу» (не знаю, впрочім, чи не була там річ про ґанджу Андібера,⁵⁷⁹ лицаря запорозького), нема ще рації вимітати геть з Галичини усі українські писання вкупі з письменцями. Ми не винні в тому, що галичани нас так ідеалізували досі і що тепер в них наступила реакція. Однак годі про се, бо, може, Ви й сами не хотіли того сказати, до чого дійшла моя логіка, ставши на шлях, показаний Вами.

Ви запрошуєте мене до «Нар[одної] Часописі». Що Вам на се скажу? З Ваших слів про неї я не набралася великого довір'я до цього офіційного органу. Бувши у Відні, я бачила перші числа цієї часописі — вони мені не сподобались, мені здалось, що редакція грає в ляльки з народом... Врешті, я б просила прислати мені одно з останніх чисел, щоб я знала, яка вона

тепер, ся часопись, — може ж, покращала? Не бачивши, обіцяти нічого не можу, тим більше, що я тепер дуже зайнята. Коли «Нар[одна] Час[опись]» видається зовсім в напрямку «Правди», то вона, значить, не зійдеться з моїм напрямком, бо я, напр[иклад], не бачила досі можливости писати в «Правді».

Спасибі, що Ви казали мені вислати «На крилах пісень», але я їх ще не отримала. Будьте ласкаві, кажіть вислати один примірник наших перекладів з Гейне («Книга пісень») (під опаскою) на таку адресу: France. Paris. Rue Corneille 5. A monsieur Alexandre Pokrovsky.¹ Дуже буду Вам вдячна за се.

Про фольклористичне видання п. Франка⁵⁸⁰ я вже знаю з його листу і дуже рада, що у нас буде видаватись такий журнал. Постараюся допомогти йому, чим можу. Чи вийшов уже збірник пані Кобринської?⁵⁸¹ Я не знаю теперешньої адреси п[ан]і Кобр[инської], хоч і хотіла б довідатись до неї. Хотіла б я бачити її видання та не знаю, як його спровадити собі.

Бувайте здорові! Та не гордуйте так дуже українцями, бо, справді, не все те лихе, що йде від них. Вітаю Вас щиро.

Л. Косач

P. S. Моя адреса зостається та, що й перше: Ковель, Вол[инська] губ.

94. До Є. І. Драгоманової

19 листопада 1893 р. Київ

Києв. Стрелецкий переулоч, №9
7 ноября 1893 г.

Милая бабушка!

От ми вже водворились в Київі на цілу зиму. Пізенько ми вибрались, та краще пізно, ніж ніколи. Тепер учимось так завзято, щоб надолужити час. Ліля учиться з учителями і учительницями дома, а я хожу до одної англічанки⁵⁸² на уроки

¹ Франція. Париж. Вул. Корнеля, 5. Панові Олександрю Покровському (франц.).

англійської мови. Англійська мова дуже трудна, але я все-таки вивчуся, — моя учительниця каже, що у мене єсть спосібність і що я, певне, скоро виучусь. Училась би я, може, й рисувать, тільки се дорого б стоїло, а тут в Київі і так багато грошей розходиться, як не старайся дешевше прожити. Неприятно, що в Київі тепер така погана погода, — дощ, і сніг, і все разом, — бо тут не можна сидіть дома, коли дощ, і виходить тільки в добру погоду, а коли треба йти, то йди. Тільки се нічого, я все-таки довольна, що ми в Київі. Скоро до нас приїде мама в гості, так коло 15-го, а на Рожество ми вже будем сами, хіба, може, Міша з Щурою будуть з нами до того часу, тільки то ще хто його зна, як буде. Ми ж тепер живемо з Лілею удвох, мама нам наняла дуже добру квартиру, дві комнати і кухня у нас, так що всі знакомії завидують, обідаєм ми дома, у нас своя кухарка, і се дуже добре, а то по тих кухмістерських люде вічні катари наживають. У нас в квартирі єсть фортеп'яно, так що Ліля може учитись музики і я можу грать, скільки вгодно. Я навіть не надіялась, що ми так добре тут устроїмось. Ліля занімається добре, і, здається, їй не дуже трудно даються науки. Проживем, здається, зиму добре, а там літом, може, знов до вас зберемось, якщо приймете, бо ми таки Вам задали клопоту літом немало! Бувайте здорові, милая бабушка! цілую Вас і прошу, не забувайте писати нам.

Ваша внучка Леся

95. До М. П. Драгоманова

24 листопада 1893 р. Київ

Київ. Стрелецьк[кий переулк], 9

12.XI.1893

Любий дядьку!

Ваш лист до мене получений у Колодяжному, але мама мені ще не переслала його, тільки написала, що там у ньому стоїть. «Роберта Брюса» можна послати до «Хлібороба»;⁵⁸³ коли Ви думаете, що він туди годиться, то тим краще, а для «Дзвінка» я ще кінчаю іншу поему,⁵⁸⁴ — отже, і він не буде обижений.

Про лист Ваш мама вже написала в одеську поштову контору, і, може, він таки дістанеться до мене.

Випуски «La grande Encyclopédie»¹ прошу прислати мені сюди скоріше,⁵⁸⁵ я перекладатиму не гаючись.

Про літ[ературно]-етн[ографічний] журнал «Житє і Слово» я знаю і збираюсь туди дещо послати.

Одним словом, постараюсь не бити байдиків сеї зими і не мостити помосту в пеклі.⁵⁸⁶ Ох, не один там мій каменець заложений!... Спочатку, приїхавши в Київ, якось нічого не робилось, а проходив час у тій осоружній біганині на Крещатик тощо та в одпочиванні після неї. Тепер діла краще пішли. Я вже почала нарешті вчитись по-англійськи (се моє давнє бажання!), і поки що діло йде в лад, не вважаючи на собачу вимову. Проте я думаю, що нема в світі такого звука, якого б я не могла вимовити, постаравшись трошки. Тепер я ще більше допевнилась, що з книжки, без живої речі, не можна вивчитись англійської вимови, та, здається, не тільки англійської, а й ніякої. Ох, коли-то я читатиму Шекспіра в оригіналі!

Олег мій⁵⁸⁷ вчиться дуже пильно і часом стійть труда вигнати його погуляти на вулицю, а так за різними справами то вже їй ніколи ходити. Досі мені нічого не вадило те, що я ходила чимало, але оце почались то морози, то мряка, то ожеледь і мій організм пригадав, що вже зимовий сезон починається, та все-таки сей зимовий сезон почався так лагідно, що я маю добру надію на сей рік. А як же Ви маєтеся? Чи таки думаєте об Різдві до Риму їхати? Чи отримали Ви мого листа з чортами?⁵⁸⁸ Мені цікаво, чи хутко звідси доходять листи до Софії. Шкода мені, якщо пропало те, що Ви мені в Одесу посилали. Тут я бачила частину відповіді Варт[овому], відповідь ся робить на людців враження, принаймі дискусію викликає, а се добре, бо між нашим людом є чимало таких шкаралупників, що їх не хутко приймеш. Чудна людина сей Варт[овий], часом говорить, як чоловік, а часом як настоящий невіглас! сі порівняння цілої літератури з «шматом гнилої ковбаси» і т. п. — се

¹ «Великої енциклопедії» (франц.).

щось несвіцьке! Але: в відповіді є помилка при цінуванні наших патріотів-літератів; — невже Л[евицький] має більш талану, ніж К[ониський]?.. Ні, се трудно зважити.

А знаєте, в Київі якось гірше листи пишуться! Се, певно, від того, що я од Вас тут ще не мала ні одного листа. Бувайте здорові! Я і Олег «вещий!» цілуємо вас всіх і просимо не забувати нас, бо все ж таки ми тепер від роду відбились, то треба ж нас хоч листами навідувати.

Ваша Леся

96. До М. П. Косача

12 грудня 1893 р. Київ

Київ. Стрілецька, 9

30.XI.1893

Мила моя молоденька кна-кна!

Що ти про мене думаєш? Що я лиха, злопам'ятна дівчина з кришталевим серцем у грудях. Ні, вірь мені, не через злопам'ять не писала я тобі досі, а просто через те, що ніколи було великого манускріпту писати, такого, щоб загодити всі твої питання. У нас мама гостювала тижнів півтора, і за той час у нас в хаті подвійно людей було, поза хатою подвійна біганина була, а мені за столом подвійна писанина, — я виготовила «Атта Троля» до друку (переписала, виправила і т. и.), переписала твою «Хмару»,⁵⁸⁹ дещо з своїх дрібниць давніх («Метелика» тощо) до «Зорі». Окрім того, у нас була двічі «Література», велика й маленька.⁵⁹⁰ Скільки раз я ходила з мамою на Крещатік, я не знаю. Все оце одбирало час і про серйозну літопись нічого було й думать, а обмежитись пустим фельетоном не хотілось.

Однак, кажуть люде, qui s'excuse s'accuse,¹ то я краще буду що иншого писати.

Не знаю, чоґо мама писала, що тьотя Саша ображена на тебе, я з її листів сього не бачу, та й не думаю, щоб вона була

¹ Хто виправдовує себе, той звинувачує (франц.).

така формалістка, аби ображатись за неприглашеніє,⁵⁹¹ аже ж все одно вона б не приїхала, то чого ж там ломить комедію з приглашеніями. Листів прочих родичів на сю тему я не читала, але теж не думаю, щоб вони могли довго і серйозно сердитись за се, бо воно було б смішнувато. Мама тепер сама дуже вразлива, то їй здається, що і всі інші в такому ж настрою, а я думаю, що се запрошення чі незапрошення зовсім уже не такої колосальної ваги діло, щоб могло псувати відносини між доброю родиною. Шкода мені тільки тебе, що тебе от уже з рік раз у раз «дерев'яною пилою пиляють»,⁵⁹² за се я часами почувваю немов якусь уразу до мами, хоч я знаю, що вона не винувата. Що ж, коли у неї такий *façon d'aimer*,^I що вона безпощадна до того, кого любить. У мене сей *façon* зовсім инший, і якщо я кого пиляю, то хіба саму себе, та воно зате нікому не вадить. Мама, запевне не знаючи того зовсім, пиляла не раз і мене, та не то що пиляла, а в саме серце вражала, тільки, я ж кажу, тут вона вже зовсім не підозривала, що мені болить від її слів, а може, й знати сього ніколи не буде. Взагалі ж вона до нас була дуже добра тепер і все казала, що їй чогось дуже шкода нас, що ми [їй] (а надто я) нещасними здаємось. Я думаю, се того, що вона скучає за нами. Страх мені шкода, що прийшлося нам покинути маму на цілу зіму, але ж инакше не можна, бо Пуц міг би зовсім «збуяти» без науки, подобаючої віку його. Я дуже рада, що я нарешті допалася до англійської мови, — ну, вже ж і утну я колись щось із Байрона, аж чортам жарко здасться! Я занімаюся вкупі з Людею, і через те ми з нею часто бачимось, бо помагаємо одна одній зубрить французько-англійські переклади. Викладова мова у нас французька. Англічанка наша дуже цікава і красива стара леді, — «*a very lady like*»,^{II} як у них кажуть.

Учимось, отже, ми обоє з Пуцом, але, здається, не переучуємось. Ходити все-таки приходиться мало не щодня за чимнебудь.

^I Манера любити (франц.).

^{II} Справжня леді (англ.).

Уліти мої остатнього часу летом летіли, тепер трошки при- тихли, а далі знов полетять. Я скінчила «Давню казку» (поет і лицарь), прочитала її в «Плеяді» з певним тріумфом, най- більш всіх сподобалась вона паничеві Липському,⁵⁹³ се мені приємно, бо все-таки він людина, вихована на європейській лі- тературі, і патріотичної поблажливости у нього нема. «Плея- да» тепер сильно воспрянула духом і числом, збірається до- сить правильно, кожний раз є що читати; вибраний у нас ще виділ (до якого і я маю честь бути вибраною), що мусить займа- тись редагуванням брошюрок для народа. Ми уложили про- грамку книжечок по історії і розібрали вже деякі «точки про- грами», — я взяла Хмельниччину, Слав[инський] — київський княжий період від Володимира, Людя — Галицьке княжество. Коли хочеш, я пришлю тобі нашу програмку. Збірка наша ще не зовсім складена, але в ній вже багато є. Рашель прислав мені недавно своє «Сватання» в новій редакції (трохи поправ- лене), я буду читати його на «Літ[ературі]».

Слав[инського] тепер я рідше бачу, бо він все возиться з ве- черами студенськими (він же староста свого виділу) і має силу біганини на своєму обов'язку. Я бачила його два дні тому назад (не у себе), він був перше в дуже веселому настрої, але на відхо- ді був чогось такий сумний і блідий, що злякав мене і засму- тив на весь вечор.

Гейне Слав[инський] переклада потроху, обіцяє, що не за- тримає видання. Про «*Litterae virorum obscurorum*»^{I, 594} Сл[а- винський] казав, що сього самому не можна зробити, а треба вкупі.

Справа Циклопа з Орфеєм⁵⁹⁵ розійшлася, як заячий жир, і ніхто нікому нічого не доказав. Взагалі та кукльовіка^{II} процвітають, помиїв розливають по Києві немало. Не бажала б я Циклопові звертатись до мене тепер подобним способом, як колись в «Молочній пугі», бо я не ручу за себе і можу зробити який-небудь скандал, не знаю навіть, який именно. Не хочу

^I «Листи темних мужів» (лат.).

^{II} Справи Циклопа (грец.).

тобі розписувати про всяку ціклопічну капость, а її зібралось чимало, нехай колись розкажу, коли ти цікавий.

Ореста бачила скільки раз⁵⁹⁶ у Люді, а він до мене двічі заходив і не застав обидва рази вдома, я така була сердита на себе за се, що аж мене чорти брали. Нехай там буде, як хто хоче, а Орест і Пілад⁵⁹⁷ самі ліпші для мене люде з усіх молодих киян. Я не трачу надії, що Орест застане-таки мене дома колись. Він розпитувався про тебе і передавав тобі свої вітання. Я думала, що ти до нього пишеш.

Туч[апського]⁵⁹⁸ я не бачу, та його ніхто не бачитиме три місяці, бідний хлопець і на Різдво світа сонця не бачитиме, сидячи в неволі. Таки не минулось йому!.... У Києві люде живуть досить тихо, та все-таки ще курилка живий.

Пам'ятаеш, як у Діккенса дух Різдва часом сам себе гасильником накриває, коли того потребують обставини, — те саме случается і з іншими духами...

На Тарасовській я була позавчора. Голоту не всю бачила, тільки Василя та Андрія, поклон твій передала. Наталки не застала дома, а вона у мене всього раз якось була і то не надовго. Далеченько мені на Тарасовську, через те часто ніколи туди ходити. Рашевська живе нічого собі, не слабує, була у неї Вера недавно, але я її не бачила, пізно довідалась про її приїзд. Приїздив недавно Верзилов з Чернігова, він тепер уже зовсім установився на черніговському ґрунті. Був він у мене в той час, як мама була тут, зробив на маму добре враження, та він і взагалі непогане враження робить. На Різдво він знов приїде і, може, привезе яку роботу для Франкового журналу. Журнал Фр[анка] зватиметься «Жите і Слово», сировий матерьял етн[ографічний] там приймається, — я послала туди купальські пісні з мотивами, — приймається там і белетристика, і критика, я маю надію, що, може, хоч там прокинеться критика, на що-небудь похожа. З перекладів там будуть тільки вірші, здається. Мама послала туди переклади з Гюґо свої. Тут у Києві ще двоє людей береться перекладати Гюґо, отже, може, на той [рік] можна буде скласти книжечку. Але взагалі треба нагадати програму «Всесвітніх творів» і гризти нею голови людам, як колись

Катон⁵⁹⁹ гриз римлянам, — чи не взяти на себе роль Катона? тільки не ради зруйнування Картагіни, а ради відбудування її, — се ж більш почесна мета.

Микола Віт[алійович] має номерів з 12 Гейне в музиці, і все дуже гарні речі. Коли б їх можна було тут надрукувати, то була б нам реклама!.. «Тарас Бульба» все оркеструється⁶⁰⁰ ad infinitum.^I

Рашель пише мені досить часто, листи милі, але, як завжди, короткі, настроїй досить мажорний. Але до Києва їхати вона, видно, вже зовсім закинула гадку. Се страх досадно! Се просто Бог зна що! Добре було б, якби ти міг приїхати до нас на Різдво і Шуру привезти, але якщо не вправишся з екзаменами, то вже, певне, з сього нічого не буде, а ради сього все-таки екзаменами не слід ризикувати. Шкода, коли ти не приїдеш на Різдво до мене! ми б разом послухали еолову арфу перед університетом, подивились би на страшні тополі, і я б знову подумала, що мені вісімнадцять літ, що ми живемо на Тарасовській, де у мене на столику проліски стоять, у хаті рожеве світло, а в серці прівесна... Гай-гай, яка старовина!.. Знаєш що? буду-но я тут кінчати, бо щось уже дуже довго виходить. Про Колодяжне нехай тобі напише мама, *parce que je ne suis pas au courant des choses.*^{II} Про науку свою Пуц хай теж сам напише. А що лишилося ще за мною, нехай ще вдруге напишу.

Боже мій, щось же собі думав Поприщин, кажучи, що «письма пишут только аптекаря»... І коли вже від тебе до мене телефон проведуть?

Цілую тебе щиро, бувай здоров! Коли б до побачення!

Твоя Леся

До нас заїхав папа по дорозі во Мглін, сьогодні у 3-ій годині дня їде. Вернеться не раніш як за тиждень.

Кланяйся від мене Галі⁶⁰¹ і скажи, що я їй на днях писатиму. Поцілуй винозорого Юрочку.

^I До безконечності (лат.).

^{II} Тому, що я не в курсі справ (франц.).

97. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

24 грудня 1893 р. Київ

12.XII.1893

Люба мамочко!

Отримала я від тебе гроші і зараз усі віддала, доложивши ще з попередніх 5 р., так що у мене тепер єсть всього 6 р. вдома. На щоденне життя їх тим часом стане, а от учителям хутко треба платити, ну, та до того часу надішлете. Здається, нічого зайвого не купували, а так папіни гроші хутко розішлись. Врешті, ти ж знаєш, що я не розкидаю грішми як попало, навпаки, готова чого-небудь зректися, коли треба, але що ж робить, коли сама квартира, обід і учення коштують, як тобі відомо, 100 р. Пальто і блузки нам уже пошили, і злупили за Ліліну 2 р., а за мою 1,50. Хай мене Бог скарає, якщо я коли буду тут блузку заказувати, — краще сама пошю.

Сьогодні принесли перший N «Искусс[тво] и жизнь»,⁶⁰² — так собі газета, але «wie könnst' es anders sein?»¹ — пришлю її тобі. Спіл[іотті] жив і здоров, і нічого йому не бракує, інспектор кликав його по якихсь факультетських ділах. Оксана і всі Стар[ицькі] здорові, тільки сам Стар[ицький] не зовсім здоров, але се більш мнітельность, — лікарі налякали. У них, певно, тепер така мода, щоб показувати тую «щирість» перед пацієнтами. Бідного Конст[янтина] Ант[оновича] на смерть обрік⁶⁰³ д[окто]р [Ри]ндовський, одказався його корувати і сказав, що нічого з нього не буде. Шкода бідного панича! Сумна пригода теж сталася з Слав[инським],⁶⁰⁴ тобі Ліля писала про неї докладно, здається. Хто знає, може, йому спорчено лице назавжди, тепер поки що він ходить обв'язаний та забінтований. Ганебна се вийшла справа, але ганьба падає не на Слав[инського], громадська симпатія на його стороні в сій справі. Тих розбишак-студентів виключили по загальному вироку, але, чі на сьому скінчиться, невідомо.

Отакі-то справи!....

¹ «Як же може бути інакше?» (нім.).

Про літературні справи є дещо цікавого до написання, але нехай се трохи згодом напишу, бо от хутко мають до мене прийти паньство виділові, то переб'ють писання. Тут напишу тільки, що Романова⁶⁰⁵ читала нам своє нове оповідання під назвою «Акула» («акула» ся єсть деморалізована актріса, що псує життя чесним людям), оповідання се дуже гарне. Сподівана надія єсть, що Галя переїде жити сюди з Дорпату, чоловік її вже тут, я його бачила, він мені дуже сподобався.

Не знаю, які ж би тобі факти з нашого життя написати, якось трудно здумати, що, власне, може бути цікавим з тих фактів, таких відомих і звичайних для нас. Живемо ми гаразд, ніхто в нас нічого не вкрав і нічим не зобідив, люде до нас добре відносяться, лихої слави ми не набіраємось, а хіба доброї потрошку.

Прости, що мало цікавий лист, але ти знаєш, що я люблю писати листи «настояще», а тут якраз не можна так. Цілую тебе і всіх тігрів.

Твоя Леся

Не знаю, чому папа не їде. Вже 12-те — пора б!

Від Міші отримала пару листів; обіцяється на Різдво «Понеділка» написати.⁶⁰⁶

98. До О. С. МАКОВЕЯ

24 грудня 1893 р. Київ

Київ, 12.XII.1893

Шановний пане!

Хоч не маю ще відповіді на свій остатній лист до Вас, проте вдаюся знову та ще й з просьбою. Оце виготовила я до друку свій переклад «Атта Троля», що має становити половину другого випуску Гейне, та й маю друкувати його, як і перші свої книжки, у Львові. Не одважуюсь більш турбувати п. Франка просьбою помогти мені в сім ділі, бо знаю, що він і так має досить клопоту. Більше маю одваги вдатись до Вас, хоч знаю, що і Ви не багато маєте вільного часу, — Ви були такі гречні, що

дали мені дозвіл вдаватись до Вас із своїми орудками, а я осміляюсь скористати з цього дозволу. Я прошу Вас, будьте ласкаві наглянути над друком і коректою мого видання, се така страшна річ для поета — друкарські помилки! а поратувати від них хто може краще, як не поет? Від того часу, як Ви стали корегувати «Зорю», в ній стало дуже мало помилок, або, краще сказати, їх зовсім не стало. Могла б я тримати сама коректу, але через кордони та пересилки ся справа затягнулась би не менше як на цілий рік, а се час довгий. Якщо не відмовите мені допомогти в сій справі, то я не знатиму, як і дякувати Вам, але, сподіваюсь, знайду спосіб бути вдячною.

Бачила тут одного вашого краяна і чула від нього цікави для всіх нас вісті про редакції «Зорі» і «Дзвінка». ⁶⁰⁷ Тепер буде більш ніж коли залежати від нас, щоб поставити вище сі часописі, і якщо ся справа не вийде (принаймі з «Дзвінком»), то тут уже буде й нам сором. Про деталі справи Ви довідаєтесь у Львові так саме, як я тут. Багато є у нас тут літературних бажаннів і планів, але як то судить доля справдити їх?... Всі ми тут стараємось об тім, щоб жити, а не скіти, але у нас се не дуже легке завдання, я знаю се не гірш, ніж хто инший. Але, проте, — жиймо!

Цікава, як здається Вам мій переклад «Атта Троля», я старалась, як могла, щоб він вийшов не поганий, бо сю поему я дуже люблю. Я перекладала її з правдивою втіхою, не знаю, чи одбилось се на вартості перекладу.

Ви вже завертаєте назад Ваші запросини до «Нар[одної] Час[описі]», ну, то й слава Богу, не буде між нами ніякої неприємности, коли я скажу, що не хотіла б я писати в сій часописі. Коли отримаю листа від Вас, напишу, може, й сама щось цікавішого. А тепер поздоровляю Вас з близькими святками і бажаю Вам щастя, здоров'я та оптимізму (з ним і само щастя мусить прийти).

Бувайте здорові!

Леся Українка

99. До О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

25 грудня 1893 р. Київ

13.XII.1893

Люба мамочко!

Запізнився лист на пошту, і я не одправила його вчора, але, може, то й краще, бо тепер треба ще написати про одну нову справу. Діло в тім, що я вчора довідалась, що з Нового року редакція «Дзвінка» перейде на більшу половину в наші руки, себто що українські твори будуть редагуватись у Києві у маленькій «Літ[ературі]». Отже, й надсилати всі укр[аїнські] твори треба тепер на мою або на Людїну адресу, ми ж і маємо запрошувати співробітників і переписуватись з ними. Наші просили мене, щоб я написала тобі про се, і попросили твоєї помочі й праці. Я думаю, що тепер ти схочеш більше до «Дзвінка» писати, бо, сподіваюсь, у нас не буде того, щоб маринувати добрі праці по три роки, а всяку негідь друкувати. Ми б дуже були раді, якби ти написала що-небудь для першого числа (новорічне або так яке оповіданнячко), може, воно б ще поспіло сюди до неділі, бо в неділю число вже повинно бути зовсім складене і впорядковане, щоб встигло бути надрукованим в час, вчора ми вже зложили його наполовину. Якби ти теж виправила як-небудь від лисів «Увінчаного Співця»,⁶⁰⁸ ми б його напевне надрукували. Славно було б, якби видати премією «Русалку» (твою оперетку) з музикою та ще подати що-небудь для куклячого театру з об'ясненням, як устроювати куклячий театр. Ліля просить, щоб ти прислала сюди її переклади з Діккенса, — вони лежать в новому домі, в письменному століку, в правій великій шуфляді, — то ти, будь ласкава, виправ їх і вишли поштою або передай через Мішу, коли він їхатиме до Києва. Я думаю, що казки Дікк[енса] прийдеться скоротити трохи, то назнач ті місця, які ти уважаєш не конче потрібними. Ми тепер не будемо стояти на тім, щоб непременно кожне оповідання поміщалось в одному числі, навпаки, добре було б, якби хто написав довгу повість історичну і другу з сучасного

життя. «Дзвінок» виходитиме в подвійному об'ємі. «Дзвінок» буде розщитаний на дітей від 7-ми до 15-ти літ, бо для дуже малих все одно ніхто не вмів писати, а вони все одно не вміють читати. У мене просять «Роберта Брюса», неважаючи на те, що він буде друкуватись у «Хліб[оробі]», по тій причині, що сі дві газети виходять для різної публіки, — ті, що читають «Дзвінок», не читають «Хліб[ороба]», і навпаки.

Ах, як би я хотіла, щоб «Дзвінок» став у наших руках кращим і цікавішим, ніж він був в остатніх числах.

Бувай здорова і прихильна до нас і до нашого «Дзвінка»!

Твоя Леся

100. До М. М. Коцюбинського

25 грудня 1893 р. Київ

Київ, 13 грудня 1893 р.

Високоповажаний добродію!

Мені доручено повідомити Вас про ту зміну, що зайшла в редакції «Дзвінка». Товариство педагогічне у Львові⁶⁰⁹ згодилося на те, щоб українські твори, надслані до «Дзвінка», редагувались у Києві і щоб до Львова посилалися звідси вже зовсім упорядковані числа. При тому «Дзвінок» має виходити в меншому форматі, але в подвійному об'ємі, і через те в ньому можуть міститися довші оповідання і поеми. Нам навіть побажані такі оповідання, щоб могли бути друковані в скількох числах, себто який історичний роман для дітей або повість, бо ми не думаємо триматися теї засади, якої досі трималась редакція «Дзвінка», що приймала тільки такі оповідання, які поміщались в одно число. З тієї засади вийшов той скруток, що числа стали наповнятися писаннями дуже стислими об'ємом а мало цікавими змістом, бо всякий боявся давати простір своєму перу. Взагалі остатнього часу у Львові нікому було зайнятись «Дзвінком». Ми одважилися прийняти на себе редагування українських творів, галицькі, як і перш, будуть у Львові редагуватись! Ми складаємо громадку старших

і молодших письменників українських і маємо на меті підтримувати розвиток української літератури красної. Одним з розділів нашої діяльності і буде редагування «Дзвінка». Отож тепера ми вже від себе запрошуємо до помочі нам тих людей, що досі так щиро помагали «Дзвінкові» своєю працею. Не відмовте, шановний добродію, нам [у] поради і помочі при сій не блискучій, але корисній праці. Ваші твори, які ми сподіваємось отримати від Вас, ми прийматимем з подякою і запевне скористаємо з них багато.

Ще раз прошу від имення всієї нашої громадки, не забувайте нас своєю працею.

Щиро поважаюча Вас Леся Українка (Л. Косач)

Прочу писати на адресу: Киев, Стрелецкий переулок, №9, Лариссе Косач. Або: Киев, Мариинско-Благовещенская, №105, Людмиле Мих[айловне] Старицкой.

101. До О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

27 грудня 1893 р. Київ

15.XII.1893

Люба мамочко!

Хоч ти іронізуєш над сим виразом в наших листах, але я скажу тобі, що пишу його завжді од щирого серця, а не для лицемірства та облесливости. Ти маєш право виляяти мене добре, коли я довго не пишу, але таких вразливих речей, яких ти понаписувала в своєму остатньому листі, я все-таки не заслужила і не заслужу ніколи. Я просто за різними клопатами, про які тепер не варт уже розповідати, не зауважила, як пройшло тих десять днів, але ж я думаю й тепер, що се ти якось помилилась, рахуючи їх, все-таки не могло пройти стілько часу. Ти кориш мене, що я не пишу тобі, як ми вернулись з концерту і т. и., се було так давно і так благополучно пройшло, що я зовсім забула про нього згадати, пишучи до тебе, та й з листів наших видно, що з нами нічого лихого не трапилось. Я в прошлих

листах старалась пригадати, про які дрібні факти слід тобі написати, і просто якось не могла згадати, що, власне, може тебе турбувати, що може здатись небезпечним для нас. А потім виходить, що се я вчинила просто якась злочинство, і ти мене картаєш, і сама я картаюся так, аж мені серце болить. Справді, ми виїхали в сей Київ на якусь муку для тебе. Я даю тобі слово чести, що як тільки се для тебе буде спокійніше, то я без жалю покину Київ по першому твоєму листу, — коли ти для нас життя не жалуєш, то невже б я мала пожалувати для тебе київського життя? Не так уже тут мені дороги рожами устелені, щоб задля них я не вважала на те, що ти там день і ніч гинеш від турботи і журби. Та й докори твої слухати мені так само тяжко, як тобі ждати листів від нас. Трудно ж часом поручитись, що от напевне в такий-то день напишу, — часом що несподіване помішає, і тоді, значить, думай, що от віку збавляєш найдорогший в світі людині. Я не винувачу тебе в тому, що ти не можеш спокійніше до сього відноситись, але ж я б хотіла просто знати, що треба зробити, чим порадити, щоб не губити тобі здоров'я. Звичайне, що більш не буде того, щоб по 10 днів я не писала до тебе, але ж сього мало, бо папа казав, що ти все одно завжді думаєш про якісь нещастя, що мають ніби статися з нами, а надто зо мною, та я й сама знаю і вірю, що се правда. За Лілю ти, здається, ще не так боїшся, як за мене, то, може, як я буду вдома, твоя турбота не буде така тяжка. Не думай, що я скажу тобі найменше слово докору, коли ти скажеш мені виїхати з Києва додому. Під впливом твого остатнього листа я готова б їхати з папою додому, та тільки боюся, що се тебе розсердило б ще гірш проти мене. Я не знаю, що мені робити, щоб збутись твоїх докорів. Все-таки вони не зовсім справедливі. Адже скільки раз ти, виїхавши з дому, навіть не зовсім здоровою, не писала потім по два тижні (та от тепер ти папі у Мглін ні одного листу не написала), і невже ти думаєш, що я тоді менше турбувалась за тебе, ніж ти за нас? тільки ж я ніколи б не зважалась кинути тобі і половини тих вразливих слів, що ти мені кинула тепера...

Однак прости, я, може, тільки гірш розстроюю тебе такою мовою, прости мені, тільки вірь, що я не з опалу обіцяю

вернутись додому по першому твоєму листу, я думала про се, ще як ти виїздила від нас, і зважила се твердо. А тепер, коли ти написала мені так про своє здоров'я, то я буду увесь час турбуватись за тебе. Трошки жаль було б тільки Пуца, але ж він молодий і хвірткий, нічого йому не станеться, як поживе сам, адже ж хоче він їхати за границю на медицину сам, ну, нехай вчиться самостійного життя перше тут, на своїй стороні, між своїми людьми. Я ж ніколи не думала про якісь розривки та утіхи власні, і їхала в Київ для того, що надіялась вивчитись тут того, чого мені досі бракувало, і принести, яку можу, користь тутешньому товариському життю, але ж се все не варто того, щоб я мучила тебе і убивала щоденно. За ціле життя твоє мало платити «скількима стрічками листу», за нього мало цілого мого життя, — вірь мені, чи ні, тільки я б віддала своє життя без жалю ради тебе. Не смійся, що людина, не пишу-ча навіть листів акуратно, виражає такі почуття, у самих безпечних і навіть нікчемних людей є такі почуття в серці, яким можна вірити і з яких сміятись — безжалісно. Та й таки можна вибачить мені на сей раз, бо за весь час, що ми в Києві, всього раз сталося, що я схибила в листуванні. Більш сього не буде, поки я тут зоставатимусь.

Ну, тепер відповідатиму на питання. Краще всього ти питайся детально, а я вже відписуватиму як слід, бо що ж я зроблю, коли ніяк не потраплю сама написати про все, що тобі цікаво знати.

Пальто моє вийшло добре і тепле, по теперешній погоді в ньому навіть жарко. У мене збіралися, і що вийшло з того, я тобі просторо писала в прошлomu листі; в неділю знов зберуться. При виході з концерту натовпу не було, бо київська публіка не така прихильна до мого Грюнфельда,⁶¹⁰ як віденська, публікі було не дуже багато, але аплодісментів та «bis» було чимало, бо грав він, як завжді, чудово. Оксана здорова і слабувала всього один день, так тільки сім'ю налякала і нас даремне розігнала. Якби Окс[ана] змерла, а ми послабіли, то вже ж би я не мовчала про се! Карточку здійму, може, завтра, здійму так, як ти радиш, без ленти, сьогодні зовсім нема часу.

«Подарки» будуть куплені і все те, про що ти пишеш. Франкової білети я віддала папі, він, власне, сьогодні ранком приїхав, а в п'ятницю ввечері хоче їхати додому. Я тобі через нього напишу багато, а тепер бувай здорова. Цілую тебе міцно і прошу пробачення.

Твоя Леся

Нова газета нічого не варта,⁶¹¹ — Нік[олай] Вас[ильович] вже не єсть її співробітником, я думаю, що в ній не то що не варт писати, а навряд чи варт її читати.

Варварі я й сама тепер не так-то вірю, бо вона брехати лепсько вміє. Грошей ми не кидаємо, а ключі я при собі тримаю. Листи я завжди посилаю в штемпелевих конвертах.

За наші вечірні походи не турбуйся, до самого Різдва ми не підемо нікуди в театр; я ходитиму тільки до Люді та до англичанки, та, може, ще так, де вже конче треба буде, бо справді ж за мене нікому ходить.

102. До О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

30 грудня 1893 р. Київ

18.XII.1893

[Люба] мамочко!

[Твої] маленькі записки ми отримали сьогодні, отже, другого [дн]я після папіного виїзду. Сьогодні [ж] я ходила на Крещатік і купила собі теплі рукавиці, здається, вони такі теплі, що в них можна й без муфти ходити, але, звичайне, хто має муфту, то тим краще для нього. Я тепер часом надіваю Ліліну шапочку і муфту, якщо ми не разом куди йдемо. Тим часом я ще ні разу тут не простудилась; якщо й Різдво мине гаразд (се для мене чисті «майські іди»⁶¹² се Різдво!), то вже я могтиму повірити, що моя знакомита «богиня» хоче лишити мене в спокою на який час. Добре б зробила, якби [лишила], бо мені тепер нема часу [хорува]ти та киснути, та й взага[лі] в сьому нічого приємного [нема].

Я думаю, що ти вже отримал[а] листи з передмовою,⁶¹³ отже, значить, моє все до друку готове, та й я сподіваюсь, що і решта буде хутко готова, бо не думаю, щоб заборона д[окто]ра Сікорського⁶¹⁴ падала і на переклади — не така ж се вже тяжка робота. На книжці так треба написати:¹

1-ша обложка

Світові твори

Гейнріх Гейне

II

Атта Троль, Романси і Nordsee (Північне море?)

Переклад

Л. У. і М. С.

[III]

Fac et spera^{II}

[Атта] Троль, Романси і Nordsee

Гейнріх Гейне

(Епіграфа нема, він має бути
вже над самим «Атта Тролем»)

Ти кажеш писати тобі на чверточці аркуша, але, вибачай, я так не вмю писати, — коли я маю час написати чвертку, то маю час і на цілий листок, та навіть коли б я стала думати, як би тут його коротше написати, то се зайняло б ще більше часу, ніж довший лист. Взагалі я зовсім не лінуюся писати тобі, та й був би се остатній сором для мене лінуватись навіть листа написати; коли я загаялась з листом той раз, то се зовсім не з лінощів. Я писатиму тобі двічі на тиждень, а може, й частіше, будь певна, — то нічого, що я маю роботи досить, — тобі не

¹ В такому порядку було на першій книжці. — Л. У.

^{II} Роби і сподівайся (лат.).

придється більш дорікати мені так тяжко. Що маю [я багато роботи, то] правда, от і англійсь[кі уроки ста]ли тепер більші, бо англ[ічанка мені] й вірші задавать стала [вивча]ти на пам'ять, — свого кохано[го] Теннісона. Але як Стар[ицький] гризе [Люд]дю за ту англійську мову, то [аж] страх! видумує, що з ним нерво[ві] припадки робляться, коли він чує англійські фрази. Так уже він розпустився, що й сказати не можна. Ну, та все ж ми будемо вчитись, а вже я то напевне, бо коли впусти сей случай, то, певне, вже ніколи не вивчусь.

Ми з Пуциком часу дарма не тратимо,⁶¹⁵ — після твого виїзду пів книжки (II тома) Ріма вивчили, навіть більш ніж половину. Я думаю, що ми історію скінчимо до Нового року. І німецьким теж займаємось. Мені так тоді стало сором при тобі за своє недбальство в заняттях з Пуцом, що я взялась від того часу за розум і тримаю себе в струні.

Правда, що в деяких інших справах я ще не встигла взяти себе як слід в руки, але сподіваюсь, що зумію й се.

Напиши мені, мамочко моя, лагідніший лист, — я бачу, що ти ще сердишся на мене, — а то мені свята будуть втрое сумніші, коли я не матиму доброго слова від тебе. [Цілую усіх] тигрів, і кна-кну [привітай].

[Тв]оя Леся

1894

103. До Є. І. Драгоманової

3 січня 1894 р. Київ

Київ. Стрелецьк[ий] пер[еулок], №9
22 дек[абря] 1893 г.

Милая бабушка!

Поздравляю Вас з празником, бажаю Вам здоров'я і всього найкращого, щоб нам з Вами знов провести літо так, як сей рік, — весело та щасливо. Спасибі Вам, що пишете до нас, не забуваєте нас. Я все збиралась писати вам, та ніяк не могла вибрати часу, так усе ми з Лілею заняті тут, що, може б, хто й не повірив, якби йому сказати се. Я учусь по-англійськи з одною баришнею Старицькою, ми з нею разом готовим уроки для англічанки, але Старицька живе далеко од мене, і ми по череді ходим одна до другої зацікавлятися, а се так багато часу займає. Окрім того, я займаюсь з Лілею по-німецьки і по історії, а ще сама набрала багато літературної роботи, що не знаю, коли й скінчу. Вечером до нас часом гості приходять, а часом ми сами йдемо в гості або в театр, хоч в театр не часто, бо дорого стоїть, а тут і так життя дороге, [за] квартиру і учителям Лілінім багато грошей іде. Ну, зато ж Ліля добре зацікавляється і, певне, багато вивчить за цей рік. Тут так уже стараюсь, щоб нічого лишнього не купувати, а все-таки гроші розходяться, як вода. Ну, та що про се говорити, тут уже словами не допоможеш.

Був у нас тут раз гадацький знакомий Сусідченко, ще при мамі, з того часу більш не заходив, — розказував про гадацькі спектаклі та різні роздори, що вийшли з них. Се вже, здається, завжди так буває, що де любительський спектакль, там і сварка!... Був у нас недавно папа, проїздом із Мгліна, та пробув усього три дні і поїхав додому. Скоро приїде Міша, може,

завтра або післязавтраго. А тепер у нас гостює Тося, менший син тьоті Саші, він приїхав з Умані, з земледельческого училища, на різдвяні свята до нас і пробуде, може, до Нового року. От так наші родичі навідують нас, то ми й не дуже скучаємо.

В Київ приїхала Галя, дочка Ніколая Васильевича, вона тепер уже зостанеться жити в Києві з чоловіком і з Юрком.

Чи не получали Ви писем од дяді Міші? Я не знаю, що се таке, що він мені ні разу не написав у Київ. Чи поїхав він уже в Рим, як то він збирався, чи вже роздумав їхати?

Як же Ви поживаєте? Чи дуже у Вас там холодно? Тут було все доволі тепло, та от з неділі сеї вже почались морози градусів по 15. Я сім дуже недовольна, бо в хаті сидіти мені ніколи, а треба швендяти по морозу, от як, напр[иклад], завтра в 7 часів на Подол!... Бодай його! Ну, та се не біда, — морози перебудем, аби здоров'я, а воно тим часом ще держиться. Бувайте здорові, милая бабушка, цілую Вас міцно!

Ваша внучка Леся

P. S. Якщо нам хочете посилать, то на моє им[ення], будьте ласкаві, бо тут більш нікому за мене получ[ить].

Кланяйтесь, пожалуйста, од мене всім знакомим, хто мене ще не забув, тому найбільше. Напишіть адрес Антоніни Семеновни.

104. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

15 січня 1894 р. Київ

3.І.1894

Дорога мамочко!

Листа твого ми отримали вчора. Лис[енкові] і Ст[арицькому] я твої листи передала, вони дякують тобі за привіт і сами вітають тебе дуже гечно. Кна-кна наша виїхала 30-го увечері, ми її відпроважували на поїзд, я, Ліля і Слав[инський]. Слав[инського] я з того часу не бачила, як побачу, то передам йому твоє вітання, я думаю, що він його вартий. Він узав шматок енциклопедії для перекладу і Гейне от-от виготовить до друку.

А як там з «Атта Тролем» справа йде? Адрес Мак[овея] именно ул. Чарнецьк[ого,] ч. 8.

Саня квітанцію послала⁶¹⁶ і мені гроші сплатила (5 р.) Тепер Сані нема вдома, вона поїхала до своєї сестри Мані, що знов гірше заслабла. Вона була у мене двічі, а я у неї ні, хоч навіть обіцяла бути перед святами, але тоді було так холодно, що я не одважилась вийти з хати без крайньої потреби. «Війни Мишей і Жаб» у мене нема,⁶¹⁷ ти забрала її з собою. Інна С[ливчанська]⁶¹⁸ і Ірина А[нтонович]⁶¹⁹ у мене не були, а я, звичайне, до них теж не збираюсь. Пані Новицька була,⁶²⁰ а я у неї ні, її нема дома, поїхала в село на свята. У Борецьк[их] я була. Їздити скрізь в дальші сторони я не можу, бо не стає грошей, от і тепер у мене хутко до фатальних 4-х коп. дійде...

Слав[инський] вигоївся настільки, що знаки ледве знати, але з головою, видно, не зовсім гаразд, бо займається йому остро заборонено ще тижнів на три.

У Тосі я про тепле пальто питала, але він сказав, що він навіть «не знає, де воно поділось!»... Ми заставили його хоч башлик купити, щоб хоч вуха не поодмерзали. Я не розумію, як можна було пошити на зиму такі неподобні пальто. Тепер і Ліля, і Тося зовсім здорові, але ж з Тосею немало у нас змагання за теплішу одяжу, за ношення пальто наопашки (се остро заборонено!) і т. и.

Я дуже рада, що ти збираєшся хутко до нас, бо хоч ми з тобою і «не дуже» скупаєм, а протє... Як там маються малі пуцики-тігрики, чи добрі вергуни попекли? Передай, мамочко, Frä. Amalie^I сю карточку⁶²¹ Prosit Neujahr,^{II} я мала її на Нов[ий] р[ік] ще послати, та забула вложити в лист, — дарма, кажуть, що до Водохреща такі картки посилаються. Галя їх цілу пачку послала до Дорпату своїм німецьким знайомим. Ми з нею тут часом бачимось, але рідко, бо вона далеко від нас. Чоловік її вже пішов у москалі. У Києві тепер тихо, багато роз'їхалось людей, але все ж, хто зостався, той нас не цурається.

^I Фрейлен Амалії (нім.).

^{II} Новорічне поздоровлення (нім.).

Наша кна-кна всіх одвідала, не показала себе такою свинею, як Самійленко, що сидить тут вже которий день і нікуди носа не показує.

Ну, бувай здорова і ти, і папа, і всі малиї, цілую всіх міцно й щиро.

Твоя Леся

105. До М. П. ДРАГОМАНОВА

17 січня 1894 р. Київ

Київ, Стрелецк[ий переул.], №9

5.І. 1894

Любий дядьку!

Поздоровляю Вас і всіх наших з Новим роком, сказала б з новим щастям, та я щось не вірю в щастя, отже, бажаю здоров'я та трошки більше спокою і радощів. Не гнівайтесь на мене, що я не одписала досі на Ваш лист, я тільки недавно отримала його, бо мама не дуже-то хутко передала мені його (28 дек[абря] ст. ст.). Encyclopédie¹ я теж отримала⁶²² і два шматки її віддала для перекладу, буду шукати ще помічників, коли поїздяться наші люде, а решту перекладу сама, нічого мені не зробиться. Роблю я тепер, властиве, от що: вчуся по-англійськи вкупі з Людею С[тарицькою], помагаю Лілі (Олегові) вчитись по-німецьки та історії. Помагаю складати «Дзвінок», щоб не був він сей рік таким поганим, як торік, читаю книжки, пишу свою повість та вірші в прозі і вірші в віршах, врешті, переписую власноручне власні і не власні писання. Окрім того, хожу по світі, а се в Києві нелегка робота, хоч я до неї вже трохи звикла. Святками я собі трохи балувалась, ходила з «своїми дітьми» Лілею та Тосею (син тьоті Саші, в гостях у нас тепер) в театр тощо, а то був у нас Міша днів три проїздом до Шури. Наші таки все навідують нас один по одному, так що ми й не скучаємо тут.

Я передала Ваш привіт Вашим старим приятелям, небагато їх есть, та все ж трохи есть, я їх бачу частенько і дуже рада,

¹ Енциклопедію (франц.).

що можу назвати їх і своїми приятелями. Інші Ваші колишні приятелі вже не варті тепер сього ймення, — та Ви се знаєте, — у нас з ними гречні відносини, але мені тяжко з ними говорити. Ну, та що там, мені з ними хліба не їсти!

Часом бачу того правдивого псевдоніма,⁶²³ що так проклинає всіх еліка суть од Драгоманова, під се прокляття і я підійшла, — з тремтінням в голосі було об'явлено усім головам слухащим, що я проважу самий шкодливий космополітизм... *Es ist eine alte Geschichte,*¹ але я сьому дуже рада.

Я б не хотіла стріватися з сим псевдонімом, бо я ще не знаю, чим можуть скінчитись наші розмови, добре, коли не яким скандалом. А нехай йому цур врешті! «Плеяда» наша готує збірник свій і, окрім того, брошюрки для народа по історії укр[аїнській], я б хотіла, щоб вони друкувались при «Поступі», але, здається, се не вийде, бо у нас не всі однієї мислі, є в нас ще й такі голови, що їх треба немало освічувати, поки вони зовсім світлими стануть, — се прикро, але се так, і я мушу Вам се сказати. Я буду прикладати всеї сили і снаги, щоб добитися того ладу і толку в товаристві, який би я хотіла там бачити. Запевне, що сії сили багато пропаде марне, але що ж тут зробиш. Від ціклопічної будови⁶²⁴ падає все-таки досить велика і темна тінь, і вона покриває частину нашої «Плеяди», проти сеї тіні треба боротись тим з нас, що не покриті нею. Та не тільки ся тінь, і багато иншого не дає нам стати такими, якими ми повинні бути...

Господи, як мені самій тяжкий сей мій тон римського авгура!⁶²⁵ Але що ж зроблю, коли я, як і всі ми, живу під павутиною. Я думаю, під дамокловим мечем краще, ніж під павутиною, бо там людина себе величніше почуває, а тут часом сам собі злиденною мухою здаєшся... Ну, вже се, правда, новорічний лист вийде, коли я буду далі в такому тоні писати. Врешті, для мене, власне, новий рік почався не так-то погано, я отримала такі новорічні дарунки, що можу співати від втіхи... Як же там Ви і Ліда святкували? Чі не було знов яких концертів? Тут до нас

¹ Це стара історія (нім.).

приходив Кліс[урський], обіцяв принести мені болг[арських] книжок. Він дуже здивувався, що я можу вимовити болгарський «ѣ» зовсім так, як він! Ми з ним будемо один одного вчити, він мене по-болг[арськи], а я його по-укр[аїнськи]. От він цікаво говорить по-руськи! я, певне, так по-болгарськи говоритиму, якщо буду в Болгарії.

Як хутко треба, щоб був скінчений переклад Encyclopedie? Мальованців я Вам пошлю⁶²⁶ 7-го, бо сьогодні вже спізнилась на пошту, а завтра свято. Погані брошури сього Сікорського, цур їм! Безсоромний він чоловік.

На свята ми додому не їздили, бо ми собі не робили різдвяних вакацій, а вчилися, тільки три дні святкували. Мій Олег статкує! Ваші приятелі кланяються Вам. Бувайте здорові, цілую Вас і вітаю всю дорогу родину.

Ваша Леся

Шура Ваші листи останні отримала.

Чі вийшов уже I-й випуск «Життя і Слова», чи ще тільки має вийти? Я його тут не бачу.

106. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

19 січня 1894 р. Київ

7.I.1894

Люба мамочко!

Сьогодні отримали ми гроші, 20 р. Дуже мені жаль, що ти недовольна на мене за гроші. Але ж сього місяця ви нам вислали на 10 р. більше, ніж тепер, а все-таки на свята ми пішли скільки раз в театр, та часом дехто з знайомих заходив на свята, та Тося й Міша жили у нас, то все ж се гроші стоїть. А тут ще сі київські звичаї празникових подачок то дворнікові, то почтальонові. І перед святами все дорогше стоїло на базарі. Ти спитайся Міші і папи, то вони тобі скажуть, що я не кидаю грошей як попало, бо знаю, що їх нема на мої вигадки. На сей місяць та й на всі дальші місяці я, напевне, не проситиму грошей зверх сих 120, що ми з папою

вилічили яко суму всіх наших конечних видатків. Нікому я нічого не задовжила, і, значить, з нових грошей нічого не піде на покриття старих рахунків, а вже надалі я повинна пильнувати, щоб не робить ніяких «празникових» видатків. Мені прикро, що ти так допитуєшся про рахунки з Мішею, се не приходитьсь, щоб ти за їх розплачувалась, се, певне, і Міші прикро було б; моему «бюджету» вони нічого не пошкодять, надто дякуючи бабушкиним грошам. Про його дерптські рахунки я нічого не знаю, він мені нічого не казав про них. Вірь мені, що я без ущербя для нас обох проживу на сі гроші, що оце тепер отримаю, бо я нікому нічого не винувата. Я з 15-го буду вести докладний рахунок всіх видатків, так, як вела перший місяць, і пришлю його вам, щоб ви бачили, куди йдуть гроші, а то мені справді неприємно, що виходить, ніби я їх десь так розпустила.

Ну, та буде вже про ті гроші, я вже справді, наче який одесіт розписалась про них.

Галі я передам те, що ти пишеш про дівчину, та я їй і одразу казала, що нічого з сього не буде, бо з наших дівчат ніхто не поїде «так далеко!»

Про заголовок Гейне я, здається, написала докладно, але, може, то мені так здалось, то от воно так має бути по тіпу першого випуску:

1-ша сторінка

Всесвітні твори.

Гейнріх Гейне

Атта Троль, Романси¹ і Німецьке море

Переклад

Лесі Укр[аїнки] і Макс[има] Став[иського]

¹ Власне, «Романси», а не «Романцero», бо не ціле «Романцero» увійде, а тільки деякі вибрані романси.—Л. У.

А на другім боці:

Fac et spera
Атта Троль, Романси і Німецьке море

Гейнріх Гейне.
(А вже «Всесв[ітні] твори» нема).

Німецьке море справді краще, ніж Північне.

Ах, от уже листок кінчається, а з ним, значить, і лист, а я ж так як і нічого не написала. Тося ще у нас, завтра їде, грошей він не стратив, оддав мені на сохраненіє, так що ми своїх грошей йому не даватимем. Досі у нас нічого не зопсувалось і не поламалось, я думаю, що й далі так буде.

Були ми на «Плодах просвещения»,⁶²⁷ дуже се противна річ, нізащо вдруге не піду! Оце приїде Нікіта⁶²⁸ для Ліліного іскушення, але, кажуть, в ній нічого особенного нема. Хутко писатиму знов, а тепер нема часу, треба на завтра учить урок англійський, а вже нерано. Бувай здорова, цілую тебе міцно і щиро. Всіх наших вітаю.

Твоя Леся

Здоров'я наше дуже добре, Ліля з Тосею більш не простужувались; од трахоми бережемось, Тося нашим рушником не втирається.

107. До П. А. Косача

22–26 січня 1894 р. Київ

Любий папа!

Спасибі тобі за гроші і за те, що не лаєш нас за святечну розтрату, хоч я знаю, що тобі се мусіло бути дуже неприємно. Ти просиш написати наш «бюджет», то ось він як виходить:

Квартіра — 35 р.
Обід — 20
Варварі — 6
Спіл[іотті] — 15

Матк[овський]⁶²⁹ — 12
Франц[узька мова] — 8
Бялк[овська] — 7 (6,75)
англіч[анка] — 3,50
106,50

Зостається нам, значить, з 120 р. 13 р. 50 к. на решту видатків, як-от на чай, сахар, світло, кореспонденція, бібліотека, прання, знадоби до письма і учення і т. и.

Скільки именно йде на сее все, я тепер зовсім точно не можу сказати, але за сей місяць (від 15-го) вже постараюсь як слід точно визначити. Одно знаю, що мені повинно стати сіх грошей на місяць, якщо я буду ними добре розпоряжувати і якщо не трапиться яких екстренних видатків, на яке лікарство чи щось подобного.

Скажи дітям, що ми хутко писатимем до них і що дуже дякуємо їм за листи, а що тепер вже не встигли, бо треба на почту спішити, щоб лист пішов сьогодні.

Бувай здоров і пиши нам, не обіжайсь, що я тобі рідко пишу, бо як пишу мамі, то все одно й тобі, а двох листів зараз якось трудно написати.

Цілую тебе і всіх малих.
Коли ж ти в Київ?

Твоя Леся

108. До О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

23 січня 1894 р. Київ

11.І.1894

Дорога мамочко!

Вчора я отримала гроші, але ще їх не чіпала, а сховала в ящик, бо маю трохи з тих 20-ти, що ти мені раніш прислала. Раніш мене поратувала Людя, віддавши свій довг 7 р. за англійські уроки, а то якось так обійшлося. У знайомих я нічого ще не позичала, відколи я тут, і думаю, що й не позичатиму. Тося поїхав від нас 9-го, так що, напевне, мав поспіти в Умань на молебен; а от що Пашка і тьотя Саша думають, то я не знаю, бо

вони писали, що сами хотять виїхати тільки 10-го і Тосі теж саме радять. Але ми виправили Тосю 9-го, бо не хотіли, щоб вийшло ніби він через нас не виїхав упору. Я того писала, що Ліля і Тося здорові, бо на Різдво вони були трохи слабі (я писала тобі), кашляли, ну, от я й написала, що вони вже зовсім здорові, а я, як не була слаба, то щось і не згадала про своє здоров'я, пишучи.

Галін чоловік став салдатом тут у Києві, тільки мусить який час в казармах жити (не пам'ятаю, де ті казарми), а Галя раніш жила у свекрухи, тепер же найняла собі домівку на Мар[іїнсько]-Благовіщ[енській], проти Тарасовської.

В театр, в оперу на «Демона», «Фауста», «Евг[енія] Онегіна» і «Паяцы» наші ходили святами чотири рази, двічі зо мною, а двічі з Мішею, окрім того, по Новому році були ми ще на «Плодах Просвещения», та Тося з Лілею і з товаришами ходили на «Ріголетто».⁶³⁰ Тепер Ліля дуже хоче йти слухати тую Нікіту, але я не знаю, чи йти, бо, кажуть, нічого в ній надзвичайного нема, а ціни за неї деруть непогані. Я не знаю, чого Міша писав, що ми ходили в день його виїзда в театр, се він якось помилився, бо ми й не думали йти, та й чудно б воно було, щоб він виїздив, а ми собі в театрі сиділи.

У нас, звичайне, все гаразд; Ліля не вчилась тільки три дні різдвяних, та на Нов[ий] рік, та на Водохреща, а то увесь час училась, хоч і менше, ніж звичайне, бо то було Бялк[овська] виїздила, а то знов Спіл[іотті] уроків два пропустив, бо його визвали додому, в Ніжин, до слабої матері. Зо мною Ліля теж занімається добре. Листа Мак[овея] я отримала, се правда, що вони чудні люде, ті лиси, і то всі, часом щось такого видумає, що трудно й розібрать, чого він, власне, добивається! Буду йому на днях відповідати, то напишу про мову так, як ти пишеш, бо я зовсім з тобою згідна. Я взагалі не знаю, чого вони так уже ламають коп'я за ту мову, так наче се саме найстрашніше питання у нас.

Цікава б я побачити «Життя і Слово», теж і «Нашу Долю», але не знаю, чи трапиться хутко побачити. Чи можна їх виписувати окромими книжками, не платячи за цілий рік?

Я отримала листа від Маргаріти з проською о пробачення, і, звісно, дуже тому рада.

Стар[ицький] їде-таки на сім тижні в Москву, а Людя зостанеться вдома, бо не хоче їхати з ним, та й нема чого. Бувай здорова, мамочко, цілуу тебе міцно.

Твоя Леся

Посилаемо дітям картінки, Микосеві кітайця, Дорі музикальних шучиків, а Оксані чотирі портрети в куклячу хату.

Всі знайомі тобі кланяються і допитуються, коли ти приїдеш. А й справді, коли? ти щось в остатніх листах мовчиш про сее.

Лис[енко] хоче в марті ставити оперету дитячу «Зіма й весна»,⁶³¹— дуже гарна музика, але страх трудна, страх!

109. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

28 січня 1894 р. Київ

16.І.1894

Люба мамочко!

Щось ти вже давно нам не пишеш, може, розсердилась чого на нас. Ти не сердись, моя дорога мамочко, не в'яли мого серця, мені й так жаль, що все якось виходить, що я тобі в кожному сливе листі завдаю яку прикрість, се правда, що я не вмію листів писать, але що ж робить? може, колись навчусь.

Я ото папі писала і нащось згадала «екстренні видатки» (можливі) на лікаря та лікарства та, відай, тим наврочила себе, бо й справді прийшлося сей видаток зробити. Оце остатніх днів три почали в мене руки боліти, як-от торік на весну в Колодяжному, та й ноги трохи, Ліля і Лисенки гризли мене, щоб я йшла до лікаря доти, поки я вже для їхньої потіхи не пішла до нього вчора. Лікарь сказав, що се тільки «малокровие и большая нервность» (а з туберкульозом в нозі ніякого зв'язку не має), записав мені *Natrii hydrobromati* та *Arsenicum*,¹ та ще якоїсь дрянні, а врешті сказав, що я літом поправлюсь, — се я

¹ Гідрокарбонат натрію та миш'як (лат.).

й без нього знаю. Врешті, я досить здорова, тільки стараюсь нікуди не ходити, щоб не втомлятись. Я б навіть не писала тобі про се, але ж то було б не по правді і ти б потім на мене сердилась, якби довідалась, що я навіть до лікаря ходила, а тобі не призналась. Але ти вірь мені, що я зовсім не в лихому стані, а тільки для Ліліного та трохи й для свого спокою хотіла вияснити, від чого, власне, у мене болять руки і робляться оті немов «удари» в груди. Ну, кажуть, — нерви, значить справа не така то вже страшна, бо в кого ж ті нерви тепер здорові.

Живемо ми гаразд. Тосю давно вже виправили додому, та я вже, здається, писала про се. З Мішіного листа я довідалась, що Пашка таки був у Колодяжному, як же се так? З Умані нам ще нічого не писали, і я не знаю, чи всі вони з'їхались в свій час. Коли ти приїдеш в Київ? Папа теж казав, що в январі приїде, та щось ви тепер про се нічого не згадуєте. Був у мене сьогодні Стар[ицький] з Людею, він таки їде в Москву на сім тижні, а Людя зостається тут, не хоче в ту актьорську банду пускати-ся знову.

Лиси щось таке крутять з тим «Дзвінком»,⁶³² що я справді плюну на се діло, от тільки ще два тижні пожду, що там далі буде. Вони таки чудний народ, як гречні, то гречні, але як розбасуються часом, то вже занадто, от хоч би й Маковей, щось то вже в його листі занадто багато того *ésprit*,^I я не люблю такого тону. І в «фейлетоні» своєму занадто вже «розмахався».⁶³³ Я йому ще не збралась відповісти, може, сьогодні напишу, але, звісно, не буду так писати, як оце тобі про нього, бо я йому винна гречність.

Як у вас у Колодяжному, чи тепло? Тут дуже тепло було, похоже на весну, але тепер знов холодніше, і се краще, бо мені щось не сприяв сей *faux printemps*.^{II}

Бувай здорова, люба моя мамочко, і не журися за нас, і не сердься, бо ми ж ніколи не хочемо тебе вразити, а так хіба, по незграбности своїй завдаємо жалю. Цілую тебе.

Твоя Леся

^I Духу (франц.).

^{II} Тут «оманлива весна» (франц.).

110. До О. С. МАКОВЕЯ

28 січня 1894 р. Київ

Київ, 16.І. 1894

Високоповажний пане!

Перш усього прошу вибачити за неможливий почерк сього листу, розбірайте, коли хочете, а я інакше не можу написати, бо пишу лежачи. Оце від тижня хорую на нервові болі і крайній упадок сил, се не є щось серйозного, але все ж я не можу так довго сидіти, щоб написати довгий лист. Новорічні бажання не пішли мені на користь — хоч все-таки спасибі за них добрим людям, — нехай же мої підуть Вам на користь, а я бажаю Вам незмінної ласки нашого патрона Аполло⁶³⁴ і його милих товаришок. Спасибі Вам, що так ласкаво приймаєте клопіт з моїм «Атта Тролем». Я гадаю, досі мама вислала, по моїй просьбі, заголовки і всі роз'яснення потрібні, через те не буду тут писати сього вдруге.

Рада буду побачити Вашу книжку,⁶³⁵ я Вас досі дуже мало знала яко поета. Дасть Біг, Ви пізнаєте мене яко критика... Я тільки думаю, що критика від того не ліпшає й не гіршає, що її пише жінка; ви так по-лицарськи говорите про жінок-критиків, що після сього якомсь рука не здійметься писати щось критичного проти Вас. Видно, справді, у вас в Галичині «жіноче питання» дуже в моді тепер, бо Ви раз у раз на його звертаєте. Навіть вибрали собі спеціальність «критика дівочих творів», — не можна сказати, щоб се була дуже широка спеціальність... От наші критики не такі лицарі, і коли приходиться до діла, то ставлять в одну лінію і поетів, і поетес, і літератів, і літераток; не знаю, як хто, а я не раз казала їм за се спасибі.

А прогос жіночої літератури, — де треба вдаватись тому, хто хоче спровадити собі «Нашу Долю», чи треба вдаватись до самої п. Кобр[инської]? Я б написала дещо Вам з поводу «жіночої літ[ератури]», але нехай потім, се довга річ, а я довго не можу писати.

Щодо «язикового питання»... але, може, його не чіпати, бо й так я з усіма моїми краями заслужила собі від Вас: «Нехай

вам хрін» (в німецькому перекладі: geh[e]n Sie zum Henker?).¹ Я не знаю, як там у вас говорять такі речі, краще я не буду Вам сього казати ні по-вашому, ні по-нашому. Я тільки думаю, що зовсім нема чого ставити питання про перемогу того чи іншого діалекта, адже літературна мова мусить витворитись з усіх діалектів, без жадного насильства, сварки й колотнечі. Я не такий завзятий лінгвіст, щоб так уже «преломляти коп'є» за мову. Маю надію, що мене розуміють усі добрі люде і в Галичині, і на Україні. Принаймі мене в Галичині розуміли і старі, і діти. Що Ви пишете за «Дзвінок», то я знаю, чому Ви се все пишете. На се скажу тільки, що від самого свого початку «Дзвінок» на три чверті складався з українських творів,⁶³⁶ а галицькі діти його читали, так само як наші діти читали «Лиса Микиту»⁶³⁷ і т. и. Будьте певні, що ніхто не дума ні про які монополі (ми з тих монополів не забагатієм, певно!) та експерименти над дітьми. Лишаю сю тему до іншого разу, тепер тяжко.

Не ставте нас на одну лінію з Рябошапками,⁶³⁸ бо Ви знаєте, що се образа. Простіть за неможливий стіль, тон і почерк сього листу, мені, може б, краще зовсім не писати тепер. Бувайте здорові, бажаю Вам всього найкращого.

Л. Косач

Справді, я б рада прибути в Галичину не тільки «на крилах пісень», але моє прибуття ще θεῶν ἐν γούνασι κεῖται...^{II, 639}

III. До О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

1 лютого 1894 р. Київ

20.I. 1894

Дорога мамочко!

Твої листи і «повістку» на 10 р. ми отримали сьогодні. Добре, що ти не послала гроші на имя Спіліотті, бо я недавно довідалась, що він змінив квартиру, от забула, де його нова квартира. Та й взагалі краще посилати просто на моє имя, бо мені тут

^I Ідіть до біса (нім.).

^{II} Залежить від волі богів (грец.)

ніякої невігоди нема, за мене получає Варвара «по доверенности» дуже хутко і без клопоту. Я винна, що не написала тобі сього раніше, справді у мене в голові жуки гудуть. Тепер уже на сей раз Ліля піде. Та тепер чогось на київській поchtі вже не буває такої біди, як колись, з тим получанням.

Ліля була у Наум[енка], щоб взяти «Життя і Сл[ово]», але, видно, не розтолкувала йому як слід, бо він казав їй, що то його власна книжка, і не дав. Піду ще я, от нехай поправлюсь, бо тепер мені і ходити, і їздити однаково тяжко. Воно хоч малокровіє і пуста річ, але дуже неприємна, бо от я тільки вчора почула себе краще, а то такі днів з 5 «більшею частію лежала на кроваті», боліло мені скрізь і безсилля було крайне, до того ж якась апатія. Тепер се вже наполовину минуло, от ходила на урок і не дуже втомилась, може, той arsenic мені поміг, а може, я так собі відлежалась.

Однак треба перше відповісти на питання:

Брошюру про мальованців я давно послала дядькові заказною бандеролью.

Верзилов нічого мені не прислав і не обзивався ані словом, — я теж до нього не обзиватимусь, бо мене ображає його поведіння, я й так вже мала не раз привід до образи, але досі спускала, приписуючи все тільки черніговському його вихованню.

Гроші Барським заплачені, звісно, в свою пору, та я ж і не могла б забути про се.

Бабушці я напишу і попрошу грошей на рис[увальну] школу, спробую один місяць, коли не буду над міру втомлятися і коли побачу, що там єсть яке пуття в учінню, то ходитиму й далі.

Оксані книжки я купила і завтра вишлю, бо сьогодні я могла їх тільки після обіда купити (до обіда була у англічанки), а одправить вже не можна було; та вони до 24-го мусять напевне поспіти. «Le jardin de M-lle Jeavue»^{1, 640} не було, то я купила иншу, — здається, нічого собі. Стоїть 1 р., дешевше не було з картінками.

¹ «Сад мадмуазель Жавю» (франц.).

Я була певна, що «Три Ялинки»⁶⁴¹ ти сама переклала та так собі не хочеш нам писати про се (я думала, що ініціали О. Д. значать — Ольга Драгоманова!). Там, мені здається, пороблені скорочення проти укр[аїнського] оригіналу, а я гадаю, що сього, помимо автора, ніхто не має права робить.

Ти даремне пишеш, що Ліля має занадто розривок і що вона святами мало вчилась. Вона вчиться дуже ретельно, може, навіть занадто, инший раз трудно її вмовити вийти гулять, а се їй конче потрібно, бо вона теж малокровна і голова їй від часу до часу знов починає боліти, як було колись в Колодяжному. Я того мало пишу про неї і про себе і взагалі про всякі справи, що обов'язкова короткість листів зв'язує мене.

В вівторок писатиму конче. Бувай здорова, дорога моя, любя мамочко! Цілую тебе міцно!

Оксаночці пишу завтра окреме.

Твоя Леся

Просила мене Ольга Антоновна попросить тебе, чи не могла б ти їй позичити р[ублів] з 60, а вона б їх виплачувала нам частинами, щоб ми потім передали тобі. Вона не зважається писати тобі про се сама і просить мене.

Оксана Стар[ицька] була знов слаба, — уколола собі руку гребінцем і в неї зробилось зараження крові в руці, насилу одволодали; тепер їй краще, але вона мусить чомусь лежати 5 днів, — добре, що хоч без різання обійшлося.

Стар[ицький] завтра виїздить в Москву, а Людя застається в Києві. Стар[ицький] зробив контракт з Соловцовим (драм[атичний] театр), щоб давати в весняному сезоні укр[аїнські] представлення.

112. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

3 лютого 1894 р. Київ

22.І.1894

Люба мамочко! Сьогодні Ліля отримала гроші, але вони не від тебе, як я думала, а від Тосі, і не 10, а 1 р., — просить купити йому красок. Ну, значить, прийдеться Спіліотті на пошту пробігатись, бо «повідка», звісно, дійде його, — я йому скажу, що

вона мусить бути на його прежню квартиру, на його ймення. Тільки все-таки се прикро, бо я не люблю, коли мало знайомі люде бігають ради мене по різних моїх справах. Але тут ніхто не винен, тільки я сама, то краще вже буду мовчати.

Я забула тобі в тамтому листі написати, що я передала тобі через Каменського⁶⁴² всі томи Толстого, окрім «Войны и Мира»,⁶⁴³ невже Кам[енський] не віддав їх тобі?! Він казав, що папа поручив йому взяти у нас для передачі вам сі книжки. Свиня ж він, коли так.

Портрети свої я тобі пришлю, як тільки візьму у Мезера.⁶⁴⁴

От ще новина: я вже не маю ніякого діла з «Дзвінком», бо справді допевнилась, що навіть і такого діла не можна вести з народовцями, — хай їм цур! се перший і остатній раз, що я пробувала вести з ними спільне діло. Деталі справи, коли хочеш, я тобі колись розкажу.

Бувай здорова, цілую тебе міцно.

Твоя Леся

Ліля просить вибачить, що не пише тепер, — через п'ять мінут прийде Матк[овський]. Вона писатиме у вівторок.

113. До Є. І. Драгоманової

4 лютого 1894 р. Київ

23 января 1894 г.

Милая бабушка!

Поздравляю Вас ще раз з Новим годом і бажаю Вам всього найкращого. Спасибі Вам за ті гроші, що Ви нам прислали перед святками, вони прийшлись нам як не можна більше кста-ті, бо инакше мусіли б ми на свята не так весело проводити час. У нас гостював Тося, син тьоті Саші, цілі святки, до 10-го января, та Міша заїзжав днів на три, їдучи до Шури, так що ми не скучали. Хоч все-таки чудно було, що прийшлося провести Різдво і Новий рік не дома.⁶⁴⁵ Тепер ми знов сами остались і, певне, довго ще будем сами, бо мама пише, що не скоро приїде,

але нам ніколи особливо скучать, бо ми постійно учимось та занімаємось, а коли єсть вільний час, то йдемо куди-небудь, або до нас хто приходить. От тільки з тиждень тому назад я була заболіла, якось боліло все тіло і слабость велика була, я по настоянню Лілі і знакомих ходила до доктора, він сказав, що то од малокровія, і казав мені приймати миш'як, я стала його приймать, і мені стало лучче.

Ви, бабушка, були такі добрі, що предлагали мені платить за мої уроки рисовання. Спасибі Вам за се, коли Вам се не буде трудно, то я приймаю Ваше предложеніє і дякую за нього. В школі рисовальній плата 6 р. у місяць, а ще, може, на різні пособия та рисовальні принадлежности піде рублів три, — значить, рублів 9 буде довольноно. Я спробую ходить в школу сей місяць, і коли се мене не буде утомлять, то буду ходить до самого свого виїзду з Київа.

Я хожу на уроки англійські два раза в неділю, значить, час зостанеться і на рисовання.

На Різдво я получила письмо од дяді Міші, він писав, що вони всі були нездорові перед святами, але на свята вже виздоровіли. В Рим на операцію він, здається, не думає їхать.

Як же Ви поживаєте? Як Ваше здоров'я тепер, Ви писали той раз, що не зовсім здорови. То, певне, ся погана зіма так всім вадить на здоров'я. От у нас сьогодні дощ цілий день, так мовби не январь тепер, а кінець марта, аж дивиться противно. Тільки перед Різдвом були морози, а тепер таке щось робить ся — не то зіма, не то погана весна. Коли б уже скоріш настояща весна! Тоді б ми й з Вами побачились. А чому б Вам не приїхать весною в Київ?

Бувайте здорові, милая бабушка, я і Ліля цілуем вас кріпко.

Ваша внучка Леся

114. До А. С. МАКАРОВОЇ

4 лютого 1894 р. Київ

23.І.1894

Дорога моя Антоніна Семеновна!

Простіть, що я не скоро відповідаю на Ваш щирий лист. Я, ба-
чите, була з тиждень слаба, не так, щоб дуже, але якраз так, що
не могла листів писати, бо раз що не могла сидіти довго від сла-
бості, а друге — настрої душі був такий поганий, що замість
поради і розваги я могла б на Вас ще гірший сум нагнати. Я ба-
гато думала над Вашим листом. Ви просите мене научить Вас
жити; ся просьба показує таке Ваше довір'я до мене і таку по-
вагу, якої я, може, й не заслужила. Я сама, коли хочете, учуся
жити, борюся з непевностями, з скептицизмом, думаю над сво-
їм і над чужим життям. Стидно було б мені, якби я брехала
перед Вами і назвала себе Вашим учителем життя. Ні, на таке
високе ім'я я не маю права, бо не заслужила його. Я рада по-
могти Вам, рада вкупі з Вами шукати дороги, піддержувати
Вас, чим можу, але я не маю права казати, що я можу научить
Вас жити. Мені больно писати сеє Вам, бо Ви розчаруетесь
в мені, але ж я повинна казати правду. Я, врешті, думаю, що
я гірше живу, ніж Ви, бо Ви робоча людина, а я ні. Хоч я і маю
свою роботу, але ж веду її уривками і хіба скільки днів на рік
буваю довольна собою. Я не думаю говорити Вам, щоб Ви
ще більш наїрали на себе роботи, бо се вже було б вище сил
людських. Я думаю, справді, що Вам було б краще виїхати на
який час з Гадяча, зайнятись іншою роботою, в іншому місті.
Якщо Ви можете зоставити Вашу сім'ю, то я поспробую пошу-
кати тут для Вас якого міста, розпитуючись через знакомих.
Напишіть, якого рода місто хотіли б Ви знайти, а я поспробую
пошукати. Тут би я Вам знайшла і людей інших, краще това-
риство, і коли не можу навчити Вас жити по Вашому ідеалу,
то, може б, допомогла шукати тії науки. Я не так, впрочем, сумно
дивлюсь на Ваше учительство, як Ви. Уже одно те, що в шко-
лі є людина не лиха, не черства педантка і при тім чесна, —
єсть уже велика користь для дітей. Ви журитесь, що живете

тільки для сім'ї, але ж є багато людей, що навіть і сім'ї своїй не потрібні, а сім'я—ті ж люде, «частица человечества». Хіба Ви осуждаєте матір, що живе тільки для своїх дітей? а чим же гірше жити для своїх сестер і братів? Погано тільки те, що Вам зовсім ніколи жити для себе, а без сього людині таки трудно обійтись. Я так би хотіла витягти Вас із Гадяча, щоб Ви пожили иначе хоч рік, два. Іще одно: коли я буду літом в Гадячі (а може, ми з Вами й раніше побачимось), ми з Вами будем частіше бачитись, ніж торік, ми поговоримо не мало. Може, в розмові я зумію Вам більше сказати, ніж в листі. Я не знаю як слід умовій Вашого життя і Вашої служби, а через те не знаю, які поради практичні могу Вам дати про те, що слід би Вам робити, щоб наблизитись до Вашого ідеала служення людям. Ми разом могли б читати книжки і говорити про різні речі. Писати про все, про що хотілось би сказати, я не могу, не питайте, через що так.

Шкода, що [не] устроїлись народні читенія, літом треба буде знов нагадати гадячанам про їх. Я ніколи дуже оптимістично не відносила до тих «работников по делу народного образования», через те й не розчарована в них. Се народ лінивий, і якби над ними постійно була «нравственная палка», то, може б, вони й робили що-небудь. Тепер от скрізь устроюють народні бібліотеки, — що б же й гадячанам взятись за се?

Напишіть мені що-небудь про Веру Стоянову,⁶⁴⁶ — вона, здається, славно дівчина.

От, знаєте, мушу кінчати, бо маю спішну роботу на четвер і буду, певне, писати по цілих ночах. Отже, до другого разу, якщо Ви схочете вдруге писати до мене. Цілую Вас щиро, моя дорога!

Ваша Л. Косач

Як тепер здоров'я Вашого брата?

115. До О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

9 лютого 1894 р. Київ

28.I.1894

Люба мамочко!

Отримали ми вчора гроші, — спасибі тобі за них, тепер уже «хліб насущний» надовго забезпечений. Я тобі 13-го пришлю настоящі цифри, скільки іменно йде на нас грошей у місяць, бо тоді я звезду докупи всі свої рахунки, скільки на що пішло і т. и. О[льзі] А[нтонівні]⁶⁴⁷ я оддала гроші, вона дуже тебе дякує і каже, що навіть не сподівалась, що ти так хутко обізвешся на її прохання. У них у домі, як завжди, слабі, М[икола] В[італійович] то на руки, то на ноги скаржиться, О[льга] А[нтонівна] ніяк наслідків інфлуенци не позбудеться, у Мусі⁶⁴⁸ знов поліп у вуху відновився, а бідний К[остянтин] А[нтонович] такий тепер страшний та нещасний, що серце болить дивитись на нього, — певне, правду казали лікарі, що він мусить загинути. Але все-таки у них ніхто не лежить, навпаки, всі ходять чимало і до нас часами заходять. Я тепер потроху одхожу. Після твоєї ради ми почали брати молоко, та й взагалі ми голодом не моримось, хоч, звичайне, і не роз'їдаємось без пуття. На Нікиту ми таки не ходили, цур їй, коли вже одважитись платити скажені гроші, то краще вже піти на французького трагіка⁶⁴⁹ Mounet-Sully,^I що приїде в лютому, то вже-таки справжній «світач» — перший трагік з Comédie française!^{II} Гратиме всього двічі: «Сід» і «Гамлет». З ним і ціла трупа французька; я думаю піти, якщо ціни хоч трохи будуть людські (я вже не кажу Божі!).

Книжок Толстого ми послали 6: «Анна Кар[еніна]» (3 т.), «Детство и Отр[очество]» (чі «Юность» — не пам'ятаю) 1 т., давні рассказы («Казак» тощо) 1 т. і «Последние произв[едения]» 1 т.

Спасибі Оксаночці, Микосеві і Дорі за листи! вони дуже славно почали писати листи, так-таки все як слід розписано. Ми їм хутко знов напишем, тільки не тепер, бо тепер нема часу.

^I Муне Сюллі (франц.).

^{II} Театру французької комедії (франц.).

Ліля сьогодні не може писать, бо цілий день учиться. За картинки теж спасибі. Це дуже цікаво, що у Микося така редька буде, — будем їсти! («Будем їсти, та не всі!...»)

Я сими днями кінчила «Одинака»⁶⁵⁰ (як його назвуть, я й сама не знаю!). Здається, вийшов непогано, тільки все-таки я його буду немало поправлять.^I Напиши, коли ти думаєш приїхати в Київ; якщо не хутко, то я пошлю тобі ті глави «Одинака», що ти ще не читала, — я не хочу друковать його без твого перегляду. А перші глави почну переписувать. Тепер хоч уже ніхто не гризтиме моєї голови! Вони думають, що се так легко повість написать, — спробували б сами!.. Як маються твої уліти, а надто юморістичні, що ти колись про них згадувала, чи вже скінчені?

Ну, бувай здорова! Цілую тебе міцно, і щучиків теж, і папу. Пуц, певне, в той раз напише, а тепер над задачами погибає. До побачення!

Твоя Леся

116. До М. П. ДРАГОМАНОВА

9 лютого 1894 р. Київ

28.I.1894

Любий дядьку!

Отримала я Вашого листа вчора і хотіла в той же день відповісти, але не було можливости, бо в голові шуміло, як у тому вуліку. Я, власне, сими днями скінчила одну свою повість. Кінчала її несамовито (я сливе завжді коли що кінчаю, то несамовито), сиділа над нею до 4-ї, а то й 5-ї год. ночі, — бо вдень нема часу і настрою, — врешті скінчила, прочитала в товаристві, удостоїлась похвали і серйозної критики і потім сказала: «Нині отпущаша ему».... І справді, якби таким способом написати зо три оповідання підряд, то можна б ad patres^{II} одправитись. Отож я вчора цілий день не то спала, не то чула,

^I Я його читала при маленькому зборі, і він справив дуже добре враження, надто Людя і Слав[инський] наговорили мені дуже милих річей. — Л. У.

^{II} До праотців (лат.).

а сьогодні, вже «находясь в здоровом уме и твердой памяти», сідаю за листи.

Те, що Ви просите передати з поводу біографії Вашої в «Ж[иті] і С[лові]», я вже декому передала і передаватиму при всякій нагоді. Воріженьки нехай не дуже-то брешуть, бо єсть тут тепер такі, що вріжуть їм язика врешті. Не думала я, що Фр[анко] вступить у слід свого колишнього проф[есора] Огоновського, я думала, що він більше розбірає, як треба з людьми обходитись, щоб не бути подібними до друга-ведмедя.⁶⁵¹ Не вір, значить, галичанам! До сього переконання смутного я прихожу дедалі то більше. От, напр[иклад], справа редагування нами «Дзвінка» розійшлася, як заячий жир, а все через галицьке крутійство. Тільки даремне мене в космополітизмі при сій справі укоряли,⁶⁵² мій космополітизм зостався при мені, а патріотизм нар[одов]ців при них, і на тім скінчилось. Може бути, що я вийду і зрадницею хутко, тоді я буду дуже рада, бо, значить, матиму добрий атестат.

Ціклопові барани⁶⁵³ не вважають ні на ультрамонтанство⁶⁵⁴ «Пр[авд]и», ні на що, бо у них критичного тямку дуже мало і у них на все одна відповідь: «Сього вимагає практична політика», почнеш з ними змагатись на сю тему, вони зараз: «Ви не вважаєте на практичні обставини»... Одним словом, такі мені практичні, що аж теорію забули! А що [Ц]іклоп міг писати про аграрні інтереси селян і т. и., то се нічого не значить, бо він ніколи не знає сьогодні, що говоритиме завтра. Невважаючи на се, він має певний вплив і тут, і за кордоном (за кордоном, може, більш матеріяльний), правда, що коло нього все більш люде дуже молоді або мало освічені, «немовлята», «темні сили» і «12 спящих дев», але інші поміж них вірять йому, як богам, і жертвують сили і час на його праве діло. Він нам ззів одного дуже талановитого поета, що колись писав дуже порядні ліричні та юмористичні вірші, а тепер ріфмує вузько-ціклоп'ячі тенденції і по горобцях з гармат стріляє.⁶⁵⁵ Ви, може, читали його вірші і переклади в «Пр[авд]і». Ззіли хлопця, схрупали з душею! Тепер їдять одного зовсім молоденького⁶⁵⁶ і, певне, теж іззідять. У нас велика біда, що багато

людей думають, що досить говорити по-укр[аїнськи] (а надто вже коли писати дешифру), щоб мати право на назву патріота, робітника на рідній ниві, чоловіка з певними переконаннями і т. ін. Така легкість репутації приманює многих. Ще тепер можна у нас почути фразу: «Як се? от ви казали, що N. N. дурень і тупиця, а він же так чудово говорить по-нашому!» «Говорить по-нашому» — се вже ценз! А послухати часом, що він говорить по-нашому, то, може б, краще, якби він говорив по-китайськи. От, напр[иклад], «переконання» декого з баранячого стану: одурити москаля, одурити австріяка (німця), одурити поляка, щоб вони нам самі своїми руками жар загребли, а потім їх на тому жару присмажити (так, наче б сі три народи справді тільки на шашлик годились). Мені приходилось самій чути і читати подібні «політичні professions de foi». Або, напр[иклад], таке: коли між простими людьми ходять легенди про те, ніби моск[овський] уряд закопує голодних людей живцем в землю, то такі легенди слід не розбивати, а підтримувати і розширювати, щоб дискредитувати ворогів. Кого вони думають тим дискредитувати? Або знов таке речення: «Як би я був галичанином, то був би радикалом, а коли я укр[аїнець], то я буду уміркований ліберал», — ergo pereat¹ «Нар[од]» і компанія!

Здається, до переконаннів належить і се: «Я не п'ю чаю, бо се московська вигадка, я не хожу зроду в рос[ійський] театр; не читаю дурної рос[ійської] літератури; їм не “бліни”, а “млинці”, а коли б то були “бліни”, то я б їх не їв... і т. и. Простіть, що я, може, обридла Вам і розстроїла нерви такими дурницями, але ж після сього Ви, може, краще зрозумієте, які в сіх людей мозки. Наслухавшись таких милих розмов від людей, що звуть себе патріотами та укр[аїно]філами, боїшся, як вогню, коли б хто тебе не назвав сими йменнями і таким способом не загнав у баранячу кошару. Наш добрий друг⁶⁵⁷ назвав раз мене і моїх скількох товаришів «постыдними дезертирами» за те, що ми зреклися назви укр[аїно]філів, але що ж робить,

¹ Отже, хай гине (лат.).

коли її страшно носити тепер, щоб не уподобитись крученому барану в християнському стаді. «Ви, — казав друг, — повинні боронити честь старої корогви, а не зрікатися її!» Ми ж думаємо, що краще зробити нову корогву, ніж латати стару і ради того латання ризувати власною честю. Ті люде, що колись тримали сю корогву, заснули і в сні не почули, як корогва їм випала з рук і попала в баранячі копита, люде сплять і тепер і не думають вертати собі своєї корогви, чого ж ради ми будем за неї коп'я переломляти? Ну, я дам спокій сій розмові, а то щось дуже довго виходить, а вже пора кінчать та й спать лягати.

За Вашу ідею, що мусить бути одна правда і для мужика, і для пана, я завжди стояла і буду стояти, а наскільки прислухався їй ділом, се залежатиме від моїх сил і талану.

Я дуже цікава бачити Ваші нові пол[ітичні] брошюрки. Мій товариш, що ми з ним перекладали Гейне, почав оце недавно перекладати «Прометей» Гете, я гадаю, добре було б, якби він скінчив його скоріш та й не гаятьсь з друком, та нехай би люде читали поруч з Вашою розправою.

Bible та Evangile^I ми перекладемо, напевне, до 3-ї кн[иги] «Ж[итя] і Сл[ова]». Мені сі статї подобаються, тільки мені здається, що М. Vernes^{II} занадто вже новітню дату ставить для всіх книг біблійних (після пол[ону] вавіл[онського]), занадто легковажить чужі теорії і перехвалює дуже геній жидівський. Мені видиться, що він в кінці обох розправ робить реверанси перед попами і всіма правовірними христіянами, але, може, се мені так здається. Нема що й казати, що в Галичині за сі статї предадуть анатемі і видавця, і перекладачів, і коментатора з усім їх нащадком і накоренком. Для мене се буде, може, й цікаво, бо ще ново. А врешті, все одно, — цур їм!

Невже Вам не прислали моєї книжки («На крилах пісень»)? А знаєте, я сама ніяк не отримаю цілого екземпляра, а все якісь неподобні шматки. От комедія! Не знаю, що за знак, що Сікорський Вам не приходить, — я його давно послала.

^I Біблію та Євангеліє (франц.).

^{II} М. Верн (франц.).

Ламе Флері⁶⁵⁸ видумав перекладати один з баранів, — на сміх людський! Одним словом, — «ет!» (любиме слово нашого Олега).

Пишіть мені, дорогий дядьку, про Ваше здоров'я, не гаючись. Але ж я й не хочу, щоб Ви ради листів до мене втомлялись, пишіть хоч коротко і коли буде вільний невтомлений час. Цілую Вас всіх.

Ваша Леся

Добрі люде Вам кланяються. Вони завжді питають мене про Вас і про Ваше здоров'я.

Мое щире вітання і поцілунки дядині, Ліді і всім нашим. Як там мається Зорка?

117. До Є. І. Драгоманової

28 лютого 1894 р. Київ

16 февраля 1894 г., Киев

Милая бабушка!

Спасибі вам за ті гроші, що Ви для мене прислали; я їх ще не получила од мами, та, певне, на сьому тижні получу. В школу я вже поступила⁶⁵⁹ 2-го февраля, так що знов платить прийдеться тільки 2-го марта. Учення мое добре йде, деякі учениці, що поступили разом зо мною, одстали од мене. Тільки жалко, що я не можу ходити в школу щодня, бо два рази в неділю хожу на англійські уроки, а, окрім того, в остатній час було багато роботи дома, то я часом так утомлялась, що вже в школу не могла йти. Ви, пожалуста, не сердіться на мене, що не скоро одписую Вам, се не через те, щоб я лінувалась, а такі справді ніколи було. Оці два дні у мене менше роботи, то я вже стараюсь всім письма понаписувать, а мені їх аж вісім треба написати. Я до половини дня занята уроками (в школі і в англічанки), а ввечері писанням, тих же три чи чотири години, що не занята, проходять або в читанні, або в хожденії по Києву, бо треба ж і на Крещатік, і до знайомих зайти. Два тижні тому назад ми два рази були в театрі, ходили слухать

одного французького актора, що дуже нам сподобався. Ми не часто ходим в театр, бо се і дорого, і не завжді можна вибрати час, бо як Ліля піде в будень в театр, то потім приходиться сидіти над уроками, що застаються не виучені з вечера. Окрім театру, ми вже ні на що лишне грошей не тратим, а все-таки їх виходить дуже багато, так що я дуже довольна, що хоч на моє рисовання мені не треба просити у папи. Проте, якби ще всі жили у Києві так, як ми, то ще було б нічого.

Спасибі вам, що запрошуєте нас на Великдень до себе, але ми, певне, не приїдемо, бо скоріш всього ми і на Великдень тут зостанемось, щоб не перебивати Лілі учення. Літом ж, певне, приїдемо трохи пізніше, ніж торік, бо вже ж ми більш, ніж півроку, не будемо дома, то як же нам, не побувши дома хоч з місяць, поїхати на все літо в Гадяч, вже наші й так заскучали за нами. Знов же і Мішу з Шурою хотілось би бачити. Лучче всього, якби ми могли як-небудь розірватись на три або й на чотири частини, та шкода, що сього не можна!

Бувайте здорові, милая бабушка, та не болійте, а вже літом ми зробимо знов наїзд на Вас раніше чи пізніше.

Цілую Вас міцно, Ліля теж кланяється Вам і цілує.

Ваша внучка Леся

Николай Вас[ильович Ковалевський] і Галя Вам кланяються.

118. До А. С. МАКАРОВОЇ

28 лютого 1894 р. Київ

16.ІІ.1894

Дорога моя Антоніна Семеновна!

З мого листа до бабушки Ви побачите, що я не могла нікому писати листів сього часу. Тільки через те я й Вам не писала. Ви людина робоча і знаєте, як то часом буває, що й пару слів ніколи написати. До того ж, — сього я вже бабушці не пишу, — у мене й досі здоров'я мало що поправилось, а надто, що нога болить. Болить чі ні, а я мушу ходити щодня по київських горах і вертаюся часто дуже втомлена, так що зацікавляюся вже не сідаю,

а лягаю. Ну, нічого казати, що часом і залінуєшся, і замість того, щоб у вільний час листи писати, лягаєш собі і книжку читаєш або йдеш куди в гості. Але ж чоловік не машина.

Я рада за Вас, що Ви маєте їхати в Полтаву, може, таки там буде Вам краще, ніж у Гадячі. Простіть мені, що я не можу вволити Вашої просьби, замовити за Вас слово у Шульженка.⁶⁶⁰ Я у нього зроду не була навіть з візитом, так що коли б прийшла тепер «по делу», то з сього, певне, мало толку вийшло б. От, може, скоро приїде мама, то я її попрошу зробити се, все ж вона, здається, з ним краще заходить. Він, хоч і родич нам, але не такий чоловік, щоб я могла його по щирости хвалити, отже, краще не буду й говорити про нього, Бог з ним. Книжки для читання дітям я постараюсь, щоб були вислані Вам, от, може, тут устроїться сеє. Не можна сказати, щоб література для народа була велика і щоб між нею було багато доброго. Книжку «Что читать народу?»⁶⁶¹ (зложила Алчевская⁶⁶² і учительниці харьківської воскресної школи) я постараюсь Вам прислати, як розживусь на гроші, а то тепер мої фінанси в великому упадку. Читати-то народу, може б, і було що, та біда, що мало йому дозволяють читати, — аже ж Ви сами знаєте, який список книжок, розрішених для шкільних бібліотек, народних чтеній і т. и. Часом як подумаєш, то рішиш, що навряд чи й варто стільки труда затрачувати на устрійство тих «народних чтеній» для того, щоб потім прочитати дві-три скучні і сухі брошюрки... Ну, з таким кореспондентом, як я, не багато жизнерадосних ідей набереться! Мені аж сором, що Ви так гаряче приймаєте до серця мої недотепні листи, вони таки не варті того, я сама те знаю. Але ж легше говорити, ніж писати, се мусить тепер всякий знати.

Простіть, що тут скінчу, не через те, що не хочу писати, а через те, що іще маю інші листи писати, а тут вже пізно. Ну, та се ж не остатній лист, — будемо жити, будемо краще писати!

Бувайте здорові! бажаю Вам всього найкращого. Ліля кланяється Вам.

Ваша Л. Косач

119. До О. Г. БАРВІНСЬКОГО⁶⁶³

13 березня 1894 р. Київ

Високоповажаний добродію!

З Вашої ініціативи і призволення взялися ми було до редагування української частини «Дзвонка»; здавалося нам, що тим ми прислужимося доброму ділу і поможемо редакції, взявши на себе більшу частину праці коло «Дзвонка». Окрім бажання поставити «Дзвінок» вище, ніж він досі стояв, і подати дітям цікаве та корисне читання, у нас іншого бажання не було.

Ми взялися до праці, не гаючись і щиро. Ми сповістили співробітників «Дзвонка» про зміну в редакції його і, чекаючи їх помочі, взялися сами до складання перших чисел. Числа були зложені, впоряджені і послані, здавалось, усе йшло якнайкраще. Але ж тільки були вислані перші матерьяли і перший лист до п[ана] редактора, як раптом справа змінилась. Замість сподіваної і обіцяної Вами згоди, шановний п[ан] редактор «Дзвонка»⁶⁶⁴ прислав нам гострого листа і дав нам до зрозуміння, що він зовсім не думає вважати нас своїми рівноправними співниками до редакції і що його навіть дивує, звідки ми набрались таких претенсій. З листів п[ана] редактора виходить, що всі мають свої права: в першій лінії сам п[ан] редактор, потім галицькі передплатники, потім шкільна рада, врешті коректори і складачі, — тільки ми не маємо жадних правил яко самозванці-редактори. Очевидно, се якесь велике непорозуміння, здається, навіть неможливе до полагоження. Виходить, ніби ми, не спитавши броду, полізли в воду, але ж ми питали його у Вас, високоповажаний добродію, і Ви запевнили нам, що справа ся мусить влагодитись, бо п[ан] редактор «Дзвонка» рад передати давно важку для нього працю редакційну, а щодо шкільної ради, то Ви казали, що Ваш голос має там велику вагу і Ви можете ручити нам за згоду там. Однак, як бачите, вийшло инакше, несподівано для нас. Через се ми тепер одважуємось просити Вас, щоб Ви волили роз'яснити нам, як ми маємо відноситись до даних Вами обіцянок і заповінь і на чие конто маємо рахувати прикре непорозуміння?

Хоч ми вже й зrekliся участи в редагуванню «Дзвонка», та все ж хотіли б, щоб за нами лишилась в редакції його хоч добра слава. Від Вас, високоповажний добродію, залежить вернути нам сю добру славу, розказавши п[анові] редакторові, чия була ініціатива в сій справі і які, власне, бажання Ви чули від нас.

Ще одно: д[обродій] Старицький від нашого ймення просив Вас⁶⁶⁵ не передавати наших матерьялів до редакції, поки справа спільного редагування не стане на певний ґрунт. Тепер же ми бачимо наш проспект і частку наших матерьялів надрукованими, — як маємо се зрозуміти?

Ждучи ласкавої відповіді Вашої, застаємось з найвищим поважанням.

«Літературна громадка»

Київ. 1 марця 1894 р.

P. S. Просимо присилати відповідь, коли Ваша ласка, на адресу п[ана] Стар[ицького] або Лис[енка].

120. До М. П. ДРАГОМАНОВА

30 березня 1894 р. Київ

18.III.1894

Любий дядьку!

Не знаю, чи одправила Вам мама листа мого, що я їй дала, коли вона виїздила від нас, може, вона була така заклопотана, їдучи з дітьми, що й забула за листа. Писали мені з дому, що дядина пише в листі до наших, ніби здоров'я Ваше все-таки недобре, дуже се мені прикро! Сподіваюсь, що, може, як настане настояща весна, то Вам буде краще, а то ся зима та провесна були такі, немов їх хто навмисне вдумав для плевритів та бронхітів різних. У нас у Києві тепер вже починається справжня весна, — дуже тепло і гарно, так що Ліля вже по проліски для гербаріума збирається за город. Тижнів через три вже поїдемо додому на свята, а після свят не знаю, чи будемо в Києві, більш того, що ні. Заморив мене трошки сей Київ, то я трохи

й рада б його покинути, але не зовсім, бо тоді, значить, знов прощайся з наукою більш як на півроку. Все-таки май ще можна було б нам з Олесею повчитись. Моя англійська мова саме налаждалась як слід! Та, певне, наші не захотять, щоб я їхала, а Олеся вже сама тим більше не поїде. Мама якось чудно відноситься до нашого життя тут, усе їй здається, що як ми живемо де без неї сами, то з нами мусять усякі біди та напасті траплятись, хоч біди з нами досі ніякої ще не було, а від напасти, кажуть, не пропасти, та я й сама так думаю про напасти. Мама, видно, думає інакше і через те так за нами турбується усю зиму, що одна думка про се отруїла мені життя немало за сей час. Ну, та що ж з нею вже зробиш, коли вона таку натуру має! Я ж не раз жила зовсім сама, і нічого зо мною надзвичайного не робилось, бо такі біди, як тиф і т. п., можуть трапитись (і трапляються зо мною) скрізь, як дома, так і в чужині. Що ж до інших нападів, то про них не варто говорити, бо се теж не залежить від місця і часу. Не знаю я, де буду літом, чи все літо дома пробуду (я б сього більш хотіла, та, може, дощі виженуть на сухіше місце), чи до бабушки поїду, вона все мене закликає, а може, з Мішею до Шури на хутір заберусь, а може, й зовсім що инше видумаю.

Пишу я Вам різні дурнички і, видно, думаю, що Вам їх цікаво читати, бо інакше давно б пора скінчити. Діло в тім, що чогось я така втомлена цілий остатний місяць, що аж гупіти починаю, случайно так виходить, що я ніяк виспатись не могу як слід, а се для мене дуже багато значить. У Києві люде звикли жити більше вночі, як удень, досить гупий се звичай, але він має свої причини і їх трудно змінити.

Що б Вам нового про Київ написати? Київське життя таке тихе, що й новини його тихі, а через те нецікаві. От хіба, — недавно я чула, що правдяне тутешні хотять до «Житя і Слова» пристати, але я думаю, що се міф, бо се було б щось дуже надзвичайне! Після сього всього б можна надіятись на нашій славній Україні!... Бувайте здорові, дорогий дядьку, та будьте мені здорові тільки!

Ваша Леся

Ваші болгарські нові статті я хотіла б побачити, але краще прислати їх не сюди, а в Кол[одяжне], бо мене вони можуть вже не застати тут.

Кланяйтесь і поцілуйте за мене всіх наших; дядині я збираюсь писати хутко, нехай вибачить, що я досі їй не писала. Я взагалі мало кому пишу тепер.

Я думаю, Олесья написала Вам докладно про наше життя тут, то Ви й не розсердитесь, що я мало про нього пишу, я до чого привикну, того вже й не бачу зовсім.

121. До М. П. ДРАГОМАНОВА

17 квітня 1894 р. Київ

5.IV.1894

Дорогий мій дядьку!

От уже сей раз то зовсім не по правді Ви мені докоряєте. Мені здається, наче Ви не зовсім вірите, що я Вам писала ще листа, окрім отриманого Вами, але ж се правда, і не моя вина, коли мама загубила того листа, чи забула про нього (бо не знаю, чим іншим об'яснити те, чому вона не послала його в свій час). Я ж сей рік завжді відповідала Вам в час, а инший раз і писала, не ждучи від Вас листу. Тепер от позавчора я отримала від Вас листа і оце пишу, написала б і раніше, але були обставини такі, що я нічого не могла писати сі два дні, якби Ви їх знали, то згодились би, що справді мені було не до писання. Але що було, те минуло, і минуло щасливо, то й нічого писати про нього. Те, що Ви пишете Олесі про слав'янське та європейське серце, здається, направлено і проти мене, але ж я завжді уважала, що любов без діл мертва, і ніколи не думала, що досить мати «добре серце», аби обійтись без всього иншого. Ви не зовсім справедливі до слав'ян, — згадайте свого старого друга!⁶⁶⁶ Невже у нього серце гірше європейського? Моя любов більш активної, ніж пасівної натури; я не буду Вам писати різних фраз про се, а тільки докажу (і, може, хутко) иншим способом. Тепер же не буду відповідати докорами на докори, а постараюсь так вести

діла, щоб між нами сей прикрий елемент зовсім і назавжди зник; я його не люблю, — та й хто його любить?

Не знаю, чому не пише мама до Вас, я на неї нападуся за це дуже, як приїду додому. Вона нам часто пише, і з листів видно, що у них все гаразд, «як не може бути (краще)», мовляли наші волинякі. Бач, спробував би їй хто 2 місяці не писати, задала б гарту!... Я дуже рада, що Ваше здоров'я трохи поправилось, може, воно літом і ще поправиться, може, й голос вернеться, але ж він Вам вже раз вернувся. Після потрійного плеврїта, може, хоч кому пропав би голос на який час. Я звикла вірити в весну та літо, і мені думается, що вони мусять знов поправити Ваше здоров'я, що розстроїла зима. Мені зима було теж так розстроїла здоров'я, що я вже й по світі не могла ходити, а все більш лежала та думала, як то прийдеться їхати додому, коли тут ходити погано, а їздити ще й гірше. Дуже я було утомила свою ногу то ходінням, то писанням, то малюванням (мені шкодить, коли я сижу за столом зігнувшись), а то й так перехід від зими до весни буває завжди для мене критичний. Тепер, коли сонце пригріло як слід по-весняному і коли я покинула на який час все, окрім тільки англійської мови, то знов поправилась настільки, що і хожу як слід і до роботи знов можу забіратись. Та от і заберусь як слід, приїхавши додому. Даю слово, що Vernes буде зовсім викінчений і переписаний на святах; якби я не була тут так занята і так слаба, то він був би вже давним-давно скінчений, а то мої товариші... хай простить їм Аллах, коли може.

Правда, трошки вони помогли мені, але ж тільки трошки. Тепер же, коли я вже беру справу на себе, то й відповідаю сама за себе, се значить, що Vernes буде скінчений до мая.

Шкода мені, що я не могла побачити «Заздрих богів»,⁶⁶⁷ та, може, і «Рай і Поступ»⁶⁶⁸ не хутко до мене приб'ється. Але ж він, певне, вийде в світ, бо хоч Ваш видавець і вісить в повітрі, та не буде ж він вічно вісити, бо його банкір мусить же об'явитись, а що листів не пише і звісток не подає, то се з банкірами часто случается. Я думаю, що до того не може дійти, щоб Ви

сами ще мусіли виручати свого видавця. Нехай він трохи потерпить, ачей, не розірвуть кредітори, дадуть хоч Великодня діждати та паски свяченої попробувати, а там, дивись, може, і доля воскресне. Будете писати, будете й друкувати, — «Ще наша доля не загинула!» — мовляв один мій старий друг, — ми з ним все один одного потішаємо такими афорізмами. Будьте певні, що я Вам не покину англ[ійської] мови, не на те я її вчилась, щоб так хутко покинути. Я куплю собі словаря і книжок та так наштахуюся за літо, що хоч в Англію і то не страшно. Не знаю, як в Англію, але куди-небудь за границю в гори я таки, може, зберусь сього літа, чогось мені здається, що там краще можна поправитись, ніж по наших варварських, хоч і дорогих, Кримах та лиманах. Мені все лікарі провадять, що вся моя біда в малокровії та в нервности, а якби не се, то з моєю ногою можна б жити в згоді, хоч зовсім бути такою, як у людей, вона не може, в ній є укорочення і хронічний вивих, бо все-таки в ній кості вже не так стоять, як треба, і сьому поради-ти не можна. Але як не судиться в заграничні, то треба вже хоч у гадяцькі гори їхати, а то в наших волинських нідерландах дуже вже плаксивий клімат. А коли Ви думаєте вибратись в Паріж? Ви жалкуете, що я не писала Вам нічого про тутеш-не життя, але се того так вийшло, що, властиве, не було тако-го життя, щоб про нього було цікаво писати і читати. Заноси-лося було на різні редакційні спілки, але при тому показалося стілько крутійства з боку різних русько-укр[аїнських] братів, що не знаю, як кому, а мені то й згадувати про сі спілки брид-ко. Я не можу звикнути до такого «братерства», що ходить езу-їтськими дорогами. Я плюнула і на ті «Дзвінки», і на їх редак-торів. Досить з мене їхньої лайки (я писала, напр[иклад], від імені товариства, а мене за те лаяли «анонімним писакою» — от і звичаї європейські!), як схочу лаятись, то се й дома є з ким. Я вже й так уважаюся тут за *enfant terrible*,¹ бо прийшлося мені

¹ Жакливу дитину (буквально франц.), у значенні «дитину (людину), яка робить заколот своєю безпосередньою поведінкою чи словами, без огляду на інших».

раз показати незалежність думки при меценатах та при батьках України — бідна вона з такими «батьками» правдяньського толку. Страх, як вони грають такими словами, як «толерантність», «моральна тіранія», «патріотизм», «українство» і т. п., обертають їх на всі боки, як самі хочуть. У них, напр[иклад], «толерантність» вимагає миритись з клірікальними виданнями «Просвіти» і навіть підтримувати їх, а коли хто намовляє своїх товаришів до якого іншого видавництва, то се вже виходить «моральна тіранія»; для них видання «Ист[орических] песен А[нтоновича] и Д[рагоманова]» здається дуже патріотичним ділом, а інші видання самого вже Д[рагоманова] — антипатріотичним. Коли хто каже, що він не признає «Житій святих» для народа, то се вже у них «нетолерантне відношення до людей з релігійними переконаннями»... Одним словом — логіка! А вже що у них значить слово «українство», то я не беруся роз'яснити, бо те, що я чула на сю тему, зливається в моїх думках в хаос такий, що з нього жаден бог світа не створив би. Напр[иклад], інший раз людину винуватять в проступку проти «українства» за те, що вона мало ходить в гості до тих, що уважають себе українцями par excellence, і, знаєте, сей проступок дуже великий, від нього недалеко вже й до «ренегатства». Якраз недавно одного мого друга мало-мало що ренегатом не прославили за те, що не всім «столпам» новорічні візити поробив і не всіх з іменінами поздоровив. Тільки щоб бути справедливій, то треба сказати, що таку мірку вживають і люде іншого напрямку. Так, напр[иклад], так звані «політики» (хай мене грім уб'є, коли я знаю, в чім виражається їх «політика»), коли знають, що хто-небудь ходить в дві-три українські господи, то вже вони рішають а ргіогі, що се, певно, якийсь «вузький націоналіст» і навіть пропащий «культурник» (а у них се погибельний термін!). Таким способом часом буває, що один і той самий чоловік одночасно має славу і «вузького українофіла», і «ренегата-зрадника»... Aber «es ist eine alte Geschichte». ¹ Ви єї знаєте, може, краще мене. Я думала, що

¹ Але «це стара історія» (нім.).

тут винна кружковщина в тому, що люде видумали собі таку чудну мірку для політичних переконаннів, але ж мій друг (той самий, що мало не попав у ренегати) каже, що тут і кружковщини настоящої нема у сих людей, а єсть тільки у кожного з них mania grandiosa^I в великій степені, именно кожний з них думає: «L'état c'est moi»,^{II} ну, а звісно, коли хто не поважає такої людини, то чинить сим справжній Hochverrat.^{III} Не знаю, може, сьому й правда.

Окрім сих людей, одержимих mania grandiosa, єсть ще багато людей, що мають, здається, за принцип речення: «Куди кобила, туди і лоша» (ся фраза була раз виголошена в формі тоста на одному патріотичному вечері), і вони-то й складають «громадську опінію», звісно, так, як їм кобила прикаже. Єсть інші люде, інші товариства, що менше певні в собі і більш уважні до чужої репутації, але ж вони не складають «громадської опінії», бо раз, що їх мало, а друге, що вони сим не займаються, маючи багато роботи коло своєї і чужої науки та коло різних «вузькопрактичних» річей. Сі інші товариства ще по більшій часті в початку, так сказать, в ембріоні, і через те про них не можна ще нічого рішучого сказать, бо вони ще й сами не знають, що з них вийде, але можна все-таки думати, що вийдуть люде, бо вони все-таки мають людські ідеї, добрі заміри і ні краплі крутійства, а до того не знаходяться ні під чиєю ферулою^{IV.669} так що мають свою волю в своїй хаті, у нас же се багато значить.

Ну, годі однак на сі теми, бо вже пора мені кінчать, а треба ще про инше поговорить. От тільки ще Вам один приклад правдяньської етіки: один «високоповажний» був з своїм другом меценатом на одній зборній компанії, де случайно повелася розмова не дуже приємна обом друзям (сьому були винні обоє enfants terribles), після сього через якийсь час «високо-

^I Манія величності (франц.).

^{II} «Держава—це я» (франц.).

^{III} Державна зрада (нім.).

^{IV} Ферула (лат.)—різка.

поважний», спіткавши господаря хати, де збиралась та компанія, говорить йому: «Дуже шкода, що ви допустили до такої прикрої розмови, бо от мій друг міг би дати Вам грошей на видання укр[аїнського] збірника, а тепер, звісно, не дасть». Треба при цьому сказати, що ніхто тих грошей і не просив. «“Все куплю”, — сказало злато»,⁶⁷⁰ та не знаю, чи станеться по його слову...

Ви недовольні, що я послала до «Ж[итя] і С[лова]» такий нецікавий матерьял, але Фр[анко] просив у мене, власне, сього.⁶⁷¹ Не знаю, чи буде цікаво, як я пошлю туди пісні баладного змісту (теж сирий матерьял, бо довести до пуття я не вмю)? Міша, певне, міг би написати й краще, але він тепер дуже зайнятий, вчиться до екзаменів, а разом з тим він лаборантом при фізичному кабінеті, так що часу як відмірено.

Як Ви думаєте, чи моя поезія такого сорту, щоб її триматися хоч одною рукою, чи краще поступить по раді одної маминої байки: «Як ліра грає поганенько, її покинути швиденько!»⁶⁷² Я цікава знати Вашу думку. А propos^I (чи краще sans propos),^{II} — чи був де надрукований мій «Брюс»? я нічого не знаю про нього.

Ви питали колись про Сердешного,⁶⁷³ — се дуже молодий хлопець (20 л[it]), не конче освічений і дуже погано вихований, до того ж під міцною правдяньською ферулою, — що з нього хотіти? Врешті, він, може, ще вилюдніє, як підросте.

Ну, бувайте здорові, а то я розбазікалась без краю. Та скажіть мені яке добре слово.

Ваша Леся

Чи знаєте, що «Зоря» і «Дзвінок» вже заборонені в Росії? Се для них великий підрив.

Пишіть мені в Колодяжне, бо ми хутко їдем туди, от, може, 10-го апр[еля].

^I До речі (франц.).

^{II} Не до речі (франц.).

122. До Є. І. Драгоманової

29 квітня—1 травня 1894 р. Колодяжне

Христос воскрес!

Милая бабушка! Поздоровляю Вас з празником, бажаю Вам здоров'я і всього доброго, щоб нам з Вами весело провести час, як будемо літом у Вас. Ви ж не сердитесь, я думаю, на нас за те, що ми не приїхали до Вас на Великдень? Давно ми не були дома, то наші всі вже за нами заскучали, а ми за ними, і хотілося нам сі свята дома побути. Може, по святах знов у Київ поїдемо, то знов з місяць там пробудемо, але ще не знаю, чі так се буде, бо ми ще сього не рішили. Я, здається, писала Вам, що я покинула учитись рисовать, бо то було трудно при моему здоров'ю ходити в школу і сидіти там довго. Може, як буду зимою жити у Києві, то знайду такого учителя, щоб учив рисовать мене дома, бо мені таки хочеться вивчитись.

У нас тепло і гарно, весна настояща, я люблю такий пізній Великдень. Тільки мені скучно, що Міша не приїхав до нас, але що ж робить, коли не можна.

Бувайте здорові, милая бабушка, кланяйтесь від мене Антоніні Семеновні і всім знакомим, поздоровіть їх за мене. Цілую Вас міцно!

Ваша внучка Леся

123. До М. П. Старицького

4 травня 1894 р. Колодяжне

Високошанований Михайле Петровичу!

Засилаючи своє вітання сердечн[е] в сей веселий день, бажаю Вам здоров'я, сили та віку довгого, щоб ми ще довго бачили Вас на роботі у першій лаві працьовників наших. Втішно есть думати, що настав таки час, коли замовкло всяке глузування та клепання, а вимовилась вголос честь і дяка справді належна тому, хто увесь вік свій дбав, «щоб наше слово не вмірало». І коли наше слово зросте і зміцніє, коли наша література займе почесне місце поруч з літературами інших

народів (я вірю, що так воно буде!), — тоді, спогадуючи перших робітників, що працювали на невправ[л]еному, дикому ще ґрунті, українці, певне, спогадають добрим сло[в]ом Ваше імення.

Мені судилося жити й працювати у тяжку добу, — хто зна, чи діжду я кращої! — я знаю, яка тяжка і терниста путь українського літератора, і через те я можу добре розуміти і признавати Вашу працю і Ваші заслуги. Розумію й признаю я і те, що моя власна робота була б мені тричі тяжча тепер, якби прийшлося працювати на непочатому перелозі, на неораній ниві. Тож тепер, — хоч запевне в сей день Ви приймаєте безліч красномовних вітаннів, — прийміть не красномовну, але щиру дяку від Вашої молодшої товариш[ки] по роботі, від щирої прихильниці Вашого талану і праці на користь України, — прийміть її в[ід]

Лесі Українки.

Колодяжне, 22 квітня 1894 року

124. До М. П. ДРАГОМАНОВА

5 травня 1894 р. Колодяжне

23.IV.1894

Дорогий дядьку!

Ваші «Забележки»⁶⁷⁴ і лист я отримала 19/IV, спасибі Вам за них! «Забележок» я ще не дочитала до кінця, — маю дещо таке, що треба дочитувати, не гаючись, але між иншим я читаю-таки «Забележки», бо вони мені дуже цікаві. Окрім мене, їх у нас ніхто не важиться читати, — тверда річ болгарщина! Я думаю, що Ви отримали нарешті хоч маминого листа від 19/IV, а то ж чиста біда з тими листами, — невже Ви не отримали того, що мама писала в марті (окрім того, що був посланий вкупі з моїм)? На всякий случай я повторю, що вона писала там про мій замір їхати в половині мая за границю, якщо тільки Ви не будете проти сього і якщо не помішають які незалежні від нас обставини, як-от колись тіф та інші напасті.

Тільки сі дві причини й можуть розбити мій замір, а більш ніщо, бо він дуже твердий. Я б хотіла отримати скоріше відповідь Вашу. Пишіть теж докладніше про Ваше здоров'я і плани на літо. У мене ж тим часом один план, про який тільки що написала, і я більш ні про що не можу думати, се навіть не дає мені нічого свого писати, а тільки переклади та компіляції. Нема ще дисципліни думки! У Вас би мені її вчитися.

Цікаво було мені те, що Ви пишете з поводу Ренана.⁶⁷⁵ А Вашого товариша, що звернув Вам назад книжку Ренана, давану для його сестри, я, як живого, побачила, — так се на нього схоже! Діло в тім, що він і сам «виріс з певними поглядами», та так з ними ж і зостався до сеї пори, а в сестри його, здається, ніколи й не було ніяких «поглядів». Щодо самого Ренана, то деякі студенти, мені відомі, його читають, і що з того читання виносять, того не знаю, бо якось се ні в чім не виражається. Ті земляки, яких я Вам описала, здається, справді в читанні «отих Ренанів» неповинні, але, що те читання не всіх виратувало від попівсько-розкольницького туману, се я теж знаю. Я знаю, напр[иклад], одного ще молодого чоловіка, що Ренана читав, а ще в часи початку «угоди» сушив собі голову над тим, кого слід підтримувати, чи уніятів, чи православних (якось у нього вийшла така ділема!), і мучився довго над тим *entweder—oder*,^I поки додумався до *weder—noch*^{II} (то й то не знаю, чи наміцно додумався). У нас, бачте, сидить у многих головах ідея про «дві правди», що ми, мовляв, можемо бути собі і вільнодумцями, і Ренанів читати, а для мужика це «опасно», та й нащо його, бідного, з «непосредственности» збивати, «апологізмом роз'їдаючим» душу труїти, од рідної традиційної релігійної «почви» одривати. Шкода тільки, що ніхто не зна як слід, яка вона, тая «почва». Не можу з певністю сказати, — щоб не взяти гріха на душу, — але мені здається, чи не походить ся думка про «дві правди» ще й від панського страху перед освіченим мужиком, що ось-то мужик, начитавшись

^I Або—або (нім.).

^{II} Ні тих—ні цих (нім.).

усякої премудрости, зовсім «от рук отобьется»... Може, сидить у них в голові формула: освічений чоловік = пан; а що ж буде, як усі мужики та почнуть вилазити у такі пани? «Усе пани, усе пани, а хто ж буде свині пасти?» Звичайне, що свині пасти не дуже весело й приємно...

Тиї люде, що на їх я покладаю надію, принаймі хоч у «двох правдах» не грішні, есть у них і звичай мови європейські учити, а се такі вимагає трошки праці, бо, вийшовши з гімназії, ніхто ніякої мови не знає навіть настілько, щоб з словарем читать. Дехто з моїх товаришів, вивчившись по-франц[узьки] та по-нім[ецьки], тепер береться до англійської та італіянської мови, хоч взагалі до англійської мови ще дуже мало хто приступається, бояться її трудности (більш міфічної, на мою думку, ніж дійсної).

Вашу думку про мої поезії я й тепер розумію, але, звісно, буде краще, коли ми з Вами трохи згодом детальніше про се поговоримо. До своєї книжки, хоч вона видана тільки торік, я відношусь тепер досить критично, і якби видавала її сей рік, то, певне, б видала инакше. Взагалі я уважаю моє теперішнє життя й працю за *Lehrjahre*,¹ я знаю, що багато дечого виходить у мене або недоладним, або незграбним, та, може ж, я таки колись вилюднію, а «не уподоблюся крученому барану в християнському стаді яко Терешко» або яко поети, що пишуть у «Правдах».

Ви не думайте, Сивенький⁶⁷⁶ не з поповичів, він і в університеті був (хоч і не добув), і європейські мови трошки знає, а тільки дуже вже в нього «натура поетична». Він собі добрий чоловічок, але якийсь враг навів його на думку, що він повинен і може бути і Тіртеєм,⁶⁷⁷ і Арістофаном,⁶⁷⁸ і ще не знаю чим разом. Лірічний поет з нього був би добрий, а до політики не та голова, та, властиве, не його голова і видумує те, що він у вірші та в прозу заводить, він скоріш «бере готового» від старших Тіртеїв. Я не про нього писала, що йому 20 літ, а про Сердешного, Сивенький багато старший. Що таке Любенький,⁶⁷⁹ я не

¹ Роки навчання (нім.).

знаю і не читала я його, псевдонім же нагадує мені одну знайому фамілію, що носив досить пришепелуватий панич з молодих укр[аїно]філів, коли се він, то не завидую тому, хто мусить читати таких авторів! Тіп галицького поповича єсть і у нас, з таких найбільш складається «темна сила». Але цур їм, проти ночі згадувать. Годі вже сього, хай ще на потім зостанеться.

Бувайте здорові, мій дорогий дядьку, та пишіть мені, не гаючись, — «czekam waszego listu jak ziemia rosy niebieskiej».¹

Ваша Леся

Вітаю і міцно цілую дядину і Раду. Як мені хочеться бачити їх і Вас!

Олеся дуже хоче їхать зо мною, і я дуже б хотіла, щоб вона поїхала, та трохи боюся брати її на свою відповідальність. Хоч і буду старатись щоб її пустили. Як Ви думаєте про те, щоб їй поїхати?

125. До А. С. МАКАРОВОЇ

14 травня 1894 р. Колодажне

2.V. 1894

Дорогая Антоніна Семеновна!

Боже мій! ще Ви ізвіняєтесь передо мною за свій лист, коли се мені треба тисячу раз просить прощення у Вас за свій нікчемний спосіб переписки. Але я перед святами саме вибиралася з Київа, — додому приїхали ми в середині страсного тижня, — а на свята ще не ввійшла настілько в колею життя, щоб засісти за писання листів. Так я Вас і з Великоднем не поздоровила, але все одно я й без свята завжді бажаю Вам всього найкращого, якби ж тільки мої бажання мали яку-небудь силу!

Жалко було мені Вас, читаючи про Вашу тугу після великодної заутрені, хоч мушу сказати, що я б далеко спокійніше віднеслась до сього всього, бо я не бачу великої біди в тому, що служителі церкви гублять так свій авторитет, та й вообще

¹ «Чекаю вашого листа, як земля роси небесної» (пол.).

я мало думаю про всякі авторітети, стане ще їх на наш вік доволі. А от що народні чтенія не клеяться, то се, по-моєму, гірше, і інтересно було б знать, через що іменно вони не клеяться. Саме ж неприємне се те, що Ваше здоров'я погано, але, може, воно вже поправилось? Надворі така розкішна весна, що ніхто не повинен слабувать! От і я тепер зовсім здорова, а то було вже так розкисла в Київі, що аж противно було самій на себе дивитись. Та мені ніколи тепер болить, бо я збираюсь у велику дорогу,⁶⁸⁰ за границю, то все-таки сили треба, тим більше що приходиться їхать самій, нікому мене проважать. Та се дарма, мені не першина самій їздить, а тут чі за границею, се все одно, — машина скрізь однакова. Бачите, який з мене циган, — як тільки літо, так я й в дорогу! Та вже, видно, така моя доля. Впрочем, на сей раз, може, доля й не виновата, бо се такі мое давнє бажання, і я ще не знаю, чі позволить ще тая самая доля справдити його. Виїду я, якщо виїду, коло 15-го мая.⁶⁸¹ Коли вдасться мені поїхать за границю (а я таки зовсім серйозно збираюсь), то певне, що я в Гадячі сього літа не буду, але ж се нічого, жива буду, ще не раз приїду, а за границю не можна відклатать, бо туди не так-то легко зібратись, як в Гадяч... Ах, любя Антоніно Семеновно, нащо Ви мене так ідеалізуєте? Я справді боюсь сього! Аже коли хто розчарується в своєму ідеалі, то зараз йому хочеться розбити сей ідеал за те, що він нібито брехав. Ну що, як Вам коли захочеться розбити мене? Звісно, Ви такі добрі, що не розіб'єте, та все ж мені се буде гірко. Мені не одні Ви казали, що при мені люде робляться луччими, — сьому я б хотіла вірить, бо се був би дуже щасливий дар. Все-таки не уважайте мене за ідеал, бо я не варта сього, скажу більше, — ніхто не вартий сього, бо ідеал — се ідея, а не людина. Не вірте в мою ідеальність, а вірте тільки, що я Вас люблю і бажала б Вам справді «неба прихилити», та тільки не знаю, як се зробить. Цілую Вас міцно і прошу вперед «не извиняться за свои письма».

Ваша Л. Косач

126. До Є. І. Драгоманової

7 червня 1894 р. Колодяжне

26 мая, Колодяжне

Милая бабушка!

Сьогодні виїзжаю з дому і завтра буду за границею.⁶⁸² Вибачайте, що не писала Вам досі і навіть не подякувала за ті гроші, що Ви мені прислали, — спасибі вам за них, вони мені дуже придалися, — я тепер зовсім не мала часу писати, бо так була зайнята зборами у таку далеку дорогу, що ніколи було писати листів. Але все-таки не хочу я виїхати, не написавши до Вас, от і присіла на скільки мінут.

Простіть, що не багато пишу, через півчаса їхати треба. Напишу Вам вже звідти більше, як приїду. Напишу вам про дядька, в якому здоров'ї застану його, і про всіх наших болгар напишу. А тепер будьте здорові! Не знаю, чи сей рік побачимось, але й то може бути.

Нехай Антоніна Сем[енівна] не сердиться, що не пишу їй, я вже їй з-за границі напишу, а тепер страх часу не маю. Кланяйтесь їй від мене. Цілую вас міцно, милая бабушка, пишеть мені в Софію.

Ваша внучка Леся

127. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

14 червня 1894 р. Софія

2.VI.1893

Люба мамочко!

Не написала я тобі вчора, бо ще мені так шуміло в голові з дороги, що й руки мене не слухали. Я провела три ночі підряд в дорозі од Львова сюди, через те досі не можу оговтатись як слід. Врешті, все-таки я здорова зовсім, і нога не болить, а в голові трохи морочиться, то се річ пуста. Я так рада, що приїхала сюди, що коли б за се треба було б заплатити й справжнім яким лихом, то я б прийняла його з легким серцем. Мені тут всі дуже раді і панькаються зо мною, як з лялькою. Дядина і Рада

зостріли мене тут на вокзалі з дівчиною болгаркою і повезли до себе. Дядька на той час не було дома, він був на лекції. Поки я переоділась з дороги, він приїхав і покликав мене до себе. Стрівання його не дуже стурбувало, тільки все-таки в рухах і в голосі видно було велику нервність. Ми поговорили з ним трошки, все більш про мою подоріж, то про інші сторонні речі, потім ми залишили його лягти спати (він завжди спить вдень який час), а самі пішли. Коли він встав, то зараз покликав мене і все розпитував про Київ, про вас усіх, про Гадяч, був у добром настрої і досить голосно говорив. Голос у нього тепер трошки хриплий і часто міняється, але він може говорити багато, тільки що мова виходить уривчаста. Здоров'я його трохи ліпше, спить він ліпше, і болів нема дуже великих. На лекції він щодня їздить, і вони його не дуже томлять. Ходять до нього в гості болгаре і один росіянин, розповідають йому різні теперешні справи, одвідують його.

Щодо тих quasi революцій болгарських, що у наших газетах писали, то се наполовину була брехня. Рада була на той час в гостях, верталася додому через усе місто і не побачила революції. Рада дуже гарненька дівчина, чорнява дуже, тоненька, похожа на француженку, по-руськи і по-болгарськи говорить з французьким акцентом. Дядина і Рада говорять дуже добре по-болгарськи, а дядина то перше ніяк не могла говорити зо мною по-українськи, все на болгарське звертала, але тепер то вже зовсім добре говорить. Міка говорить тільки по-болгарськи, по-французьки трохи розуміє, але не хоче в сьому признаватись, бо чогось терпіть не може сеї мови. Міка гарненьке хлоп'я, дуже швидке, але досить лагідної вдачі. Маусіком він не хоче зватись. Дорини картинки йому сподобались, а потім ми з ним якось знайшли в моїй записній книжечці той «жабчин портрет», що колись мені Дора у Київ прислала, «портрет» сей дуже йому сподобавсь, більше всіх картинок, так що я йому дала його, а Рада почала дражнити Міку, що се його власний портрет, бо вони всі дражнять Міку «жабським офіцером», він же дуже радий назві «офіцерин», та не знає, як думати про епітет «жабски».

Рада дуже жалує, що Олеся не приїхала зо мною, а дядько сподівається, що таки ще її побачить, та й я думаю, що так воно буде.

Я тепер ще якось не знаю, що писать, з чого починать, так багато всього перекидається в думках. Напиши мені який questionnaire,¹ а я тобі буду тоді систематичніше писати. Напиши мені, де тепер Міша і куди маю йому писати. А тепер я скінчу, бо чогось не можу писати, не встановилися ще думки. Кланяється вам усім Рада і просить передать, що вона всіх цілує. Дядька і дядини нема тепер дома: дядько поїхав на професорську раду, а дядина пішла в гості до якоїсь болгарської дами. Ліда з чоловіком ще не приїхали, сьогодні було од них з Лондона письмо, але з нього не видно, коли мають повернутись додому.

Ну, бувай здорова! Цілую тебе, папу, Лілу і малих. Лілі хутко писатиму, от, може завтра, а на сьогодні нехай вибачить, не можу ще. Ще раз бувай здорова!

Твоя Леся

P. S. Щось чудне з моїм «Атта Тролем», — Маковей його не отримав, і через те він не друкується. Що б то значило?

128. До М. І. Павлика

27 червня 1894 р. Софія

27.VI.1894

Високоповажний добродію!

Не хочачи, відплатила і я Вам доброю мовчанкою. Вибачайте, бо я тут зовсім не завважаю, як іде час і которе там у людей число (сьогодні я не одразу згадала, в якому я місяці!). Спасибі Вам за «Брюса»,⁶⁸³ що прислали, і простибі за рахунки, через них почасти я так довго й з відповідею збіралась. Я тепер не знаю гаразд, як воно буде, виходить ніби так, що грошей на «Н[арод]» досить, а з другого боку виходить так, що дефіциту

¹ Питальник (франц.).

157 з[олотих] р[инських] (чі так?), чі сей дефіцит приймає Arb[eitgeber]^{1, 684} чі ні, я не знаю, инакше не буде, як треба його спитати. Як буде з авансами надалі, я теж не знаю, бо коли Ви не будете, може, далі ред[актором], то я не знаю, які будуть відносини Arb[eitgeber'a] до «Н[ароду]». Заводити нові рахунки і починати нові відносини я не маю права, отже, я гадаю, що краще мені пождати, що покаже з'їзд, а там вже побачимо. Мое діло триматись точно того, що казав мені Arb[eitgeber], і повідомити його точно про справи, для нього цікаві. Коли Arb[eitgeber] скаже, що я не мала права вважати на рахунки «Хліб[ороба]», то я вважатиму своїм обов'язком вернути йому 200 г[ульденів], хоч тепер ще не знаю, де я їх возьму. А може, він не признає сих 400 г[ульденів] («Хліб[ороб]» і кандидатура) і залічить 293 г[ульдени] остачі з «Н[ароду]» на рахунок авансів чі там як инакше, то се теж його діло. Я розумію, що Вам нема жадної приемности описувати прикрий стан справи, тож і не беру Вам його за зло, а тільки що він прикрий, то правда. Сумно, що «Хліб[ороб]» не стоїть на своїх ногах. Ну, та що вже говорити. Після розмов у Львові і листів з Галичини до дядька я зложила собі не дуже оптимістичний погляд на тих людей, що звать себе рад[икальною] партією, я не бачу в них ні енергії, ні щирої віри в свое діло, ні навіть властивої партії, се видно навіть з їх власних слів, а ще більше з їх поведіння. Як се можна, щоб партія не кивнула пальцем для ратунку своїх газет (принаймі тоді, коли ще признавала їх своїми), а ратують їх инші люде. Коли ж партії сі газети були невлад, то треба було заложити инші і все-таки що-небудь робити, а не тільки «будіровать» Вас. Як вони собі хотять, а Ви все-таки діло робили (хоч і не так, як їм хотілось), тимчасом як вони все збирались здивувати світ чимсь надзвичайним. Ну, пождемо ще з'їзду, чей там щось виявиться. Тільки я, так як і дядько, не розумію, нащо то треба ділити з'їзди рад[икальної] партії на офіціальний та неофіціальний, на один кликати мужиків, на другий ні. Сі з'їзди без мужиків (партії мужицької par excellence) похожі на з'їзди

¹ Роботодавець (нім.).

якихсь диктаторів. Так само я не знаю, нащо ставити кандидатури такі, що вже напевне не вийдуть добре? Мені все здається, що Ви даремне подались у Броди,⁶⁸⁵ — чому Ви не йшли туди, де Вас люде знають? Я не бачу користи з того, якби Вас навіть вибрали у Бродах, — що з того? Хіба Ваша робота там? Врешті, я, може, так думаю через те, що не знаю «місцевих обставин», правда, мені нема звідки їх знати, отже, я вимовляю свою думку так, як вона в мене зложилась. Ще теж я не розумію, чого вибори так дорого коштують, аже подорожі і льокалі не така вже дорога річ. Коли ж гроші потрібні «для впливу», то їх шкода на се, бо се значить оплачувати деморалізацію. Ліпше обернути ті гроші на що кращого. Міцна партія мусить мати вплив і без грошей, а инакше її вплив нічого не варт, хоч би й як багато коштував. Така знов моя думка, і я знов її кажу, не думаючи про «місцеві обставини».

Arb[eitgeber] казав, що на сі вибори він не обіцяє напевне підмоги, але, може, й зробить що-небудь. Ой, коли б ваші люде знали, як-то легко йому справджувати свої обіцянки, та коли б вони навчилися в нього справджувати їх...

Щодо дарунків⁶⁸⁶ (між иншим — не треба було, щоб дядько знав моє «касательство» до них), то було б добре, якби замість вінка була книга «English and Scotch ballads — Child'a»^{1,687} але треба щоб Ви знайшли спосіб порадитись про се з Arb[eitgeber]ом]. Се книга дорога (коло 200 francs),^{II} та й чі не занадто вона мудра для земляків дядькових? Тільки се був би приемний дарунок, бо дядько дуже журиться, що не може її купити, бо дорога, а тим часом се гарна і потрібна для нього фольклорістична книга (пісні баладного змісту у всіх народів). Так от нехай думають земляки. Коли буде книга, то сказано написати так:

1864—1894 Гадяч
Михайлу Петр[овичу] Драг[оманову],
славному борцю за волю, освіту та економічний
добробит русько-українського народу.

^I «Англійські та шотландські балади» Чайлда (англ.).

^{II} Франків (франц.).

Щодо яких інших дарунків і написів, то я нічого не знаю. Щодо «Поступу» і т. и., то дядько вже сам писав про се.

Ми Вам пришлемо хутко, може, одну статтю напів юморістичну,⁶⁸⁸ за неї мене, може, колись розірвуть, коли довідаються, що се я, — але нехай! Ще я пришлю Вам переклад статті про Біблію.⁶⁸⁹ Дядько радить мені заїхати в Кол[омію],⁶⁹⁰ та я, відай, так і зроблю. Буду, певне, в другій половині іюля. Врешті, я ще напишу.

Бувайте здорові. Пишіть.

Л. У.

Дядькове здоров'я нічого собі; після 5-го іюля (ст. ст.) він їде в Паріж.

Не вспіла я Вам нічого про наші тутешні справи написати! пождіть трошки, посилатиму рукопись, то вже тоді напишу.

129. До Оксани, Ізидори та Миколи Косачів

Перед 28 липня 1894 р. Софія

Любі мої людкове, Оксаночка, Микось і Дора!

Спасибі вам, що ви мені написали, мені ваші листи були дуже цікаві. Дядина і дядько теж їх читали і були ними дуже довольні. Маусікові картинки сподобались, а найбільше біла миш. Він казав, щоб написати: «много здраве на лелька Дора» (нехай буде здорова тіточка Дора). Маусік був оце недавно трошки слабий, але тепер уже здоровий. Він тепер перестав ходити в платтячках, а вже носить хлоп'ячі матроські костюми і дуже ними хвастає, Ліда йому привезла костюми з Лондона («лондонски дрешки»)^I і военну червону шапку з Паріжа, а, окрім того, ще в нього єсть турецька шапка, і коли він її надіває, то називається «турчин палапук», а коли французьку військову шапку, то зветься «жабски офіцерин», а коли лондонський костюм, то тоді вже він «лондонско момчѐ». ^{II} З нього

^I Лондонські одєжинки (болг.), синонім до лондонські «лашки» (діал.).

^{II} Лондонський хлопчик (болг.).

хутко здіймуть портрета, то ви побачите, яке те «лондонско момчѐ». А чому ви не присилаєте тих фотографій, що Міша по-здіймав,⁶⁹¹ тут всі дуже хочуть їх бачити.

Недавно ми з Лідою і з Радою ходили дивитись, як маленьким школярикам і школярочкам роздавали надгороди за те, що вони добре учились. То перше тії діти співали різних болгарських, французьких і німецьких пісень і танцювали кругом (так похоже, як гречку танцюють), потім представляли якусь французьку п'єску, а під кінець грали таку музикальну п'єсу, де треба було грати на різних забавках, шуміти дзигною, свистати водяним соловейком, кукати зозулею, бубоніти на дитячому бубні і ще на якихсь дитячих струментах грати, а при тому великі люде пригравали на скрипці і на фортеп'яно. Чистий був сміх і потіха! Потім, коли все кончили, то почали роздавати дітям книжки в надгороду і надівати великі вінки на голову, такі великі, що у инших дітей і мордочки не видно було з-під них, бо діти були маленькі, деякі менші від Маусіка.

Напишіть мені ще листи, що ви робите і як маєтесь. Напишіть, чи вивчився Микось плавать, чи ще й досі в нього голова переважає? Треба непременно, щоб ви прислали того портрета, де є Микось, Дора, Дмитро і кінь.

Я вам потім іще що-небудь напишу, а то тепер жарко писать. Цілую вас всіх.

Ваша сестра Леся

130. До М. П. Драгоманова

31 липня 1894 р. Владая⁶⁹²

19.VII.1894, Владая

Любий дядьку!

«Е! я на дереве!»⁶⁹³ або принаймі під деревом і на горі. Моя лісова душа заспокоїлась, дерева есть, чагарі есть — чого ж іще? Окрім того, я, en ma qualité de poétesse,¹ знахожу, що Владая похожа на Парнас⁶⁹⁴ з різними Гіпокренами⁶⁹⁵ і Кастальськими

¹ З моєю вдачею поетеси (франц.).

потоками.⁶⁹⁶ Поток тут дуже славний,⁶⁹⁷ він шумить у мене під вікном день і ніч, наче велика ріка. Я вже купалася в ньому вчора і ще не раз скупаюся, бо вода не дуже холодна і, здається, мені се добре буде. Се добре, бо якби не можна було купатись, то прийшлося би мені хутко втікати з Болгарії, а так я таки, може, дочекаюся Вас тут. Як же Ви доїхали до Паріжа?⁶⁹⁸ Чи дуже було Вам гаряче? Як мається дядина? Я чогось певна, що вона в Паріжі поправиться. Поправляйтесь Ви там, а я буду тут, я думаю, що тут мусять згинути всякі невралгії та інші хвороби, хоч би від самого повітря й води. Тут чогось моя натура перемінилась, я почала вставати рано (в 7½ год), раніше Ради і Ліди, і лягати рано (11–12 г.), ходити можу навіть по каміннях вгору, як було колись в Новоград-Волинську, так що, може, буду й справді «на дереве» (бачите, які мої ідеали тут!). Щодо всякої їди, то при Лідиній дотепности і фантазії, можна завжди мати обід-improvisation^I і вечерю-impromptu,^{II} при тому навіть вино та чорне кофе маємо. Не знаю, як хто, а я не голодна. Правда, се стоїть не мало біганини Ліді і Раді. У Владаї живе якийсь дух миролюбія, бо, відколи ми тут, ніхто ні з ким не свариться, тільки один Міка повторює своєї вічне «магаре, магарица»,^{III} але то в щот не йде. Я все брожу і роздивляюся на околиці і через те до вчорашнього вечора пера в руках не держала, дарма що обіцяла багато писати у Владаї. Ну, та я ще стримаю свою обіцянку, нехай лиш трохи одійду після Софії, — ой, нещасні люде ті, що в ній zostались!

Тут усе добре, тільки що «беткі» жить не дають, ми з ними ведемо війну завзяту і сподіваємось, що перемога буде наша.

Мені подобається, що тут є куди прикласти мої імпровізаторські здібности, і я імпровізую убрання хат з папороти, зілля і т. и. Ми всі маємо окрім хати в одному дому, і я тому дуже рада, бо та хата, де живе пані Несторова⁶⁹⁹ і де ми мали жити, мені зовсім не до сподоби, бо то шматок Софії, та й годі.

^I Імпровізацію (франц.).

^{II} Експромт (франц.).

^{III} Осел, ослиця (болг.).

Бувайте здорові, вибачте за нефілософський лист, філософія десь розлетілась по горах і нетрах, може, через який час вернеться, тоді побачимо.

Цілую Вас, і дядину, і Зорю незнайомого.

Ваша Леся

131. До Л. М. Драгоманової

1 серія 1894 р. Владая

20.VII

Дорога дядино!

Видно, справді вам зосталась в пам'яті лілова блузка, коли Ви такі добрі до неї, що пам'ятаєте її просьбу. Спасибі Вам, що згадали написати «чирюсам» з дороги. Сподіваюсь, що Ваша подорож була добра до самого Паріжа і що Ви там скинули всі софійські слабости.⁷⁰⁰ Щодо мене, то я тут дуже добре маюся і владаїське життя іде мені на користь. Ми з Радою ходимо по владаїських планинах і маємося в найкращій приязні. Рада, видно, добре пам'ятає Ваші наставлення, бо дуже толерантно і філософськи відноситься до різних дрібних прикrostів і не-вигод, які, звісно, часами трапляються. Ваня був у нас у Владая двічі,⁷⁰¹ оце сьогодні недавно пішов у Софію (тепер 9-та година рано), був він у нас з тим знаменитим Ал[еко] Константиновим,⁷⁰² — щось мені сей пан не сподобався, якесь у нього поведіння грубе і не конче приємне. Врешті, Бог з ним.

Пані Несторова і Мінцеси⁷⁰³ тут, здається, устроїлись добре. Мінцес найняв собі верхового коня і сливе щодня їздить в Софію і робить нам гречність, відправляючи наші листи, возячи нам книжки і т. п. Але се не позбавляє і Ваню від порученнів, — здумайте собі, він мусить мені купувати черевики і при тому старатись не показувати, що він сього терпить не може! Героїзм, вартий надгороди! Ліда хазяйнує завзято. Хазяйнування в Владая річ дуже поетична, бо вимагає багато фантазії, не мало її потребувалось і для убрання хат, але ж зате у нас тепер справді нічого собі. Я потрошку увійшла в норму,

почала читати, і писати (принаймі листи), і навіть шити, чого вже давно не було. Се, певне, від того, що тут нема такої пекельної спеки, як в Софії, хоч все-таки досить гаряче, от тільки сьогодні холодніше, бо сеї ночі дощ ішов.

Шкода, що Вам треба було їхати в Паріж, то б ми могли добре провести літо тут вкупі всі. Але вже нічого робить, тепер можна думати хіба про те, чи то ми з Вами ще зобачимось тут? З Олесіного листа до мене мені здається, що вони з мамою неначе заміряються їхати за границю, тоді, либонь, треба буде мені рушати додому, бо вони раніше мого приїзду не рушать, — ажеж і я поїхала «на пробу», мовляла Оксана. Але се все дуже непевно, треба ждати дальших листів.

Пересилаю Вам лист мами і Олесі.

Скажіть дядькові, що я тепер і на крилах літаю, і на чотирьох лапах лажу (перше в переносному, а друге навіть в буквальному смислі) — се одне, а друге те, що Ренан при всій його історії, крітїці і пр. і пр. все-таки піп, і се йому шкодить. А тепер бувайте здорові всі троє та споминайте мене якими хочете словами. Цілую Вас міцно.

Ваша Леся

Мені було трапилась сумна пригода, — загубила часи! але хазяїн, спасибі йому, знайшов їх на планині, і я зосталась жива.

132. До О. П. Косач (сестри)

1 серпня 1894 р. Владая

20.VII.1894

Дорога моя любя Олесю!

Бідні ми, далєбі, з тими листами, що вони пропадають. Вибачай, що я напала на тебе за неписання, живучи тут, я забула, що листи часом мають звичай пропадати, а через те ніяк не могла зрозуміти, як то може бути, що від тебе за весь час не було ні слова. Але тепер все гаразд. Не журись, дитино моя,⁷⁰⁴ все гаразд буде, і твоя доля не загинула, вірь мені, не в таку

ти годину родилася, щоб твоя доля погубала. Як не тепер, то, може, трохи пізніше, а ти будеш тут. Не думай, що я пишу сее пізніше, аби тебе задурити. Я справді не дивлюсь тепер на дядькове здоров'я так розпачливо, як перед виїздом сюди. Дядина пише, що він краще переніс тепер подоріж в Паріж, ніж торік (невважаючи на те, що тепер він не кладе льоду на аорту). Дорога сюди не така вже тяжка і не така вже дорога, мені вона коштувала, з усіма тратами, їдою, останковю у Львові і т. и., 15 р. і 50 гульденів.^I Їхала я без жадних інцидентів, на границях мене не обіжали, набридло тільки показувати паспорт, бо на кожній границі його потребували і штемплювали (в Австрії, Сербії і Болгарії). Сподіваюсь, що так само й назад приїду. Варто було б мені тут надовше зостатись, щоб більше користи було для мене (та, може, і для тебе) з мого пробування тут, але я ні на чому не настоюю і, коли треба, тоді готова приїхати. За те, що мені дали можливість поїхати сюди, я тепер готова на всякі уступки і навіть жертви, коли треба.

Ну, що ж би тобі цікавого написати? Живемо ми тут тихо і мирно і дбаємо більше про хліб насущний, Ліда сідає на дорозі і питає кожну перехожу болгарку: «Стрино^{II, 705} (сестро — так тут жінки говорять одна на другу), имаш ли яйця за пр[о]-даванье?»^{III} — Відповідь: «Нема, лиса ми изъяде, ама майка ми има».^{IV} — «Прати (пришли) ми тука майка ти».^V Приходить майка,^{VI} яйця купуються, і вечеря готова. Таким способом Ліда завжді достає все, що хоче. Варити тут легко, бо есть так звана «обща фурня», себто піч при пекарні, куди кожний може носити прилажений обід, і там йому його варять і жарять за 10 сантімів пекарі. Молока есть багато, масла трошки, а сметани тут чогось зовсім не їдять і не продають. Рада і Ліда завели швейцарський звичай їсти в 12 г. сніданок — шоколад

^I Скажи мамі, що тепер я маю 180 р. і 45 франків і що сього мені доволі. — Л. У.

^{II} Традиційне звертання до одруженої жінки (болг., заст.).

^{III} Чи маеш яйця на продаж? (болг.).

^{IV} Ні, у мене лисиця з'їла, але моя мати має (болг.).

^V Пришли мені свою матір сюди (болг.).

^{VI} Мати (болг.).

(плітки) з хлібом. Міка се дуже любить. Міка тут живе в состояннї «первого человека», і Ліда йому все каже: «Мика, ти стан[е]ль големь дяволь», на що він відповідає: «Ти си дяволь сама». Воно, се мале, взагалі не дає себе в обиду і від служанок страх як одгризається, так як наша Дора. Пиши мені, що там наші малі роблять. Напиши теж, як здоров'я Марисі, я часто про неї думаю, — чи вже не пухнуть їй ноги? І взагалі про всіх і все пиши.

Рада научила мене швейцарських пісень, я і вас научу, як приїду. Рада славна дівчина, шкода, що я не можу привезти її з собою. Бувай здорова, цілую тебе і всіх.

Твоя Леся

З Одесою, сподіваюсь, діло уладиться.

Кланяйся Паші і Тосі, коли вони у нас. Чи й тьотя Саша приїхала? Нехай простить, що не пишу їй тепер. Поцілуй її за мене.

133. До М. І. Павлика

13 серпня 1894 р. Владая

1-13/VIII.1894

Шановний добродію!

Посилаю Вам далі Біблію,⁷⁰⁶ вибачайте, що вона посилається в такому неможливому виді, непереписана. Маю надію, що складач її розбере, було б се дуже мило, бо позбавило б мене ненависної для мене роботи, переписування. Але Ви напишіть мені, чи справді можливе се, коли ж ні, то я далі буду переписувати, бо як, не дай Боже, прийдеться се робити Вам, то я сього нізащо не хочу. Мусить бути, і так Ви на мене гніваєтесь, що я так не хутко посилаю Вам рукопись далі, та діло в тім, що я тепер не в місті, а на селі і, при моїй акуратній натурі, тут не завжді можна попасти з листом під оказію.⁷⁰⁷ От, напр[иклад], з сею рукописью я все не могла попасти, хоч вона вже скілька днів як виправлена для друку. Вибачте, а коли не можна, то вилайте, а я вже надалі якось, може, поправлюсь.

Як Ви вже, певне, знаєте, дядько тепер в Паріжі, живеться йому там добре серед приятелів, і здоров'я не дуже погано. Бідна дядина все слаба в Паріжі, як була й тут, та й не може вона бути здоровою при такому житті з журбою та втомою, яке мусить терпіти. А ще є люде, що вірять в справедливість долі!

Бере мене охота дождатись тут до вересня, до повороту наших з Паріжа, та не знаю, чи наші домашні справи се дозволять, а то б я сиділа тут хтозна-доки, бо я не знаю, яка родина мені миліша, чи та, що тута, чи та, що маю в Росії. Та вже як треба буде, то поїду й не дїждавшись. Може, се й краще буде, бо се позбавить дядька прикрости прощання (тепер ми собі казали «до побачення» і старались вірити тому). Об одним я жалую, що не приїхала сюди раніше, але вже що — не вернеш! У всякім разі я завжді буду уважати за дуже щасливий час мою подоріж сюди, я знаю, що вона не минула для мене безслідно. Тільки й досі мені часами здається, що я бачу у сні і Лїду, і Раду, і сі гори болгарські зелені, що у сні я бачила й дядька з дядиною, що я прокинуся от-от де-небудь на Волині чи в Києві — і все зникне, тільки жаль зостанеться. Але ж ні, се не сон, і не жаль по ньому зостанеться, ні. Той настрій, в якому Ви мене бачили, і тепер не зовсім покинув мене — бачте, як се довго!

Не можу сказати тепер, коли ми з Вами побачимось, ще буду писати. Фотографії Вам будуть, Рада вже зняла свою, дядина обіцяла свою й Зорину, інші теж будуть.

Бувайте здорові! Як би я хотіла почути кращі новини про Ваше здоров'я.

Леся

P. S. Чи можу я дядькового друга вважати і за свого?

Адреса в Софію, як і перше (ул. Денкоглу), на ймення Ів. Шишманова.

134. ДО ПОДРУЖЖЯ ДРАГОМАНОВИХ

18 серпня 1894 р. Владая

6–18/VIII. 1894, Владая

Дорогі мої дядьку і дядино!

Спасибі за листи, що Ви так хутенько написали на відповідь нам. Я трошки запізнилась оце і не написала укупі з Радою, але се, може, й краще, що не враз пишемо. Отримала я недавно листа від мами, дає вона мені дозвіл чекати вашого повороту і пише, що буде з дітьми в Києві сама перших місяців два, отже, значить, я там до кінця октябрю не потрібна. Значить, ми з Вами ще побачимось! Боюся тільки, як би не набриднути Ліді за це літо, все ж таки я, певне, завдаю їй клопоту, хоч я і не дуже капризна на літні домівки й комфорти. Брожу я тут і купаюсь гаразд, хоч, врешті, вже добродилась до невеличкої пропасниці, але се ще не біда, без сього в мене літо не буває. Сьогодні оце вже не брожу, а більше сижу або лежу в своїй хаті і читаю, прочитала новий «Народ», де є кінець «Раю і Поступу». «Рай і Поступ» мені дуже сподобався,⁷⁰⁸ — факти все відомі, але зложені до купи зручно і стисло і освічені ідеєю, яка, запевне, і многим «просвітителям народа» здасться новою, тим просвітителям, що хотять житіями святих підіймати ідеалізм. Я з ними на Україні попробую поговорити ще про царство небесне і прогрес, хоч, певне, толку вийде мало. Я думаю, що слід би, щоб оті черніговські раціоналісти прочитали сю річ і «Заздрих богів» теж, се, певне, було б для них добре, треба, щоб до їх дістались сі книжки; між іншим, цікаво наскільки їм буде зрозумілою мова і стіль, я гадаю, що для них не буде трудно, бо вони ж, певне, дещо читали. Нашим поліщукам можна про се говорити, але в читанні навряд чі втнуть.

Цікаво, як то галичане читають Верна й яке він на них враження робить. Тільки чудний номер «Народа» вийшов, якось зовсім неполітичний і не газетний, видно, що панове радикали мають поважнішу роботу. Врешті, може, іюльські номери инакші, там, певне, є що-небудь хоч про їх з'їзд.⁷⁰⁹

Я послала Павликові Біблію далі, а Вам хутко пришлю «Раденького»,⁷¹⁰ спасибі пропасниці, вона чогось пробудила в мені охоту до писання і до всякої літератури, а то я було, що називається, «от рук отбилась», сподіваюся, що пропасниця мине, а літературний настрій зостанеться. Останні дні я завзято читаю Ренана і все одкриваю Америки для себе, я б Вам про них написала, та нехай краще потім поговоримо, а тепер я краще ляжу та візьму знов-таки Ренана. Про наше життя тут, я думаю, Рада написала докладно. У нас тепер сидить Ваня і розбірає Фотіновські шпаргали.

Бувайте здорові, цілую Вас і Зорю.

Ваша Леся

Прошу Вас, дядино, не забудьте зняти портрета з Зорі, який-то він тепер.

Чому Ви не напишете пару слів Ліді, вона, здається, обіжається.

135. До М. П. Драгоманова

28 серпня 1894 р. Владая

16.VIII.[18]94, Владая

Любий дядьку!

Хотіла б я Вам написати довгого листа, багато про що маю з Вами говорити, але ж у нас така скажена спека знову, що аж думки в голові розтають, зовсім як ота свічка, що ми сьогодні положили на сонці, а вона й розтала, як сніг. «Ух, ш-ш-ш да живеє¹ Коніській!» Приїхали оце до нас старі Амани⁷¹¹ з Ліною і хочуть увечері додому вертати, то треба їм віддати листи, бо тепер, коли Мінцеси вибрались до Софії, ми zostалися без сталих зносин з цивілізованим світом. Якби не така нагла потреба, то ні за що б не сіла я тепер до писання.

¹ Хай живе (болг.).

Не вірте Вані, що я тепер нічого не пишу, я пишу, тільки уночі, а вдень не стає моєї сили до роботи, я тільки лежу над потоком під деревами та читаю або шию лежачи. Оце прочитала «Les Evangiles» і стала на один сантиметер розумніша. Тільки, здається мені, Ренан даремне так нехтує неканонічними евангеліями і всякими апокріфами, се, певне, його католицьке виховання сьому виною. Чи нема у Вас часом у Софії книги Hilgenfeld'a⁷¹² «Novum Testamentum extra Canonem rescriptum»?^I Я була б цікава переглянути її. Про яку книжку Vernes Ви пишете?⁷¹³ Коли про ту маленьку історію, що для дітей, то я знаю, де вона лежить, і, приїхавши в Софію (в кінці сього місяця), знайду її зараз. Його «Précis de l'histoire juive»^{II} єсть у мене тут. Не думаю, щоб мама переклала се, а перекладу, певне, я.^{III} Ой, Боже мій, що я ще хотіла Вам писати, далєбі, мислі висохли.

Павликові я вже три чверті Біблії послала, а оце пошлю й кінець. Чому він не пише просто мені? Се ж довго переписуватись через Паріж. Щось я вже нівідки листів не маю. Проте все ж мені тут не скучно, а вчора то й зовсім весело було, був тут собор,⁷¹⁴ багато людей, танцювали хоро на страшенній спеці на горі, грали, співали, варили страву і самі варились. Цвета вбиралась у тутешню одежу, при тій спосібности і я міряла сей костюм, але мені в ньому погано, і занадто багато жовтого шиття, я думаю, Олесі було б гарно, так як Раді. Тільки ж влзати в сей костюм не дай Боже всякому хрещеному чоловікові, можна руки викрутити та ще й задушитись вкінці. Та, врешті, про се жарко думати.

Бувайте здорові, цілую Вас, дядину і Зорю. Амани Вам обом кланяються. Їх візити нам подвійно приємні, бо, окрім гостей, приїздить ще й страва, а се тут ніколи не вадить.

Бувайте здорові ще раз. Коли Ви думаєте вертатись?

Ваша Леся

^I «Новий Завіт з додатком неканонічних книг» Гільгенфельда (лат.).

^{II} «Нариси з історії євреїв» (франц.).

^{III} Не розберу, куди Ви післали сю книжку, чи в Софію, чи в Ковель. — Л. У.

136. До М. І. Павлика

1 вересня 1894 р. Владая

20.VIII.[18]94, Владая

Шановний друже!

Не смійтесь, що починаю листа на папері такого формату, наче манускріпт учений збираюсь писати, се того, що я тут на селі вибилась з паперу комільфотного і видираю картки з того зшитка, де мої переклади. Врешті, се, може, і справді вийде манускріпт. Треба писати тепер, поки час, а вже з Росії всяк знає, яке листування.

Так оце Ви накладаєте на мене обов'язки,⁷¹⁵ — я б сказала, що з Вас егоїстичний друг, але ж я знаю, що не для себе, власне, вимагаєте Ви моєї роботи. Роботу свою я Вам обіцяю, але ручити можу тільки за себе, за других же не можу, бо страшно мимоволі зламати слово. Аже, напр[иклад], оці переклади Верна, що Ви друкуєте тепер, були взяті моїми товаришами⁷¹⁶ мені б то для помочі (перші картки французького тексту), а поміч скінчилась тим, що загубили мені й самий оригінал, переклад же я зробила сама від початку до кінця. Мораль з сього: «Не надейтесь ни на князи, ни на сыны человеческие»... Так, отже, щодо роботи моїх товаришів для вас, я можу тільки сказати: постараюсь, але не ручу. Моя ж робота від мене залежить, і вона, певне, буде, коли її треба.

Не сумуйте, що не можете мені служити, — мені треба дружби, а не служби, для мене досить, коли мої друзі згадують мене добрими словами та вірять мені. Врешті, Вам і Arb[eitgeber'ові], як другам мого дядька, я ще готова сама на всякі послуги. Для Arb[eitgeber'a] я навіть зробила одну дуже для мене велику жертву (колись, може, розкажу Вам про се), і хоч вона мені тяжко прийшлась, але я б не взяла її назад, якби й можна, від нього ж мені ніколи не спаде на думку вимагати собі якої б не було заплати, і Ви знаєте, чому се так.

Я рада Вашим звісткам про A[rbeit]g[eber'a], а надто про фонд. Сподіваюсь, що і з «Хліборобом» діло вигорить. Я маю

дати «Н[ароду]» 200 р.,⁷¹⁷ коли хочте, тепер пришлю їх, а ні, то передам при зобаченні. Ідея святкувати юб[ілей]⁷¹⁸ в Колом[ії] мені подобається, тільки чи не зададуть Вам за се, — глядіть лиш! Не кличте тільки дядька на юб[ілей], бо якби він і приїхав, то не гаразд би зробив. Він, запевне, пише Вам про своє здоров'я, — воно далеко не таке, як би слід, надто мені сумно, що йому почала боліти права рука. Але, може, се через те, що там все дощі йдуть, то, може, ся вільгость шкодить, а як погода поправиться, то й здоров'я краще стане. Страх як мені хочеться, щоб вони вже верталися з Паріжа, хоч їм там і добре. Се егоїстичне бажання, але що ж — така вже я! Коли б мені не своя родина на Україні та не деякі сімпатії і обов'язки, я б тута зосталась на безрік. Але ж мені в кінці октябрю або в початку ноябрю треба звідсі рушати, бо далі зоставатись трудно через паспорт, — пів року мине 14 ноябрю, як я за границею. Певна річ, я спішитись з виїздом не буду, а тепер то мені і думати про нього не хочеться. Далєбі, не знаю, як я знайду силу, щоб виїхати. Ну, якось-то буде! А тепер от на тім тижні я вертаю з села в Софію і там буду собі писати і гребтись в дядьковій бібліотеці, що віддана мені на мешкання, — кращого помешкання для мене не могли видумать! Здумайте собі — чотири стіни книжок, та ще яких! Врешті, Ви знаєте сю бібліотеку.

Про Верна для дітей⁷¹⁹ ми з дядьком вже говорили, — гаразд, я його перекладатиму. Говорили ми з ним чимало і про всякі інші ветхо- і новозавітні релігійні речі; єсть, бачте, у мене великий план... «Впрочем, ничего, ничего, молчание»... Мені ще для сього треба читати й читати, вчитись та вчитись, а там — побачимо. Коли б тільки я зробила все те, що хотіла! Аже ж і я лінтяйка й недбайло, як сливе всі ми, укр[аїнці]. Але чекайте, може, й з нас будуть люде.

Тепер тут, у Владаї, я більш того що байдикую або Рена читаю, тут писати не випадає, бо все треба то над водою сидіти, то в воду йти, то по горах блукати, а там, дивись, то втомишся, то світла, паперу чи ще чого бракує, та отак час і марнується. Але я завжді так провожу літо, і се, може, мене найбільш на світі держить, принаймі дає великий запас на

зиму, що завжди для мене тяжка. Врешті, неважаючи на добре життя тут, я чогось гірше маюсь сього літа, ніж торік і позаторік. Я якось хронічно втомлена, немов після тяжкої роботи, і через те не можу ні ходити, ні робити нічого як слід. Се мені було в Києві дещо таке, що трошки мене підломило фізично й морально і, видно, далось мені дорожче, ніж я думала. Але се нічого, мине. Я все-таки оптимістка тепер, хоч нехай там що. Все ж і з моєю втомою і з моїми хворобами перелізла я через три границі скоріш, ніж ті люде, що їм, здається, нічого не бракує, то ще, значить, можна жити. Мені здається, що я «не своєю силою» стільки всяких світів з'їздила. Ви ж знаєте, що я сливе увесь вік вештаюсь з місця на місце, і так навіть вже привикла, що як літо, то вже треба кудись їхати. Тепер як буду вертатись, то поїду по Дунаю вгору, а там чи через Пешт, чи як инакше подамся на Буковину (хочу побачити Карпати і людей буковинських). А там через Чернівці до Вас, потім до Львова, а там уже й на Україну (своєю чи не своєю силою, не знаю). Якби мені нікого й нічого не було в Австрії, то я б черкнула додому аж через Цареград та ще б і турків побачила, але се не випадає ще й через те, що сумно самій посеред Туреччини вештатись, все-таки то варварська сторона, що не кажи. От чого б я дуже хотіла, то се, якби можна, забрати Раду з собою в гості до нас, та страшно її брати, коли б ще чого прикрого не сталось. Воно, бідненьке, скучає тут серед сеї болгарщини (жінки тут, а надто дівчата, таки справді прескучний народ). Бути в Болгарії жінкою — се не дуже-то цікава доля, я б принаймі не хотіла. Коли я кажу, що зосталась би тут на безрік, то Ви ж знаєте, які тому причини, а так, незалежно від сього, я нізащо не хотіла б тут жити. В Росії хоч біда й лихо, та хоч людей добрих багато і товариство тебе за людину, а не за мавпу вважає, а тут, хто не має доброї сім'ї, як-от Ліда, то чисто хоч об стіну головою бийся. Та, врешті, в Галичині теж трошки до сього подібне життя (я говорю про життя жінок, наскільки про нього чула). Жінкою тут погано бути, а дівчиною ще гірше, якби тут почати так жити, як живуть всі мої знайомі дівчата, то можна б стати притчею «во азицех». Я вже й так

два скандали зробила: пішла сама з Радою в театр (дві дівчини сами!) а потім ще й на вибори ходила дивитись, аж у самий виборчий двір залізла, — сим я вже й Ліду і її чоловіка перелякала! Я вже не споминаю про те, що я й тут не покинула звичайки «просторікувати», а се, певне, тутешнім панам і паничам зовсім скандальним здається. Так-от я хотіла б показати Раді наші товариські звичаї та й взагалі нас всіх, та що ж: рада душа в рай, та гріхи не пускають. Рада просила написати Вам, що вона Вас не забула і що пам'ятає, як Ви ходили з нею по Женеві і було казали їй на її просьбу купити їй *petit pain*:¹ «Добре, Радочко, куплю, коли захочеш», а вона відповідала: «Я уже похотіла, купуйте».

Ой Боже мій! ну, як не сором мені писати такі листи? Простіть, кінчаю.

Рукопись посилаю, вона вже цілий тиждень лежить готова, та ні з ким було відправити — тут сторона дика. Через тиждень буду в Софії, і тоді відправка листів буде від мене залежати. Бувайте здорові, друже мій! Сподіваюсь, що Ви подужчали.

Л. У.

P. S. Як не сором було Фр[анкові] писати свій «поклик»?!..⁷²⁰

137. ДО ПОДРУЖЖЯ ДРАГОМАНОВИХ

3 вересня 1894 р. Владая

22.VIII.18[94], Владая

Дорогі мої дядьку і дядино!

Вчора приніс Ваня Вашого листа до Ради, і з нього я довідалась про роковини Вашого одружіння.⁷²¹ Поздоровляю Вас, — хоч і пізенько, — і бажаю діждати золотого весілля. Хутко, дядьку, справлятимуть люде інші Ваші роковини, тоді, сподіваюсь, буде видно, що на Україні живуть не самі вороги Ваші, а я і раніше знала, що там більше є прихильних Вам людей

¹ Булочку (франц.).

(поміж молоддю), ніж ворожих. Правда, у нас треба довго ждати, щоб стало видно, хто який і що думає, — тому виною наша інертність і лінивість, а, окрім того, ще й обставини, з якими далеко не всякий вміє боротись, але ж, запевне, вічно так не буде. Що ж до мене, то я хочу бути Вашою ученицею і заслужити собі право зватись так, а коли на мене впаде частина тих прикrostів та інкримінації, які дістаються Вам, то я об тім не буду журитись нітрохи. Шкода тільки, що товаришів у мене трохи мало, ну, та все ж не буду одна в полі. Врешті, і один в полі єсть коли не воїн, то все ж робітник, а се, може, більш стоїть, ніж воїнське званіє! Однак годі говорити, — поживем, побачим!

Вашою ученицею, дядино моя, теж нелегко бути, але ж я думаю, що ті довгі вечорі (до 2-ї години ночі), які ми проводили з Вами в Софії, не минуть для мене даремне. Мені здається, що я мушу вернутись в Росію ліпшою, ніж виїхала з неї, бо коли ні, то пожалься, Боже, тієї залізниці, що везла мене сюди. Бачте, яка з мене утілітарістка!

Писала мені мама, що після 20-го авг[уста], себто тепер, поїде в Київ наймати домівку для дітей, щоб там вони вчились, однак я досі не знаю, хто, власне, з дітей, окрім Олесі, поїде в Київ. На мій побут тут іх справи не мають впливу, і я можу бути до кінця октябрю, а там треба вже буде їхати, бо інакше треба відновляти паспорт, а се, може, трудно буде. На сім тижні ми рушаємо в Софію,⁷²² шкода трохи кидати Владу, бо погода ще зовсім добра, але почасти й ліпше, бо там я могтиму щось робити, а тут ми з Радою навіть з пера й чорнила вибились, не говорячи вже про гроші. З Софії напишу Вам, а звідси вже навряд, бо вже хутко почнеться шарварок вибірання.

Я забула Вам написати, що моя пропасниця вже давно минула, а Ви, може, думаете, що я слаба. Я зовсім здорова, тільки все утомляюсь так же часто, як було в Софії, але се ще не біда.

Бувайте здорові! Та коли б Ви скоріш вертались! Цілую Вас і Зорю. Що з Вашою рукою, дядьку?

Ваша Леся

138. До ОКСАНИ, ІЗИДОРИ ТА МИКОЛИ КОСАЧІВ

3 вересня 1894 р. Владая

22 августа 1894 р., Владая

Милиї мої люде, Оксаночка, Микось і Дроздік!

Спасибі вам за листи, я ними дуже зрадувалась. Я дуже рада, що Микось вивчився плавати, а то ж було зовсім Бог зна що, як голова переважувала! Тільки се мені чудно, що вона вже не [...] тепер, певне, немає дома, то я того їй не пишу. Я хутко буду знов у Софії, то звідти напишу. Тут ще тепло зовсім, а тільки увечері досить холодно і дерева вже почали жовтіти, тут гори, і через те тут холодніше, бо дуже високо. Скажіть Дорі (прочитайте їй), що Міку називаю [...] Іще Міка їздив раз на возі, запряженому буйволами. Тут єсть багато буйволів і один осел чорний, він дуже бридко кричить і мене лякає. А буйволи зовсім ніяк не кричать, тільки стогнуть. Кажуть, що десь тут в горах є ведмеді, — тільки ми їх не бачили, — [...] дуже боїться, він [...] раз, як буду писать письмо, то вам напишу сю казку, тепер у мене більш нема бумаги, а се довго треба писать. Пишіть мені знов, а я вам одпишу скоро. Тепер я одписую на другий день, ваші листи я тільки вчора получила, сюди листи дуже довго йдуть [...].

139. До М. П. ДРАГОМАНОВА

15 вересня 1894 р. Софія

3.IX, Софія

Любий дядьку!

Щось то Ви вже знов обоє відцурались від нас. Чи не послати Вам в Паріж лілової блузки на спогад про мене і про мої просьби писати? Але ні, я знаю, що, певне, Вам просто ніколи, се я так собі пишу, я навіть не хотіла б, щоб Ви втомлялись, пишучи листи. Як буде час і не будете втомлені, то і напишете. Ну, перебрались ми з Владаї і вже навіть потроху вивели вашу домівку з хаотичного стану, хоч і не зовсім ще. На столі

у себе я знайшла Верна «Histoire sainte»,^I тільки без Ваших заміток, думаю завтра почати її перекладати, а примітки Ви зробите потім, як приїдете. Тільки я думаю сю річ перекладати ліберальніше, ніж ту статтю про Біблію, бо для селян і дітей наших такий стіль навряд чи буде зрозумілий, коли його перекладати близько; коли читати по-французьки, то виходить нібито легко і просто, а коли почать перекладати по-нашому (я пробувала), то виходить важко і дуже книжно. Та вже побачимо. Чи вже вийшла друга частина сеї книжки, де має трактуватись про християнство? Я думаю, що, може, перекладу першу частину, поки буду тут, але напевне не скажу, бо щось я тут не великою робітницею себе показую, аж сором! Коли за сих два місяці не надолужу трьохмісячного байдикування, то вже не знаю, що і думати про себе. «Искам да се скрия!»^{II} Навіть листи одвикла писати, себто звела їх до minimum. Тільки практичні лекції болгарської мови посуваються добре, дякуючи Міці; я навіть у салоні М-те Белчевої⁷²³ одважилась щось сплести по-болгарськи з її гостями, що не знали ні по-руськи, ні по-французьки. І, здумайте собі, вже на мені починає відбуватись чудний феномен, — коли хочу сказати що по-польськи, виходить по-болгарськи! Чим се об'яснить? Якби ж я так вже знала по-болг[арськи], а так ледь бреду все-таки! От ще потурчуся і побусурманюся тут. Тим часом я вже звикла говорити на чотирьох мовах, і, чого доброго, Рада мене вивчить говорити добре по французьки. Рада все говорить, з якою б охотою поїхала б вона зо мною в Росію, та й справді, як би се було добре, коли б можна було як-небудь се врядити. Чи Ви б її пустили? Мені здається, що вона привикла до мене дуже. Я взагалі не знаю, як я тепер могтиму виїхати від Вас. Краще не думати про се тим часом. Я от думаю, коли б Ви вже скоріш приїздили, а то мені вже здається, що Ви там цілий рік сидите. «Стига толкоз»,^{III} — каже Вам Рада і я теж.

^I Священну історію (франц.).

^{II} Я хочу сховатися! (болг.).

^{III} Годі вже, досить уже (болг.).

Простіть, що такий се лист якийсь.... У мене ще й мислі в хаосі, ще не прибрані. Рада, певне, Вам багато різних новин пише, а мені якось нічого нового не трапилось, тільки що у Владаї на прощання зо сходів полетіла, впрочім, без жадних наслідків. З Росії жадних новин, і від мами жадних листів.

Бувайте здорові та до побачення скоріш!

Ваша Леся

140. До М. І. Павлика

17 вересня 1894 р. Софія

5.IX.1894, Софія

Шановний друже!

Посилаю Вам належні гроші (200), тепер вже всі. Розпоряжуйте ними, як там треба Вам.

Чому не пишете, чи отримали переклад мій до кінця? я вже його давно послала. Верна «Histoire Sainte» я почала було перекладати, та залишила, бо дядько пише, що він сам заміряється зложити таку книжку. Я гадаю, що се буде краще, ніж переклад, більш приступне для наших селян і дітей.

Буду перекладати для Вас L'évangile^I того ж Верна з Encyclopédie.^{II} Постараюсь хутко написати і другу річ, що я колись Вам згадувала про неї.

Тим часом бувайте здорові! Спішуся дуже на почту.

Пізніше більше напишу.

Л. К.

141. До Є. І. Драгоманової

18 вересня 1894 р. Софія

6 сентября 1894. Софія

Милая бабушка!

Я знаю, що Ви повинні дуже сердитись на мене, що я Вам не написала нічого з-за границі. Але ж я, поки дядько був тут, якось не хотіла писати листів, а потім ми з Лідєю і Радою поїхали

^I Євангеліє (франц.).

^{II} Енциклопедії (франц.).

на літо в село, а звідти не дуже легко було посилать письма, бо все треба було просить чужих людей одправляти їх. Тепер ми знов вернулись в Софію і так-сяк прибрали квартиру, що була запилена і розкидана страх як.

Неділі через дві, певне, вернуться наші з Паріжа. Я при них пробуду ще тижнів зо три тут. Вони нам часто пишуть звідти, там їм добре, багато знайомих приїзжають часто одвідувать їх. Там з ними і Зоря живе, йому в школу тільки 28 сентября треба буде вернутись. Дядькове здоров'я нічого собі, тільки все-таки часом болить у грудях. Як він був тут, то здоров'я його було досить добре, він міг голосно говорить, не багато лежав, чимало писав і не пропускав лекцій. Тільки ліхорадка маленька його безпокоїла і кашель, але се прошло в Паріжі. Ми надіємось, що він приїде, ще поправившись більше. Людміла Мих[айлівна] була больна перед виїздом, найбільш через те, що дуже втомилась зборами в дорогу, та й тутешнім хазяйством, а тут його не легко вести, бо служанки тут якісь такі, що їм все треба по сто раз повторять, та й то ще не зроблять нічого. Людміла Мих[айлівна] казала, що вона була б дуже рада, якби хто-небудь з наших жінок поїхав служити до неї сюди, — та тільки хто ж поїде так далеко? Тут нашим багато есть неудобного, дома погано построєні, на зіму половина комнат зачинаються, бо холодні дуже. Ліда на зіму перебереться жить в другий дом, до сусідки, тут же зараз на сій самій вулиці, так що буде близько до своїх. Иначе, якби тут осталась, то прийшлось би жить в двох комнатах всього, а се не вигодно, бо Міка не може ні бігать, ні гратись в такій тісній квартирі без того, щоб не мішати Вані заніматься. Добре нам було на селі, ми багато гуляли по горах і купались, тільки часом було так жарко, що жить не можна. Се літо було страх яке гаряче в Болгарії. Тепер не так жарко, але тепло і ясно. Всі кажуть, що я і Рада дуже поправились на селі. Рада така, як і я, тонка і досить висока, а Ліда нижча, тільки кругленька. Міка похож більше на Ваню, ніж на Ліду. Він гарненький і швидкий хлопчик, тільки болгарча завзяте, ні по якому не хоче говорить, тільки по-болгарськи. Дядько і Людміла Мих[айлівна] дуже похожі, як на портретах тих, що

остатні були зняті. Впрочем, я вам ще потім багато розкажу й напишу про них, а тепер мені треба кончатъ, бо ще есть инша деяка робота, а вже пізно. Скажіть Лизаветі,⁷²⁴ що дядько споминав про неї, як вони колись малими грались, і що він всіх пам'ятає, хто був тоді у Вас, і Параску, і Кулину,⁷²⁵ і інших. Бувайте здорові, милая бабушка! Ліда і Рада кланяються Вам.
Цілую Вас.

Ваша внучка Леся

Людм[ила] Мих[айлівна] просила, щоб Ви прислали дарствен-
ную записъ її матері на її хутор.

142. До М. П. Драгоманова

22 вересня 1894 р. Софія

10.IX.1894

Любий дядьку!

Сподіваюсь, що Ви не гніваєтесь на мене, що я не написала Вам осібного поздоровлення на день Ваших роковин. Все одно ніяким стилем не скажеш того, як я Вас люблю і як палко бажаю Вам всього доброго, то вже краще й не квапитись писати тій *lettres de style*.¹ Оце пересилаю Вам лист Олесі (вчора прийшов) і щось неначе лист від Дори, — ся дитина стала тепер настоящою літераткою, мені ціле посланіє продікувала. Що то тее маленьке буде робити цілу зіму само! скучатиме бідне. Пишуть мені наші, щоб я приїздила глядіти Дору на час призиву військового, коли папи не буде дома (мама буде з старшими в Києві), отже, треба буде до ноября бути дома, так що між 20 і 25 октябрю треба буде рушати, бо по дорозі ще трохи спинюся в Галичині. Все ж тижнів три ще побудемо з Вами. А на той рік я вже Вам «вишлю меншу сестру на заставу». Воно славне дівча, ся Олеся, і, сподіваюсь, будуть з нього люде кращі, ніж з нас, старших, дуже вже воно завзяте, а сього, власне, тепер і треба. Їм було б добре удвох з Радою жити.

¹ Стильні листи (франц.).

Ну, коли ж Ви вже приїдете? Вам, певне, ще не обридло се питання в моїх листах, бо Ви ніяк не відповідаєте на нього. А я й листа довгого не хочу писати, досадно писати, коли можна говорити. Врешті, у нас нічого нового, як тільки поворот Велики І і одхід Мілки,⁷²⁶ що заслабла горлом. Завтра, певне, буде щось нового, бо то ж вибори, — всі кажуть: «Буде драка!» Побачимо.

До побачення! З Паріжа Ви мусите собі краще здоров'я привезти, і собі, і дядині. Цілую Вас всіх трьох.

Леся

Посилаю обіцяну жидівську притчу,⁷²⁷ поганенько написана, але ж вона і не була гарна.

143. До О. П. Косач (сестри)

22 вересня 1894 р. Софія

10.IX.1894

Люба Олесю!

Вчора отримала ваші листи і переслала твого листа в Паріж, бо наших ще нема досі, може, через тиждень приїдуть (а хто зна, може, й пізніше), вони ще не писали, коли именно. Я думаю, що ви вже досі в Києві, але сього листа пошлю в Колодязне, бо писать кому-небудь в Київ з передачею не хочеться. Ти просиш приїхати до вашого виїзду, але ж я не можу сього зробити, бо обіцяла нашим пождати їх тут і тепер можу їх засмутити, а може, й образити, коли не стримаю слова. Та й самій мені було б жаль, що я їх так мало бачила. Я думаю, що виїду звідси коло 20-го октябрю і запевне буду дома під час набору,⁷²⁸ бо я б не хотіла, щоб бідний Дроздік заставався удома сам.⁷²⁹ Добре се, що ви всі трое рушаєте вчитись. Мені так лежить на серці ваша наука. Тільки коли б ти, моє маленьке, не переутомилось, стараючись поглинути за два роки усі греки й латини та ще й Закон Божий. Погана медицина, коли приходиться самій лічитись, як-от, напр[иклад], мені. Ти хоч гуляй та їж більше, ніж торік. Я, здається, трохи глупий режім їди тримала під час першої половини нашої зими в Києві.

Ну, та вже мама, певне, кращий триматиме. Не знаю я, чи буду зимою з вами в Києві. Приїду, може, тільки побачитись з вами. Не хотіла б я, щоб мама скучала без вас у Колодяжному (мені скучати легше, — я привикла) та розстроювала гірше свої, вже і так розстоєні, нерви. Тільки знов і без Дори їй буде не добре, — біда се, коли треба переполовинювать дітей. Але що ж, нам всім не можна завжді бути вкупі. Невже прийде до того, що ми з тобою не будемо бачитись сливе по цілих роках, як-от тепер з Мішею? Який се жаль! Тільки що ти дійшла до таких літ, що можеш товаришем бути, а тут уже приходиться думать про розлуку. Але знаєш: *gdymb miała dwanaście siostr, wszystkich bym wykierowała na profesorów*,¹ — якби то від мене залежало. Напиши мені з Київа, де ви оселитесь і яка ваша хата. Я тепер навчилась, як можна убрати гарно навіть зовсім негарну хату. Привезу вам скілька таких річей, що напевне вам сподобаються, бо воно і цікаво, й гарно. Куклу Амалії постараюсь купити, якщо буде така в тих сторонах, де я проїздитиму. Ельза куплена в Відні, а я ж там не буду. Та, може, спинюсь в Пешті, там, кажуть, гарні магазини єсть. Побачу.

Що ти маєш мені такого дуже цікавого розказать? Чи не можна б про те написать, а то довго ждати. Мама писала мені, через що Слав[инський] не поїхав за границю. Курьйозна якась історія. Напиши, як здоров'я Галі. Чом не пишеш про Марисю, як вона тепер? Кланяйся від мене в Київі Шурі і Анні Ів[анівні] та всім, хто мене згадує не злими путями, а хто ніяк не згадує, тому «не амінь».

Завтра тут будуть вибори і сподівана велика «герультия» (гвалт, бійка), напишу, що цікавого буде. Ліда, певне, побіжить дивитись, вона дуже цікава, хоч і не дуже смілива. А Рада збирається нікуди не виходити весь день.

Бувай здорова! Ще хочу мамі листа написати, то не пишу далі, а тут кінчаю. Цілую тебе, Оксану і Микосю.

Твоя Леся

¹ Якби мала дванадцять сестер, усіх би виховала на професорів (пол.).

Дорогий дядьку!

Простіть, що я не зараз зібралась відповісти на Ваш лист. Я хотіла перше подумати над ним добре, він завдав роботи моїй голові, дарма що такий коротенький. Найбільше правди є в тих Ваших словах, де Ви говорите про авторство, що хапає кленовий листочок, не питаючи, звідки він і до чого. Правда і те, що мій переклад поганий. Евангеліє я стараюсь краще і точніше перекладати, хоч се і дуже трудно, бо, на мою думку, Верн досить тяжко пише, а окрім того, я не звикла перекладати небелетристики. За тісність і бідність мови я приймаю вину цілком на себе (так що кажіть краще не ви, а ти), се у мене мова вийшла така через реакцію против новітньої галицько-укр[аїнської] мови наукової, так пересипаної неологізмами і чужими словами та зворотами, мені се так чогось збридли, що я навіть впала в другу крайність, і Ви можете мене за се ляяти, але других вилайте вже краще не за бідність мови, а за її багатство (часто легко здобуте). «Знатних іностранців» я запевне перекладати буду, — я і раніш їх не цуралась, — тільки не можу обіцяти, що на сьому скінчу всі мої заходи, бо моя така натура, що я мушу від часу до часу щось писати, і не можу навіть добре собі самій об'яснить, навіщо я часом пишу, одно тільки можу сказати, і прошу вас вірити сьому, що я роблю се не для «помпадурства у Львові». Я довго думала над сею Вашою фразою і примірювала її до себе, але, здається мені, вона до мене не прийшлась. Кажу Вам по щирості, що все мое досьогочасне писання я вважала за роботу, — в той час як писала його, — і тільки через те давала його на люде; може бути, що ся робота пропала марне, — звісно, се мені жаль, і ніяке «помпадурство» мене не потішить, коли се так, — ну, що ж, приймось з другого кінця, може, таки що-небудь вийде, в 23 роки ще можна починати спочатку. Погано було те, що досі ніхто зо мною не говорив так, як Ви, критика моїх знайомих і рідних

оберталась більше на мову, стиль і т. п., а ніхто не хотів, чи не міг, взяти діла в корінь. Я Вам, здається, казала колись, що дивуюсь, як у мене не розвилась манія грандіозна, — де ж, з 10 літ попасти в поети! — я справді думаю так, але разом з тим думаю, що вона таки не розвилась.

Досить сього філософствования. Не сердьтесь за «Evangiles», я його кінчу, і до Нов[ого року] воно тричі буде готове. Я не знала, що його треба в «Ж[ите] і Сл[ово]», а думала, що воно піде в «Нар[од]», коли скінчиться Біблія, і через те не спішила. Верна я покинула, «Histoire sainte», давно. «Раденького» через те не посилала, що думаю — краще його вкупі поправляти, я ним недовольна, якось виходить fade,^I певне, не вмію я таких речей писати, а до того мені сей genre^{II} чогось хірургію нагадує. Врешті, побачимо, може, се ще не так погано, як мені здається.

Ну, до побачення! Цілую вас і Zogo, бажаю йому «в науках пре[успева]ння».⁷³⁰

Ваша Леся

145. До Л. М. Драгоманової

29 вересня 1894 р. Софія

29.IX, Софія

Люба дядино!

Тільки що отримала Вашого листа і зараз відповідаю. Далєбі, здається мені, нічого Вам журитись так Лідіним переходом на иншу домівку, — так і для Вас, і для неї вигідніше буде. Адже Ліді сидіти цілу зиму в двох кімнатах, певне, не дуже вигідно було. А потім, два різні господарства вкупі, се завжді веде за собою дрібні неприємности; знаєте, не дарма наші люде кажуть, що погано, коли «дві господині біля однієї печі». Ви не нарікайте на мене і Раду, чом ми Вам не написали раніше про

^I Без смаку (франц.).

^{II} Жанр (франц.).

сю справу, ми не писали через те, що се дуже недавно рішено, досить багато часу зайняли переговори з п. Бельчевою та з хазяїном. Потім же я думала, що Рада Вам писала про се. Я ніяк не думала, що Вам ся звістка буде така прикра. Простіть, мені здається, що у Вас (і у Ради теж трошки) єсть наклін бачити речі в темнішому світлі, ніж вони єсть. Не журіться приїздом в Софію і роботою по приїзді, — ми з Радою постараємось зробити половину сеї роботи ще до приїзду, та й потім будем помагати скрізь, де зуміємо. Я ж тепер вже не така розварена, як була при Вас, — Владая, купання і виноград вернули мені силу, витрачену за сей рік, і я можу Вам на ділі показати, що не боюся роботи. Звісно, клопоту Вам трохи буде, але що ж, без сього не можна. Добре, що Ліда так недалеко вибирається, через се легше буде перенести річі і можна буде робити се помалу, без великої заметні. Головне діло в тім, щоб Ви себе не розстроювали даремне і не думали про ті прикрости, яких, може, ще зовсім і не буде. Хто його знає, чи у мене так багато оптимізму од природи, чи тут яка инша причина, але справді я в сьому факті Лідіного переходу бачу тільки перемену до кращого, бо ні Ви, ні Ліда не в стані дбати про дві сім'ї, а розділитись на два хазяйства при одній кухні і спільних служницях неможливо. Дуже б я хотіла, щоб мій оптимізм передався Вам. Не варт так журитись про сі властиве дрібні річі. Для дядька неспокою жадного не буде, бо всяке прибірання в хаті і стирання порошоків (се ж найлютіша річ!) буде скінчено раніш його приїзду. А щодо його лікарств, і молока, і иншого всього, то се ж і ми з Радою можемо наглянути, коли Вам не буде часу. Врешті, при помочі Великої у нас господарство тепер іде ліпше.

Ражу Вам тим часом не думати про сі речі, а коли Ви хочете поспішити приїздом в Софію, то зробіть се краще ради мене, а не ради Ваших господарських клопотів. Не дивіться так сумно на повертання до нас, а то я ще знайду причину до образи, та й втічу в Росію, не дїждавшись Вас, от і буде штука!

Цілую Вас міцно і прошу не журитись, коли Вам що-небудь значать слова Вашої Лесі.

146. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

7 жовтня 1894 р. Софія

25 сент[ября]

Дорога мамочко! Не посилала я досі листа Радіного, бо не знала, де ви і куди Вам писати. Папа радить писати на його ймення, але ж у нього маса проектів подорожів— і в Київ, і на призив, так що, я думаю, лист тільки може завалитись в Колодязному, і Раді буде прикро.

Що се нового папа хоче робить з Дорою? Чого її везуть в Київ? Чі вона там всю зиму останеться? Напишіть ясніше. Коли треба, я до початку призиву приїду глядіти Дору. Нащо її тягти в Київ?

Наші ще не приїхали, будуть на сім тижні. Цілую тебе і всю колонію учену.

Твоя Леся

147. До М. І. Павлика

9 жовтня 1894 р. Софія

27.IX. 1894, Софія

«Бажання Ваше узглядняю і вірші нехотя пишу»⁷³¹ (так починається одна пародія), себто пишу для Вас переклад (через те так пізно, що досі я не була вдома). Признаюсь вам, що німецькі вірші мені не подобаються по формі, важкі вони і занадто німецькі, а знаєте, як дядько каже: «Коли вірші не дуже добрі, то вони погані». Краще їх нігде не друкувати, тим більше, що і переклад «не дуже добрий» (він не може бути добрим, принаймі у мене). Я переклад зробила для Вашої, власне, потіхи і прочитання, — правда ж, се досить уже безкорисно?

Німецькі вірші, здається, Вас трошки засмутили і настроїли на поважний лад, у мене ж, як бачите, отримався инший ефект! А може, се й незалежно від них якийсь такий сливе дитячий настрій у мене сьогодні (вже аж Рада з мене сміялась). Я сього вечора тричі сміялась до сліз і тепер навіть не можу пригадати над чим... Се рідко буває...

Позавтраму наші приїдуть з Парижа. Я вже за ними скучила, пора, давно пора їм вертатись. Боюсь, коли б не прийшлося мені виїхати звідси раніш, ніж я думала, — коли се (наші домашні діла) випаде так, то я буду в Галичині між 10 і 15 октябрю ст. ст. Але сподіваюсь, що того не треба буде, і тоді я виїду 1-го ноябрю ст. ст. Ну, та ще побачим, як там буде. Сьогодні мені щось не думається про виїзд.

Ой доленько, вже друга година ночі, а завтра треба рано вставати! Бувайте здорові, та нехай Вас не скандализують оці дурниці, що я сьогодні понаписувала. Не все ж, справді, журитися. Вдарьмо лихом об землю, хай вороги плачуть. От як!

Л. У.

P. S. Обіцяну рукопись не хочу виправляти без дядька, пізніше трохи пришлю або вже привезу. А Ви мене за се не лайте, а то ще візьму та й розсержусь.

Посилаю Радін портрет, він недавно тільки зроблений.
Так не будете лаять?

1895

148. До О. П. Косач (сестри)

31 грудня 1894, 2 січня 1895 рр. Софія

19.XII.1894

Люба Олесю!

Давно вже збираюсь писати до тебе, та все ніяк не виберу часу. Тепер у мене чимало роботи, все помагаю Раді шити всякі дарунки на свята,⁷³² а окрім того, Рада з своїми товаришками хочуть врядити на свята живі картини,⁷³³ то їм шию костюми, бо вони не знають, як такі речі робляться. Рада не має часу довго займатись сими речами, бо учиться і ходить щодня на який-небудь урок або має урок історії у дядька. Я теж маю дещо до читання й до писання, але пізніш Ради лягаю спати (аж поки дядько не ляже, а се часом буває досить-таки пізно), то більше маю часу для роботи. Дядько тепер їздить на лекції, але на цьому тижні вже перестане, бо зайдуть різдвяні вакації. Ми тому раді, бо він у тому училищі тільки простужується раз у раз, так воно хороше построєне (як, впрочім, сливе всі болгарські доми). Тепер дядько все кашляє, але остатні дні менше, ніж перед тижнем. Врешті, взагалі йому зимою завжди трудніше, ніж літом, та все ж сю зиму ліпше, ніж минулу було. Головно, що не так він сумує, ми (я та ще один його знайомий)⁷³⁴ не даємо йому скучать. Єсть, правда, інші причини, що дращуть йому нерви раз у раз, але того вже не поправити... Про се все писати трудно, бо прийшлося би дуже багато роз'яснять, нехай вже на словах колись. Ти, може, й справедливо кажеш, що я не так пишу листи, як слід, — се мені й мама завжді казала, — але ж тут не одно неуміння причиною. Напр[иклад], мені дуже розбиває настрої те, що мої листи так довго йдуть до вас, страх як се заважає думкам. От іще хотіла б я знати, де ви маєте бути на свята, чи в Києві, чи в Колод[ажному]? Ти пишеш, що

до вас приїдуть хлопці на свята, куди се, власне, до вас? І як приїде Міша, сам чи з Шурую? Добре вам буде на свята! І нащо се оці три дурні границі лежать межи нашими двома родинами! А як би могло бути славно нам жити. Рада все думає про те, як би їй поїхати в Росію, певне, вона собі зовсім іншою представляє Росію, ніж вона справді є. Рада подає тобі совіт, щоб ти для сковзалки купила собі шнуровані черевики, а не на резінах, бо шнуровані міцніше держать ногу і вона через те не вивертається. У Ради тепер *patinage*^I — злоба дня; вона вже досковзалась до того, що раз на льоду провалилась, однак все-таки не каїться. Сьогодні йде дощ і, значить, *adieux patinage!*^{II} Зовсім кисла зима сього року в Болгарії, се неприємно, бо, здається, для дядька ліпше мороз, ніж отака пакость з туманом і дощем.

Ну, стій, коли вже ти хочеш подробиць, то я тобі опишу день у нас, се, здається, ліпший спосіб.

Ранком, раніше всіх, встає дядько і виходить в столову писать і пить молоко, поки його хату прибірають (се роблять чогось дуже довго, бо взагалі болгаре скорости не люблять, як і наші поліщуки), потім встаємо я і Рада, по більшій часті в один час, потім дядина (вона лягає завжди в 2 г. ночі), тоді всі йдемо в столову пити каву (дядина п'є чай), і дядько нас вітає: «А! Здрастуйте, жаби!» (Жаба — слово не «уничижительное», а «ласкательное», я часом буваю удостоєна епітету «жабенятко новоград-волинське»). Коли Рада встає раніш нас, то не пускає нас в столову, бо учить там свої уроки музики, відколи настала зима, то фортеп'яно стоїть там. Грає вона різні етюди, більш-менш маркітні (як то звичайне) і твердить напам'ять 1-шу сонату Бетховена. У Ради учителька музики якась чудновата і до того гнітить її своєю «системою Лешетицького»,⁷³⁵ що, певне, врешті зовсім одіб'є хіть до музики.

В 10-ій год[ині] приїздить звощик з фаетоном (тут звощики куди ліпші київських), і дядько їде на лекцію, а Рада йде на

^I Катання на ковзанах (франц.).

^{II} Прощай, катання на ковзанах! (франц.).

урок музики або сідає вчити уроки на після обіда. В 12 г. дядько вертається, іде з годину відпочити. За той час, як його нема дома, дядина старається, щоб скінчили прибирати і провітрювати хати, але се не завжди удається. Взагалі дядина страх як томиться над своїм *casse-tête chinois*,^I як я називаю її господарство. Помогти ж їй трудно, бо вона не дає, та й дядько привик, що вона все впоряжує, і через те не вірить в роботу інших. В 1-й год. ми обідаєм, за обідом, коли дядько мається ліпше, багато розмов, анекдотів, а часом і спорів. По обіді, коли ми п'ємо «турско кофе», дядько йде спати і спить години 1½–2. Рада тим часом знов іде на урок літератури або німецької мови. В 5-ій або 6-ій год. ми всі п'ємо чай, а дядько молоко, а часом іду з своїм чаєм до дядька в хату, і там розмовляємо, або він собі пише, а я читаю його книжки та розглядаю усякі єгипетські морди (*Maspèro*^{II} і т. и.).⁷³⁶ Коло того часу приходиться Ліда, часом з нею Ваня, Міка до нас не ходять, відколи зима стала, розповідають різні софійські новини, при чім Ліда горячиться і лає болгарську політику, болг[арських] політиків, Ваня при тому посміхується і примовляє: «Гайде-гайде, Лідочка, с твоей демагогией!» А Ліда ще гірш забирає: «Non, non, c'est un sale pays que ça! N'est ce pas, rara?»...^{III} Різні такі дебати часом кінчаються дуже бурно. Взагалі у Ліди досить імпетуозний характер, се в неї вже так з дитячих літ.

21. Перебився мій лист двічі, і вже таке з нього вийшло, що я й сама не розберу, отже, не суди його з властивою тобі суворістю присуду, — врешті, можеш сказати: ет!

Чого це ти на себе кожний раз видумуєш якісь небилиці, то ти зле, то заздрісне, Бог зна що! Ще хто готов повірити, що се правда. Самоаналіз річ добра, але не слід його обертати в самоїдство, бо се «в большем количестве вещь нестерпимая», а се знаю з власного досвіду. Я теж помічаю по твоїх листах, що ти трохи змінилась, але, мені здається, зовсім не в гіршому

^I Китайською головоломкою (франц.).

^{II} Масперо (франц.).

^{III} Ні, ні, це огидна країна! Чи не так, тату?... (франц.).

напрямку. Що найліпше, се те, що ти почала товариське життя, я рада за тебе. Цікава б я побачити сю наймолодшу молочну путь. Чи стріваєш ти коли Галю Рубісову? вона, здається, порядна дівчина.

Ну, бувай здорова! Та вже, певне, сей лист прийде на свята, то можна сказати: «Святий вечор, добрий вечор! Усім добрим людям». Цілую тебе, маму і всіх.

Твоя Леся

Посилаю вам «Rhapsodie Bulgare»,^{1,737} вона досить трудна, попросіть перше М[иколу] Віт[алійовича] заграють, а потім пробуй ти сама, може, вивчиш, се досить гарна річ, основана на народних піснях.

Чи вислала мама ті ноти, що я її просила (Чайковського⁷³⁸ романси)?

149. Листівка до О. П. Косач (сестри)

1 січня 1895 р. Софія

1/20.[I–XII].1895, Софія

Честита ти

Нова година!^{II}

Бажаю тобі всякого поспіху на всіх полях,
на науковому і на льодовому!⁷³⁹

Твоя Леся

150. До Є. І. Драгоманової

Перед 6 січня 1895 р. Софія

Милая бабушка!

Поздоровляю Вас з празниками і бажаю Вам всього найкращого. Ви вже хоч ради празника простіть мене за те, що я була не дуже-то акуратна в переписці з Вами. Сей місяць у нас було

^I «Болгарську рапсодію» (франц.).

^{II} Вітаю тебе з Новим роком! (болг.).

чимало роботи, перше з бібліотекою дядька, що ми приводили в порядок, а послі з усяким шиттям, я шила собі плаття зимне, що мені дядина привезла з Парижа, а потім різні костюми для живих картин, що ми з Радою хочем устроїть на Різдво. Я хочу постаратися, щоб Рада не скучала на свята і щоб згадувала той рік, коли я була з нею. Бідна дівчина не дуже-то весело живе серед сих болгар. Як же там у вас у Гадячі? Певне, будуть на Різдво всякі вечера та спектаклі. Напишіть мені, пожалуйста, де Антоніна Семеновна? Чи вона в Гадячі? Перед моїм виїздом вона писала мені, що поїде з сестрами жити в Полтаву. Дайте, прошу Вас, її адрес, а то я дуже виновата перед нею, що не зібралась в свою пору написати до неї, а тепер от вже й не знаю куди. Чи давно Вам писав дядя Саша? Як там вони всі проживають? Я давно нічого не чула про них. У нас тепер все досить гаразд, бо дядькові трошки лучче, а то тижнів два тому назад він було простудився. Коли він слабій гірше, то всі в домі сами не свої і тоді якимось ні писать, ні робить нічого не хочеться, та от тепер, слава Богу, лучче.

Може, як-небудь ся зима краще пройде, ніж прошла. Не сердіться на нас, милая бабушка, і пишть скоріше, як Ви проживаєте і як Ваше здоров'я. Мій поклон всім гадяцьким знакомим. Цілую вас міцно!

Ваша внучка Леся

151. До А. С. МАКАРОВОЇ

23 січня 1895 р. Софія

11.І.1895

Оце, які Ви справді, дорога моя Антоніна Семеновна! ну, вина я перед Вами, се так, та нащо ж уже наводити на мене таке, чого у мене і в мислях не було? Тепер же я Вам по правді розкажу, чому я не писала до Вас: перед виїздом з дому було мені не до писання, бо і часу не було, та й мене самої все одно що не було, так мої думки в різні сторони порозбігалися. А приїхавши сюди, я з місяць нікому не писала, навіть до мами з примусом писала. Стільки було нового, розмов, розпитувань, що

ми розходились по своїх кімнатах тільки пізньою ніччю, коли вже люде не пишуть, а сплять. Ну, а потім я вже раз почала писати Вам листа, та згадала, що Ви вже, може, у Полтаві (як Ви писали мені), то й спинилася. До бабушки, як Вам відомо, я теж не дуже-то писала. А от тепер довідалась про Вас, то й пишу, не гаючись (сюди листи довгенько йдуть, то й Ваш я недавно одержала). Оце ж і вся причина мого неписання, як бачите, зовсім проста. Тепер що ж Вам інтересного найперше написати? Скажу Вам, що, певне, на світі таки нема того, що люде щастям звать (се, впрочім, не дуже ново!). От як я тут, здається, й могла б щасливою быть, так не виходить. Як я подивлюся на дядькове здоров'я, то й думати про щастя не хочеться. Дуже в нього на грудях розпухло (ото все та аорта роздимається), давить воно йому то на горло, то на легкі, і кашляє він, і болить йому в грудях, зовсім погано. Оце літом було лучче, як вернувся з Паріжа, а тепер знов погано. Та ще ся проклята зима софійська з дощами та з вітрами. Здумайте собі, що ми ще санної дороги не бачили, а від Нового року до Водохрещя все дощі йшли. От сторона! Та й взагалі тутешня сторона не дуже мені до сподоби, дикости ще багато, коли б Ви знали, які тут речі робляться в «высших сферах» (та і в низших теж)! куди там середні віка! І люде в цій Софії чудні, збор з усього світа, як зберуться до наших гості, то одразу на чотирьох мовах говорять. Сама Софія має вид звичайного, сказати би, нашого губернського міста, тільки що княжеський дворець замість губернаторського дому та міністерства замість усяких «присутствій». Була я тут і в їхньому парламенті («Народно собрание»), сподівалась щось дуже цікавого побачити чи почути, ну, спершу воно й цікаво, як князь з великим парадом приїздив одкривати собраніє, говорив річ, а потім в перший раз мені вдивовижу була вся парламентська процедура, та тільки як я те все постигла, то так скучно стало, що я й ходити покинула. Більш там воду товкли, ніж діло робили. Та ще й те, що мені, як людині чужій, їхні справи мало відомі, то й мало інтересні. Та ще там в парламенті голос погано розходитьсь, то половину слів не чутно. А то, ви не думайте, я б усе второпала,

бо я вже тепер по-болгарськи трохи тямлю. От і в театрі болгарському була, то все розібрала. Була драма з часів болгарського повстання проти турків. Доволі інтерна. Ще ж ми з Радою були у самій настоящій Болгарії (тут не настояща!) — у Філіппополі, 740 се дуже гарний город, в турецькому стилі побудований, з мечетями та мінаретами, і люде там такі восточні — болгаре, турки, греки, цигане, таке все чудне, вулички тісні, турецькі доми без вікон на вулицю, через що всі вулиці здаються сліпими, турецькі базари завалені виноградом та всякою садовиною. А кругом гори Родопські та Балканські, надзвичайно гарні. І от чудно, річка в Філіппополі, Маріца, так похожа на Псьол, що я аж пожалувала, чом з нами дядька нема, щоб він на неї подивився. Коли б мені, їдучи додому, попасти на Дунай та поїхати через Балкани, та вже не знаю, чи се випаде.

Вам, може, й скучно читати про такі турецькі враження, та коли ж тут все таке. Написала б я Вам більше про наших, та Ви про них з листів до бабушки читали, а що до інших речей, то, може, й інтересно воно, та про нього в листах скучно писати. Дасть Біг, не остатній рік на світі живем, ще колись побачимось, то поговоримо. А тепер у мене до Вас просьба: напишіть, коли знаєте, чим скінчилась історія тих людей,¹ що то торік одно одного різали, щоб «у рай царство небесне увести», як вони казали, і чи не вияснилось ще що-небудь в сьому ділі, напр[иклад], які там вони «святі книги» читали? Все те мене дуже інтересує, бо я чула, будши в Гадячі, про сю справу і багато про неї думала. Коли Ви мені про се не забудете написати, то я буду Вам дуже вдячна.

Не дбайте Ви про те, як Ви пишете листи, пишете Ви їх вже ж не гірше, ніж я, а вже найкраще чоловік пише тоді, коли не думає про своє писання. Я до листів літературної критики не прикладаю, то мені можна писати без усякого страху. Що то вже [за] переписка, коли до неї треба «со страхом Божим и верою приступати»!

¹ Забула я, з якого вони села. Чи не з Красної Луки часом? — Л. У.

Не журіться Ви так дуже гадяцькими нравами — подивились би Ви тут! Свинства ще скрізь на світі чимало. А коли в Гадячі є ще такі добрі щирі люде, як Ви, то ще, значить, і там можна жити. Бувайте здорові!

Цілую Вас міцно і прошу пересердитись, бо з Вашого листа я бачу, що все-таки ще сердитесь на мене.

Ваша Л. Косач

P. S. Краще не показуйте бабусці сього листа, а так хіба дещо перекажіть, та не кажіть про дядька всього.

152. До М. І. Павлика

23 січня 1895 р. Софія

Софія, 11–23/I. 1895

Шановний друже!

Ви не бійтесь, не з тим я листи починаю, щоб нападись на Вас за написання до мене, Вам там, відай, «циганські діти не милі», то куди вже там листи розписувати. Може, Вам не так-то цікаво і чужі листи читати, але вже вибачайте, діло маю. Оце я написала листа до товаришів (прочитайте його) та й не знаю, як послати, бо не маю ні одної певної адреси, я б послала його братові у Дорпат, та він недавно з одної халепки викрутився, то коли б у другу не попав. Друкувати сього листа не варт, бо се ж не «універсал до люду українського», а простий товариський лист. Шкода, що не можу підписати свого ймення, але сподіваюсь, що по почерку пізнають. Звернутий він до тих молодих людей, що приймали участь в юбілею (себто радикалів укр[аїнських], чі, як їх звуть, драгомановців). Я просила б Вас переслати його до A[rbeit]g[eber], а він щоб пустив його в Києві між тими товаришами, яких він стрівав у мене, надто під кінець мого пробування там¹ (найліпше дати тому, що перекладав на укр[аїнську] укупі зо мною один адрес на

¹ Тільки не так званій «Літературній громадці», там занадто різношерстий народ, і мене з ним більш спогади зв'язують. — Л. У.

юб[ілей]), окрім того, переслав би його в Чернігів (там він знає мого товариша)⁷⁴¹ і в Дорпат, нехай би мої товариші читали його в своїх компаніях, може, що з того вийде, щонайменше «вив'яжеться діскусія», як у Вас говорять. Дядько дивиться на сей захід скептично і друкувати листа не радить (я й сама тої думки), ну, та все ж таки послати можна, каже він. На сім тижні пришлю я Вам (напевне) одну свою роботку — «Волинські образки»,⁷⁴² коли вона Вам невлад буде, то дайте її в «Жите і Слово», хоч я й не думаю, щоб вона туди пасувала. Ви не сердіться, що я не прислала Вам тієї роботи,⁷⁴³ що обіцяла літом, се не через недбальство, я її писала, але вона не так вийшла, як би я хотіла, видно, мені такі речі не вдаються. Жаль буде, коли мої «Образки» запізно придуть до «Нар[оду]», врешті, Ви їх тоді де-небудь приткнете (в «Ж[иті] і Сл[ові]» чи деінде). До Нового року я не мала часу писати, багато було хатньої роботи і люде вештались, а вже ввечері, коли найліпше писати, я була втомлена і зоставалось тільки лягати й читати. Ви ж не забувайте, що я тут учуся, отже, більше читаю й слухаю, ніж пишу. Біда наших укр[аїнських] писателів у тому, що вони більш пишуть, ніж читають, а як і читають, то все більш своє, — не хотілось би з них приклад брати. Шкода мені, що не можна більше помагати дядькові в роботі, та все ж я помагаю йому, скільки він дозволяє. Він оце, бідний, кашляє все міцно, тільки сьогодні мовби трохи не так, а то було аж по ночах не спить; ще та біда, що тут і лікарів добрих нема. Нема гірше, як дурний лікар, часом більше пошкодить словами (знаєте, ота лікарська щирість, як у Нотнагеля!),⁷⁴⁴ ніж pomoже рецептами. А тут ще й зима у нас гнила, на Водохреща дощ ішов, та й тепер невідь що таке, вітер такий, що голову зриває. Не смійтесь — у нас питання про погоду дуже важне!

Журять дядька Ваші гал[ицькі] справи, та й я була така люта, прочитавши про штуку Д[анилови]ча⁷⁴⁵ з «Хліборобом»,⁷⁴⁶ що якби моя воля, то я б сього пана не то з партії вигнала, а загнала б там, де вже й перець не росте. «Да, жестокие, сударь мой, нравы»,⁷⁴⁷ — скажеш тільки, слухаючи про гал[ицькі] справи. У нас хоч і лінивство, й недбальство, і страх,

та все ж хоч етіка ліпше. Сі панове не знають, яку шкоду вони роблять всій справі своєю безличністю. Ну, та нехай їм біс!

Бувайте здорові, мій бідний друже. Рада Вам кланяється.

Л. К.

153. До М. І. ПАВЛИКА

2 лютого 1895 р. Софія

21-3/1[-II].1895

Шановний друже!

Посилаю Вам обіцяну роботу, властиве, початок її.⁷⁴⁸ Коли Вам такі речі годяться, то я згодом ще надішлю два-три подібні нариски, що мають іти під тою ж назвою («Вол[инські] образки»), на сей раз буде одного. Се справжні образки з натури, сливе дописі, тільки що мені не подобається форма кореспонденційна, то я собі їх писатиму в напів белетристичній формі, так мені самій цікавіше, а я впевнилась, що тільки те цікаво для читача, що було цікавим для пишучого. Правда ж? Певне, через те мої публіцистичні проби виходять погано, що мені їх не коначе цікаво писати.

Отримали ми фотографії. Два види на Псьол гарні, але двір дядьків міг би ліпше вийти, коли б його з иншого пункту зняти. Але, звісно, і так се було приємно. Дядько тепер показує всім гостям «свою батьківщину» і розказує про неї, згадуючи свої подорожі по ній та гостювання...

Не можу Вам нічого порадити щодо книг, та й ніяк тепер уже, — Ваш лист прийшов у той час, як ми сиділи вкупі з дядьком, і я не могла не дати йому сього листа, то от вже тепер мені трудно бути в Вашій юбілейній конспірації проти нього. А ргорос, — я не хочу, щоб він знав, що Чайльд виписаний по моїй раді, прошу не видати мене, якщо дядько питатиме. Врешті, от моя рада: може, вийшли які нові твори по історії та етнографії України, то з них виберіть що-небудь. Добре було б, якби Ви достали добру і детальну карту (мапу) Полтавщини (видання генерального штаба, напр[иклад]), а то й взагалі укр[аїнських] губерній; скільки раз дядько при мені

жалував, що нема у нього такої карти нового видання. Врешті, не знаю, чи се годиться і чи не дуже буде видно тут мою участь.

Рада буду, коли мій лист до товаришів послужить хоч на що-небудь. Ви кажете: «Галичане його не варті»; мені здавалось, що я там не дуже-то прислужилась галичанам-інтелігентам взагалі, а рад[икальній] партії почасти, та се й не було моєю метою — прислужування їм. Мені душа горить, що справа гине, а ваших панів-радикалів, окрім двох-трьох людей, я ні за що вважаю, у compris^I і «золоту голову»,⁷⁴⁹ задля них я і мизиним пальцем не ворухнула б. Правди у них нема ні за гріш, я в них не вірю.

Л[юдмила] Мих[айлівна] обіцяє Вам свого портрета, як тільки матиме, Ліда теж; Ліди Ви не бійтесь, вона зовсім не страшна, тільки що швидка і гаряча дуже. Написала б Вам про неї і про всіх більше, але вже й так ледве розумію, що пишу, за успіхом, — сьогодні особливе багато маю роботи з писанням. Бувайте здорові! Вірте, що я завжди готова помагати Вам, чим можу.

Л. К.

Р. S. Посилаю 20 гульденів, половина на «Народ», половина на «Поступ».⁷⁵⁰ Для «Поступу» збираюсь писати брошюру,⁷⁵¹ не знаю, як вийде, ще треба багато читати.

154. До М. І. Павлика

12 лютого 1895 р. Софія

31-12/I-II. 1893

Шановний друже!

Nie miła księdzu ofiara — idź cieleę do domu!^{II} Не треба «Н[ароду]» моїх грошей, дайте їх на «Поступ»⁷⁵² — «толкоз ми пò-добре».^{III} Щодо членства, то я ще сього не зважила, — у всякім разі я

^I Включно з (франц.).

^{II} Не мила попові жертва—йди, теля, додому! (пол.).

^{III} Тим краще (болг.).

надіюсь бути фактично його членом, коли не формально. Я не знаю й так, чи не завдадуть мені прикростів добрі люди на повороті додому.⁷⁵³ Врешті, ще побачимо. Ви розумієте, що я не «страха ради» роздумую, а ради практичних причин, я б не хотіла в'язати собі руки більш, ніж вони вже зв'язані, у мене тепер думка росте і вже й так переросла ту рамку, в якій можна робити що-небудь одкрито в Росії. О, якби я була певна в своєму таланті!.. Ну, та що про се говорити?

Про комісіонера дядько Вам писав. Хату дядькову можна ширити, хоч дядько не зовсім її признає, але, на мою думку, то ще не багато значить, що ганок змінений. Не дуже налягайте на дядька з роботою, бо він і так робить не тільки «все, що може» (от зопсували хороше речення добрі люди!), але й більше, ніж може, треба пам'ятати, що він тепер погано мається, відколи його вчепився той кашель. Коли б Ви знали, яка се тяжка річ і для нього, і для всіх, оті приступи кашлю. Тепер мовби трошечки легше, а то днів два тому назад був такий напад, що сливе цілу годину тривав. Звісно, це його мучить дуже, і яка ж тут уже сила до роботи? А тут люди шарпають з усіх боків, і французи, і лондонці, і німці, і Ви, — треба ж на всіх поспіти.

Фольклорні болг[арські] праці сьогодні посилаю Вам¹⁷⁵⁴ — читайте. Постараюсь познаходити і рос[ійські] праці і пришлю Вам їх заголовки, а як буде можна, то й самі книжки.

Дуже б хотіла я написати якскоріше свою брошюрку, але не можу обіцяти дуже скоро, бо треба ще прочитати дві товстющі німецькі книги та одну англійську⁷⁵⁵ — се ж не жарти! Не хотілось би, щоб на моїй книжці стояв невидимкою епіграф: «Бігла через місточок, вхопила кленовий листочок, бігла через гребельку, вхопила водиці крапельку, тільки ж я пила й їла»...

Ох, галицькі справи, гал[ицькі] справи! *Que le diable m'emporte si j'y comprends quelque chose!*^{II} Далєбі, инший раз думаеш: «Ей, взяти б віника, замахнути разів два-три, вимести всю

^I Всі, окрім «Допълнение къ Слав. Преправки на история на Едипа», що ще не вийшла окремою відбиткою. — Л. У.

^{II} Хай мене чорт вхопить, коли що-небудь у тому розумію! (франц.).

барвінщину, романчуччину і багато іншого в придачу, то принаймі чисто було б!» Показував мені дядько лист Ок[уневського],⁷⁵⁶ — хоч убийте, нічого не розумію. Але навіщо я вам пишу про се, як воно й так Вам обридло?

Що б Вам про наших написати? Ліда й Рада оце недавно скінчили бальовий сезон, а то таки чимало танцювали, раз навіть у свого князя на вечері, з Радою і дядина їздила. Тягли вони й мене, але я зоставалась дома, бо одно, що не випадало кидати дядька самого, а друге, що я нічого не розумію в таких розривках, як і взагалі не люблю великого товариства. Раз тільки була я з Радою у її знайомих швейцарців на маленькій вечірці (Рада страх любить танцювати, як і слід в 17 літ), та й то потім вимкнулась і пролежала пів вечора в темній хаті. Видно, для сього треба іншої натури. Стараюсь, щоб Рада ходила в концерти і взагалі не дуже засижувалась дома, бо воно ще таке молоде, а кругом так багато сумного, то нехай би собі погуляло, коли може. Ліді було трапилась прикрість, хлопчик її було прибив собі руку і лежав три дні слабій, тепер вже поправивсь. При Лідиній експансивній і нервовій натурі такі випадки їй дорого коштують, вона занадто піддається кожному враженню. Для неї, по-моєму, велика шкода, що вона не пішла на ширшу дорогу, а зачинилась у сім'ї сливе виключно, — на дрібницях розтратить свою вдачу. Врешті, се, може, розумування старої дівчини *in spe*,¹ краще тих родинних справ не чіпати. Тільки, не знаю, мені чогось шкода тих жінок, що приносять такі великі (і хто знає, наскільки потрібні) жертви. Я, здається, не могла б так офірувати себе, мого альтруїзму на се не стало б.

Здається, годі філософствовать, бо вже нема часу.

Сподіваюсь, що Ваше здоров'я поправиться і що з ним не так вже погано, як вам здається, може, то так, часове погіршення. Мені якби не анемія, то зовсім добре було б, ну, та, врешті, і так нічого собі, — як не може бути зовсім добре, то нехай буде хоч не погано. Бувайте здорові!

Л. К.

¹ Тут: у перспективі (лат.).

155. До А. С. МАКАРОВОЇ

Близько 26 лютого 1895 р. Софія

Дорога Антоніно Семеновна!

Спасибі за Ваш лист, що так хутко і подробно Ви написали все, що я Вас питала.⁷⁵⁷ Дуже прошу, коли що почуєте про подобні справи, пишіть мені. Я хотіла б, щоб люде про се знали, хоч воно і сумно. Сумна правда не стане веселішою від того, коли її сховаеш. З гірким жалем читала я про Вашу журбу,⁷⁵⁸ і за що справді Вам отаке лихо! Не одважуюсь нав'язувати Вам мої ради, щоб потім не жалували на мене, тільки скажу Вам, що коли я була у Харковщині, в Сумському уезді, у тієї баби, що то лічить людей⁷⁵⁹ гарячими ваннами, то у неї було не мало слабих таких, як Ваш брат, і вони дуже добре піддавались ліченню. Там навіть були люде з мокрим лишаєм (*lupus*) або з чимсь подібним до нього і вилічувались так, що сливе сліду не зоставалось від тих страшних ран, що перше покривали все лице, немов якою маскою. У неї лічитись не дорого, бо вона ціни не назначає, а всякий дає їй, скільки може, живуть хворі на хуторах, у сільських хатах, без великих вигод, се правда, але все ж при догляді. Я платила хазяйці своїй рубля в день (за хату і все содержаніє, т. є. їду, ванни і пр.), але здається, можна й дешевше. Лічить вона тільки літом, починаючи з мая. Врешті, Ви, коли интересуетесь, то розпитайтесь у старої Рудченчихи⁷⁶⁰ про сю бабу (я забула бабине ім'я!), її племінник їздив лічиться, але в нього була чахотка, то, звісно, тут уже ніхто не допоможе. Одно, за що можу ручатись, що ся баба не мошениця, вона не вірить ні в які шептання, виливання і т. и., а лічення її дуже схоже до лічення грязевими ваннами в Криму, тільки що там ванни гріються на сонці, а в неї піч служить сонцем. Скука у неї дьявольська, але чого чоловік не витерпить, як знає, що се треба! Ви все-таки розпитайтесь про неї і попросіть бабушку запитать дядю Сашу, що він чув у Харкові про її лічення від тамошніх лікарів, я знаю, що над нею була комісія і врешті їй позволено лікарювати.

Мені хочеться вірити, що Ваші діла ще поправляться, так воно часом здається, що вже нема виходу, а воно, дивись, і знайдеться зовсім несподівано.

Спасибі Вам, дорога моя, за прихильність до дядька, якби я Вас зовсім не знала, то вже за одно се любила б. Шкода тільки, що Ваші милі бажання, певне, даремні, бо нема надії, щоб дядько міг вернутись у свій край, принаймі поки діла йдуть так, як тепер, а йдуть вони далеко не ідеально.

Напишіть мені, чому іменно не до сподоби Вам Франко? се мене інтересує.

Прошу, не ідеалізуйте мене так дуже, бо ще, може, колись прийдеться лаяти, то вже буде ніяково. Бувайте здорові, бажаю Вам кращої долі.

Л. К.

Ваш одзив про «Брюса» дуже утішив мене, все-таки варто жити, коли так!

156. До М. І. ПАВЛИКА

26 лютого 1895 р. Софія

14. II. 1895

Шановний друже!

Дивно, як се вийшло! — якраз і я було написала до Вас листа та й спалила його, щось він мені дуже недоладним здався, — видно, то вже така пошесть була на невдалі листи. І причина якраз та сама: такий лист вийшов «вішальний» (хоч вішайся); погано було в нас, дядькові погіршало (та й тепер все погано), мені ніхто листів не писав з дому (і тепер так), ваші галицькі справи засмутили мене, а надто дурне плутання людей з Барв[інським], — не то засмутило, а просто розлютило до крайнього ступня, я навіть не думала, що маю в собі стільки злості, аж Рада дивувалась на мене, дивлячись, що я зовсім сама не своя. Ну, все оце не перемінилось, але вже так я взяла себе в руки, роздумалась і прийшла до можливости писати більш-менш по-людськи.

Лист A[rbeit]g[eber'a] не здається мені таким-то вже лихим, головне те, що він збирається (коли ж би то «гріхи пустили») їхати до вас, запевне, тоді ліпше розбере справи і поміч ліпшу дасть. Не думаю, щоб у нього був замір ображати Вас чим, се щось на нього не схоже, Ви, певне, гострійше прийняли справу, ніж вона єсть. Знаєте, в листах, та ще при такому непевному листуванні, як Ваше з ним, трудно часом як слід розмовитись без непорозуміннів. Я чомусь думаю, що «Н[арод]» не загине.⁷⁶¹ І взагалі вірю в нашу справу, що вона таки буде жити й рости, неважаючи на Д[анилови]чів e tutti quanti.¹ В ній є велике зерно життя — прихильність селян, хоч би й малого числа їх на перший раз. Сподіваюсь, що будуть і товариші ліпші, а то невже ж таки рішити, що «нема в світі правди, як тільки в Бозі та в мені»?

Все ж таки у вас можна б, якби люде та енергія, робити і жити, а от у нас!.. Знаєте, я все ж таки трошки оптимістка, чі то скоріш прогресістка, і думаю, що світ іде не до гіршого, а до кращого, тільки — коли б він скоріше йшов, а то стілько сили й людей даремнісінько гине. А у нас, на Україні, ще багато мусить загинути марне (чі, може, так буде здаватись, що марне?), поки що-небудь людське вийде. І я, і всі мої товариші, певне, роковані на марну згубу, та й нехай би, якби ж з того просвіток був комузь... Від нового пана маємо добрі дарунки:⁷⁶² «оставьте бессмысленные мечтания!», от вам і «весь сказ». Так-так, помаленьку рухається колесо прогреса. Я згадала, як мій малий брат, колись їдучи осінньою розкислою дорогою, усе не перестаючи тримався за люшню, сидячи сам на возі, і немов щось підпирив; коли ж я спитала його: «Чого ти, Микосою, воза тягнеш?» — «Та то я помагаю коням везти, а то ми зав'язнемо». Отак і я тепер готова «помагати», аби не зав'язнути.

Посилаю Вам оце до «Н[ароду]» виписку з одного листа з Полтавщини⁷⁶³ про одно діло, тяжко вражаюче. Як я його прочитала, то й сама стала на увесь день немов божевільна, тільки вже запевне моя манія не була religiosa! Там, у Полт[авському], у Гадяцьк[ому], Роменськ[ому] і др[угих] пов[ітах],

¹ Та всяких інших (італ.).

розпросторилась *mania religiosa* (люде світла шукають!), і до чого доводить та спотворена віра! Якраз позаторік, коли я була там, трапилась біля Гадяча в селі оця страшна пригода, але тоді ще не відомі були її подробиці, відомо тільки було, що один чоловік, начитавшись якихсь книг, зарізав свого брата, аби «увести його в царство небесне», а потім хотів і всю свою родину порізати, та люде не дали. Було слідство (я вже тоді не була в тому місті), чоловіка того посадили в шпиталь для божевільних, і завелось діло. Оце тепер згадала я про се діло і просила одну знайому людину, що живе на місці, розпитати і мені написати, як воно все те було, власне. Ось що вона мені передає зо слів родички тих нещасних людей:

«Їх було чимало: батько, мати, старший брат (жонатий і мав п'ятеро діток), менший брат (недавно оженився). Люде вони багаті. Старший брат хлібороб був, а менший у школі вчивсь, і усього діла було у його, що книжки читав. Був він на вид блідий, немов замучений, мало здоровний. А старший дуже кріпкий був чоловік. З сторони вони були, як і усі люде: і в хаті так було, як у людей, і у церкву ходили, і причастя приймали (тільки люде казали, що вони, одходяючи, випльовували те причастя). Усі вони молились якомсь по-своєму (не знаю як) у коморі, де не було ікон. Тільки одна із їх сім'ї (жінка меншого брата) не держалась їх віри. Чоловік принуждав її прийняти їх віру і бив її за те, що вона не хотіла сього. Обидва брати жили із жінкою старшого брата, а друга жінка плакала у волості, що її даром покрили, що вона дівчина. Перед великодними святами вони говіли у страсну неділю, і все було як слід. Понесли паски святити, тільки тих пасок не їли, а після обідні пішли у комору Богу молитись по-своєму. Трохи згодом повиходили із комори і пішли в хату. Потім брати пороздягались дочиста і стали бігати голі по огороду із свічками засвіченими. Повроблялись у грязь, у навіз і повходили в хату. Тоді повдягались такі нечисті, як і прийшли, позасовували двері, позавішували вікна і посідали. Менший почав шити чобіт. А старший каже: “Лучче заріж мене”. — “Ще не прийшло время”, — одказав менший і став ходити по хаті. Бігла кішка, він

її піймав за ноги і вдарив нею матір по виду. Мати засміялась. Жінка його злякалась і думає: “Як би його втекти?” А він глянув на неї і каже: “Як утечеш, так заріжу”, немов знав, що вона подумала. Тоді взяв шило і став штрикати, куди попало, старшого брата, а той його. І ніхто з них ні кричав од муки, ні стогнав. Так вони довго штрикали один другого. Потім менший узяв великий-великий ніж і став рубати голову старшому. А вони усі сміються (і жінка старшого!). А менша невістка зомліла. На дрібні шматочки порубав голову (а той і не застогнав ніразу!), тоді розрізав йому живіт, кишки випали... Менша невістка одійшла та й вискочила з хати. Батько тоді каже: “Синку, що ти робиш?” А він: “Мовчи”. Прибігли люде, а двері знов засунуті. Виломили двері. Менший брат не дававсь, насилу десять чоловік його звалили (а який хворий був!). Зразу одвезли у острог, а потім одіслали у Полтаву на освідительствованіє і усіх домашніх. Через місяць, чі що, вони усі, як є, вернулися додому. Сами розказують, що вони були тоді як дерев'яні, і ніхто з їх не зна, що вони робили. Як вернулися, то мати і менший брат раз у раз у чобіт дують, так як у самовар. Мати і тоді, як те все діялось, дула у чобіт. А як убийцю везли у острог, то він казав, що таке зробиться ще у двох мужиків, тільки не скоро. Він знов узяв до себе свою жінку, котра утекла тоді у друге село до братів. Живуть тепер, як і допреж сього случая».

Ось що розказувала їх двоюродна сестра, а вона тоді ходила до їх дуже часто. Які книги вони читали, того не зна. Фершал, що робив «вскрытие», казав, що все це було зроблено «в религиозном екстазе», чі то пак у «религиозном аффекте». Аналогічний випадок був у той же час у Роменському повіті. Кажуть, що такі урочисті дні, як Великдень, та читання житія святих і Евангелія привели їх у екстаз і вони робили, сами не знаючи що. Кажуть, що книг у них ніяких особливих не було, окрім тих житій, що вони накупили у «офеней» та по ярмарках; секти у них не було ніби ніякої, а так якесь безпам'ятство. Іх і не судили, вони всі вернулися додому.

Таких «релігійних помешательств» розвелось дуже багато. Один хлопець, років двадцяти, усе виспіває псалми, тричі

плює, — одганяє нечистого, — перед тим, як хреститься. Одна жінка казала про себе, що вона Ева, зривала із себе сорочку і ходила голісінька, соромні речі говорила і кожну мить кричала: «Давайте мені яблуко! Де Адамове яблуко!»... Жінка ся неписьменна була. Торік привозили таких божевільних у больницу щотижня по двоє, а то й більше...

От Вам і мальованщина, або й ще гірше. Шкода, що про такі діла трудно як слід довідатись, бо вони все якось скрито розбіраються, певно, щоб не дуже лякати людей!.. Добре, якби люде, що близько бачать такі події, не мовчали про них, бо такі ж «епідемії» гірші від усякої холери, а ради їм не хотять давати.

І за що стільки людей гине?

Бувайте здорові. Правду кажучи, і сей лист такий, що саме б у піч годився... Та нехай же люде знають, що робиться в нашому світі. А Ви все-таки не дуже журіться, може, воно все колись краще буде.

Л. К.

Даремне Ви противитесь фольклору, наука як наука, і не вона в тому винна, що на світі партачів багато. За що не візьмись по-партацькому, то все вийде негідне. Згадайте соціологію і — Будзиновського.

Дуже мені до сподоби п. Крушельницька⁷⁶⁴ на портреті і Ваша мати, хотіла б я їх бачити насправжки. Чі буде в маю п. Круш[ельницька] у Львові? Я, може, тоді їхатиму додому, хоч взагалі не знаю, як я виїду!..

157. До М. І. ПАВЛИКА

1 березня 1895 р. Софія

17.II.1895

Шановний друже!

Посилаю Вам спис творів, що Ви просили,⁷⁶⁵ дядько сам його дав і сказав мені, що дошукуватись тут у бібліот[еці] його всіх творів рос[ійських] — даремна праця! Бо він і сам не знає вже, де вони були друковані і чі єсть вони у нього, чі ні. Прийшлось би хіба скрині з старими шпаргалами розрити, та й то

хто зна, чи не задарма. Він вважає, що досить списати важніші праці, лишивши на боці рецензії, замітки і т. п. Він рішуче застерігає, щоб і не пробувати говорити про його рос[ійські] остатні праці під псевдон[імом], бо тим можна наклепати халепу велику на добрих людей. Що ж зробіть! колись, може, прийде слухний час, коли виявиться все. Врешті, про ті праці і так ті, кому треба знати, знають.

Від себе скажу, що готова і далі помагати Вам, в чому треба, для Вашої праці.

Дядькове здоров'я все не добре, кашель і їсти трудно. Здається, за остатні два теплі, зовсім весняні дні йому стало краще, але сьогодні, на лихо, знов ударила зима і знов йому погано. Будем все ж надіятись на ліпше.

Ну, бувайте здорові! Ніколи, — зараз у мене англійська лекція (від певного часу ми з Радою учимось у одної англічанки), а я ще маю багато роботи різної. Спасибі за лист Н[иколаю] П,⁷⁶⁶ хоч я вже його бачила раніш.

Л. К.

158. До І. Я. ФРАНКА

2 березня 1895 р. Софія

18.ІІ. 1895, Софія

Вельмишановний добродію!

Давно годилось би мені самій написати до Вас, та все якось «за недосужностию времени и за разными околичностями» не виходило. Після таких великих і так мало заслужених компліментів, які я мала від Вас з поводу мого перекладу,⁷⁶⁷ — я вважаю його за не конче добрий, але ліпше не можу зробити, — мені випадало б сказати: давайте скоріш не то що «Торквемаду»,⁷⁶⁸ а хоч і самих «Misérables»!^{1.769} Але я, наперекір натурі всіх поетів, дуже обачна і через те попрошу Вас перше прислати мені, коли можна, «Торквемаду» (будьте певні, що я Вам його «не зажилю»), бо я щось забула, як він мені здався,

¹ «Знедолених» (франц.).

коли я його читала, нехай я побачу, який він і чи втну я перекласти його. Певна річ, що коли б я взялась перекладати, то, звичайне, віршами, інакше се б значило зложити зброю долі перед В. Гюго та ще й після того, як уже було пробувано свої сили на ньому. Може бути, що я одважусь на сей переклад, тільки не буду займатись ним у Софії, а хіба дома, бо тут у мене багато є роботи, надто з читанням таких річей, які в Росії трудно здобути або й зовсім неможливо. Додому думаю вертатись в початку мая (запевне, через Галичину), коли не затримає тут яка-небудь *force suprême*.¹

Прислала б я вам до «Ж[итя] і Сл[ова]» дещо з віршів, та боюсь, що з них менше користі, ніж з моїх перекладів, через те, певне, ліпше буде, коли я скоріше скінчу переклад Верна. Журить мене все-таки сей переклад Верна, дерев'яний він такий (і переклад, і сам Верн, с[еб]т[о] його стіль — протестантський). Певне, друга частина вийде ще гірше, бо я втратила душевну рівновагу, а тут уже, знаєте, не до стілю. У нас тепер погано жити, бо дядькове здоров'я значно погіршало, а се кладе тінь на всіх і на все...

Бувайте здорові. Бажаю Вам всякого поспіху на науковому полі. Ользі Федоровні мое вітання; сподіваюсь на повороті застати її в ліпшому здоров'ї, ніж було навесні. Цілую всіх Ваших «драбів» і гречну дівчинку Ганнусю,⁷⁷⁰ — то мені мила дитина!

Зостаюсь з поважанням

Л. Косач

159. До М. І. Павлика

2 березня 1895 р. Софія

18.II.1895

Шановний друже!

Вибачайте, забула Вам вчора послати фотографію,⁷⁷¹ дуже спіщилося з листом. Посилаю тепер. Дядько не пам'ятає, чи есть у Вас така фотографія, чи ні, та вже иншої у нього нема

¹ Вища сила (франц.).

і здійматись він не збирається. Врешті, ся добра і на нього похожа.

Бувайте здорові! більш не писатиму, боюсь обриднути такими частими і довгими листами.

Л. К.

Р. С. Дядькове здоров'я все так же. Коли Вам що треба буде, які справки абощо, то звертайтеся до мене, щоб не трудити безпосередно дядька, я буду старатись, в чім можу, помагати йому і Вам.

160. До М. І. Павлика

8 березня 1895 р. Софія

Шановний друже!

З нетерпеливостю чекаю другої половини «Н[ароду]», де будуть наші адреси.⁷⁷² Дядько був надзвичайно зворушений, читаючи про юбілейну справу. Та й справді не міг він не бачити, що його юбілей був чимсь іншим для нас усіх, ніж звичайні юбілеї з гречними промовама. Се справді було свято свідомої себе України. Шкода тільки, що завчасу не сповістили європейських вчених, товаришів дядька, їх привіти були б приемні для дядька і корисні для справи. Тут є і моя вина, що не догадалась та не дорадила кому слід, — ну, що вже, — мудрий лях по шкоді! Хоч, може, й тепер ще можна поправити замітками в чужих газетах? Дядина просить Вас послати юб[ілейний] номер в Паріж⁷⁷³ (à M-r le Dr. Holstein, Avenue de Wagram, 29)^I та Кузьмі⁷⁷⁴ (Genève, 11 route de Caroline, Imprimerie Ukrainienne)^{II} і нам ще одно число, бо тут люде просять читати, а нам свого не хочеться пускати з рук.

Бувайте здорові і бийте лихом об землю!

Л. К.

^I Панові доктору Гольштейну. Авеню де Ваграм, 29 (франц.).

^{II} Женева, вулиця Каролін, 11. Українська типографія (франц.).

161. До Є. І. Драгоманової

9 березня 1895 р. Софія

25 февр[аля] 1895, Софія

Милая бабушка!

Знов я запізнилась з листом до Вас! Спочатку все ждала, коли Рада писатиме, а вона так і не зібралась, правда, що їй трудно писать по-руськи. А то ще й шарварок такий був першу половину январа, то живі картини, то що, все ж то я костюми шила і возилась чимало, а потім уже завжди буває так, що коли не зберешся зараз одписать, то так воно зо дня на день і відкладається. Та в нас і не дуже-то добре було, дядько простужувався, та й тепер йому часом недобре буває через кашель. Коли б уже сей весняний час проходив, а то тут уже цілу зиму все якась дурна весна була, то дощ (і навіть з громом!), то знов сніг і вітер, от аби люде простужувались. Тепер Ліда простудилась і не виходить з хати, впрочем, у неї нема нічого серьозного, так собі кашель і горло болить. Кажуть, тут март завжди поганий буває, та, може, сей рік не буде такий, бо рано тепло почалось. За всю зиму я, може, раз десять надівала тепле пальто, а то все в літньому. Для мене воно добре, але не для всіх так. Рада уже давно не катається на коньках, бо льоду вже й званія нема. Ми з нею тепер учимось по-англійськи у одної англічанки, і Рада все ще ніяк не може наломити язик до сеї мови. Мені воно не так трудно дається, бо все ж таки я торік училась скілька місяців, тільки що роботи все ж багато, бо я беру на себе великі уроки, — стидно ж таким старим, як я, дитячі уроки брать! Занята я тепер немало всяким читанням та писанням, що навіть шити ніколи, якщо й треба, добре що з літа пошила все потрібне.

Недавно в Галичині справляли дядьковий 30-літній юбілей, і оце вчора получил він ті подарки, що йому дарували земляки, дуже гарні речі, особливо з Полтавщини, все таке красиве і славно зроблено. В Галичині на юбілей зібралось багато

народу і говорилося багато щирих речей, шкода тільки, що сам дядько не міг там бути.

Людм[ила] Мих[айлівна] недавно Вам писала, то я не маю чогось нового написати, нехай трохи згодом напишу ще. Слово даю, що писатиму частіше. Цілую Вас міцно і прошу, пишіть до нас.

Ваша внучка Леся

162. До М. І. Павлика

11–12 березня 1895 р. Софія

27.II.1895

Шановний друже!

Дуже я рада, що мої листи Вам влад. Не думайте ж і Ви довго над тим, що Вам мені писати, а про що мовчати. Я не боюся гіркої правди, бо я ж і зроду не надіялася, що моє життя буде вічно поміж квітками плинути, а перед очима все тільки хороші декорації пересуватимуться. Якщо кого треба щадить, то хіба дядька, а мої плечі ще витримають і не таку вагу. Правду кажучи, потіха Ваша не велика щодо гадяцьких справ, — тимто й ба, що якби, — *avec si on mettrait Paris dans une bouteille!*¹ Поки ще там непопівська освіта і т. и., а тим часом люде собі горло ріжуть, шукаючи правди. Кривава ж вона, тая правда! Та що вже!..

Ваша «сумно-радісна» звістка⁷⁷⁵ була для мене просто радісною. В добрий час! Коли люде так домагаються газети, то, мусить же, вона їм потрібна, а коли так, то нехай і підтримують її, чей же навіть і у бідних галичан знайдуться гроші на таку маленьку газетку, у всякім разі слід се випробувати.

Робота Ваша, не у гнів Ок[уневському], видно, таки дуже потрібна, та й, здається мені, Ви з Ок[уневським] ніяк не заступаєте один одному дороги, нехай він собі лізе помалу до тієї мети, до якої інші будуть летіти, що ж робити, коли не у всіх е крила.

¹ За допомогою «якби» можна Париж укласти в пляшку! (франц.).

Шкода, що «Нар[одна] Воля» мусить перенестись у Львів, їй якось більше годилось би на землі бути. Але я розумію, що інакше трудно.

«Громадський голос»⁷⁷⁶ назва добра, хоч і дуже голосна. Я, врешті, стільки начиталась тепер голосних слів, що і собі, здається, почну писати такими ж. Іб ст[орінок] «Нар[оду]» ми отримали, чекаємо далі. Гроші і рукописі Кобр[инській] пошлю, не гаючись. Що то там вийде з другого вип[уску] її «Бібліотеки», якщо буде те саме, що і з першим, то пожалься, Боже, грошей! Вона (Кобр[инська]), певне, сердиться на мене за те, що я ухилилася від бібл[іотеки] сії, але щось я не маю серця до сього видання, надто після того, як побачила його, — і така се вже вузенька річечка, сі жіночі видання. Коли ж кому і так судилось не глибоко та не широко плавати, то не хочеться позбавляти себе остатньої волі. Я гадаю, що англічанки не такими річками виплили в море. Цікава б я бачити Вашу англічанку,⁷⁷⁷ та вже, певне, не побачу, бо я, може, аж вкупі з дядьком вирушу з Софії, як він їхатиме в Паріж. Може, ми з Вами у Відні зострінемось, бо туди, може, мій батько приїде до наших, то й я вже туди попаду. Се ще, врешті, побачим, як там буде. Я думаю, що легше буде роз'їхатись з середини дороги різно, ніж просто виїхати звідси самій, не знаю навіть сама, чого мені так здається.

Багато чести для мене зватись правою рукою дядька, добре було б, якби мене можна було назвати одним пальцем на його руці, а то вже велика претенсія. Більш він мені потрібен, ніж я йому, се певне. Взагалі не ідеалізуйте мене, я насправжки кажу, що я сього боюся, я вже раз падала з п'єдесталу, зробленого помимо волі моєї (хто поставив, той і звалив!), удруге сього не хотіла б. А по сім слові бувайте здорові.

Л. К.

28 [II]. Здається, я писала Вам, що посилки Ваші отримали⁷⁷⁸ ми. Хороші речі — галицькі роботи на дереві, але надто дорогий дарунок — се «Рідний край»,⁷⁷⁹ і як гарно зроблені фотографії! Тільки до нього бракує він'єтки, про яку писано в «Народі»,

чі то вона єсть отой полт[авський] адрес, про який Ви пишете? Гарзд було б, якби Ви послали нам спис річей, посланих через Шенкера⁷⁸⁰ (дядько просив Вас об тому), бо шкода, коли що затратиться, то ж люде старалися, нехай же не дарма!

Цікаво мені, нащо Вам так було треба мене, та вже треба і Вам, і мені потерпіти. Либонь, ніщо не згине за той час, що я пробуду тут. Тут до мене всі привикли і не виганяють, то, може, і справді єсть якась користь з мого пробування. Хто зна, коли я вдруге побачуся з ними!

Л. К.

163. До М. І. Павлика

26 березня 1895 р. Софія

Шановний друже!

Певне, Ви досі лаєте мене, що я не посилаю фр[анцузького] перекладу,⁷⁸¹ але се дядько запізнив, конче хтів сам перекласти і не дав мені навіть його в руки (лист Ваш до мене він отримав, коли мене не було дома). Поки ж він зібрався, то минуло два дні. Він тепер погано себе почуває, вдень ще так-сяк, а вночі ціле горе. Ще, на лихо, він якось обернув день в ніч, вночі сливе не спить, а вдень увесь час в якомусь напівсонному стані. Дядина, звісно, з ніг валиться, я вдень помагаю їй, чим можу, помагала б і вночі (я можу страх пізно лягати, коли треба), але дядько не дає, — що з ним зробиш? Надолужаю роботою, переписала для друку дядькову брошюру для штундарів («Неволя веры в теперешней России» — переробка «Віра а гр[омадські] справи»),⁷⁸² написала й сама дещо про штундовий рух,⁷⁸³ так от дядько ніяк не скінчить переглядати, а то б я послала досі Вам сю замітку. Нехай згодом.

Ваші новини про «Гр[омадський] голос» вразили мене. Що за безчельність у сього Будз[иновського] і К^о? Можуть бути певні, що від A[rbeit]g[eber'a] вони нічого не дістануть, — дурень би він був. Я не маю жадного довір'я до сього співробітника

«Діла», *si-devant*¹ співробітника москвоф[ільського] журналу. Наскільки ж знаю його особисто, то се чоловік безпринципний, хоч і педант (бувають же й такі!), у мене зосталось по ньому досить прикре вражіння.

Инших не знаю, але такий голова... Все оце погано і сумно. Але чого Ви кажете, що без сіх панів Ви згубите ґрунт в Галичині? я не зовсім се розумію.

Чи мають вони вплив на селян з своїм польським марксізмом?

Врешті скажу знов: *que le diable m'emporte, si j'y comprends quelque chose!*

Ну, та що вже: біс біду перебуде, одна мине, друга буде!

Хутко знов писатиму.

Бувайте здорові. Завжди готова на поміч Вам.

Л. К.

P. S. Твердість слухати все зостається, тільки як би се від дядька приховувати? Дядина дуже зажурена Вашими новинами.

164. До М. І. Павлика

31 березня 1895 р. Софія

19-31/II[I].1895

Шановний друже!

Отримала вчора Ваш лист і хтіла, щоб сьогодні пішла моя відповідь, але, на мою досаду, запізнилась. Діло в тім, що у дядини вже є інфлуенца і вона злягла, отож я і Рада мусимо тепера глядіти слабих і взагалі всього, а се в Болгарії не така-то легка річ. Хоч все оце і прикро, але я чогось-то зовсім навіть «не трачу гумору», відай, парадокс «чим гірше, тим ліпше» має до певної міри свою рацію. Дядькові, здається, трошечки краще, врешті, се як до години. Коли б тільки ота інфлуенца.... Ну, та цур їй, якось-то буде! більш нічого не видумаеш тут. Дядина перейшла в мою хату, а я тим часом на перепутті пишу до Вас, з переривами, і, певне, вийде мало толку.

¹ Колишнього (франц.).

Хоч я все продовжаю не розуміти сих безконечних варіацій з «Гр[омадським] Г[олосом]», про які Ви мені пишете, однак постараюсь виразити деякі думки свої з поводу сього всього. Не розумію я: 1) Чому гал[ицькі] соціал-демократи мають стояти конче під польською фірмою?¹ 2) Що се за погрози, що коли їм не дадуть грошей, то тоді вони перейдуть до польськ[их] соц[іал]-дем[ократів], — де тут ідея і серйозне відношення, не кажу вже до своєї, але й до чужої справи? На місці пол[ьських] соц[іал]-дем[ократів] я б і сама не хтіла таких козаків охотного полку під своєю корогвою водити! 3) Чому тепер так неминуче потрібні гроші A[rbeit]g[eber'a] на «Гр[омадський] Г[олос]», коли в остатньому листі Ви писали, що «молоді» хочать сами видавати його, і, «розуміється, на галицькі гроші!»? І чи вже всі радикали вкупі не в стані скластись на 50 г[ульденів]? 4) Чому Фр[анко], Яр[осевич]⁷⁸⁴ і Дан[илович] противні кандидатурі Трильовського?⁷⁸⁵ Що ж вони замість того хочать?

Тепер щодо грошей, даних Яр[осевичеві], скажу, що і я не в праві розпоряджувати ними, бо я не відпоручник взагалі A[rbeit]g[eber'a], у мене було одно всього діло, і я його справила, а більш ніщо не було доручено мені. Про гроші Яр[осевича] було сказано: нехай їх стребують у Яр[осевича] конечно і нехай повернуть на вибори. Отже, він повинен їх дати без балачки всякої. Окрім того, є 1.000 р. (напевне знаю) на вибори. Остановка, отже, не в грошах, а в згоді і солідарности між самими рад[икалами]. Що ж і хто тут може порадити?

Я не взялась би адвокатствувати за «Гр[омадський] Г[олос]» перед Яр[осевичем] чи A[rbeit]g[eber'ом], бо признаюсь, що не маю довір'я до Б[удзиновського] з його товаришами, я їх знаю тільки по тих звістках, які маю від Вас в остатній час, і звістки сі не вбільшують моєї віри в серйозність сих людей. Може, я в них помиляюсь, — хотіла б так думати, — але діло стоїть так.

Коли б «Гр[омадський] Г[олос]» видавали Ви або инша людина певна, то, вірте, я обома руками готова була б йому

¹ І як се мириться з «державністю» Б[удзиновського], з укр[аїнською] самостійністю і т. и.? — Л. У.

помагати, як-от тепер помагатиму «Нар[оду]», а так скажу тільки: побачимо, що ще з того буде. Запевне я буду рада змінити своє недовір'я на симпатію, але ж се не робиться навмисне.

Бувайте здорові і простіть за такий лист, я його цілий день писала, то воно й видно.

Л. К.

165. До В. М. Крохмаля⁷⁸⁶

3 квітня 1895 р. Софія

22.ІІ.[18]95, Софія

Желание Н[иколая] В[асильевича] я, конечно, исполню со всей готовностью, да мне и раньше было известно об его желании.

Так как дядя едва ли скоро соберется написать о своем здоровье, при его теперешнем состоянии, то я беру на себя ответить за него. Здоровье его довольно плохо, особенно в последнее время: опухоль на груди сильно увеличилась, давит, мешает есть (в последнее время он ест только жидкую пищу), вследствие этой опухоли, по мнению доктора, происходит и кашель, который с Нового года не прекращается и который, в свою очередь, раздражает аорту. Разными паллиативами удастся по временам уменьшить кашель, но не прекратить. Упадок сил большой, работать почти нет возможности, чтение лекций приостановлено, м[ожет] б[ыть], впрочем, возможно будет возобновить их с наступлением более постоянной погоды. По ночам боль в груди и бессонное или полусонное состояние. Днем немного лучше, но от слабости почти не может сидеть. Из комнаты почти не выходит. Состояние духа угнетенное.

Есть надежда, что к лету будет лучше, т[ак] к[ак] летом всегда бывало улучшение; тогда он, как и в прошлом году, поедет в Париж полечиться. Дальнейших планов никаких, да и какие там планы?.. Материальные средства не велики (профессорское жалованье и никакого постороннего заработка), сами по себе они были бы достаточны, но при больших расходах на лечение и воспитание детей их хватает в обрез. Обеспеченности никакой, как и всегда бывало.

Обо всем этом я, хотя и обещала, но написать Н[иколаю] В[асильевичу] не могла, т[ак] к[ак] письма могли быть адресованы только к родственникам, а им я не могла сообщать таких печальных известий. Разумеется, я надеюсь, что о настоящем сообщении им не будет известно.

Угнетенное состояние духа немало увеличивается от сознания печального положения дел на Украине. Пассивность укр[аинцев], отсутствие энергичных заявлений и активной работы со стороны укр[аинцев] (по крайней мере ничего другого не видно из укр[аинской] печати в Галиции) способно действительно приводить в отчаяние и не только больных людей. Professions de foi в виде адресов юбилейных произвели, конечно, отрадное впечатление, но вслед за тем настало еще более напряженное ожидание подтверждения выраженных там обещаний или намерений.

Впрочем, об этом Вы можете узнать от Павлика, т[ак] к[ак] у него есть письма на эту тему, наверное.

Искренние приветствия Н[иколаю] В[асильевичу] и всем известным и неизвестным друзьям.

Л. К.

166. До М. І. Павлика

8–9 квітня 1895 р. Софія

27.III.1895

Шановний друже!

Ваші листи до мене й до дядька ми отримали, я відповідаю на обидва. Згожуюсь з Вами, що нам слід би мати свою газ[ету] поп[улярну], але, щоб перевести сю думку на практику, треба бути на Укр[аїні] і довідатись про обставини, можливі співробітники etc., — історія не проста. Я зостаюсь при моїй думці про «Гр[омадський] Г[олос]», себто що дати на нього гроші, то все одно що кинути їх у піч, сі панове, очевидно, хотять чужими руками жар загібати, та ще щоб ті руки їм же платили. Комбінації, щоб Охр[имович]⁷⁸⁷ брав плату і передавав її Б[удзиновському] (а хто ж має писати?!), я абсолютно не

розумію, для сього треба іншої голови, ніж моя. Все у сих «молодих» таке нещире і *louche*^I для мене. Дядько уважає, що Вам нема жадної рації давати гроші ворожим до Вас людям, та ще таким, що починають просто з мошенства. На мою ж думку, якщо вони такі мудрі, що все вони ліпше Вас мають знати й робити і Ви б то їм тільки гальмуєте справу, то нехай вони собі сами заводять зв'язки з Укр[аїною] чі там з ким вони хочуть, а то що ж се справді: як їм треба, то Павлик іди сюди, а як інша фантазія візьме, то йди геть. У Вас же і без них роботи багато. Не бійтесь, що вони підуть до поляків, а як і підуть, то довго не вживуться, аже й поляки задарма грошей не платитимуть.

Дядько уважає, що Вам нема чого ображатись за контроль A[rbeit]g[eber'a] (я ж певна, що він се не по своїй волі вдумав, а може, вкладчики натиснули його, у нього теж справа не легка!), бо, як каже дядько, гаразд було б, якби хто й на Ваші власні гроші наложив опіку, щоб Ви їх усяким Б[удзиновським] в позичку не давали. Не судіть A[rbeit]g[eber'a] за чіпляння до рахунків, йому солоно приходить з збиранням грошей, того він так ними й дорожить.

Ей, «якби мені стільки грошей, як у того пана!» — скажу я словами пісні... Але ж, окрім пера, у мене, певне, ніколи нічого вільного не буде в руках, ну, та вже сподіваюсь, що воно буде у мене завжди вільне (тільки не тоді, як писатиме листи в Росію!). Я тепер дуже лиха і від злості по ночах пишу поему⁷⁸⁸ (натуру тяжко одмінити!), може, Ви її хутко побачите, якщо з неї вийде яке-небудь пуття, — се буде новий для мене genre.^{II} Окрім того, треба ще багато писати, та се вже як видужає дядина, а то тепер трудно. Дядина вже приходить до здоров'я, та ще скільки днів, певне, се протягнеться, дядько, здається, уміне інфлуенци, та вже ж тільки її бракує для цілої біди. Я тепер сплю в другій хаті, близько його, то чую, як йому погано вночі. Я й рада й не рада, що дядина видужує, бо для неї ся хвороба все ж якийсь відпочинок, а там знов почнеться вставання по

^I Темне, підозріле (франц.).

^{II} Жанр (франц.).

ночах, втома і т. и., якби вона згодилась, щоб я, поки тут, була на її місці, та вона ж нізащо не хоче.

Якби се все було в давніші часи, то я б уже в листах Лазаря співала, але тепер я, певне, навіки одвикну киснути, минула зима повернула щось в моїй натурі, не знаю, чи на добре, чи на зле се вийшло.

Вертаюся до справ: будьте ласкаві, пошліть замітку про «Беседу» в редакцію сеї часописі (краще з цілим №, ніж в відбитці). Щодо відбитки, то не знаю, уважайте сами.

28 [III]. Не успіла вчора дописати листа — і нитка моєї думки перервалася. Я думала вночі багато про ті ваші справи, — ні, очевидно, треба мати иншу голову, щоб розуміти поступовання тих молодих, се щось нове для мене. Поміж думками все мені бринів вірш з «Атта Троля»: Andre Vögel, andre Lieder, Sie gefielen mir vielleicht, Wenn ich andre Ohren hätte...¹

Я вірю тільки, що наш рух не загине між селянами і що вже пізно полякам їсти нас. Вся оця заколота, певне, перейде собі за лаштунками, а на сцені її не буде й видно. Напишіть, що буде з грошима на вибори.

Дивує мене, що молоді викинули звістку про юбілей з «Гр[омадського] Г[олосу]», — з якої причини?

Ну, бувайте здорові, друже, бажаю Вам веселих свят. Рада Вам кланяється.

Л. К.

167. До М. І. ПАВЛИКА

19 квітня 1895 р. Софія

Шановний друже!

Більш тижня я не писала до Вас, і самій вже мені якось чудно. Кажучи правду, я тільки до Вас пишу з охотою, в Росію писати для мене мука, я вже одвикла тримати свою думку в кайданах, а після новітніх подій⁷⁸⁹ инакше писати листів в Р[осію] не можна, як замовчуючи про добру половину того, що варте

¹ «Інші птахи, інші співи! Може б, я їх і вподобав, якби мав я інші вуха!». — Переклад Лесі Українки.

писання. Сором і жаль за мою країну просто гризе мене (се не фраза, вірте), і я не думала, що в душі моїй є такий великий запас злості. Я не знаю, що буду робити, вернувшись в Р[осію], сама думка про се тюремне життя сушить мое серце. Не знаю, як хто, а я не можу терпіти мовчки під'яремного життя. Недарма ж я вивчилась по-англійськи, далєбі, читаючи твори великих письменців англ[ійських] XVII ст., думаєш: чом я не живу хоч у ті часи, що з того XIX в., коли ми так ганєбно пропадаєм та ще й мовчки?

Ну, як же Ваші справи? Мені чудно, яке становисько зайняли «молоді» супротив дядька.⁷⁹⁰ Як се, справді, у нас викидають людей геть, мов шкаралупку з орїха, ззівши зерно. Дикі у нас люде і жорстокі, хто знає, що треба зробить, щоб сі «жестокіє нравы» пом'якшали... Врешті що ж вийшло з «Гр[омадським] Г[олосом]» і чим скінчились Ваші переговори з A[rbeit]g[eber'ом]? Що з грошима на вибори? Коли почнеться у вас виборча агітація,⁷⁹¹ я хтіла б се знати для того, щоб не приїхати у Львів у глухий час, коли там ні Вас, ні інших не буде. Я на прощання хотіла б побачити людей закордонних і приглянутись ближче плутанині політичній в Гал[ичині], та, може, ще знайшлось би що зробити, нехай би сей рік на чужині не минув даремне. Рік на чужині... Боже мій, для нас тепер скрізь чужина, навіть і в рідній землі. Не з тим почуттям я вертатимусь додому, з яким вертаються інші вільні люде. Знаєте, як у тій думі: «Ой неволе, неволе бусурменська, розлучила ти мужа з жоною, матір з дочкою»...

Розлука тяжка, та стрівання не легче.

Ну, нічого, будем битись, а там побачимо.

Робота моя була дуже перервана всякою бідою, але тепер я знов маю час. Дядина вже видужала від інфлуєнці і вернулась на своє місце. Я лінувалась цілі свята і сливе нічого не робила, чогось було апатія найшла, може, через дощ невсипущий, що вже з тиждень лле. Тепер знов status quo вернувся, і я вже більш не писатиму одного листа по два дні.

Бувайте здорові.

Л. К.

Р. С. Тут пройшла чутка, що Франко отримав професуру,⁷⁹² — се правда?

Посилка Ваша прийшла, але ще не отримана, не було часу за нею на гару¹ поїхати.

168. До М. І. Павлика

4 травня 1895 р. Софія

Шановний друже!

Чи Ви живі? Озовіться!

Л. К.

169. До О. П. Косач (сестри)

8 травня 1895 р. Софія

26.IV.1895

Дорогий мій Олег!

Ти, може, й сердишся, що я тобі не одписала зосібна на твій милий лист, але тоді у нас так якось не гаразд було, що зовсім не було охоти писати листи. Воно й тепер не Бог зна як поліпшало, та все ж дядькове здоров'я стало поправлятися (як завжди на літо), то й в хаті посвітлішало. Наші вже починають думати про літні подорожі, дядько й дячина мають їхати в перших числах іюля в Паріж, Ліда з Мікою в Швейцарію (може, виїде ще в початку іюня), Рада поїде теж з нею, Ваня хоче трохи по Німеччині повештатись, а потім і собі в Швейцарію їхати. А я вже додому, не знаю ще, не зважила, чи вкупі з усіма вирушу, чи раніше. Чогось мовби роз'їздитись з пів дороги легше, ніж кидати на місці.

Ей, чом то людей не можна так ділити, як кефірів?! так було б добре. Я щось не розібрала в твоєму остатньому листі фрази про Болгарію, — ти маеш поїхати, тепер чи коли? Ах, друже мій, якби ти знала, які у мене тепер смішні плани, нехай колись розкажу, то будеш сміятися довго! Діло в тім, що

¹ Вокзал (болг.).

ти, може, не сама поїдеш учитись за границю, а... «Ничего, ничего, молчание!»

У нас, окрім новин, написаних в листі до мами, злоба дня Лідіна і Радіна участь в хорі, що має бути на вечері у княгині. Рада раз у раз заводить побіч мене, в салоні, щось досить невиразне, що має означати 2-гу партію *Choeur des religieuses*^I або першу *Les étoiles*.^{II} Ліда вже раз співала на такому вечері, зовсім *exromptu*, два романси і дві укр[аїнські] пісні з чималим поспіхом. На сей раз в хорі співатиме і Ваня, і се велике чудо, бо Ваня тепер «старий професор» і залишив усякі неповажні річі, і тільки з Мікою забуває про свою поважність. Врешті, Міка теж поважний, читає абсолютно кожний клаптик паперу, який попаде йому в руки, і веде з малою служанкою Заркою учені змагання про те, як треба читати слово *Paris (Revue de Paris*,^{III} н[а]пр[иклад]), чи Павіс, чи Паві. Тепер Міка по цілих днях у нас, бо Лідіні служанки порозходились, Ліда сама на хазяйстві і не має часу глядіти Міки. Врешті, такого *young gentleman*^{IV} завжді приємно мати при собі.

Ми з Радою сей тиждень шиємо різні речі, бо наша англичанка не ходить до нас сей тиждень теж через служанку (се тут на Юрія⁷⁹³ була така пошесть, що всі служанки або одправлялись, або хоч на тиждень празникувати пішли), ми, користуючись вільним часом, взялись до шиття деяких потрібних річей. По-англійськи я вже бреду, — навіть писала до Шури листа по-англ[ійськи]! Учю тепер граматику (зложеною для англичан) і пишу *compositions*,^V переклади (не з учебників, а так з якої книжки) і листи до фіктивних або справжніх *friends*.^{VI}

А тут і кінець, бо треба листи одправлять, нема часу. *Addio, carina mia!*^{VII} Цілую тебе і «мерлушек-крошечек».

Твоя Леся

^I Хор черниць (франц.).

^{II} Зірки (франц.).

^{III} Паризький журнал (франц.).

^{IV} Юного джентельмена (англ.).

^V Композиції (англ.).

^{VI} Друзів (англ.).

^{VII} До побачення, моя любя! (італ.).

170. До М. І. Павлика

12 травня 1895 р. Софія

30–12/IV–V. 1895

Шановний друже!

Я оце до Вас з питаннями вдаюся. Не розібрала я Вашої фрази в листі до дядька про час початку виборчої справи, — чи почнетесь в початку іюня, чи в кінці його? Чи і Вас я не застаю у Львові, як приїду пізніше? А потім така думка, — чи не поїхати б і мені трошки по Галичині та Буковині, щоб побачити і край, і передвиборчу справу? Чи се не випадає? Як уважаєте? У всякім разі, я хтіла б відбігти в Чернівці по дорозі звідси до Львова і, може, на Угорщину, хочеться й мені бачити сей нещасливий край. Чи не маєте Ви там яких знайомих на Буковині, щоб допомогли мені хоч по місті роздивитись і дали б пораду про всякі шляхи та дороги? Дуже мені буде прикро, як я проїду через Галичину так, як і торік, сливе нікого не бачивши, се навіть погано буде. Тому, прошу Вас дуже, напишіть мені, не гаючись, докладнішу відповідь. Я знаю, що під час агітації⁷⁹⁴ і Вам будуть циганські діти не милі, не тільки я, отже, слід би приїхати раніше, але дядько, видимо, не хтів би, щоб я раніше рушала, і доказує мені, що воно ще й цікавіше буде вїхати в агітацію. Дядько ж сам раніше перших чисел іюля ст. ст. не може вибратись в Паріж. Мені теж знайшлась би робота до скінчення за сі два місяці, але ж ради скількох тижнів лишніх не варто розбивати моїх замірів. Врешті, прошу у Вас поради.

Робота у мене остатніми часами йшла не шпарко, бо такі були справи, що було «не до солі». Поєму скінчила,⁷⁹⁵ але виходить так, що їй ще полежати треба, врешті, я ще Вам її покажу. Брошюру, може, й кінчу тута,⁷⁹⁶ а якщо ні, то вже будемо з Росії пересилатись. Хутко надішлю Вам ще один «образок».

Читала я Вашу статтю проти Турб[ацького],⁷⁹⁷ перша половина дуже добра, а друга нам, мені і дядькові, не сподобалась, вона виходить занадто особиста, а сій статії не годилось придавати характер самооборони, бо при напружених відносинах

у Вас з «молодими» й «старими» се могло ще більше пошкодіти; дядько, власне, такої думки про се.

Боже, що за нова комедія у Ок[уневського], ота угода з москвофілами? От уже країна несподіванок, ваша Галичина! Мені страх прикра була звістка про се. Ну, та, може, хутко буду говорити з Вами про се, то нема що писати.

То, будьте ж ласкаві, напишіть скоріш, аби я знала, як мені збиратись.

Бувайте здорові! Сподіваюсь, що Ви не спересердя не пишете до мене?

Л. К.

P. S. Дядькове здоров'я поліпшало трохи, він почав лекції знову.

171. До М. І. Павлика

21 травня 1895 р. Софія

9–21/V. 1895

Шановний друже!

Замість обіцяного «Вол[инського] образка» оце посилаю Вам дві патріотичні штуки,⁷⁹⁸ те може ще почекати, а се, як зостаріється, то хоч викинь. Як бачте, новий для мене genre! ну, що ж, будемо пробувати ще й таку струну. Коли Вам «Пророчий Сон» не до сподоби (дядько каже, що він нічого собі), то відошліть його редакторові «Бук[овини]» як пам'ятку від мене, я все одно винна йому гречність, то нехай буде се— *faute de mieux*!¹ Вам, може, чудно, що я взяла такий поверховий тон, але ж говорити ґрунтовно на такі теми се значило б стріляти з гармат по горобцях, до того ж було воно сто раз говорено і далеко розумніше, ніж би я могла се зробити. Воно б можна й зовсім нічого не писати, але ж дуже вже розсердили мене сі безпардонні панове, тим більше, що вони мені ще вдома обридли. Як треба буде, то я їм і надалі не спущу. Еге, à propos безпардонних, — просив дядько, щоб Ви йому прислали остатню

¹ Коли немає нічого кращого (франц.).

«Правду», там, де є про «Порабощенный Народ». Та й я вже давно не бачила сього створіння, а воно, від часу до часу, слід би.

Щодо відповіді Вашої (Турб[ацькому]),⁷⁹⁹ то, може, й Ваша правда, Вам, може, зблизька видніше, очевидно, я ніколи не зрозумію як слід психології ваших людей, чому вони тоді тільки беруться за розум, як їх вилаяти по-батьківському, — того, може, що ще молоді? Andre Vögel, andre Lieder...¹ Се правда, що у Вас є самокритика, але вона подібна до самоуниження (се часто йде поруч з самообороною), а се мені болить, — не тільки через те Ви робите Вашу теперішню роботу, що її нікому робить, а таки через те, що Ви до неї здатні. Не повірю я, щоб безриб'я робило рака рибою. Самоаналіз така тонка і хибна річ, що, на мою думку, її не варто починати прилюдно. Та, звісно, всякому своя воля.

Перехожу до наших подорожів. Може бути, що я і хутко виїду, може, за тижнів півтора, бо мені батько писав, що ліпше б, якби я тепер їхала додому задля деяких невиразних причин. Але, певна річ, я хотіла б їхати з усіма разом, не хочеться кидати в хаті порожнє місце по собі, так би собі роз'їхались ми на три дороги, — та певніше, що так воно й буде, — дядько й дядина в Паріж, Рада і Ліда в Женеву, а я на Україну (а знаєте, таки є щось в сьому слові!..). Окрім сентиментальних причин, єсть і другі, реальні, хотілось би понаписувати дещо. Та біда моя, вірші не дають діла робити, сливе всі вечорі на них трачу. Що робити, *c'est plus fort que moi!*^{II} Ось я покину Вам їх цілу в'язку,⁸⁰⁰ однаково їх не везти в Росію, та й робіть з ними, що хочете.

Шкода, що у вас такі дикі звичаї, а то б черкнула я по селах! Та вже Бог з ним, про гал[ицькі] кримінали щось погана слава йде, а моя анемія та туберкульоз теж не жарти, тим більше, що діла нема, а тільки цікавість.

Не придумаю й я, як «видирати» гроші у Фр[анка], взагалі коли йде про видирання, то я без поради.

^I Інші птиці, інші співи (нім.).

^{II} Це сильніше за мене (франц.).

Я рада Вашій кандидатурі, то був би крайний скандал — залишати Косів москвоф[ілам].

Окуневського абсолютно не розумію, певне, дурна стала!
Ну, бувайте здорові, ще писатиму. Пишіть і Ви.

Л. К.

172. ДО М. І. ПАВЛИКА

3 червня 1895 р. Софія

22.V.1895

Шановний друже!

Нехай сей лист добірається до Вас, як сам хоче, а я не чекаю четвертої адреси.⁸⁰¹ Досі не писала і через адреси, і через брак часу, і через те, що в моїх справах не було певности. Тепер status quo вернувся: я їду в юлі вкупі з усіма до Відня, ражу і Вам приїхати, щоб побачитись з дядьком та й з дядиною і Радою. Батько написав мені, що я зле його зрозуміла і що нема потреби нагледити дядька і гнатись в Росію, а що ліпше поїхати до Відня і навіть там порадитися з лікарями про мою анемію і різні лиха, та, може, вони мене пошлють куди на ліки так на місяць, на півтора. Сам він гадає, що мені не вадило б поїхати з Лідією в Швейцарію, я й сама те знаю, та, відай, «марного гроша» не стане...

Чі так, чи інакше, а в Відні я буду в початку іюля ст. ст. Тепер же одважусь зробити Вам одну велику прикрість — послати на Ваше ймення свої зимові річі, бо волочитись мені з ними, може, по цілій Європі (або хоч і тільки до Відня) не випадає. Попрошу Вас приховати їх у себе до мого приїзду, а cela va sans dire,¹ що я Вам зверну те, що, може, прийдеться заплатити при одержанні. Напишіть, чи се Вам не дуже прикро, то я, отримавши Ваш лист, одішлю річі в той же день.

Спасибі за адресу Крушельницької, я напишу до неї,⁸⁰² питаю, чи застану її в Відні в початку іюля, а разом з тим се буде приключка до початку листування.

¹ І так зрозуміло (франц.).

Ви мені наказуєте неперемінно заїхати до Львова, бо инакше не простили би мені. А я не знаю, чи прощати Вам сю фразу. За кого Ви мене приймаєте, пане добродію? Видно, що Ви звикли мати діло з усякими «наймолодшими». Дозвольте намилити Вам голову за се. Я, Богу дякувати, ще не забула, що значать слова: інтерес громадський, слово чести, дружба etc. От Вам як! Так уже прощаю Вам на сей раз, спогдавши, що Ви ж мене так гречно в свою хату закликаете. Як буду у Львові, скористаю з Ваших запросин, хоч і страшно, що се може «скомпромітувати Вас перед публичною опінією», я трошки знаю, які у Вас люде спритні на вигадки. Але мені се дарма, је m'en fiche¹ (вибачайте!), а Ви собі потім як хочете.

До Яросевички теж хтіла б заїхати,⁸⁰³ але то вже не можу обіцяти, — постараюсь.

Де се Бор[щ]ів, скажіть?⁸⁰⁴ Може, й сором задавати таке питання, але згляньтесь на моє нещучво.

Про Колесу я написала матері⁸⁰⁵ і передам їй відповідь, як тільки отримаю. Сама не можу рішати, бо, не будши цілий рік дома, не знаю обставин. Якби була сама дома, то запросила б до себе, а так нехай мати запрошує. Вірші його вишлю завтра⁸⁰⁶ (сьогодня свято). З віршів мені подобаються «простіші», як «Наймит», «Хлібороб», «Світ за очі», а другі якісь прозаїчні і розтягнені, хоч взагалі у п. К[олесси] принаймі форма ліпша, ніж у других гал[ицьких] поетів (вони, нівроку їм, «размером пренебрегают и рифму презирают»); чому у наших поетів нема середини між дитячою пісенькою і політичним або філософським трактатом?... Ей, багато ще нам треба!

Читала я оце новелі Лукіяновича⁸⁰⁷ — «ganz schauderhafte Geschichten aus dem ruthenischen Leben».¹¹ Невже, Боже мій, галицька шляхта така дика? Як же люде живуть в Галичині? Треба признати, що Лукіянович і стіль собі виробив якраз для таких тем, читаеш так, немов будяка їси, абсолютно не вміє

¹ Плювати мені на це (франц.).

¹¹ «Зовсім страхітливі історії з рутенського життя» (нім.).

писати. Читала і «Нашу долю» (кн. 2.)⁸⁰⁸ — так собі, — передня стаття цікава по фактах деяких;⁸⁰⁹ Ганни Барв[інок] оповідання — просто чортівщина.⁸¹⁰ «Слівце» п. Кобринської⁸¹¹ *nes plus ultra*¹ безтактности, ну, та се в Галичині в моді, може, се у мене дурний смак.

Однак, годі, — бувайте здорові, мій друже!

Л. К.

173. До М. І. ПАВЛИКА

8 червня 1895 р. Софія

27.V.1895

Шановний друже!

Отримали ми «Народ» (1 і 2 накладі) і «духом сокрушились, зачем читать учились»... Ні, справді, хіба ж се стаття, оте, що Лукіянович намазав?⁸¹² Ваші оборонні речі,⁸¹³ як Ви знаєте, зробили на мене недобре вражіння (але не в тій частині, де про соц[іал]-дем[ократію] польську), ну, а се вже просто «из рук вон», — в доказах туман і плутанина, а ясно тільки те, що він хоче втоптати Вас в болото. Я не бачу жадної конечности друкувати самому проти себе таку пакость. *C'est un peu trop fort*,¹¹ так не довго й до самосожиганія дійти. Я думаю, що така лайка між радикалами може досягти тільки того, що мужики заплутаються в лабіринті ваших чвар, а «воріженьки навтішаються». Шкода, що я не була при Вас, я думаю, що, може, мені вдалося б відрадити Вас від друкування таких штук. Ну, та що, тепер вже не поможеш.

А от одна маленька просьба: у «Сні патріота» є стрічка: «.....свого кардінала» (звідки взялись сі точки, не розумію,⁸¹⁴ може, там було: мусим мати свого кардінала», то се значило, що зачеркнуті слова треба надрукувати), се має вид чудний і навіть підозренний, отже, я б хотіла, щоб у ближчому числі Ви спростували помилку так: мусим мати свого кардінала.

¹ Неперевершеної, до крайніх меж (лат.).

¹¹ Це вже надто сильно (франц.).

Іще одно: прикро вдарили нас у Вашій примітці до ст[аті] Лук[іяновича] слова про те, що Др[агоманов] «смертельно хорий», я бачила, що дядька се засмутило, навіть писати, а надто друкувати такі речі, хоч би вони й були справедливі? Власне, з такими хорими треба бути обережніш, вони такі вражливі. Вам, може, й прикро, що я встряваю з моїми увагами, але простіть, я хочу як ліпше для Вас і для дядька; дядько, прочитавши сі слова, сказав мені: «Оце вже Павлик мене ховає»... Се мені було гірко.

Боже мій, мені здається, що я божеволюю, читаючи писання ваших «молодих», а надто їх вимоги в Ваших листах. Як може тепер Лук[іянович] e tutti quanti¹ хотіти бути постійними співробітниками «Народа» поруч з Вами? Властиве, їм з самого початку не було чого збивати колотнечу з Вами (і Вам не треба було виносити всього в друк), але як се вже сталося, то тепер не можна йти поруч, як ні в чім не бувало, без жадних дальших розмов. Адже се все одно, якби я тепер пішла в «Буковину» чи в «Правду» співробітницею, хоч я й не сварила з сими людьми так, як Лук[іянови]чі з Вами.

Ет, годі вже, як не можу про що ліпше говорити, то ліпше мовчати. Бувайте здорові і не давайтесь справді отак на наругу, а то куди ж се заведе? Ви не знаєте, як се мені досадно, коли Ви сами себе б'єте.

Л. К.

174. До П. А. Косача

25 червня 1895 р. Софія

Любий папа!

Не знаю, чи получив ти нашу телеграму о смерті дядька. Він умер несподіванно од розрива аорти, 8 іюня, надвечер. На другий день були похорони. Тепер ні в кого ще нема ніяких планів, як бути далі Людмілі Михайловні з дітьми. Наилучче, якби ти міг приїхати, а коли сього ніяк не можна, то хоч пиши частіше.

¹ І всі вони (італ.).

В ділах по іменію Л[юдмили] М[ихайлівни] і таке инше тільки ти можеш дати раду. Як ти думаєш про поворот Л[юдмили] М[ихайлівни] в Росію?

Пишіть частіше, тепер для нас се дорого дуже.

Твоя Леся

Передай як-небудь мамі і напиши, як вона се прийме. Ми всі немов без голови. Прости, я більш не можу писать, нехай потім. За мое здоров'я не бійтесь, з нас ніхто не заболів.

Бабушку приготуйте до сеї звістки. Сповістіть Ваню і Сашу.⁸¹⁵ Нам тяжко писать сі сповіщення, допоможіть нам.

175. До М. І. Павлика

15 липня 1895 р. Софія

3–15/VII.[18]95

Шановний друже!

Не гнівайтесь, що не зараз одписала і що взагалі досі не писала, не було коли, та й тяжка рука до листів тепера, хоч иншого всього вона пише багато... Ну, до справ: «Прогресс» — ніхто не знає, якої партії, він вже на моїх очах зміняв свій напрямок тричі, наші кажуть, що то не треба доходити, якої партії, коли не поставлено в заголовку. Заголовок його: «Пр[огресс], літературно-политический вестник», і годі (вих[одить] двічі на тиждень). В «Б[олгарськiм] Прегледі»,⁸¹⁶ окрім «Хартий Свободи», нічого не друкувалось, а в «Сборнику» тільки те, що є в відбитках. Фр[анкові] матерьяли пішлю сими днями. «Жите Христово» я ще не перекладала,⁸¹⁷ та в мене ще нема його по-франц[узьки], як дістану, то постараюсь його перекласти на селі, коли буде час, і привезу у Львів сама, я їхатиму додому в кінці іюля (після 20-го), треба поспішити, то, може, застану брата дома, а сього б я хотіла для многих причин. Для сього варто б поїхати й раніше, та одно те, що маю тут роботу (для Вас),⁸¹⁸ а друге, що не можу покинути наших самих на той час, поки Іван буде в Австрії (до 20-го іюля ст. ст.), ми з ним

все-таки мовби трохи додаємо куражу іншим, а як вони остануться сами, то сумно буде, дячина досі в великому смутку, зовсім нещасна. Про Ваш проект переселення у Львів ми думали й думаємо, та навряд чи що з того буде, бо для Зорі, певне, тяжко буде переходити з французької шкільної системи на австрійську (мова, програма і т. и.), а для Ради, як для дівчини, се навряд чи ліпше від Болгарії. Я не трачу надії, що могтиму закликати згодом Раду на Україну на рік — на два, се було б для неї дуже корисно. Врешті, тут рішати може дячина. Я знаю, що дядько відносився крайне скептично до гал[ицького] шкільного виховання. Скоріш, що дячина житиме в Женеві, але се ще, звісно, не відомо. Хутко приїде сюди Зоря, ми зважили, що ліпше взяти його на літо, а там далі буде видно, що робити, в Паріжі він, певне, не буде, коли виясниться фінансове питання. Я знаю, що поки живі мої батько й мати та Arbeit[geber], то дячина з дітьми не загине, і я робитиму все, що треба, поки голова й рука служать. Папери дядькові дячина повезе з собою або дасть на схов у певні руки. Ваша думка про переселення не така вже [e]ретица, але це дуже складне питання, а ми всі тепер думаємо тупо.

Щоб не забути: прошу п. Колессу, як буде у нас (коли він ще не виїхав), переказати моєму братові, щоб старався достати з Петерб[урга] з публ[ічної] бібліотеки статті дядька в «С[анкт]-П[етербургских] Ведомостях»,⁸¹⁹ «Неделе» (про Шевченка) і «Вестн[ике] Евр[опы]» за 70[-ті] роки, нехай би люде, не гаючись, брались до сього. Переказую се через те тепер, що може, не побачусь з братом до зими, коли запізнюсь з виїздом.

Листи я переписую, сподіваюсь, що перепишу всі, вже є готові дядьковий до киян і киян до нього, всі його листи до Кон[иського] і частина Кон[иського] до нього. Думаю, що знайдеться час і для «Jésus»,^{1,820} коли статкуватиму.

Не дивуйтесь, що мій лист такий діловий, мов протокол, се єдиний спосіб тепер писати листи, а то є ріск не дописати ніяк.

¹ «Ісуса» (франц.).

У п'ятницю (7–19) ми будемо вже на селі,⁸²¹ але Ви адресуйте листи в Софію.

Бувайте здорові, друже, вірте, що спільне лихо ще більше привернуло мене до Вас, буду старатись доказати се. Рада Вам кланяється дуже і всі інші.

Л. К.

P. S. Лист запізнивсь через Івана, що не давав хутко справок про «Преглед»⁸²² і т. и.

В Sprachenrechte¹ заложені виписки про віротерпимість, дайте Колесі. З «Р[усских] В[едемостей]»⁸²³ нема у нас нічого.

«Уг[орську] Русь» і «Зап[иски] о Нигил[изме]» не знайдено ще.⁸²⁴

176. До О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

19 липня 1895 р. Софія

7.VII.[18]95

Люба моя мамочко!

Позавчора отримала твій лист, але не могла зараз відповісти. Для мене тепер, — скажу правду, — писати листи ціла каторга. Окрім того, часу зовсім не було: ми вибираємось оце на село, то все треба зібрати та вкладати (туди треба так, щоб і мебель свою брати), дядина бідна тепер ледве що може займатись сими річачами, то вже ми з Радою і вкладаємо і бігаємо по справунках, так що вчора не було ні хвилини вільної. Ми хочемо якнайскоріше вибратись на село, те саме, де ми торік з Лідою були, — бо тут і гаряче і вже занадто тяжко, треба всім, а надто дядині, змінити повітря. Коли не маєш права вмерти, то треба мати силу для роботи, а застаючись тут, її можна зовсім стратити. Хутко приїде сюди Зоря, то й йому ліпше побути на селі. Дядина таки виписала його сюди, так ліпше, хоч там його знайомі запрошували в Англію на канікули, не гаразд йому зоставатись тепер між чужими, та й дядині се буде якась потіха.

¹ Мовні права (нім.).

У Паріж він не вертатиметься, бо по різних причинах не приходиться держати його далі у Гольшт[ейнів], а зовсім у чужих помістить теж недобре. Здається, дядина скоріш усього зробить так, що поїде в Женеву жити, або пошле туди восени Зорю, щоб не тратив часу учін[н]я, там ліпше виховувати дітей, ніж тут, звісно, коли стане засобів для того, а коли ні, то прийдеться тут їм всім зоставатись, хоч для Зорі се й погано знов налажуватись на болгарщину. Щодо повороту в Росію, то, звісно, і вони всі хотіли б того, якби не певні умови, що заставляють задумуватись. Про се не можна говорити серйозно доти, доки не буде тих справок, про які ти пишеш. А я так би хотіла, щоб хоч Раду можна було привезти до нас, от хоч би на рік, — се було б дуже добре для неї. Потім, звичайно, їм треба устроїтись усім вкупі, чи то в Женеві, чи то у нас. Ах, про все те треба ще розважати та рішати, а тут так трудно думати швидко. Жестока річ життя — не дає навіть опам'ятатись людям, все жене вперед і ставить свої питання. Ти не знаєш, скільки вже дрібних, але тяжких питаннів прийшлося нам рішати за сей нещасний час. Колись я вам усе те розкажу, а писати — ліпше й не починати.

Ваня вже поїхав у Прагу, до 20-го вернеться, а тоді я вже поїду додому, бо, може, мені ліпше вернутись, тут я не дуже потрібна буду, а може, навпаки заважатиму, бо дядина, якщо на сю зиму зостанеться тута (се, певне, так і буде), то здасть половину своєї домівки в на[й]м, а тоді я буду не дуже доладу. Та й так уже пора мені до вас, багато треба розпитати й розказати, а писать про те тяжко. Напиши, чи побачусь я з Мішею, коли приїду в кінці іюля? Се була б для мене велика потіха. Раніше приїхати не можу. Я так люблю тепер всіх наших тута, надто тепер, і до того так мені їх жаль, що не знаю, як і розлучусь з ними, але що! Я бачу тепер, що я більше можу витерпіть, ніж думала перше. Так, мамочко, минув той час, коли я писала «вішальні» листи, тепер буде все инакше. Ми з Радою навіть не плачемо і не скаржимося, але я не знаю, як ліпше, чи так, як ми, чи так, як дядина й Ліда. Бідна Лідочка зовсім розхитала свої нерви, вбилась в безсонниці (я тепер з нею сплю, то

бачу!) а дядина, то вже й не казати. Врешті, окрім нервів, вони всі здорові, як і я. У мене надія таки на те село, може, там вони трохи поправляться. Гострий період минув, але ж тепер то й видно наслідки.

Ти мене простиш, що я не пишу нічого, як воно, власне, сталося і як було потім, я не можу про се писати. Скажу тільки, що сталося то дуже швидко, в скілька мінут, і він був без пам'яті, так що не мучився, але перед тим остатніх місяців два... Хто знає, може, ми егоїсти, що хотіли затримати його при житті. Він поліг на полі чести, в остатній день читав свою остатню лекцію... Ну, годі! ліпше скінчити!

Бувай здорова і, коли можна, не давайся тузі так страшенно. Власне, ми повинні тепер мати владу над собою. Він навчив мене, як люде терплять лихо і боряться з долею!...

Ну, бувай здорова! Чому не пишете, як мається Олеся? Цілую всіх, пишіть все-таки, коли можете. Всі наші тобі кланяються і цілують.

Тявоя Леся

P. S. Пишіть на той же адрес, в село передадуть.

177. До М. І. Павлика

24 липня 1895 р. Владая

Село Владая, 12–24/VII.1895

Шановний друже!

Ваш лист я отримала вже тут, так що він — анахронізм. Ми тут вже від 8-го (ст. ст.). Ви думаете, що нам так-то вже було мило сидіти в Софії, — але що ж, коли не можна було зібратись раніше, аже сюди треба було везти все з собою, починаючи від ліжка і кінчаючи ниткою, — тут же «страна предикая» і нема нічого. Треба було ждати, поки пришлють вози за нашими річами і т. и. І то вже дякуючи Радиній і моїй енергії, що ми виїхали в суботу, а дядина все казала, що не встигнемо і що нема чого спішитись. Але мені так збрідла Софія, особливо після убійства Стамб[олова],⁸²⁵ з усіма її варварствами та

atrocités,¹ що мені вона стала гірше тюрми. Тільки скажу Вам, що я тепер, власне, почуваю реакцію після великого напруження сили (моральної й фізичної) за остатні часи в Софії, а що я не хочу їй піддаватись, то вона мені ще тяжче приходить. Надто вночі межі 2-ю і 4-ю год[инами] на мене нападає щось немов овечий вертіж, я чогось кручусь і витягаюсь так, що аж кістки тріщать, а на ранок встаю, мов побита. Воно пусте і потім проходить, надто коли піду та викупаюсь в холодній воді, а все ж нащо воно? Я боюсь піддаватись тій апатії, що часом напливає на мене, мов якась темна хвиля, бо одно те, що треба ж таки про роботу думати (я все переписую листи), а друге (і головне), що наші лякаються, як тільки бачать на моєму лиці кислу міну, мені ж не випадає трівожити їх, бо я не для того тут зосталась. Один тільки день, зараз по приїзді, я піддалась собі, але вже більш того не буде, буду «держати ухо востро», аж поки не виїду.

Знаєте, як би я хотіла тепер? Виїхавши звідси, не їхати додому, а забратись так на місяць, на два у яку-небудь таку трущобу, де б ні душі знайомої не було і навіть де не пишуть і не отримують листів, та там би засісти або краще залягти та й закам'яніти, а потім вже вернутись на світ, та й за роботу. Але се пусті мрії і я знаю, що мені не буде «інтервалу» і дома буде те саме, що й тут, а може, й гірше. Ну, та одно мене потішає, що, отже, і я до чогось послужу людям у такому великому горі.

Нашим, здається, трохи поліпшало тута — зміна повітря і окола, досить гарне місце гірське, все то якое бавить їх і заспокоює. Тільки от сьогодні у дядини зуби болять, та, може, то хутко мине. Тут зовсім не гаряче, бо завжди можна знайти затінок і дощі перепадають, ми з Радою вчора, вертаючись з купілю, таки добре промокли, попавши під зливу, але то було скоріш смішно, ніж прикро. Жити тут нічого собі, хоч комфорт мінімальний (се досадно тільки ради Л[юдмили] М[ихайлівни], а для нас дарма!), вода шумить день і ніч (гірський поток), дерева, квітки навколо, ніхто нових камениць не буде,

¹ Звірствами (франц.).

ніхто «ле-е-дя-а-но» не кричить диким голосом, ніхто не розказує про одрізані руки Стамболова, а вже се багато значить. Для дядини теж добре, що вона виїхала з своєї домівки. Рада багато ходить, квітки збирає, хоч разом з тим і шие, і господарює. Ліда бідна теж по ночах мучиться так, як і я, але вдень нічого собі. Зате Міка зовсім як риба в воді, зовсім здичів хлопець, приходиться в хату тільки їсти, спати і лаятись, коли що йому не до сподоби станеться, загорів, почервонів, зовсім гайдук зробився. Іван наш тепер в Празі, і се добре, що він поїхав.

Зоря таки приїде сюди, бо по многим причинам йому не випадає зоставатись у Гольшт[ейнів], устроювать же його в інших — трудно поза очі. Тільки ще не хутко приїде, бо прокляті французи пізно ферії починають, десь аж в кінці юля.

Я просила Георгова⁸²⁶ вислати вам в коректі некр[олог] з «Прегледу», сподіваюсь, що він се зробить. Я б його Вам переклала, та довго се буде, бо тут почта всього двічі на тиждень ходить, то се загайне діло. Але все-таки пишіть, як що Вам треба в Софії, то можна вмисне туди поїхати.

А знаєте, Ваш лист так був згорнутий, що мені найперше кинулись в вічі слова: «Сій-богу, не хочу Вас і знати й бачити — во віки віков!» Я не на жарт злякалась — за що така напасть! Я й не знала, що Ви такі лихі! Ну, будьте здорові!

Л. К.

Присилайте адресу Лукіяновича.

Мені щоночі сниться дядько, немов я шукаю для нього книжки в бібліотеці його...

178. До Д. Я. Лукіяновича

Після 30 липня 1895 р. Владая

Високоповажний добродію!

Вибачайте, що посилаю Вам остатній лист мого дядька⁸²⁷ не в оригіналі, а в копії, — родина Др[агоманова] хоче заховати його вкупі з іншими остатніми писаннями як реліквію. Врешті, коли конечно хочете мати оригінал, то оберніться до моєї дядини (Л[юдмила] Драгоманова, ул. Денкоглу, Софія),

може, вона не відмовить Вам. Лист сей заставався так довго не-
посланим не з моєї вини: я не знала Вашої адреси (лист не був
приготований до посилки, був без конверта) і мусіл[а] чекати,
поки д[обродій] Павлик здобуде її, а се сталось тільки недавно.

Не можу не додати, що в дядьковім листі далеко не вираже-
ний той смуток, в який увели його сперечки в рад[икальній]
партії, можна мовити — вони долили отрути в остатні хвилі
його життя, що й так вже були невимовно тяжкі. Листи з Га-
личини, а надто остатній № «Нар[оду]» були справжнім лихом
для нас всіх, що бачили дядьковий стан здоров'я. Та що про се
говорити! Я не знаю навіть, чи Вам цікаво се.

З правдивою повагою Л. Косач

179. До М. І. Павлика

3 серпня 1895 р. Владая

22.VII.[18]95

Шановний друже!

Чудна річ: з контори Шенкера пишуть мені, що мають завер-
нути мої річі зі Львова знов до Софії,⁸²⁸ бо адресат не явився
получити їх, — чому се так? не розумію. Я думаю, Ви просто за-
були про них. Дуже прошу, получите їх і потримайте у себе до
мого приїзду (я приїду тижнів через півтора, або й того мен-
ше). Простіть за клопіт, але ж досадно мені буде платити по-
двійно за провіз сих дурних річей, тим більше, що і грошей
обмаль. Дуже боюся, що річі вже звернуто в Софію, тоді хоч
кидай їх!

У нас лихо за лихом. Батько писав мені, що вмерла моя баба
(мати моєї матері),⁸²⁹ а що вже там робиться з моєю бідною ма-
тір'ю — Бог знає. Чекаю повороту Івана з Праги, щоб рушити
додому, пора вже. Тут вже можна й без мене, жаль мені мате-
рі, я хотіла б при ній бути. Наші тут добре, та не дуже — у Ліді
зуби болять (у дядини перестали), у Ради щось пропасни-
ця (не дуже велика) — простудилась на сіножаті. Я, як і перш,
здорова, хоч по ночах і буває вертіж, та то дурниці, я не звер-
таю уваги. Листи Кон[иського] і Барв[інського]⁸³⁰ переписані

і дядькові до них, zostались тільки Борковськ[ого],⁸³¹ хутко перепишу всі. Свого не роблю нічого — дурна дуже. Простіть, що не помагаю «Нар[оду]», я б примусила себе писати, та знаю, що з того нічого не вийде. Треба пождать.

Лист Вартового мене не очарував⁸³² — риторічно і холоднувато. Але лист Хв[анька Кримського] пройняв до живого серця,⁸³³ до сліз, — я дуже б хотіла пізнати сього щирого хлопця. Так, наша молодіж любила його... Чи не можна прислати нам лист Хв[анька] в оригіналі, подивитись, Ви, здається, з пропусками надрукували?

Друже мій, туга така тяжка, а як подумаю, що, може, років за два я не кожду хвилину буду думати про нього, то ще тяжче стане...

Ну, до побачення!

Л. К.

Р. С. Чи Родж[ер] Вільямс у Вас,⁸³⁴ чи послали з ким?

180. До М. І. Павлика

19 серпня 1895 р. Броди⁸³⁵

19.VIII.1895

«Голова-то в мене есть, та коли б ще розум до неї!» От так і я. Тепер пригадую, що завезла з собою чужі книжки у скрині, що дядько мій брав колись у п. Фр[анка] і казав мені вложити до скрині, коли вона одправлялась. Тепер я одправляю їх п. Фр[анкові] на адресу ред[акції] «Ж[иття] і Сл[ова]», ул. Глиб[ока], ч. 7 (иншої не знаю), повідоміть, б[удь] л[аска], його про се, нехай їх получить. Посилаю з Бродів, бо глупо було б везти ще дальше.

«При сей верной оказии» засилаю Вам свое щире вітання і Вашій мамі поклон.

L.

181. До М. І. Павлика

21 серпня 1895 р. Колодяжне

9-21/VIII.[18]95

Шановний друже!

Приїхала я додому так, що і про італ'янца не згадала ні разу. Тільки се дурний поїзд, — приходить до нас у 3 г[одини] ночі, отже, раджу кожному, хто їхатиме зі Львова, виїздити звечера, то буде тут удень. Цікаво було б отримати скоріш мої річі, бо там є дещо конечне потрібне, як, напр[иклад], тепла одежа. Я певна, що се не завдасть жадного клопоту везучому.

Говорила я мамі про видання I-го т[ому],⁸³⁶ вона тієї думки, що треба видавати по-російськи і взагалі на тій мові, на якій писано одразу. І т[ом] має значіння більш історичне, ніж практичне, отже, історичні документи слід видавати в першовитворі.

У нас застала всіх при доброму здоров'ї. Сама ж досі не можу одійти від втоми, просто чогось уморена, як та собака. У Києві, певне, буду в кінці сього місяця, а то і раніше. Прошу прислати мені просто бібліографію, то я вже й ходитиму по бібліотеках. Діла Л[юдмили] М[ихайлівни], певне, устрояться непогано, та інакше й дивно було б!

Напишіть, чи отримав Ф[ранко] посилку.

А тепер будьте здорові і поклоніться від мене Вашій матері.

Пишіть мені все-таки: сон — мара, а Бог єдиний — віра! Будьте здорові!

L.

P. S. А що од п. Озар[кевичевої] — ні вітру, ні хвилі?⁸³⁷ Чудні Ваші люде!

182. До М. І. Павлика

30 серпня 1895 р. Колодяжне

18.VIII.[18]95

Шановний друже!

Будьте ласкаві, напишіть, що з моїми річами. Я згадала, що там є одна річ, дуже дорога для мене,⁸³⁸ і через те хочу знати долю мого кошика.

Напишіть, коли можна, зараз (Ковель, Л. Косач).

На сім бувайте здорові, ніколи писать, наші от-от їдуть в Київ,⁸³⁹ тижнів через два їду я.

Л. К.

183. До Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ

1 вересня 1895 р. Колодяжне

20.VIII

Дорога дядино!

Chaque femme qui se respecte n'écrit jamais une lettre le jour qu'elle a promis.¹

Отак і я, замість 18-го вечором, пишу 20-го рано, та, може, се і краще, нащо два листи в один день! Провели ми з Дорою наших в Київ, а сьогодні проведемо папу во Мглин, Гадяч і пр[очий] «не столь отдаленные места». Так що тижнів на два зостанемось удвох «найстарша і найменша» на хазяйстві. Будемо варити варення, солити огірки, збирати масло і сир для киевлян, перекрашувати підлоги у старому домі, шити зимне плаття, — значить роботи буде доволі на три тижні, а то і на місяць, поки приїде мені на зміну мама, а я тоді одправлюсь в Київ в учашуюся колонію. Я казала мамі, що можу тут зоставатись хоч і до Різдва, а вона щоб була в Києві, але вона не хоче так, та й Олеся каже, що мама дуже томиться в Києві, бо завдає собі багато клопоту і біганини, часом і не дуже потрібної. Щодо мене, то, як се не дивно, мені, може, і приємніше було б зоставатись тут, — я тепер нелюдимкою стала, — та зате тут без бібліотеки трудно жити, бо треба ж щось робити. Тим часом я витягла деякі свої старі папірці і думаю зробити з них щось нове. Побачимо!

Одно мені шкода, що, не поїхавши тепер в Київ, я знов пропускаю случай побачитись з Мішею. Він ждав мене тут в початку авг[уста] і, не діждавшись, 5-го виїхав, а тепер

¹ Кожна жінка, яка себе поважає, ніколи не пише в той день, коли вона обіцяла (франц.).

вже ніколи йому заїздити сюди, хіба що в Києві днів на два спитися. Остається сказати — *tant pis!*^I

Взагалі ж я не жалую, що оставалась у Вас так довго і помагала Вам, чим могла, у трудні часи, шкода тільки, що допоміж мені небагато!

Що то Ви там робите, чи вже в Софії? Як буде з Зогом? Папа хутко (може, завтра) вишле Вам гроші (частину), він сподівається запевнити Вам 800 р. щороку. Вибачайте, що я досі не вислала Вам чаю і позичених грошей, сьогодні поїду до міста і зроблю се, а то увесь сей тиждень нікому було сим зайнятись за зборами в Київ, до того ж я, одвикши од многолюдства, просто голову губила серед дитячого гвалту (у нас ще були у гостях малий Лисенко⁸⁴⁰ і кузен Шимановський). Усі ці народи, трое хлопців і трое дівчат різного зросту, бігали, кричали, сварились, мирились, плакали, сміялись, по 3-чі на день купались (причому кожний раз розшукували простині), їли грушки і яблука в розмірах, обмежених тільки власним апетитом, неважаючи на грізно наступаючу холеру.

Наконець, коли се все забралось в Київ, то се було ціле велике переселення народів (8 душ їхало!). Можете здумати, що після такого переселення я вже не могла в той самий день писати письма... Окрім того, я всі ті дні була страх погано настроєна і могла тільки такі листи писать, що од них повіситись можна, Вам же я не хотіла б такого писати. *Vous savez que j'ai du courage quand il le faut!*^{II} Сього я научилась у Вашій хаті. Цілую міцно Вас і всіх моїх сестер і братів (по-українськи нема слова кузен!). Поклоніться дорогій могилі, як будете там.

Ваша Леся

Ліді, Раді і іншим писатиму сими днями по мірі настрою і часу. Всім знакомим щирі вітання. Жду від Ради довгого листа.

^I Тим гірше! (франц.).

^{II} Ви знаєте, що я маю мужність, коли це необхідно! (франц.).

184. До подружжя Шишманових

2 вересня 1895 р. Колодяжне

Колодяжне, 21.VIII.1895

Дорогі мої мечки,^I Ліда і Ваня!

Щось-то Ваші обіщані посланія не йдуть! Воно то давно сказано: обіцянка цяцянка, а дурневі радість! Отак і я думкою багатила, аж поки не сіла та сама не написала. Чи получила ти, Лідочка, мою carte^{II} з Бродів? Уже ж і обридли мені тоді сі Броди! Та й ціла дорога була якась скучна і сумна (для більшої радості дощ ішов, не перестаючи, від Пешта до Львова).

Тут, проти звичаю, дощ не йшов іще як слід ні разу, що не помішало мені ухопити раз ліхорадку, добре, що не надовго. Тепер у нас, люде кажуть, жарко, а мені в шерстяному платті тільки добре, — ей, в Софію б тих людей!

А я часто згадую Софію, і не тільки з powodu жару, щоначі вона мені сниться. Справді, Ви мені тепер друга рідна родина, і мені в думку не йде, що я, може, дуже надовго виїхала од Вас. Чудно сказати, мені скучно навіть за болгарською мовою! а така вона здавалась негармонічна! Мама і досі не хоче признавати в ній гармонії. Мені аж смішно, що ніхто не може одразу розібрати ні одної цитати з Мікіних розмов і Witz-ів.^{III} А знаєте, що я і досі замість польської мови говорю болгарською, ну, що як воно так і зостанеться!

Ну, однак, ти, Ліда, терпїть не можеш таких листів без фактів. Та що ж, усі «факти» наші я списала вже Людмилі Мих[айлівні].

Ай, кінець! Папа їде в город, перше в холерну комісію (холера кругом наступає), а потім в Луцьк, Київ і т. д. Ми з Дороєю остаємось самі як — як пальці, сказала б, та щось не зграбно, — як вуха.

^I Ведмеді (болг.).

^{II} Листівку (франц.).

^{III} Жартів (нім.).

Передайте, з ласки Вашої, мій довг Людмилі Михайловні з вичетом чотирьох frs,¹ позичених у Вас. Пишіть, таки справді пишіть бідному пустиннику! Цілую Вас і Міку! Бувайте здорові.

Ваша Леся

185. До М. І. ПАВЛИКА

2 вересня 1895 р. Колодяжне

21.VIII.1895

Шановний друже!

Не получаючи квітанції, гадаю, що річи мої не вислані. Нітрохи не нарікаю на се, бо вже тут уладилась так, що можу чекати, мені головно цікаво було те, щоб знайти їх в певному місці, а не де-небудь в Венгрії. Посилати їх трудно, бо тут нам прийшлося би, може, їхати за ними до границі, а се не варт, у всякім разі, посилати поштою чи багажем — дорого. Чи не знайдеться хто, щоб довіз їх до Радзивилова, а там би здав багажем (перевізши вже через границу рос[ійську]), якщо се буде не дуже хутко, то вже нічого. Дуже прошу вибачити мені, що вже вдруге завдаю Вам такий клопіт, — ну, що будете з дурною робити! Сподіваюсь, що більш сього не буде.

Спасибі за бібліогр[афію];⁸⁴¹ з поводу неї ражу не споминати усіх статей з періодичних видань, так, пам'ятаєте? я і раніше радила. Може, потрібні матерьяли, про які пишете, здобудуть Вам мої знайомі, але найбільша надія на Н. С. Ж., шкода тільки, що він не в стані зайнятись сим зараз, прийдеться кілька тижнів пождати.

П[ані] Оз[аркевичевій] не беру за зле, що не приїхала, — не таке я велике цабе, щоб ради мене вмисне приїздити, та й діла, властиве, не було, — так тільки годилось би хоч «чортебісе» відповісти, та Господь з нею! І Ви не дуже вражайтесь — чи то ж у вас там таке буває? Досі мороз поза шкурою пробігає, як згадаю ті «мемуари», що читала у Вас,⁸⁴² аж сняться часами! Ні, щодо гал[ицьких] звичаїв, то старий італьянець має рацію

¹ Франків (франц.).

з своїм «bisogna amazzar tutti»!^I Нічого иншого не видумаєш, здається, і я гадаю, що без двох-трьох трагедій се стояче болото не зворухнеться.

Цікава я, яке враження на гал[ицьких] людей роблять такі оповідання, як, напр[иклад], про моє сотрудицтво з Ставиським (so einfach!!!).^{II} Я оце задумую писати дещицю, то коли надрукую (не зараз) — ото витріщать очі ваші панночки та й паничі, не раз прийдеться згадати пок[ійного] Огон[овського] з його: «Авжеж, коли вона не думала йти за нього заміж, то не повинна була казати, що його любить»... «Ой, мало, серденько, одного Гоголя, багато ще смішного на світі», — мовляла одна полтавська поміщиця.

Може, Вам що сказати про своє життя? Живу якраз в противність птицям небесним, все «в житниці собираю» і про хліб насушний, а більше про сир і масло, стараюсь, также, не чекаючи собі такого убрання, як лілії польові, шию немало собі і иншим; вечорами писатиму, як зостанусь сама, — батько завтра їде, і я зостаюсь на хазяйстві з семіліткою сестрою. Чи признатись, що я рада зоставатись отак, як пущ у стрісі? Коли б тільки не снилось таке, як сі ночі... А половина серця й душі зосталась за Дунаєм... Пишіть про своє здоров'я і глядіть його.

Бувайте здорові.

L.

Мое вітання Вашій мамі, коли ще не забула мене.⁸⁴³

186. До М. І. Павлика

6 вересня 1895 р. Колодяжне

25–6/VIII–IX.1895

Шан[овний] друже!

Отримала я Вашу записку, що Ви послали мої річі залізницею, і — більше нічого, ні оповістки з залізниці, ні квітанції від Вас, а без квітанції не знаю, як виправлю їх. Чи Ви їх послали

^I «Треба нищити всіх!» (італ.).

^{II} Таке звичайне!!! (нім.).

сами, чи через яку контору? Коли сами, то пришліть квітанцію, якщо вона у Вас. От чиста біда напрасна отой мені кошик!

Бувайте здорові, спішуся з листом. Пишіть, як мається.

L.

187. До О. П. Косач (сестри)

10 вересня 1895 р. Колодяжне

29.VIII.1895

Дорога Олесю!

Ну, як же, чи поздравляти, чи не поздравляти з «поступлением» в пансіон?⁸⁴⁴ Напиши, як-то тобі здалася «школа». Я-бо ще думаю, що я не так-то хутко буду в Києві (поки-то ви наладите ваші діла!), то ще будем писати листи. Чи все я вам послала, що треба? Повой не послала, бо папа не схотів узяти його. Напиши мені, будь ласка, як робити пастілу з яблук, то я зроблю її чимало, бо жиди вже дали одсипу корець⁸⁴⁵ дуже добрих яблук. Також напиши рецепти повідел з яблук і слив і спосіб маринування слив і грушок, і то не гаючись, бо грушки вже лежать в погребі (все надзвичайно раптово поспіває сей рік), а сливки от-от будуть трусити. Спитайся у мами, чи треба увесь сир ховати для нас, чи можна частину продати, бо його дуже багато оддушується, уже знов зібралось стільки, як я в Київ послала.

Прости, що лист такий сухий, «хозяйственный», що ж робить, перший раз в житті беру на себе роль евангельської Марфи, тоді як перше скоріш наближалась до Марії,⁸⁴⁶ отже, й мова у мене відповідна новій ролі.

Бувай здорова, так, як моя Дора, більш не пишу, бо ніколи. Цілую тебе, і маму, і всіх. Знайомим кланяюся.

Твоя Леся

188. До Л. М. Драгоманової

10 вересня 1895 р. Колодяжне

Люба моя дядино!

Ще досі не було мені відповіді ні на один лист, писаний в Софію, а все ще «перші» листи. Аж сумно, як подумаєш, скільки-то часу тії листи ідуть. Ваш лист до мами вже не застав її дома, але папа повіз їй його, і вона, думаю, досі вже відписала Вам, якщо був їй час за київським клопотом. Їй, бачите, прийшлося устроювати нову квартиру (торішня оказалась тіснуватою), окрім того, вона рішила сей рік посилати дітей в пансіон підготовляти до гімназії, — се давнє бажання папи, та, здається, інакше не можна, бо не стає коштів на приватне учення трьох дітей різних літ. В пансіоні заняття починаються 1-го сент[ября], отже, мама, певне, ще потім побуде з тиждень в Києві, а потім приїде сюди, а я одправляюсь в Київ. Якби не цікава праця в Києві,⁸⁴⁷ то я б з дорогою душею зосталась тут довше, бо там, я знаю, почнуться усякі властиві Києву «канітелі», а тепер у мене якась відраза до них. Справжню роботу, хоч би і тяжку, я б узяла, а сі переливання з пустого в порожне, та ще з моєю способністю до ілюзій і нічим не оправданих надій... ліпше вже в Колодяжному сметану з глечиків у масницю переливати, то принаймні можна бути певною, що хоч масло буде! Я боюся, що мамі недобре буде зоставатись тут самій, — не всі ж таку натуру мають, як я. Папа казав, що, може, краще було б, щоб ми всі зимою в Києві були, а він в Ковлі, а в Колодяжному щоб хто-небудь з служащих управлявся, та мені такий план не до смаку, бо про торішне «управлення» такого способу розказують мені люди не дуже-то добрі речі. Та й бачу я сама, що воно недобре одбилось на хазяйстві. Звичайно, і така хазяйка, як, наприклад, я, не велика користь, та все ж таки ліпше, ніж зовсім чужа. Я «по мере сил» стараюсь, хоч часто сміюсь сама над собою, що так всерйоз беру свою роль «господині». Нічого й казати, що багато забувається, губиться або і просто «в голову не приходить», та все ж таки якось бреде. Дуже добре мені з Дорою, що в неї такий нетрудний

характер, ніколи вона не скучає, зранку іде гратися з дітьми надворі до заходу сонця, потім я її заганяю в хату (сама ніколи не приходить), починає співати, розказувати мені якісь безконечні анекдоти з київського життя і представляти сцени з театру українського, потім, вичерпавши остатні невибігані сили, лягає спати в 9 або 9½ і спить до 8½ рано. Ніколи ще не показувала капризів або «явного непослушання» (що, нігде правди діти, случалося при мамі). Шкода тільки, що через роботу і Дору не можна ходити часто в ліс, а з Дорою теж трудно, бо вона томиться і без дітей їй в лісі скучно, мені ж знов в компанії (та ще крикливій) нецікаво, оставляти ж її саму, так, щоб не питати від часу до часу, де вона, я не можу і не повинна. А так би часом хотілось побродити самій по лісі, по тих місцях, де стільки споминів літає поміж деревами... Я вся тепер у спогадах. Сьогодні, риючись між покинутими Олесею нотами, я знайшла «Баркаролю» Чайковського⁸⁴⁸ (дядько любив сю п'єсу і двічі казав мені грати її для нього), я сіла грати її, се другий раз після довгого перериву, але перший раз з мого грання зовсім нічого не вийшло. Я грала, і здавалось мені, що він сидить десь за мною і слухає... Недавно у нас з Дорою були гості, дуже славні люди,⁸⁴⁹ вони так розпитувались про дядька і про все, що його касається, немов би знали його особисто, а Вашими портретами були очаровані просто. Се мене дуже привернуло до їх, хоч раніш вони були мені далекі знайомі.

Ви питаєте, чи приїздила Глафіра Помпеївна⁸⁵⁰ в Гадяч? Приїздила і «отравляла остатні дні бабушці», як каже мама, та й справді, по маминих словах, се жадна, черства і крайне несимпатична жінка. З бабушкиною спадщиною невідомо ще, як буде, здається, з боку Ів[ана] Петров[ича] будуть деякі «закавики». Врешті, мама писатиме Вам про се, певне, і ліпше розкаже, ніж я. Бабушці до кінця ніхто нічого не казав про її втрату,⁸⁵¹ і се єдине, чому можна порадуватись у всіх наших нещастях. Кузина Ліда,⁸⁵² каже мама, доволі симпатична дівчина, але при матері гірша, ніж без неї. Брат Ваш згадував про Вас⁸⁵³ усякими добрими словами і, видимо, не сердиться

на Вас ні за що, а про доверенність то він казав, що то бабушка предложила Вам зробити її на його ім'я, не спитавшись його, а йому б то се навіть було б «неудобно». Значить— все к лучшему!

Нагадайте там Ліді і Вані їх обіцянку писати до мене, вже, слава Богу, хутко місяць, як я од Вас виїхала, а од них «ни пол-слова»— се не по правді.

Або, коли для них се така тяжка обуза писати до мене, то нехай так і скажуть, то я, пригадавши приказку: «с глаз долой, из сердца вон», уже і не чіплятимусь.

А тепер бувайте здорові та пишіть частіше про всіх і про все, а я з свого боку старатимусь, особливо, коли Ви самі будете мені помагати поправляти недостатки в моїх листах, вказуючи на них. Цілую щиро Вас і весь *cousinage*.

Ваша Леся

189. До А. М. Драгоманової

10 вересня 1895 р. Колодажне

Радочко, моя люба сестричко!

Було б гріх не одписати скоро на такий милий і цікавий лист, як твій, отже, я одписую, хоч і не так, як би ти того заслуговувала,—бо коротко! Хочу завтра рано послати на пошту, через те сіла писати до вас таки сього вечора, отже, тепер 11 ч. і 10 мин., а я—*horribile dictu*^I—хочу вже спати!! По різним причинам вийшло так, що сих два дні я варила сама обідати для себе, для Дори і для двох служачих, що обідають з нами. Ся непривична робота (між іншим, я робила для Дори *les oeufs à la neige—en ton souvenir!*)^{II} плюс біганина в погреб і льодник, трусіння яблук, неминуче, як фатум, збирання сметани, шиття і шукання Дори по всіх усюдах *avant chaque repas*^{III} так утомили мене, що, може, воно вже і не гріх лягти спати у 12 ч.,

^I Страшно сказати (лат.).

^{II} Сніжки—на спомин про тебе! (франц.).

^{III} Перед кожною їжею (франц.).

а не в 2, як то бувало в Софії. Так, Рюрик,⁸⁵⁴ ти не пізнала б тут своєї софійської білоручки, соні і «піа-піа», одно тільки, що зосталось, се tête de linotte (скажи це M-lles Ammann avec bien de saluts de ma part),¹ і, здається, зосталось навіки... Сю зиму я хочу постаратись показати і тут, і в Києві, що і я, як захочу, можу до чого-небудь здатись, одно тільки страшно, коли б з мною не вийшло так, як з тою зозулею, що хвалилась море запалить. Non, ma petite chérie, je me sens trop bête pour écrire ce soir! Bonne nuit! Salut bien de ma part tous les мечки et dis à mon cousin Zog que, par exemple, il n'est pas très gentil envers moi! il sait déjà pourquoi.^{II}

Твоя сестра Леся

Кланяйся од мене М-ме Бельчевій, і М-lle Койчу,⁸⁵⁵ і всім знакомим, коли побачиш, — скажи М-lle Койчу, що я все збираюсь їй написати і таки скоро зберусь, от таки справді!!

190. До М. П. КОСАЧА (БРАТА МИКОЛИ)

16 вересня 1895 р. Колодяжне

4.IX.1895

Любий Микосою!

Спасибі тобі за листа, пиши ще, коли тобі буде час. Напиши, як тобі сподобалася школа, які там учителі, хлопці, чи легче там учитись, ніж дома, чи трудніше. То мені якось дуже чудно, що ви ходите до школи, і навіть трошки смішно!

У нас тепер дуже холодно, дощ іде день і ніч і до того вітер здоровий, так що Дору не можна пускати гуляти, бо у неї нема калош та й черевиків добрих. Дора все ж таки не дуже скучає,

^I Порожня голова (скажи це паннам Аман з багатьма привітаними від мене) (франц.).

^{II} Ні, моя люба маленька, почуваю себе занадто дурною, щоб писати цього вечора! Добраніч! Привітай від мене гарненько всіх «мечок» і скажи йому кузенові Зокові, що, наприклад, він не є чемний супроти мене. Він уже знає чому! (франц.).

бо все знаходить чим-небудь гратись дома. У нас вчора були Левицькій і Короткевич і казали, що холера в уезді уменшається, може, того, що холодніше стало. Жиди-садовніки вже наняли двох хлопців з села глядіти садка, бо у жидів в середу кучки заходять. Наші хлопці все тягають у жидів грушки, і через те постійно сварка в саду.

Я тобі другий раз більше напишу, а тепер ніколи, треба чекати Дору, дати їй чаю (тепер 9 ч. рано) і йти до різної роботи, а Кароль⁸⁵⁶ хоче скоріш в город їхати. Бувай здоров, цілую тебе, маму, Олесю і Оксану, кланяюсь дівчатам. А ти кланяйся від мене Лисенк[ам] і Старицьким.

Твоя Леся

191. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

23 вересня 1895 р. Колодажне

11.IX.1895

Люба мамочко!

Посилаю тобі обидва листи від дядини, що вчора получила. Який справді жаль, що вона не може зараз забратися в Росію! Але, наскільки я знаю, то таки сього року не можна, певне, їй нікуди вибратися, бо є такі справи, що без неї вони там ніколи не будуть зроблені. Та і з папіної переписки поки що нема ще жадного skutku....

Ну, як же ваші подорожі? Папа писав мені (від 5 сент[ября]), що їде в Гадяч, то ти, може, вже не їдеш? Мені чогось здається, що тобі ліпше туди не їхати, тільки утомишся та ще гірше зажуришся.

Дора все частіше й частіше питає: «Коли мама приїде?» або: «Коли будуть Микосеві іменини?» або знов до мене: «Чи ти б поїхала в Київ от зараз, якби тобі сказали?» Впрочем, все-таки вона не нудиться, я їй кличу дівчат гратися, купую кольоровий папір і гарус для її «роботок» і т. и...

От вибралась я писати листа вдень і бачу, що се не практично, ніяк не дають писати! Ховала молоко, збирала сметану;

видавала на обід, а лист лежав тим часом. А тут ще дівчата принесли рижки, знов кидай листа. Ну, такий же він і виїде.

Ми з Дорою вже налили грушки, пів барилка, а хутко досиплемо повний. Варили (чі пекли) пастилу, та щось не вдалась, сьогодні другу зробим. Сьогодні хочу і райські яблочка варити, та не знаю, чи буде час, бо вже не дуже рано. Сливок ще не варили, бо ще одсипу з них не брали. Масла і сира зібралось багато, — хоч і в Київ вези. А що, чи вам ще стало того, що папа привіз? Може б, зібрати дещо такого до їди та й послати машиною? Чі вже не варто?

Напиши мені коли-небудь, не спішившись, про весь ваш шкільний лад і т. и. Дивує мене Людя,⁸⁵⁷ їй Богу, я не можу зрозуміти такої психології, щоб вибрати чоловіка собі так, як шапку або черевики, се вже щось не по нашій культурі! «Остаточно!»... У нас все гаразд, холери не чутно, у селі тільки Сорокова жінка і Хведосьчина Ксеня⁸⁵⁸ слабі, так мов на тіф, але й то вже проходить.

Олесі і дітям писатиму хутко, а тепер бувайте здорові усі. Тебе, мамочко, міцно цілую і кажу: до побачення!

Твоя Леся

P. S. Міша писав мені з Дерпта вже.

192. До С. М. ДРАГОМАНОВА

15 жовтня 1895 р. Колодяжне

Dévisé: Honni soit qui mal y pense! autrement la lettre prochaine je t'écris en russe, alors nous verrons!...

Cher petit (pardon! — grand!) cousin! Il y a déjà une bonne huitaine [de] jours que j'ai reçu ta gentille lettre qui mériterait une réponse plus prompte que ça, mais... toujours ce maudit «mais»! Tu ne peux pas t'imaginer comme j'étais occupée tout ce temps ici, — moi, si fénéante à Sophia, — outre le travail de ménage il y avait encore quelques malades parmi les paysans qu'il fallait soigner, c'est à dire venir chez eux plusieurs fois par jour et même la nuit quelquefois. La fin de tout ça était que j'ai tombé malade (comme il fallait s'y attendre!) mais ce n'était qu'une petite fièvre dont je suis

déjà tout à fait remise, la preuve que j'écris des lettres. Dommage qu'il n'y a pas chez nous de grands événements à te rapporter, personne n'a fait d'assension (par la simple raison qu'il n'y a pas de montagne chez nous). Nous passons notre temps tous doucement moi, papa et Dora, les autres sont à Kiew. Demain peut être maman viendra et alors moi j'irais à Kiew et maman restera à ma place ici... Ah, ah, je dois finir! et sais-tu pourquoi? — faute de papier! Voilà ce que c'est que la campagne russe. Ecris moi des longues lettres parce qu'il ne peut jamais arriver à toi un malheur pareil — manque de papier. Ta cousine à jamais qui t'aimera toujours.

Lesia¹

193. До О. Ф. ФРАНКО

15 жовтня 1895 р. Колодяжне

3.X. 1895, Колодяжне

Дорога і шановна Ольго Федоровна!

Сором мені озиватись до Вас «по делу», не писавши до Вас цілий вік, але Ви вже по земляцтву простіть. Діло в тім, що я, їдучи додому з-за границі, одбилась від частини своїх вещей (чі, краще сказати, вона від мене одбилась). Вони прийшли у Львів,

¹ Девіза: ганьба тому, хто буде лихої думки! Інакше я пишу тобі мого наступного листа по-російськи, тоді побачимо!..

Дорогий маленький (вибач! — великий!) кузену! Уже добрий тиждень пройшов, як я одержала твого милого листа, що вартий був би швидшої відповіді, ніж ця, але... Завжди це прокляте «але»! Ти не можеш собі уявити, як я була зайнята тут весь цей час, — я, що була така ледача в Софії, крім роботи по господарству, було ще кілька хворих селян, що потребували догляду, себто треба було ходити до них кілька разів на день і навіть часом уночі. Вкінці я захворіла сама (як і треба було сподіватись), але це була тільки маленька гарячка, з якої я вже зовсім видужала, доказом чого є те, що пишу листи. Шкода, що в нас нема великих подій, про які я могла б тобі розказати. Ніхто не здобув вершка гори (з тієї простої причини, що в нас нема гори). Ми проводимо час спокійно, я, тато і Дора. Інші вже в Києві. Завтра, може, приїде мама, і тоді я поїду до Києва, а мама залишиться на моєму місці тут... Ах, ах, я мушу кінчати! І знаєш чому? Паперу забракло! Ось як воно є на селі в Росії! Пиши мені довгі листи, бо тобі ніколи не може трапитись подібне нещастя — брак паперу. Навіки твоя кузинка, яка тебе завжди любитиме.

Леся

коли мене вже там не було, і їх мав вислати мені П[авли]к через кого-небудь їдучого зі Львова в Росію, але, не знайшовши нікого такого, П[авли]к послав їх просто «залізницею», як він мені писав остатній раз. На тому діло й стало: нема ні вещей, ні квітанції для отримання їх, ні чутки про них. Я ще раз питала П[авли]ка і просила вислати квітанцію або хоч якесь роз'яснення, що могло статися з моїм кошиком, але ні слуху, ні вісти! Може бути, що мої листи не доходять до нього. Тепер я одважуюсь просити Вас хорошененько довідатись від П[авли]ка, як, власне, (через контору, поштою чи товаром?) послав він мої річі, чому не посилає квітанції і де я можу хоч довідатись, чи їх не продано на якій границі. Там нема нічого особливого, дещо з одежі тощо, але є одна річ особисто для мене дуже дорога, хоч на неї, певне, ніхто не звернув уваги, — грудка землі, загорнена в шиту золотом хусточку.⁸⁵⁹ Нехай хто хоче назове це сентиментальністю, але мене болить, що нема при мені сеї річі...

Вибачайте мені, з ласки своєї, що завдаю Вам сей клопіт, я Вам, може, колись чим стану в пригоді.

Дуже мені було шкода, що я не застала Вас у Львові. Чи поправилось Ваше здоров'я за літо? Щодо мене, то не такі тепер для нас часи, щоб поправлятись, подвійна жалоба видна скрізь і у всьому, ну, та що, треба і се нести.

Мама з трьома моїми *Geschwister*^I тепер у Києві, вони там ходять до шкіл (може, завтра приїде сюди), а я з Дорою от уже 1½ місяця тут сижу, господарюю (у нас економки нема тепер), вожуся з тифозними на селі, роблю, що можу, не пишу нічого, бо чогось по цілих днях голова морочиться — певно, з анемії, — врешті, треба поспробувать. Попросіть пана Франка, щоб прислав мені обіцяну *livraison de la «Grande Encyclopédie»*,^{II} а я, як буду в Києві (може, хутко), спробую перекладати «Торквемаду» для нього.

Бажаю Вам з родиною усього найкращого.

Ваша Л. Косач

^I Слово, що вживається в німецькій мові на позначення братів і сестер.

^{II} Випуск «Великої енциклопедії» (франц.).

194. ДО РОДИНИ ДРАГОМАНОВИХ

21 жовтня 1895 р. Колодяжне

Любі мої дядино і Радочко!

Адже ви не розсердитесь, що я пишу Вам обом разом? Правда ж, ні? Рада жалується, що мої листи *sont trop rares et trop courtes*,¹ але, Боже мій, я ж була «хазяйка дома»! Се ж не жарти. Сьогодні теж не заслужу од Вас похвали, бо ніколи довгого листа писати, — завтра їду в Київ, то треба збиратись. Мама тепер тут, а я на який час поїду на її місце туди — мені вже пора, треба дещо. Довго, впрочім, недумаю бути, мені тепер ліпше тут, ніж у Києві. Тіф у нашому селі вже проходить, троє слабих ще лежать, але то вже так, од ослаблення сили, робити з ними нічого не треба, а тільки глядіти за діетою та за ходом виздоровлення. Та вже ж і пора кончитись сьому проклятому тіфові, аже хутко два місяці, як він у нас гостює. Один 20-тилітній хлопець зробивсь уже зовсім як дитина, так йому тіф памороки забив за 5 тижнів, ну, та се вже нічого, одійде.

Сьогодні я прийшла до нього і кажу: — Оце, Степане, я завтра їду вже в Київ. — А надовго? — питає. — Ні, кажу, тижнів на два. — Ну, аби не надовго, — промовив і так притомно подивився на мене. Раз він назвав мене просто Леся, а не панна чи баришня, так мені се в душу запало. Я думала, що він скоріш мене ненавидить за мої впорскування, касторку і т. п., а видно, що ні. Справді, мені здається, що у нас таки люди привітніші, ніж у Болгарії, чи, може, я мало знаю болгар? Шкода справді мені кидати Колодяжне, але ж і в Київ треба. Найбільш мені хочеться туди, щоб побачити там одну свою товаришку,⁸⁶⁰ що приїде туди на сих днях з Одеси. Хоч я на неї і сердита, як і на всіх своїх знайомих, та все-таки хочу побачити. Адже ти, Радочко, обіщаєш приїхати бити мене, то, значить, і для того люди їздять. Бити не бити, а ти таки приїдь, *Zurick-Bourick!* Ага, от що — щоб Ви з Ванею не сміли мене Байбуком називать, се я забороняю виразно навіки (так говорить одна

¹ Занадто нечасті й занадто короткі (франц.).

людина, котру ми споминали часто в іюльську спеку), мама і папа розпитуються, що то значить, а се для мене «по меньшей мере» скучно!! Міцікатові скажіть від мене: «Вить, какво ти си лошичко, лошичко дете!», уже і Дора допитується, чому Міка не пише письма, і перестає вірити в його грамотність хвальоную. *La réputation en danger!*^I Ваніне болгарське письмо мама, при моїй допомозі, прочитала і епітету какалaшки не одобрила (*absolument!*), ніяк не хоче признати гармонії сього слова. Пора б уже Вані і Ліді написати друге письмо, бо я вже те виучила напам'ять.

Перешліть Зорі в Женеву мого листа,⁸⁶¹ він уже давно написаний, та все не одсилається якось. І напишіть мені Зорин адрес, то я йому ще з Києва напишу, хотіла б тепер друге письмо написати, та часу мало, а по-французьки пишати довго. Ну, як же Ви уживаєтесь з Вашими квартирантами?⁸⁶² *M-r est une bonne rôte, mais M-me*^{II} «сім з оком» (інакше як по-українськи я не можу сього виразити!). Ваша історія з Іванкою так нагадала мені Софію! Але, по-моєму, не варт возитися з Чорними Джаміями, обороною Іванки і т. і., бо все одно нічого з того не буде, окрім клопоту і прикростів Вам, а Іванка і без того «ще избегне», коли не зробила сього досі.

З моїми забутими речами, Рюрик, нема що робити, вже ж нехай застаються в тебе, впрочім, *bien de serviette*,^{III} може, Ліда колись привезе. А що її проект візити до нас? Як там Лідина невралгія, чи вже зовсім пройшла? Як твої зуби, Редісочка? Я, здається, в Києві покину зубів зо два, обридли вони мені зо своїми флюсами, ну їх! Приймусь і знов за залізо та арсенік, бо вже знов голова по цілих днях кружиться і анемія забирає страх сильно. Хоч то воно, певне, «не допоможе бабі кадило»... Оце була у мене на тім тижні лихорадка, то так чогось вибила з сили, як ніколи, оце ледве прийшла я в себе. Папа, звісно, подумав уже, що в мене тиф, і я мусіла пролежати день

^I Репутація в небезпеці! (франц.).

^{II} Пан то ще нічого (з доброго тіста), а пані... (франц.).

^{III} Хороший рушник (франц.).

не встаючи, але се була фальшива тривога і од одного прийому хініну мій тіф минув. Між іншим, сей «тіф» помішав мені написати Вам листа, хоч я увесь час про се не забувалась, але, вірте, не було сили довгого листа писати, а короткого боялась після Радиних погроз, я знаю, що то не жарт, коли вона розсердиться, як тупне та як крикне: «Rave!», то я аж тут почую. З Києва ще напишу, як там застану нашу ученицьку колонію і який там *train de vie*¹ буде. Впрочім, мама Вам, певне, писала вже не раз про все те. Київське життя мене не дуже тягне, багато там «раздражаючого» буде, ну, та побачимо. А тим часом бувайте здорові, годі вже писати, нехай ще потім. Цілую міцно Вас обох і тріфолієм Лїду, Ваню і Міку (лошичко дете!!). Пишіть мені ліпше сюди, а не в Київ. Ще раз цілую всіх.

Ваша Леся

Чи є вже фотографія дядькової хати, чом не присилаєте мені?

Боже, як мені прикро, що дядькову бібліотеку, мою дорогу «Сибір», мусіли розруйнувати!...⁸⁶³

195. До Л. М. Драгоманової-Шишманової

9 листопада 1895 р. Київ

Мила моя Лідочко!

Се *nes plus ultra* похвально з твого боку, що ти мені другого листа написала, не ждучи відповіді на перший. Перший я отримала, їдучи на вокзал, щоб одправитись в Київ, і через те не було часу написати тоді ж таки. Ну, а в Києві уже було плохе писання; тепер мовби якось більше часу, або, краще сказати, я навчилась його знаходити, а спочатку якось незаметно летів день за днем, і я не зчулась, як два тижні минуло, відколи я тут. У мене, як і у всіх нас тут, роботи багато; учусь і других учу, пишу багато, ще більше читаю, час зайнятий... і все-таки сумно! Багато моїх знайомих з Києва роз'їхалось, і він спорожнів якось. Боже, як за один рік забули тут про мене! Та, впрочім, окрім

¹ Спосіб життя (франц.).

Люді С[тарицької], нема кому так то і пам'ятать. Сьогодні приїхала Маня Ст[арицька], я бачила її, вона згадувала і розпитувалася про тебе, казала, що довго, будши малою, думала про те, коли б зібрати гроші і поїхати до тебе. Вона славна людина, і акторське життя не спортило її, що далеко не зо всіма буває. Взагалі жу Київі якось тихо, я мало до кого ходжу, більше дома сиджу, обложившись іностраними книжками. Після колодяжанського господарського життя тут почалось книгоїдство.

У Колодяжному тепер мама і Дора сидять, та, певне, довго не всидять, хутко сюди прибудуть. Тут наші учаться завзято, а Ліля (Олеся) то вже і занадто над латинню сокрушається. Всі вони з Колодяжного чимало похудли, і Оксаночка щось трохи споганіла (*cet âge ingrat!*),¹ а Микось нічого, все такий же «волоокій». Авторитет я маю над ними великий, так що ніяких сцен і драм у нас нема, а то ж папа торік, пам'ятаеш, все жалувався мені на них. Багато значить, впрочім, що нема самого безпокойного елементу — Дори, от нехай-но ще вона приїде! Квартіра у наших нічого собі,⁸⁶⁴ я вже і з вулицею Назарівською помирилась. Єсть у нас і квартирант, студент грузин, мій учитель і ученик разом⁸⁶⁵ (він мені помагає учитись по-латині, а я йому — по-французьки), котрому наші діти роблять усякі штуки «в свободные от занятий часы», але він усе приймає з кротостью і терпінням, вроді того, як «бвятия» Мікину дружбу. Бачила я недавно Клісургського, — уже кінчивший студент! (*risum teneatis, amici!*).¹¹ А знаєш, мені досадно було читать звістку про допущення жінок в вищу школу. Учитись до Вас я навряд чи приїду, от-от стукне 25 («стара стала, глупа стала — ум кончал!»),⁸⁶⁶ тут уже якось самій треба собі радити.

Ну, а тепер я кінчаю, уже 1 час ночі, а я ще непременно твоїй мамі напишу, а то завтра абсолютно не буде часу. Як здоров'я маленької мечки і як поживає велика мечка? А що там моя «бедненькая, толстенькая Лідочка»? Всіх Вас цілую.

Леся

¹ Цей невдячний вік! (франц.).

¹¹ Стримайте свій сміх, приятелі! (лат.).

На мене щовечора нападають такі приступи журби, що коли-небудь з ума зйду. Я не знаю, коли се кончиться...

Привіт і поклон М-те Белчевій і всім добрим людям софійським.

196. До Л. М. Драгоманової

9 листопада 1895 р. Київ

Киев, Назарьевская, №21

28.X.1895

Люба моя, дорога дядино!

З Лідіного листа бачу, що Ви таки отримали мої листи і, може, вже не дуже сердитесь на мене. Вірте, що я ніколи не мовчати-тиму по злій волі, а хіба, може, час буде зайнятий так, що я не зчуюсь, як він уплине, або що-небудь таке надзвичайне станеться. За нас Ви будьте спокійні, тепер уже і в Колодяжному не страшно, епідемії кінчились. Я виїхала звідти і залишила своїх больних поправлятися, вони вже почали при мені очунювати (іначе я й не поїхала б!). Тут мені роботи чимало, бо для моїх занятій історією (Ви знаєте?) прийшлося учить латинь, іменно учить наново, бо хоч я її колись і знала, та забула «основательно». А тепер от і сокрушаюсь над усяким «Magna carta»^I та «Depensio pro populo Anglicano»^{II} — нічого не поробиш. От, дякуючи Раді і всім Вам, мені тепер уроки мої нічого не стоять, бо виходить, що я настільки тямлю по-французьки, що можу других учить (звісно — починаючих!). А софійська англійська наука оказалась настільки солідною, що тепер я в потребі можу й без словаря читати такі речі, як Carlyle Ac.^{III, 867} Та чі тільки се завдячую я софійському життю? Об одним тільки жалую, що я ще раніше не поїхала до Вас.... Як тепер Рада, чі буде вчитись по-англійськи? Вона хоч би сама пробувала читати книжки — жаль забувати. Чому то вже

^I «Великою хартією вольностей» (лат.).

^{II} «Міркуванням про англійський народ» (лат.).

^{III} Карлайл і т. д. (англ.).

Рада мені давно не пише, мені вже скучно без її листів. Я рада за Зорю, що він добре устроений в Женеві, я чогось думаю, що там йому буде ліпше, ніж в Паріжі, обстановка буде більш учебна, а се багато значить. Наш Микось, відколи став ходити у школу, перестав лінуватись і учиться дуже порядчно, так же, як і Оксана. Взагалі напрямом наших дітей мені подобається — такий він собі робочий! Жити мені з ними легко, клопоту багато нема, великі вже вони. З Олесєю ми в добрих відносинах, мені часто здається, що вона старається заглядить передо мною своє торішнє небратерське поведіння. Я думаю, що з неї таки будуть люде. Одно страшно, коли б вона собі здоров'я не розстроїла надмірною наукою. Впрочем, сього року вона виносливіш, ніж торік. Мені тут всі говорять, що я поправилась, а мама каже, що я зовсім швах, і се певніше, бо я ніяк не вихожу з головокруженій і приступів страшного суму, надто по вечерам. Стараюсь не піддаватись, та не завжді вдається. От і тепер пишу Вам з головокруженієм (воно й видно по дурному листі!), врешті, се, може, того, що вже нерано, а у мене софійська привичка пізно лягати.

Як же там у Вас справи? Чі не дуже наскучають Вам Шаці?⁸⁶⁸ А головно, хотіла б я почути, що Ви хоч трохи не так журитесь. Я тут як зостріну яку жінку в траурі, то мені аж серце стискається, спогадуючи про Вас, і Раду, і Ліду. До Вас тепер тільки мене бракує.... А знаєте що? найліпше, якби Ви до нас їхали!

Бувайте здорові, писала б ще, та вже пізно, а завтра ніколи. Цілую міцно Вас і Раденятко.

Ваша Леся

Ліді листа посилаю не заказним, на пробу, чі дійде.

197. До А. М. Драгоманової

9 листопада 1895 р. Київ

1895

Дорогая мечка! (або мамалиджка, — як хочеш)

Де ж твоє письмо і адрес Поливки, обіщані мені?⁸⁶⁹ Така-то правда в світі. Не пишу тобі більше, бо спішу, та, може, тобі і не інтересно, бо Ліди вже все описала «пространно». З Богом!

Леся

198. До А. Ю. Кримського

19 листопада 1895 р. Київ

7.XI. 1895, Київ

Шановний добродію!
або краще, незнайомий дорогий товаришу!

Не здивуйте, що я, непрошена, озиваюсь до Вас. Я давно бажала написати до Вас, та через пошту не випадало, а okazji досі не траплялось. Мені хотілось висловити Вам, як глибоко пройняв нас (мене і мою дядину Драгоманову) той щирий, повний глибокої туги лист, що Ви писали Павликові, довідавшись про смерть мого дядька.¹ Справді, багато було тоді листів співчуття, щирих, хороших листів, але такого, як Ваш, не було, се, власне, наче рідний син писав про втрату коханого батька. Вже хутко пів року мине з того часу, як ми читали той лист в Болгарії, але вражіння від нього живе у мене досі. Сім'я дядькова плакала ревне, читаючи, проте казала, що такі листи потішають, наскільки се можливо, у такій тузі.

Се були страшні часи, товаришу, здавалось, що уже все минає, що треба тільки ще дещо покінчати, поховати та й самим геть із цього світа! Де у кого се почуття зосталось і до сього дня. Кінчати треба, але ж як ще багато кінчати!

¹ Дядина просила П[авли]ка вислати їй автограф, здається, він і тепер у неї. — Л. У.

Напр[иклад], видання творів дядькових, — скільки ще часу уплине, поки воно буде доведено до пуття. Мені розказували про Ваші заходи коло достачення коштів для видання⁸⁷⁰ (ще раз не можу втриматись, щоб не подякувати Вам за се!), але де ще ті твори, ще треба їх збирати по старих журналах і т. и. Я думала, що могтиму робити се тут у Києві, але, на біду, тепер тут громадська (публ[ічна]) бібліотека замкнена, а окрім того, мені ще не прислано бібліографії зі Львова.⁸⁷¹ Та ради сього вже можна б і на північ поїхати!⁸⁷² Та, певне, знайшлись би й на півночі товариші, що помогли б у роботі. Я чула, що той, хто давав гроші, хотів, аби твори були конче в українському перекладі, але, на мою думку (так думає і вся наша родина), се було б не науково і не практично, бо, перш усього, се зтяжна річ, перекладання усіх газетних статей, а по-друге: матерьяли (а се, власне, «матерьяли до біографії» передовсім) завжді друкуються в тій мові, в якій їх писано. Тут дехто подавав думку, що, може б, вдалося надрукувати І т. (найраніших творів) тут, в Росії. Воно навряд, але чому б не спробувати? Може б, Ви порадились там, у Москві, з Вашим меценатом про се? Воно б краще, якби ми могли провадити се діло зовсім сами, без помочі галицьких рук, бо... ну, та вже на сей раз, нехай обійдеться без пояснення причин. І взагалі, якби могли і за кордоном послугуватись «своїми», а не «чужими» руками, то було б найкраще. Хотілось би з Вами докладніше поговорити на сю тему, та нехай, може, колись потім. Я бо ще не знаю, чи й до мислі Вам оце листування зо мною. У всякім разі, товаришу, вірте моїй найщирішій повазі і прихильности до Вас.

Л. Косач

(Леся Українка — якщо, може, Вам се більш відоме ймення).

199. До Л. М. Драгоманової

9 грудня 1895 р. Київ

Дорога моя дядино!

Вчора отримали ми з Кол[одяжного] Ваші листи, хотіла я вчора ж таки відповідати, та одложила на сьогодні, бо лихі звістки про тіф у одної дівчини, нашої сусідки в Кол[одяжному],⁸⁷³ так мене засмутили, що я не хотіла в такому настрої писати Вам, аби не додавати Вам смутку. Дуже я рада за Зорю, що йому добре ведеться в Женеві, я певна була, що йому там краще буде, ніж в Парижі, уже і то добре, що нема навколо нього тієї *blague parisienne*,^I бо, правду кажучи, усі оті «*en voulez-vous des homards*»^{II} і т. п. бриніли не дуже-то натурально в устах малого хлопчика.

Пише мені Ліда, що Ви, не маючи від нас листів, завжди Бог зна що думаєте і журитесь. Але, Боже мій, невже Ви можете думати, що я можу зо злої волі не писати Вам? Простіше всього думати, що з Росії листи ідуть довго і непевними дорогами, як воно дійсно і єсть, або що я не виберу часу написати, та й більше нічого. Читаючи Ваші і Лідині докори, мені хотілось повиситись, — не доводьте мене до сеї сумної катастрофи, а то позбавите світ многих геніяльних творів, що мають вродитись колись під моїм пером.

Я потрохи починаю знов писати, уже кінчаю різні виписки і приступаю до самої роботи. Але Ви не бійтесь, що я дуже переутомляюсь, бо се така робота, що її не можна раз у раз робити, часом через недостачу книжок, а то й так просто через непривичку до такої іменно роботи.

Щодо мого здоров'я, то воно іде *tant bien que mal*,^{III} так як і в Софії, тільки нога настільки поправилась після Болгарії (може, сьому причиною владайське купання), що я в хаті сливе завжди ходжу без палки, а беру її тільки на вулицю, і через те гублю її постійно і шукаю, так як Ви було очків шукаєте.

^I Паризької дурниці (франц.).

^{II} Чи хочете ви якихось омарів? (франц.).

^{III} Ні ліпше, ні гірше (франц.).

Воду залізму все збираюсь п'ять, та ніяк не зберусь, то не хочеться, то грошей нема, то «так якось».

Чому не пишете, чи є фотографія дядькової хати? Я Вас дуже прошу, як тільки єсть, пришліть мені, як нема лишньої, то замовте для мене, а я поверну кошти. Мені дуже тяжко часом, що я не можу глянути на ту хату, що була для мене школою і храмом. Як я розумію Вас, що Ви не хочете розлучатися з Вашою хатою, тільки ж я думаю, що, може, де в чому переміна місця була б ліпше для Вас, а надто для Ради, та боюсь я писать на сю тему, щоб не уподобитись Вашим услужливим друзям в Парижі. А тільки я ніяк не можу привикнути до думки (і не хочу привикати), що ми з Вами розсталися надовго. Ну, скінчу тут, бо ще хочу Ліді і Раді написати, поки є час, а то завтра ніколи буде, відкладати ж на довше не хочеться. Цілую Вас міцно.

Ваша Леся

Воно одразу було видно, що М-те Шац—пані «сім з оком»,—не для Вас се квартирантка! Мені дуже шкода, що се бідне хлоп'я, М-г Шац, має таку «загонисту» жінку...

Олеся просить пробачення, що не пише тепер, їй справді дуже ніколи, завтра піде в концерт, то треба подвійний урок учить—на завтра і на післязавтра.

Мама, певне, на сім тижні приїде сюди, і який час ми всі будемо вкупі, а по Різдві я поїду до папи в Кол[одяжне]. Діти наші маються добре і вчаться не згірше.

1896

200. До Л. М. Драгоманової-Шишманової

30 січня 1896 р. Київ

Люба моя Лідочко!

Зовсім даремне ти нарікаєш на нас, нібито ми Вам не пишем, бо ми з мамою писали на свята і то вже давно, так що відповідь була за Вами. Я, власне, збиралась писати тобі листа з запитанням, що б то могло значити, що ніхто з вас не пише. Аж тут отримала твоє посланіє з Ковля вчора, 17-го. Неправильність нашої кореспонденції треба на добру половину відносити до безтолковости наших (і ваших) пошт, *mais c'est un mal sans remède...*¹ Одвикни ти, ради Бога, од таких драматичних виразів, як, наприклад, «насильно мил не будешь» і т. п., адже ти сама сьому не віриш, я думаю! Та і що говорить! Єсть у Вашій сім'ї хтось такий, що тільки один-одним лист написав мені за весь час, та й то я жестоких слів не говорю...

Питаєш, як ми проводили свята? Утомітельно і... скучно-вато. Гості були зраня до вечора, і часом такі, яких ми по цілих століттях не бачимо. Йолки для дітей ми не робили, досить було і так заметні. Після Нового року (з котрим я забула тебе поздоровить, ну, та я і без Нового року бажаю тобі всього найкращого) приїздив Міша і пробув у нас до 16-го, та за гостями і всякою біганиною я його мало бачила. Дуже мені хочеться поїхати до нього в Дерпт весною, та се ще вилами на воді писано — більш того, що не поїду.

Навряд, щоб мама поїхала до Вас, се ж не то що мені: забралась та й гайда! А окрім того, я думаю, що мамі було б дуже тяжко в Софії і замість розваги Людмилі Михайлівні вона привезла б, може, новий смуток. Хоч, звісно, для многих

¹ Але на цю хворобу немає ліків (франц.).

питаннів було б краще, якби вона чи хто з нас міг приїхати. А чому б тобі не зібратись до нас? Далєбі, се гріх, що ти досі не зібралась, «від Бога гріх, а від людей сором!» Коли люди пішки йдуть навколо світу, як уже їм дуже хочеться, то невже ж у тебе не стане охоти машиною їхати? А *propos*, моя рада Алеко К[онстантинову]: звідси можна устроїть подорож в Азію невеликим коштом... Твоя розповідь про сей план кругосвітньої подорожі дуже мене насмішила (особенно епізод з гімназистами, прокладаючими на карті маршрут!), *n'en déplaie à M-r K.*^I А сей пан, видно, продовжує служити вічною причиною незгоди між тобою і Ванею...

Попроси Раду, щоб перш усього написала мені, а потім прислала б що-небудь з своїх рисунків,⁸⁷⁴ мене дуже інтересує її малювання. От славно буде, коли вона вивчиться наосяще малювати!

Ну, які ж тобі факти написати? Що Олеся виграла коня, се ти вже знаєш, клопоту з ним було багато і тепер наші стали на тому, щоб сього Буцефала одправити в Колодяжне і там учить до верхової їзди; сьогодні приїхав з Кол[одяжного] чоловік, щоб забирати коня. Друга новина, що на тім тижні буде весілля Люді С[тарицької] таки з тим паничем, що то мама писала,⁸⁷⁵— треба сподіватись, що в їх *ménage*^{II} ніколи не треба буде видумувати пороку, то, може, все обійдеться гаразд. Ми з Олесею вже отримали запрошення в дружки, і «по долгу дружбы» треба іти, хоч мені і не хочеться зовсім.

Твій «друг детства», Оріся А[нтонович],⁸⁷⁶ тепер дуже слаба, уже три місяці як лежить з гострим ревматизмом і щось ніяк не поправляється, хоч лічать її доволі інтенсивно. Мати її теж дуже слаба.⁸⁷⁷ Я була у них вчора, вони розпитували про тебе і про всіх вас, та за лікарями і масажистками ніколи було і говорити. Як будеш, Лідочка, посилати гравюри, то краще пошли заказною бандеролею або в письмі заказному, а то, знаєш, наші пошти...

^I Хай не гнівається пан К.! (франц.).

^{II} Подружжі (франц.).

От іще одну новину забула: наш Микось уже поступає в гімназію, вчора і сьогодні держав екзамен і завтра ще держатиме. Поступає в 1-й клас, значить ще 7½ літ муситиме лямку тягти... Мені се досить прикро, та що вже зробиш.⁸⁷⁸ Папа уже поїхав у Кол[одяжне], рука його сливе зовсім оправилась.⁸⁷⁹ Мама і Дора хутко теж виїздять, а я зостанусь тут на хазяйстві. Ну, бувай здорова, і не сварись, я буду писать, хоч не конче 1-го числа, а так, коли прийдеться. Цілую тебе і всю родину. Чому дядина і Рада не пишуть?

Твоя Леся

201. До Л. М. Драгоманової

10 лютого 1896 р. Київ

Дорога моя дядино!

Просто ніж мені в серці Ваші докори! Ну що я зроблю, коли мої листи не доходять? Я писала і Вам, і Раді, і Ліді, і, очевидно, Ви нічого сього не получали. Прошлий лист я хотіла послати заказним, та не вибрала часу піти на пошту, послала для шкороности простим, а він і пропав. Тепер ні за що не посилатиму простим, бо се ж просто страх що таке. Після Ваших докірливих фраз я не можу писати спокійно, бо у мені все тремтить од жалю і нетерплячки, щоб лист скоріш дійшов. Через подібні причини не пишу і П[авликові], бо один жаль виходить з такого листування.

От і ми на свята турбувались, не маючи од Вас одповіді, але я завжди маю в думці той резон, що листи, певне, пропадають, а Ви іменно про нього завжди забуваєте. Як треба глибоко не вірити в людину, щоб думати ніби вона, пробувши ціле життя вірною певній сім'ї і любові, зненацька закинула б гадку про ту сім'ю, ні з того ні з сього! А Ви думаете так про мене... Простіть за гострий тон, але ж, далєбі, незаслужені докори доводять мене до «невменяемости», інакше, вірте, я б не стала говорити Вам прикростів. Я, власне, повинна б скоріш Вам дякувати за те, що Ви, уважаючи мене такою нікчемною людиною, все-таки пишете до мене.

Спасибі Зорі, що зібрався написати до мене, я хутко писати-му йому, але не сьогодні, бо не стане часу, ще треба дещо зробити. У мене щораз більше набирається роботи, а роблю я її досить помалу, бо на свята і зовсім нічого не можна було робити, спочатку катастрофа з папою (вивихнув було собі руку і два тижні пробув у пов'язці), а потім візити безконечні, приїзд Міші і т. п. вибили мене з колії; насилу прийшло життя в нормальний стан, як тут знов Людине весілля, мамине нездоров'я, походи на Хрещатик знов перекинули все догори дном. Мама у нас загостювалась досі, збирається їхати на цьому тижні, та не знаю, чи збереться. Я вже маю зостатись тут до весни. Перше я була тим недовольна, а тепер, здається, воно краще, бо робота моя в Києві ітиме краще, ніж би ішла в Колод[яжному]. Для Вас було б інтересно знати про мою роботу краще, але се дуже довго і для самого автора скучно розписувати свої літ[ературні] плани, нехай колись потім. У нас усе гаразд, перше мама була слаба, але недовго, тепер вже здорова і в сю хвилину вона в театрі з Оксаною. Микось уже тиждень як почав ходити у гімназію, страшенно боявся екзаменів, але витримав їх добре і прийнятий у 1-й клас посеред року. Я недовольна сим, бо терпіть не можу гімназію (як Ви знаєте), та вже нічого не поробиш. Напишіть, будьте ласкаві, чи отримала М-ле Койчу мого листа, і спитайте її, чому вона мені не пише. Коли Ліда не отримала мого листа, то повторіть їй мою просьбу прислати мені обіцяні гравюри в заказному листі і то скоріше. А найбільше прошу, щоб Ви, коли случиться Вам не отримувати од мене листів, думали б усе, що хочете, тільки не те, ніби я не хочу Вам писати, се саме прошу передати і Ліді. А тепер будьте здорові, моя любя, дорога, бідна моя дядино! Я завжди була і буду та сама Ваша і дядькова Леся, яку Ви знали в Софії.

202. До Л. М. Драгоманової

7 березня 1896 р. Київ

24.II, Київ

Люба моя дядино!

Не відкладаючи в довгий ящик, пишу Вам в той же день, як отримала Вашого листа. Простіть, коли я Вас вразила яким небудуманим виразом, я ніколи не зробила б навмисне жадної прикрости Вам. У мене тепер час так розхватаний, що справді пугнього листа неможливо написати, часом і сама не знаю, що пишу.

Відколи мама поїхала в Колодяжне, мені прибавилось клопоту по хазяйству, але зате при ній більше гостей ходило, так що, властиве, на одно виходить. Тепер ще у нас столовник, наш квартирант,⁸⁸⁰ то приходиться ще в кухню ходити, підганяють і помагати дещо кухарці, так що до обіда усяка інша робота іде уривками. До того маю ранком один урок⁸⁸¹ (це, впрочем, не довго буде, — тільки до 1-го марта), а по обіді треба самій то урок свій учить, то написати дещо, то прочитати, то нарешті побігти (це остатнє робиться рідко, в крайній потребі, бо нога щось капризує), отже, і виходить, що часто початі вже листи лежать тижнями нескінчені. Оце мама поїхала, вже більш тижня тому назад, а я тільки вчора послала їй листа; се все пишу Вам не для того, щоб оправдуватись (*qui s'excuse s'accuse!*),^I а просто так, щоб дати поняття про мое життя, бо на листи до Вас повинен бути час.

Життя мое іде якось нерівно, то тихо, то шпарко. В самі остатні дні мені була така прикрість, що просто я і сказати Вам не можу, та воно і не варто казати, бо це не обходить ні нашу сім'ю, ні знайомих Вам людей, а тільки мене саму. Кажу Вам, що якби мною правив один тільки вузький егоїзм, то я повинна була б остатись у Вас і закрити очі на все інше, ну, та для цього треба мати девіз: *après nous le déluge!*,^{II} але це девіз

^I Хто просить вибачення, той звинувачує! (франц.).

^{II} Після нас — хоч потоп! (франц.).

недостойний учениці великого учителя. Вже краще девіз: *fais que dévras, advienne que pourra.*^I

У нас усе іде собі середньо. Микось учитись так собі, Оксана і Олеся завзято, часом уже і занадто завзято, в чаянні осінніх екзаменів. Здоров'я моє так собі, я прийнялась за желізну воду, ну, та до літа, може, знов гаразд буде, тим більше, що і тепер нічого особенного нема, а так собі, як бувало в Софії. Інфлуенца тим часом минає нас, хоч по Києві ходить.

Як прикро було читати про Ваші пертурбації. Ніхто з наших, окрім мене, не може постигнуть всю прелесть перебірання на іншу домівку в Софії і т. і., бо — «*Wer den Dichter will verstehen, muss in Dichters Lande gehen!*»^{II}

Ой, кінчаю! Чую, що ученик мій збирається вже в путь, а він мусить однести листа цього на пору, щоб одправити його рекомендованим, інакше я віднині листів не посылаю в Болг[арію].

Скажіть Ліді і Раді, що я їм от-от-от напишу, «да поразит мене гнев олимпийцев», коли не напишу хутко! Тепер ті самі олімпійці свідками, що не маю часу (це видно по почерку, Ви вже простіть). Зорі лист теж буде, якби його не по-французьки писать, то було б скоріше, але і так буде невдовзі. Мікіного листа мама мені чомусь не прислала, але я його стребую і з відповіддю не забарюсь. Жаль, що часу нема, а то «излила» б я цілий потік негодованія на Ваню, а тепер скажу тільки «грозна мечко!»...

Ша[цу]⁸⁸² я, здається, хутко сама листа напишу. *C'est abominable, sa conduite!*^{III}

Бувайте здорові, бережіть себе, не вдавайтесь в таку тяжку тугу. Боже мій, якби я була з Вами!

Цілую вас і всіх міцно!

Ваша Леся

^I Роби, що треба, хай буде, що зможе (франц.).

^{II} Хто хоче зрозуміти поета, мусить побувати в його країні! (нім.).

^{III} Його поведінка огидна!! (франц.).

203. До О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

16 березня 1896 р. Київ

4.III.1896

Люба мамочко!

Отримала я твою записку. О[льзі] А[нтонівні]⁸⁸³ передам зараз твоє рішення про гроші. Н[иколай] В[асильевич]⁸⁸⁴ просив написати тобі, що пані, котра тобі дала то[д]і той білет, що то ради нього у банк треба було їздити, потребує його назад, бо їй потрібні гроші, то якби ти могла вернути їй сей білет, зроби се скоріше.

До нас приїхав Петро Васильевич,⁸⁸⁵ а в четверг — 7-го — виїздить до вас у Колодяжне, так що, певне, 8-го, у п'ятницю, буде у вас, добре, якби Ви коні вислали. Він нам усім сподобався, не можна й рівняти до Иларіона Васильевича!⁸⁸⁶ З поводу сього візита приходили до нас і Приходьки; він ще гірше лемішкуватий став, а вона пристарілась і споганіла дуже. Брата вони якось оригінально вітають, якби на мене, то я б плюнула і не заходила б до них більше. От уже Heimkehr!...¹

Наум[енків] вечер нібито був, та вийшов один сором, Наум[енко] се пречував і не зважився викликати тебе. Галичанка не тільки не співала, але й на вечері не була, бо як хор чогось розстроївся, то її не вважали потрібним запросити, — одним словом: ет! Більш жадних вечерів не було, бо — не витанцювалось. Концертів усяких множество, та я щось на них не хожу.

У нас тепер тьотя Саша, приїхала на 3 дні для побачення з П[етром] В[асильовичем].

Діти учаться добре, у Микося по латині 4, по иншому 4 і 4+, cela va, n'est ce pas?^{II} Більше, «слава Богу, нічого нового». Блузку я собі одну перешила, а другу, коли хочеш, нову пошию, отримавши гроші. Тим часом бувай здорова, цілую тебе, папу і Дорочку.

Твоя Леся

^I Повернення на батьківщину (нім.).

^{II} Це добре, чи не так? (франц.).

Ми хутко писатимем Дроздікові, тепер щось ніколи, тим часом спасибі йому за лист.

Чи багато улiт наулічено?

204. До А. М. ДРАГОМАНОВОЇ

17 березня 1896 р. Київ

5.III

Chère petite Radinette!^I

Прости, що лист буде короткий, трудновато писать, а тут як раз три листи пришлося написати сидячи, воно не легко. Та все-таки не хочу, щоб ти сердилась на мене, то й пишу. Жалко, що ти не можеш мені прислати рисунків, — жди ще того Шаца з Парижа! Спитай Ліду, чому вона мені гравюр не посилає.

Добре це, що ти «искуствами» стала як слід заінітеруватися, вже приїдеши до мене, то задаси шику! А знаєш, їдь ти замість Женеву у Київ на зиму! Справді ліпше буде. От подумайте Ви про це сер[ь]озно, воно не так трудно. А то і на літо можна б до нас, та тільки маму, поки вона в Софії, кидать не приходиться, хоч би і не надовго.

Ну, скільки ж перемін в Софії з тих пор, як я виїхала, — страх, і все якись неподобні. Шкода все-таки Одена,⁸⁸⁷ що так несподівано загинув, — де ж тепер його сім'я?

Ми живем, як і перше; тепер у нас в гостях одна тьотя⁸⁸⁸ і муж другої тьоті, що недавно з Сибіру вернувся⁸⁸⁹ (ми ще його досі ніколи не бачили), тепер Олеся водить їх по городу, Київ показує, а я мушу дома сидіти і в утішення собі письма строчу, та жаль, щось, видко, другим з них потіхи мало. Je ne suis assez bien portante pour être spirituelle,^{II} ти вже прости. Кланяйся від мене всім софійським друзям.

Тебе і маму цілую міцно-міцно і прошу споминати добрими словами навіть тоді, коли цього не заслужує

твоя сестра Леся.

^I Дорога маленька Радочко! (франц.).

^{II} Я не так добре почуваюся, щоб бути дотепною (франц.).

205. До Л. М. Драгоманової-Шишманової

9 червня 1896 р. Колодяжне

28.V, Колодяжне

Люба моя Лідочко!

Моя «единственная старшая кузина»!

Тільки що получила твого листа і от зараз пишу, щоб знов не уподобляти... самій собі!

Як бачиш, твій лист застав мене вже в Колодяжному, отже, твого поручення не можу зробити зараз, напишу про нього мамі, може, лист мій зловить її в Києві, на перепутті з Гадяча додому, а може, у мами і тут де є така бумага, тільки я сама не знайду. Мама в Гадяч поїхала на коротко, устроїти ограду на бабушкіній могилі і покінчити з арендами, папа теж поїхав з нею. Ми, здається, нікуди сього літа не поїдемо, хоч мені і хотілось би, і треба поїхати в Полтавщину, та ще не знаю, як там буде. Твоя *boule vagabonde*^I просиділа, слава Богу, зиму в Києві,⁸⁹⁰ нікуди не рипаючись, потім так же само просидить літо в Колодяжному, ну, а далі вже хто його [знає], як буде, далі, може, і на корабель *au long cours*^{II} попаду, різно буває. Не дай тобі, Боже, якщо ти посмієш не явитись до нас на той рік до своєї единственної (от уже именно единственної!) тітки! От іще мені той дом,⁸⁹¹ я вже провижу з нього силу клопоту для тебе, ще стане на перешкоді твоєму приїзду в Росію. Построй там принаймі і для мене яку-небудь коморку, на случай, коли я приїду до тебе на перепутті з кругосвітнього плавання. Ти знаєш, се у мене *idée fixe* — попасти в подоріжжя навколо світа, що поробиш — страсть! Однак це все пустяки я пишу. А от одна просьба: там у Києві деякі дами просили мене узнать, що то за общество есть у Лондоні, покровітельства бідним дітям. Мета сього общества, наскільки я знаю, помагати бідним дітям не милостинею, а тим, щоб, узнавши адрес, сім'ю і т. д. кожної такої дитини, подавати їй систематичну

^I Колобок, мандрівна куля (франц.).

^{II} Далекого плавання (франц.).

і корінну поміч. Деталі сього діла мені зовсім невідомі. Може, тобі, при допомозі лондонських знайомих, не трудно буде довідатись про се, а коли тобі не хочеться з сим возитись, то, може, ти мені даси які адреси в Лондон, а я вже постараюсь сама довідатись.

Ну, як же там твоя робота?⁸⁹² Хоч би ти мені прислала які з твоїх articles,^I мені дуже цікаво, як ти справляешся з своєю ролью журналістки. От, чом не поїхала в Москву на коронацію, там би знайшла своїх колег-журналісток (conseurs,^{II} — чи як їх назвати?), впрочем, тебе при твоїй «страсти к зрелищам», напевне, задавили б на Ходинському полі!⁸⁹³ слава Богу, що тебе там не було! В Києві усі оці торжества вийшли нес plus ultra скучні, окрім самої звичайної ілюмінації і надзвичайної давки на Крещатіку, нічогісінько не було. Взагалі під кінець в Києві було поганенько: жара несамоविта, кругом тільки і розмови, що про екзамени.... бррр! Олеся і Оксаночка, впрочем, добре справилися з тими екзаменами, Оксана вже тепер гімназистка 4-го класа, а Олеся, — може, і восени їй доля попауе, — буде гімназисткою 7-го кл. Микось перейшов без екзамену і проголожується тут уже з перших чисел мая. Боюсь, що він страшенно забуде все за літо! як там Зоря? і його наука? чи переслали йому мого листа? Чи не думаєте вже і Міку запрягти на зиму у шкільну науку?

Не добре робить Рада, що занедбала малювання, се таке діло, що його і забути не довго. При сьому я згадала про Шаца — проклятий він чоловік! не думала я, що він на таку путь піде, та що вже *cos' fan tutti!*^{III} Жалко мені бідну Мінцес, і звідки на неї така біда. Я од душі бажаю їй поправитись. Чому ти не пишеш нічого про М-те Белчеву, чи вона в Софії, чи, може, де за границю виїхала? Що роблять Койчу, чи вже перестала Ел. Г. боятись червеного Рака? (а може, вже і самого Рака нема на світі?).

^I Статей (франц.).

^{II} Посестри (франц.).

^{III} Так роблять усі (італ.).

Кланялись тобі твої «друзья детства», т. є. поклонились би, коли б у них шия або спина могла гнутись, але вони горді, привикли ще за часів Перуна, щоб їм люде кланялись, а не вони людям. Знаєш, хто се такі? —баби камінні в ботанічному саду в Києві! Чі тобі нічого не нагадує їх ім'я? А я так рада була бачити їх! Мені згадалось, як ми з тобою Стрібогів і Даждбогів представляли і багато-багато такого дитячого, милого. І серед усіх тих картин проходить енергічна світла постать дорогого, незабутнього дядька. Ай, Лідочко, невже правда, що хутко рік, як його вже нема? Часами мені мріється, що він десь є, там «за границею»... Все-таки ми і тепер схожі всі на обломки розбитого корабля... Одно тільки: не бачить він того, що діється і в вашій, і в нашій стороні, добре тому, хто не бачить сього всього!

Бачила я тут одного молодого болгарина, «подаючого надії», але хто його знає, як він справдить ті надії в Болгарії. Я йому навіть сказала, що хотіла б побачити його років через три в Болгарії, він спочатку не зовсім зрозумів мене, а потім, здається, трошки образився. Ти його побачиш в Софії, то можеш розпитати про мене і про нас всіх. Клісурський, певне, досі теж дома; я чула, що він був у Петербурзі сей рік.

Ну, пора вже кінчать, нема часу, я, знаєш, тепер пишу драму!⁸⁹⁴ (excusez du peu!),^I се вже не те, що мете!

Чому не пише мені дядина і Рада? На Ваню я вже махнула рукою, хіба, може, тоді получу од нього листа, як рак свисне! Се тільки ти у мене статкуєш, як слід моїй «бедненькой, толстененькой Лидочке». Цілую тебе і мечки, малката і голямата;^{II} бувай здорова!

Твоя Леся

^I Тільки й всього! (франц.).

^{II} Ведмедів, малого і великого (болг.).

206. До Л. М. Драгоманової

3 серпня 1896 р. Колодяжне

22.VII

Дорога моя дядино!

Не встигла почати Вам листа, як уже прийшлося кидати, то шити треба було, то приїхали гості; перше одні, а потім другі, а врешті приїхав Міша. Говорили ми, базікали довго, врешті порішили, що треба ж колись і спати йти, отож всі розійшлися, пішла і я в свій ермітаж, але, поки спать, хочу таки написати пару слів до Вас, щоб не задавнювати листа. Дуже я тронута тим, що Владая заставила всіх думати часто про мене. Взагалі, я не знаю, що тому причиною, а, здається, про мене у Вас, і навіть серед софійських знайомих, zostались кращі спогади, ніж я заслужила. Дивно тільки, чому Владая не нагадує нікого Раді, щоб їй згадати часом: «От десь там у Росії живе тая Леся, що ми з нею два літа прожили у Владаї, — чи не написати би їй хоч два слова *dans mes heures perdues?*»^I

Чому Ви не пишете нічого з поводу наших запросин Ради в Росію до нас? Ми зовсім серйозно питали про се, і дуже нам жаль, що Ви не звертаєте на се уваги. Невже справді нам не сужено бачити кого з ваших хоч у гостях у себе?

Наші хутко писатимуть Вам. Папа тепер у Полтавщині, певне, приїхавши, напише Вам про Ваші справи, щодо землі... Ох, вибачайте за такий дурацький лист, але завтра, знаю, що і такого не напишу за Мішею та за чужими людьми, уже і сьогодні жуки в голові гудуть од «галденія». Цілую міцно Вас, і Раду, і *mon petit grand cousin*^{II} Зорю. Хочу ще до Ліди обізватись, хоч я і безтолкова, а все-таки люблю Вас усіх дуже.

Ваша Леся

Про бюст мама хоче Вам написати сама.

^I В загублені для мене години (франц.).

^{II} Мого малого великого кузена (франц.).

207. До Л. М. Драгоманової-Шишманової

3 серпня 1896 р. Колодяжне

22.VII

Дорога моя Лідочка!

Моя единственная старшая кузина!

Коли ти подумаєш по сих листах, що у мене в голові «не всі дома», то нема нічого дивного, бо я тільки недавно вернулась із сумашедшого дома, куди їздила в гості до дяді Саші.⁸⁹⁵ Сашко кланяється всім Вам⁸⁹⁶ і каже, що якби ти відновила з ним переписку, то він був би рад, але я думаю, що се «не витанцюється» у Вас, для сього треба перше відновити знакомство, т. є. приїхати тобі в Росію і побачити всіх на свої очі, а то традиції вже занадто давні. Ти не нарікай на маму, що вона Вам рідко пише, се зовсім не через те, що вона Вас забула, а скоріш через те, що занадто живо пам'ятає всіх і все, пишучи до Вас, вона завжди розстроїться і плаче, і журиться так, що Бог з нею і з таким писанням. Вона без сліз не може бачить портрет дядька... Слава Богу, тепер у неї якось трохи луччі нерви стали, а то зимою часто трудно бувало і їй, і нам з нею, — дорого обійшовся той рік... Не диво теж, що я пишу частіш других, так і слід, бо раз — я з Вами краще знакома, а друге — частіше всіх тепер держу перо в руках (держу його часом по цілих ночах, хоч се і не значить, щоб воно так уже багато написало).

Boules vagabondes усі в зборі, окрім найстаршої, т. є. папи, але і він, певне, завтра буде вже тут. До сентября пробудемо тут, а там знов у Київ, я, впрочем, може, ще тут забарюся і довше. Ну, бувай здорова і не вважай сього листа за настоящий, але так тільки, тим часом. Цілую тебе, і Міусольца, і Ваню. Кланяйся там Цветі.⁸⁹⁷

Твоя Леся

Коли не можна прислать гравюр по почті, то знайди okazji во-сени, пришли через якого болгарина, питающогося наукою в Росії.

208. До Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ

11 вересня 1896 р. Колодяжне

30.VIII

Дорога моя дядино!

Дуже мене зажурила звістка про Ваш бронхіт. Сподіваюсь, що досі він уже минув і що Ви не їздили більше у Владаю, бо там хоч і свіже повітря, та все-таки різке для людини, що тільки що перенесла бронхіт. Простіть за такі *pattes de mouche*,^I краще писати не можу — одвикла писати лежачи, а колись добре вміла. Певне, по симпатії до Вас і я залягла. Нічого особенного у мене нема, нога *fait des caprices*,^{II} як завжди, та доктор совітував полежати з тиждень,⁸⁹⁸ щоб дати їй зовсім успокоїтись. Я, властиве, можу ходити, а тільки сидіти довго не можу і лежати боком, а тільки на спині, а мені заважає [це] спати як слід, бо я привикла спати именно боком. Причини сьому я не можу знайти, хіба, може, те, що я багато сиділа за письменним столом остатнього часу, а може, і те, що самі кості в суставі трошки перемінились, то тиск на місце, вражене туберкульозом, погіршало. Я не придаю сьому серйозного значіння, бо вже се третій приступ за сей рік і, певне, пройде так же скоро, як і ті два, ну, а коли ні, то пошукаємо яких радикальніших способів, ніж просте лежання, чи то, як виражається мій доктор, «нравственная повязка». Сія історія поплутала мої плани, і я тепер не знаю, як мені зробити, чи оставатись тут, у Колодяжному, до октябрю, як я думала раніш, чи їхати в Київ, се буде залежати від того, на чому остановиться моя нога, — коли перестане боліти, то зостанусь тут, а коли потребує радикальних способів, то, може, поїду в Київ, хоч і то ще не знаю, бо коли прийдеться, напр[иклад], наложити пов'язку (не моральну, а матеріальну), то, може, краще лежати тут, ніж займати місце в тісній і без того київській квартирі. Правда, скучно-ва-то тут буде, але се вже «посторонние соображения и к делу не

^I Каракулі (франц.).

^{II} Капризує (франц.).

относяться». А скоріш усього, що се фальшива тривога, і я завтра або післязавтра плюну на всі нравственні пов'язки, встану і займусь своїми ділами, як ні в чім не бувало.

Мама і Олеся вже в Київі, я, здається, писала про се Раді. 2-го сент[ября] у Олесі перший екзамен по Зак[ону] Божому,⁸⁹⁹ головний «камень преткновения», коли вона одоліє його, то вже можна думати, що все гаразд буде. Мама возиться з ремонтом квартири, клопоту не мало, бо треба переклеювать, перекрашувать, перебивать і т. д., — утомиться вона, певне, дуже, та що ж робить! Микось і Оксана поїдуть 3-го сент[ября] в Київ, може, і я з ними, не знаю.

Чи не досить уже сього базграння? боюсь, що Ви утомите собі очі таким листом, а то б, може, ще писала. Краще було б одложити писання до ліпших часів, та хочеться обізнатись до Вас, я вхожу тепер в положення людей, даремне ждучих листів. Бувайте здорові, люба, дорога дядино, і не бійтесь за мене — не першина, викручусь! Цілую Вас і всіх. Ліді писати-муть от-от.

Ваша Леся

209. До О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

13 вересня 1896 р. Колодажне

1.IX. 1896

[Люба] мамочко!

Не знаю, що написав [тобі пап]а про мене, може, що-небудь [таке], що засмутило тебе, а я не [вс]піла тобі написати сама, та, правду кажучи, і неприємно було писати, бо положення мое було справді непевне. Тепер воно зовсім таки поправилось, і я можу изложить тобі все sine ira of studio.¹ Ти знаєш, уже при тобі моя нога боліла, на другий день після вашого виїзду вона стала боліти гірше, надто коли, посидівши який час, я вставала, щоб іти, то вже мусіла просити кого-небудь, щоб

¹ Без гніву й пристрасті (лат.).

поміг, бо нога боліла дуже різко і страшно було подумати наступити на неї, тоді я поїхала до Левицького, не застала його дома, але на д[ругий день] він сам приїхав, подививсь мою [ногу і] найшов, що біль її не від ут[оми] мускулів, а таки від самого суст[ава, т.] є. від пораненого місця. Споча[тку] радив накласти яку нерухому пов'язку, але я не згодилась на таке спішне рішення, і тоді він згодився на компроміс: накласти, як він каже, «нравственную повязку», с[еб]т[о] лягти на тиждень в ліжку і старатись як можна менше ворухити ногою, а потім уже, коли з сього не вийде ніякого поліпшення, наложити «матеріальну пов'язку», тут чі в Києві, де вже там ліпше буде. Три дні я вже лежу, встаючи тільки рано для того, щоб умитись, одітись і перейти з ліжка на диван (у Ліліній хаті), а увечері з дівана на ліжку.

[Нога зовсі]м заспокоїлась, уночі [спати] сливе не заважає, тільки [все-та]ки лежати треба більше на [спин]і, а то на боку починає [бо]літи. Властиве, я могла б і встати, і ходити, та вже хочу витримати іскус до кінця, бо трохи боюсь рецідіва, а про пов'язку противно і думати. Ет, обійдеться і без неї! тим більше, що вона ні до чого. Лев[ицький] каже, що треба б осягти «сращения», але я думаю, що його перш усього дуже трудно, а може, й неможливо осягти, а друге — що воно ні од яких рецідівів не гарантірує, як я се знаю з прикладу інших людей. Найкраще було б, якби можна було зробити яку радикальну хірургічну операцію і покінчити раз назавжди, так чі инакше, з сею історією. Хірурги кажуть, що сього н[е можна,] значить, зостається status quo — [і нічого] більше про се говорити! Я тіль[ко зовсім] недовольна, що нога на сей раз по[казує] свої штуки ще з літа, ergo^I зимою б[уде] трудновато, бо не на свіжі сили прийдеться стрівати усякі пасажі, ну, та якомсь-то буде, може, буде ліпше, ніж думається, — Speriammo!^{II}

Розписалась я про сю глупість не в міру, та знаю, що воно тебе інтересує. Не бійся, мамочко, властиве, не було нічого

^I Отже (лат.).

^{II} Сподіваймося! (італ.).

надзвичайного, те ж, що і при тобі, трошечки сильніше, от і все. З дітьми в Київ я не думаю їхати,⁹⁰⁰ тим більше, що не знаю, як бути з Дорою, — папа поїде в роз'їзди, і вона, значить, була б зовсім сама. Драму свою я кончила, тепер виправляю. Другу роботу ще ні. Діти будуть в Києві в суботу. Як Ліліни екзамени? пишть на Бога! сподіваюсь, гаразд? Твої хазяйські розпорядки справляє Оксаночка, звичайне, так-сяк, як встану, то вже ліпше попорядкую, а тепер прости! Бувай здорова! цілую тебе і Лілю.

Твоя Леся

210. До О. П. Косач (сестри)

17 вересня 1896 р. Колодяжне

5.IX.1896

Люба моя Лілічко! ніяк я не візьму в толк з маминих листів, чи витримала ти Зак[он] Б[ожий], а про історію теж іще нічого не знаю, і дуже се мені прикро. Отже, не пишу «поздравлений», основуючись на приказці: «Не кажи «гоц», поки не перескочиш». Чи хутко ж буде вже тее «гоц»? Як твоя вакансія в гімназію etc., etc.? У вівторок ти мусиш мені написати листа, інакше «мы с вами незнакомы», а тепер попроси написати виразно маму або кого з дітей. Мама передає мені поклон від Гамб[арашвілі] — ergo він приїхав?⁹⁰¹ Напиши, який він має вид після літа, — я досі не можу собі представити його інакшим, як він був в остатні дні перед виїздом. Він би не зле зробив, якби написав мені пару слів. Як діла твого Хом'ячка?⁹⁰² Кланяйся їй, як побачиш. Що Наталка? Чи найшла Оксана собі уроки, чи роботу? ледача дівчина, не пише мені — Бог їй судья! як там їх «житейские осложнения»?

Чи не бачила ти часом Френкеля⁹⁰³ — от іще хто нехай би «объяснил свое поведение»!... Ну, як же тобі показався Київ тепер⁹⁰⁴ — се n'est pas gai, hein?¹ — невже і тут можна сказати «бывае туже!»? Ах, що се за проклята яма сей город і чого нас туди

¹ Це не весело, чи не так? (франц.).

тягне? се просто якийсь психоз і більш нічого. Летіти на огонь — я розумію, але летіти самохіть в «пашенну яму» — се щось непевне. А все-таки, а все-таки... «ничего, ничего, молчание!»

Ну, скажи мені, чи бракує тобі мене в Києві хоч трошки? Ми сей рік все одна другу щупальцями торкали, з сього занятія вийшло, здається, більше користи мені, ніж тобі, бо ти, здається, не знайшла нічого ні нового, ні цікавого. Мені чогось часами чулося, що я тебе чимсь глухо роздражнюю, не то, щоб ти виражала мені се чимсь прикрим, а так я «всередині чувствовала». Чи правда се? коли можеш і коли хочеш, скажи, а при тім скажи і причину, може, се матиме які корисні для нас обох наслідки. Се правда, що ми з Мішею винні перед тобою і, може, перед всіма вами, надто я. Мій егоїзм «бессознательный», але великий, je t'en aperçois,^I поможи мені скинути се ярмо, не бійся, що, може, при сій операції як-небудь не дуже-то ніжно повернеш шию, — чей же не зломиться! Тільки цінуючи мою моральну подобу, май на увазі: «Mens sana in corpore sano!»^{II} Я знаю се краще, ніж хто. Май сеє на увазі, але не забувай, що ти ж критик, і через те не дуже вдавайся в філантропію. Знай теж, що не завжді через егоїзм я немов віддалялась від тебе, я просто «щадила» тебе, і тут я, може, добре робила, — il n'est jamais trop tard de connaître la souffrance.^{III} Ти не хочеш бути поетом-суб'єктивістом, писателем «кровописцем» — нащо ж розстроюжувати тобі серце і розвінчувати нерви не вчитаними, а живими тіпами Достоевського? Для вас, мої дорогі сестри і брати, я хотіла б бути енергічною, міцною, з ясним, хоч і поважним, поглядом, з сильними руками, здатними до постійної і путньої роботи, з нормальним серцем і здоровою душею — тоді мені нічого було б ховати од вас і вам було б на що подивитись, а тепер... суди сама!

Бувай здорова, бажаю тобі всякого поспіху і цілую міцно.

Твоя сестра Леся

^I Я це спостерігаю на собі (франц.).

^{II} У здоровому тілі здоровий дух! (лат.).

^{III} Ніколи не буває надто пізно зазнати страждання (франц.).

Хутко буде у вас пані Іорон,⁹⁰⁵ передай через неї мого кошечка, що Міша привіз, може, він мені буде потрібний.

Чи приходять італіянчики?⁹⁰⁶ Як шкода, що їх мати весною так довго роздумувала. Але я сподіваюсь, що і тепер не пізно, і, приїхавши, я приложу всі старання, щоб наладити діло, інакше се буде гріх на моїй совісти вічно. Коли можна, передай се їх матері і об'ясни, що в село я не могла їх взяти.

211. До О. П. КОСАЧ (СЕСТРИ)

24 вересня 1896 р. Колодяжне

12.IX.1896

Люба Лілічко!

Твій лист, посланий через п. Лісовського,⁹⁰⁷ я отримала, а той, що йшов по пошті, іде і досі або, може, перетворився в яке инше вещество. Як бачиш, система пошти при допомозі «розпоротих зайців» була б найкращою,⁹⁰⁸ та де ж тих зайців стільки набрати?...

Ну, тепер кажу «гоц!», бо смішно було б думати, що ти можеш не витримати арифметики, коли вже инші митарства перейшла благополучно і навіть «со славою». Поздоровляю тебе з зеленою сукнею⁹⁰⁹ і бажаю, щоб вона була тобі до лиця, хоч і сумніваюсь, щоб се було так. Значить, буде сього року економія на учителях і на — трамваю! *Madonna ti guarberà mia gentilissima sorella!*¹

Френкелю^{II} моє найщирше повіншовання, не вважаючи на те, що... а впрочем, Бог йому судья, йому було, певне, «не до соли» (à propos — що там його «Сіль?»),⁹¹⁰ отже, й не до листів, окрім того, я винна перед ним, бо не прислала йому жадних книжок, коли він просив, а писала тільки усякі дурниці, і вони-то, певне, одбили у нього охоту від кореспонденції зо мною — врешті, се річ така, що до неї мені «не привикать стать».

^I Хай захистить тебе Мадонна, моя люба сестричко! (італ.).

^{II} Френкель экзаменує — ой, сміх і потіха! ну, і що ж? невже ставить двойки? «Ой, свічки, свічки, по попа!»... — Л. У.

Гамбарову передай, що я дуже і дуже рада, що він буде у нас, і що сподіваюсь сей рік не менше, а може, й більше його експлуатіровать,⁹¹¹ впрочем, се, головно, для його власної душі спасенія — відомо всякому, хто не кальвініст,⁹¹² що ся річ нікому даром не дається, — але тепер я лишая його абсолютно в спокою аж до покінчення екзаменів («пожеланій» не шлю жадних, — ти знаєш мій предрасудок на сей щот!)⁹¹³ і не сподіваюсь і не прошу ніяких листів, уступаю своє невелике право на його увагу величній музі Уранії.⁹¹⁴

Я б дуже інтересовалась, щоб п. Колесса заїхав до мене хоч на день, передай се мамі, і, якщо вона не знаходить нічого против, нехай запросить його у Кол[одяжне] від мого імени — се ж не Бог зна який крук. Запевни його як-небудь, що се для нього цілком безпечно і в укр[аїнському], і [в] «галичанському» смислі (в «гал[ичанському]» більш ніж безпечно, але ти йому сього не кажи). Так чі инакше, напиши, що вийде з моїми записаними, я б хотіла се знати хутко.

Скажи мамі, що я можу «повременить» з приїздом у Київ, скільки їй се буде треба. Сама я роцитувала приїхати у Київ 29-го с[ього] м[ісяця] (через 2 тижні від сього дня), але тепер через скарлатіну не можна везти Дорочку, а тут zostавляти саму на октябрь (призивний місяць) не випадає. Папа хотів би, щоб я осталась тут з Дорою до ноября, а потім або забрала б її в Київ, або мама приїхала б сюди, або він сам був би з нею. Як бачиш, мій приїзд «лежить у богів на колінах». Властиве, тепер з мене чі тут, чі в Київі користь не велика, бо я вже сама собі обридла з сею ногою; оце недавно подумала, що вона вже трохи поправилаь, і сіла за писання *aufrechtig*^I (не лежачи), а вона, проклята, так віддячила мені уночі і на другий день, що цур їй! Тепер знов краще, та дарма! я вже їй не вірю — «*elle ne m'inspire pas de la confiance*»,^{II} як говорить один мій знайомий швейцарець.⁹¹⁵ Не мало злить мене і «викарная

^I Прямо (нім.).

^{II} Перекручене на німецьку вимову — *elle ne m'inspire pas de la confiance* — я не маю до неї довір'я (франц.).

боль» (славненький термін?) в другій нозі — *das ist ja schon überflüssig!*^I Ну, та все це не ново, можна й кончить.

Дора дуже жалує, що не можна їхати в Київ, — вона вже почала скучать трошки. Я не маю часу скучать — пишу дуже багато, хоч все по б[ільшій] ч[асті] (як звичайне) «не к делу».

Міцно цілує тебе і всіх наших. *Fare thee well!*^{II}

Твоя Леся

О tempora, о mores!!!^{III} Се відноситься до Старицьких...

212. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

30 вересня 1896 р. Колодяжне

18.IX.1896

Люба мамочко!

Збіралась я ще вчора писати до тебе, та наші так заспішилися до міста, що вже не було коли. Врешті, досі мусів отриматись мій лист до Лілі, то там видно, що ми у всякім разі «живі», якщо і не всі здорові, та, впрочем, і то, можна сказати, здорові, бо я з своєю ногою «не питаюся». Нога остатнього часу поправилась, але так, що від першого натруження знов своє починає, — та чорт з нею, не стоїть писати, бо се вже именно «наша пісня гарна й нова!»... По хазяйству не хожу, та нема там так коло чого й ходити, варення варять Катерина і Дора, а я тільки дивлюсь, щоб не переварилось. Дроздік, як завжди, статкує, завів цілий куклинець і шпортається в ньому цілий день, бо надворі почались «дощі» (*vous savez bien ce que c'est, n'est ce pas?*).^{IV} На «Чесного Хреста» Дора їздила в церкву,⁹¹⁶ схопилась для того в 7 г., потім їй там стало дуже скучно, але вона вже не признавалась, тільки увечері, лягаючи спати (теж у 7 г.!), сказала мені: «І нащо то так довго правлять у церкві? що там

^I Це вже таки занадто! (нім.).

^{II} Прощай! (англ.).

^{III} О часи, о звичай!!! (лат.).

^{IV} Ви добре знаєте, як воно є, чи не так? (франц.).

такого багацько читати?»... Зараз видно, що дитина вихована «в благочестивом семействе», треба сподіватись, що колись на екзаменах переважить і хрещену матір.⁹¹⁷ Але ж і хрещена мати! Ну, після сього кажи, що нема «долі», «случаю» і т. и., ні-ні, тут з самим законом причинности не справишся! «Есть многое на свете, друг Горацио»⁹¹⁸

Дуже було мені цікаво прочитати твою розповідь про «Світovu Річ»,⁹¹⁹ я дещо догадалася з коротеньких газетних звісток, але, звісно, деталі тут багато значать. Добре, що ти їм так твердо і рішучо дала наодмаш, — справді ж, «всему есть предел», навіть і «нахрапу». По-моєму, при сій історії і Лис[енко] та Ст[арицький] пописалися не як друзі і приятелі, а як... *mais passons le mot!*^I А Ст[арицько]му ся історія з твоєю «Св[ітовою] Р[іччю]» не проститься від мене (коли вже ти так все прощаєш) ні «в сей жизни», ні «в будущей», — шкода, що йому не цікава моя думка, а то б я її сказала і знайшла б відповідний стіль. За остатні роки у мене взагалі «всепрощення» уменшилось, дасть Біг, і ще поменшає... Для наших драм, твоїх, моїх і Слав[инського], ми вже, певне, устроїмо «Théâtre libre»^{II, 920} а тим часом якось-то буде, а може, буде й так, що як виставимо свої драми «на императорской сцене», то будуть тоді наші «генії» перед нами на задніх лапках скакати, «прийде коза до воза». *Finalmente vedremo!*^{III} Як же там твоя «Отрута»?⁹²¹ впряжена? Боюсь відповіді: «Я тут нічого не пишу»... А я пишу багато, і прозу, й вірші, і щось середнє між тим і другим, недавно написала чималий вірш «Поет під час облоги», мусить бути, вийшло непогано, бо навіть папа похвалив і порадив послати до друку. *Voilà!*^{IV}

Ну, бувай здорова, хочу ще Уксукові написати. Цілую міцно тебе і наших учащихся, а Гамб[арашвілі] кланяюсь. А що,

^I Але пропустимо слово! (франц.).

^{II} «Вільний театр» (франц.).

^{III} Нарешті побачимо! (італ.).

^{IV} Ось так! (франц.).

дуже він «потерпає»?⁹²² Бідний! «попався, жучку, в панську ручку!» Ну, та, може, «Бог не видаст»... До побачення!

Твоя Леся

P. S. Почала було Дора сама листа сорочити, та щось не вийшло нічого, окрім чорного моря, то вона й рішила: «Ти напиши, ти скоріше пишеш!» Воно таки лінкувате трошки!

Леся

213. До Л. М. Драгоманової-Шишманової

2 жовтня 1896 р. Колодяжне

20.IX, Колодяжне

Милая Лідочко! Chère boule fixe!^{I, 923}

Спасибі тобі за твою «статтю», таку милу і таку інтересну, — як завжди, впрочем. Ну, можна вже тебе з новосельем поздоровити?

Скажи Вані, що коли він не слухатиме добрих людей і не перестане бути таким *rongeur de vieux bouquins*,^{II} то я явлюсь у Софію und ist er nicht willig so brauch ich Gewalt!^{III} Зроблю грандіозне *auto da fé*^{IV, 924} і навіть «Ленору»⁹²⁵ не пощажу^V — страшний Господь Адонай^{VI} у гніві своєму, і пророки його не знають милосердя! І нехай пам'ятає, що в літературній продукції *la quantité est souvent l'ennemi de la qualité*.^{VII}

Ось йому моє сестринське наставленіє, і «да пребудет мир в доме вашем».

^I Дорогий непорушний колобок (франц.).

^{II} Пожирачем старих книг (франц.).

^{III} І коли не схоче, застосую силу (нім.).

^{IV} Аутодафе́, акт віри (букв., порт.).

^V Ще проєкт помсти: продать його бібліотеку і за виручку тобі велосипед купить і устроїть перед домом пляч для football і lawn-tennis!!! — Л. У.

^{VI} Адонай — «Наш Господь».

^{VII} Кількість часто є ворогом якості (франц.).

Тобі ж наставленіє зовсім инше: робота обертає людину із *boule в bâton*,^I тобі треба зайняти середнє становище між сими двома крайностями, я думаю, що ти себе роботою все-таки не убиваєш, значить, даю тобі своє «благословеніє навеки нерушимое».

Мій докторальний тон нехай тебе не дивує, з тих пор, як я скінчила свою драму,⁹²⁶ я виросла якраз на два цілі вгору (*cela se comprend!*)^{II} і дивлюсь на всіх згори вниз. От, Лідочка, снівся мені «вещий сон», аж навіть тобі розкажу. Перечитувала я вчора в сотий раз свою драму і медітувала над нею до пізньої-препізньої ночі, врешті, настав час, коли і поетові, і музі захотілося спати, і ми розійшлись, одна на Парнас, а друга на своє ліжко. Ну... сниться мені, що іде моя драма на сцені і головну роль граю я сама (*que Dieu m'en presèrve!*),^{III} іде акт, іде антракт, 1-й, 2-й, 3-й, 4-й, — в публіці нічого не чуть, врешті, фінал, на сцені чогось темніє, а занавісі не спускають, я, врешті, — хоч се мені по ролі не полагається, — питаю: «Чому не спускають завіси?» Хтось відповідає саркастичним тоном: «Бо нема перед ким!» Я дивлюсь: у партері — «аравійська пустиня», порожні ложі чорно позіхають, на галерею у мене не стало одваги поглянути. Моя драма провалилась *авес... un silence sonore!...*^{IV} І я в розпачі кричу: «Свисток, все царство за свисток!»⁹²⁷ Розумієш — уже не аплодісмент, а хоч свисток!... Але і сей розпачливий поклик зостається гласом вопіющого в пустині... Раптом я згадую, як Шіллер провалився перший раз, читаючи свого «Фієско»⁹²⁸ противним швабським акцентом, — промінь надії блиснув і — я прокинулась! Ах, се був тільки сон!... Лідочко, ти умієш пізнавать вдачу по почерках, знаєш хіромантію, може, ти онейромантію знаєш? «Скажи мне, кудесник, любимец богов, что сбудется в жизни со мною?»...⁹²⁹ Тим часом се може служити доказом того, чим

^I З кулі в палицю (франц.).

^{II} Це само собою розуміється! (франц.).

^{III} Хай мене Бог від того боронить! (франц.).

^{IV} З гучним мовчанням (франц.).

заняті мої мислі. Ну, прости, що займаю тебе такими дурницями, так уже до слова прийшлося.

Зарилась і я тепер в папери, мало що не так, як Ваня, — розумій, що се гіпербола! — ото ж і сни мої, і мислі тепер дуже односторонні. Часом мої мислі заводять мене у такий лабіринт, з якого міг би мене вивести тільки один чоловік,⁹³⁰ але його вже нема, і сеє нема я чую тепер більш ніж коли. Часто так уночі сидиш серед того хаосу думок і думаєш: о, хоч би галюцінація з'явилась! я б їй повірила так, як перше люде вірили в дива... І чого се люде так бояться галюцінацій і божевілля? а я часто дорого дала б за них....

Спасибі тобі тим часом за обіцянку приїхати до нас літом, тільки ж гляди, не збреши, бо се вже буде ні на що не похоже! Дора, як почула, що Міка (à propos^I — пропоную тост за Мікіну повну емансипацію! Vive l'indépendance!!!)^{II} (ще дойде-ли и голема-та мечка?)^{III} приїде тільки літом, сказала: «Ах, якби отак — раз, два, три! — і вже зима пройшла!» І я зовсім прилучилась до її наївного бажання. Мені все здається, що і дядина могла б з вами приїхати, та боюсь про се говорити і намагатись, бо, може, їй се неприємно. Скажу по правді, проводить літо в Гадячі я рада хіба тільки через те, що так більше шансів побачити вас, а взагалі мене чогось туди не тягне, так немов страшно побачити там якийсь néant,^{IV} я ж там була остатній раз іще при бабушці і до сеї пори не можу собі здумати Гадяча без неї...

Вчора, якось случайно, я розгорнула Musset,^V попала на «Lettre à Lamartine»...^{VI, 931} Ти пам'ятаєш, як він там говорить: «Qu'est — ce donc qu'oublier, si ce n'est pas mourir? Ah, c'est que mourir, c'est survivre à soi-même. L'âme remonte au ciel, quand on perd ce qu'on aime. Il ne reste de nous qu'un cadavre vivant.

^I До речі (франц.).

^{II} Хай живе незалежність!!! (франц.).

^{III} «Это безграмотно!» — кричить Ваня. Ух! Прибьет!.... — Л. У.

^{IV} Небуття (франц.).

^V Мюссе (франц.).

^{VI} «Лист Ламартіну» (франц.).

Le désespoir l'habite, et le néant l'attend...»^I Тут знов лабіринт, і знов безвихідний.... Ну, от знов треба просить у тебе пробачення за такий *modus scribendi*.^{II} А краще ти вже раз назавжди прийми на увагу, що од мене нема чого сподіватись толкових листів, бо як же безтолкова може писать толково, «ведь это ясно, как простая гамма!»

Ну, тепер новості: Олеся поступила в 7-й клас гімназії, і Оксана вже почала ходити. Бідній Олесі в перспективі предстоить ще немало екзаменів! Мама ремонтірувала київську квартиру і на тім тижні має приїхать сюди очищать дом для арендатора,⁹³² що має перебраться хутко сюди, — щоб йому ні дна ні покришки! Ти, певне, питаєш: «Чого ж усе мама, а не ти? Того, мій друже, що мені ледве удалось оце недавно викрутитись від *bandage fixe*^{III} із моєю ногою, і я вже боюсь іскушать судьбу, через те сижу як можна більше і «большею частию лежу на кровати», як той Гоголевий Поприщин.

Папа завів уже де з ким переговори про землю твоєї мами і хутко сам напише вам про все.

«Больше нет что писать, как только кланяюся Вам всем низким поклоном, и целую в сахарные уста, и желаю Вам всего, что Вы себе от Господа Бога желаете».

Твоя неизменная кузина Леся

Нехай Рада не сердиться, що я її не поздоровила з іменінами,⁹³³ я скажу вже просто: «Ах, матушечки, и позабыла!» Все одно я її і так поздоровляю, без іменин.

Ради Бога, не забудь: чий се романс «*Posa la mano sul mio cor*»?^{IV, 934} Ім'я автора і названіє романса!!

^I «Що значить “забути” — те ж, що “померти”? Ох, умерти — це пережити самого себе. Душа підноситься в небо, коли втратив того, кого кохав. Лишається тільки живий труп. У ньому живе сама безнадія, а небуття чекає його... (франц.).

^{II} Спосіб писання (лат.).

^{III} Постійного бандажу (франц.).

^{IV} «Поклади мені руку на серце» (італ.).

214. До Л. М. Драгоманової

10 жовтня 1896 р. Колодяжне

28.IX

Дорога моя дядино!

Не відписала Вам зараз, бо не було способу відправити листа в той день, окрім того, думала, що Ви досі прочитали мій лист, писаний до Ліди, і з нього довідались, що я вже поправилась. Нога моя перестала боліти, тільки лежання раді неї трошки збільшило мою анемію, і вона мені нагадує про себе особливо від ранку до 3–4-ї години пополудні, врешті, Ви знаєте, що я взагалі «утромрачная». Се вже пусте, от почну приймати який-небудь арсенік, Ronseigno або Levico і поправляюсь. Головно, що нога заспокоїлась, а то я боялась серйозного рецидива, бо таки, ніде правди діти, приходилось круто.

Може, і Ваша правда, що мені сей клімат не іде, та що ж робити, не в Каїрі ж мені літо проводити, а треба вже там, де вся сім'я. Посилання на лімани та в Крим дорого обходились і, властиве, користь із їх була дуже середня, а часом і ніякої... В Гадячі теж свої невигоди, і жить там самій скучно. Хай буде так, як може бути, і не варт об сім багато думати.

З листа до Ліди Ви бачили, чим я занята в сі часи, — правду кажучи, мене се далеко більше інтересує, ніж всі оці анемії, туберкули і т. п. скука, та тільки ж розмовляти про се в листах не так цікаво, як на словах.

Сьогодні ждем маму з Київа, повинна привезти нам багато новостів громадсько-хатніх. Я побуду з нею день-два та й поїду в Київ, бо не випадає нашим «учащимся» довго самим зоставатись, а мама все-таки, певне, тут затримається, поки скінчить переборку тощо. Та вже я і засиділась трохи, при «трудности передвижения» сільське життя не має і половини своєї принади, бо приходиться сидіть більше самій у порожньому домі — папа мало буває дома і Дора так само — und das ist nicht immer ergötzlich.¹ Тепер, правда, і я буваю багато надворі, бо

¹ А це не завжди приємно (нім.).

почалось «бабине літо», ясно, і тепло, і не дуже мокро, та дощі не заставляють себе довго ждати. Дора зовсім хати відцуралась, тільки увечері приходить. Можна було б і малювати тепер, та, щадя свою ногу, не хочу нахилитись над роботою, нехай вже зберу силу на Київ та відновлю там свої уроки.

Ну, як же там Рада з своїм конкурсом?⁹³⁵ мене се дуже інтересує. Я розумію, що вона не має тепер часу мені писати, але як витримає екзамен, то тоді я пред'являю свої права — Dieu et mon droit!^I

Дуже шкода бідного Матова⁹³⁶ — і чого се так раптово? Шкода мені і Ваню, бо хто знає, чи не більш варто жалувати живих, ніж мертвих? Ваня добре б зробив, якби на весну зібрався до нас в Росію, хоч би так, pour changer,^{II} а то Пешт, Вена alles das nach Lenorenstoff riecht.^{III}

Чи перебрались уже Ваня і Ліда в свій дом?

Кланяйтесь від мене тим добрим знакомим, що Вас одвідують, я їх часто згадую добрими словами. Нагадайте, будьте ласкаві, M-me Белчевій і M-lle Койчу, що вони винні мені свої портрети і що я також не прощаю должникам своїм і сама не прошу прощати мені довги мої.

Бувайте здорові, цілую Вас міцно.

Ваша Леся

Писала б Вам більше, та папа хутко їде до міста, треба кінчать, до того ж пишу вдень і мені перебивають, а я сього терпіть не можу. Цілую всіх.

Л.

^I Бог і мое право (франц.).

^{II} Для зміни (франц.).

^{III} Усе це пахне сюжетом «Ленори» (нім.).

215. До Л. М. Драгоманової

18 листопада 1896 р. Київ

Київ, 6.XI

Дорога моя дядино!

Користуюсь okazією і посилаю сее «не люблю, не слухай» через границю, просячи далі відправити поштою до Вас. А Вас прошу довідатись адреси «La Réforme»⁹³⁷ або якої іншої французької газети чи журналу радикального чи соціалістичного напрямку (такої, щоб була не franco-russe) і послати туди, не гаючись, оцю штуку.⁹³⁸ Попросіть від мене Ліду переглянути се, чи нема там чого надто варварського. Але відправити я вже попрошу Вас самих, а то Ліда за різними справами може забути про сю дрібницю. Спізнилась я трохи з посилкою сею, та коли ж часи у нас тепер нес plus ultra¹ подлі, приходиться вертатись до спартаківського способу листування! «Да, были хуже времена, но не было подлей!»⁹³⁹ А все-таки мені хочеться, щоб з Росії дійшов хоч один протест проти такої профанації поезії і хисту, якої допустилися французи сей рік у Версалі...⁹⁴⁰ «Молчание — знак согласия»,⁹⁴¹ — так думали, певне, ті студенти рос[ійські], що послали протест проти поздравлення їх з коронацією⁹⁴² від бельгійських студентів. Не знаю, чи Ви читали сей протест. Він був надрукований в «La Réforme» і передрукований в «Житі і Слові».⁹⁴³

Простіть, що тут скінчу, дуже багато треба сьогодні писати, ще не знаю, чи встигну переписати до виїзду закордонного добродія.

Чому мені Рада не пише? Передайте, будьте ласкаві, Ліді мою записку. Пишу Вам хутко поштою. Цілую Вас міцно.

Ваша Леся

¹ Надзвичайно (лат.).

216. До Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ-ШИШМАНОВОЇ

19 листопада 1896 р. Київ

7.XI

Люба моя Лідочко!

Отримала я посилку з Болгарії, спасибі тобі за неї, та мушу сказати, що там не все, про що я просила. Там, напр[иклад], нема листів Бакуніна⁹⁴⁴ і «Воспоминаний Деб[огория]-Мокр[иевича]»,⁹⁴⁵ а також «Тугannicide».^{1,946} Отсим остатнім я дуже інтересуюсь і повторяю, що я, коли треба, перешлю сю книжечку назад, переписавши і переклавши. Коли нема способу передати просто з Болгарії, то, будь ласкава, пошли Павликові, а він легко може передати мені таку маленьку річ, як «Тугannicide». Взагалі, коли б наші болгаре більше думали про нас, то добре зробили б, а певне, що привезений ними крам не брався б даром, тільки «за приличное вознаграждение». Може бути, що тих, посланих мною, грошей не стало на покупку усіх списаних книжок, то я тобі при случаї дішлю, та тільки дай знати, а тепер, якби три спогадані книжки можна було послати, то я була б дуже тобі вдячна.

Прости за таку записку виключно утілітарного напрямку, але, далєбі, ніколи і вгору глянути! Просто спішу, як чорт.

Бувай здорова! Цілую Тебе і Твоїх.

Твоя Леся

217. До Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ

19 грудня 1896 р. Київ

7.XII

Люба моя дядино!

Запевне, Ви сердитесь на мене, що я Вам довго не писала, та як довідаєтесь причини, то, знаю, перестанете сердитись. Діло в тім, що я була слаба і не знала, що зо мною буде, думала, може, операцію зроблять або пов'язку наложать, а вийшло щось зовсім инше: положили мене в «абсолютний покой» і роблять

¹ «Тираноббивство» (франц.).

вприскування йодоформу. Се процедура довга і неприємна, та нічого робить, не викрутишся від неї, бо нога за остатній час все одно зовсім не хотіла мені служити, а до того ще і вночі спати не давала. Після першого вприскування вона суток з 5 ще дужче боліла, зато тепер утихла і сливе не болить, як не зачіпати. Може, справді з сих впорскувань буде толк, як обіцяють лікарі. Вони кажуть, що сей спосіб часом зовсім вилічує туберкульоз костей, а в кождім разі значно поправляє стан хворого сустава. Радікальніше було б, каже хірург, зробіть операцію, та той же хірург згодився на консіліумі, що мій організм тепер, можна думати, сього не видержить. Отож зима піде на впорскування, весна, літо і осінь на купання в морі і поправку, а там, коли не вилічусь радикально, то скажу робить операцію *coûte que coûte*^I — обридло вже возиться. Ну, та, може, обійдеться без сього, скоріш навіть, що обійдеться. Так от бачите, яка історія! Поки нога боліла, поки збирались та радились лікарі, поки пройшли перші дні після вприскування, не хотілось мені писати до Вас, бо настрої був такий, що я б тільки сум на Вас нагнала, тепер усе більш-менш уляглося, до того ж не хочу пропустити «оказію», і я одважуюсь писати. До всіх моїх бід за остатні часи прилучились іще громадські біди: у Києві було багато обисків та арестів, поліція забралась навіть в самий університет і там обшукала лабораторію і навіть кабінет одного професора.⁹⁴⁷ Після сього почали хапати студентів, між иншими ухопили одного нашого доброго знайомого,⁹⁴⁸ і се навело на нас великий смуток, та не минув він і тепер, бо товариш і досі ще сидить, а по городі і досі ганяють «летучие отряды».⁹⁴⁹ Се вже третій погром за сей рік!.. Докладніше прочитаєте про се в «Житі і Слові».⁹⁵⁰

Будьте ласкаві, перешліть мої вірші Франкові⁹⁵¹ (Кастелівка, II, в ред[акцію] «Ж[итя] і Сл[ова]»), якщо він їх прийме, то [хай] непременно друкує за моїм підписом — *J'у tiens beau-coup*.^{II} Чи отримали Ви *petit poème en prose*?^{III, 952} І що з того

^I Що б там не було (франц.).

^{II} Я дуже розраховую на це (франц.).

^{III} «Маленьку поему в прозі» (франц.).

вийшло? Як бачите, я не складаю своєї остатньої зброї. Взагалі я тепер дуже лиха і недобра, і гірш усього, що не хочу подоб- рішати, бо не варт!... Окрім моєї історії, у нас дома все гаразд, наші учаться, хто добре, хто так собі, але щоб зовсім погано, то ніхто. Тижнів через два їх розпустять. Тепер у нас уже і Дора почала учитись, одним словом, ціла школа!

Дуже мені хочеться побачити Ваше і Радине малювання, чи написав папа, як його треба посилати сюди?

Напишу вам єдину не смутну новину і почну її з початку. В Києві єсть літературно-драматичне товариство,⁹⁵³ мама там членом ще з минулої зими, а я вибрана оце недавно, тижнів три тому назад, так в тому товаристві були прилюдні читан- ня по-російськи і по-українськи, по-укр[аїнськи] читали Ста- рицький, мама і Людя Старицька. Потім був визначений кон- курс літературний і здійснено і рішено в принципі питання про подачу укр[аїнських] творів, а на днях уже вибрано журі для рос[ійських] і укр[аїнських] творів, і тее журі: Науменко, Ста- рицький і Ковалевський. Далєбі, я сього ніяк не сподівалась! Тепер, неважаючи ні на що, писатиму оповідання на кон- курс,⁹⁵⁴ хоч, напевне, провалюсь.

А тепер кінчу, бо все-таки лежачи трудно довго писать. Бу- вайте здорові, цілую міцно Вас і Раду. Ліді писатиму хутко, тим часом передайте їй, Вані і Міцікато мій привіт.

Ваша Леся

1. Лариса та Михайло Косачі. 1881 р.

2. Єлизавета Іванівна Драгоманова.
Київ, кінець 1870-х рр.

Милая бабушка, недавно проїхаво до нас Миша,
Видержавши жадалець, і теперь буде у нас
цїле мило. Оксанка наша теперь дуже порозум
їла. Моя рука дуже поправилася і я сама
зовсім здорова. У нас теперь добра погода, на
їть жарко. Ми їдимо куряцїд в друге
село за сотворї версты, і все величмаїть
єсть добре було у вас жунацїд. У нас теперь
дуже багачко ягоди, а вишець їзде нема.
Мы насадилы багачко квіток і мам
за ївильно дуже багачко морожи, зато
теперь вони все почынають ївїть. Ма
ма зїрацїд їхати в Богась. До вас проїсати
не можеть. Чи подобаєцїд вам, чи Станару
перелїтїти на Оксану? Чи не їшли у вас
недавно доци? Чи живуть у вас Станови? Чи
здорові ви? Прощайте, милая бабушка, цілюю
вас, прощайте.

Ваша Леся.

3. Автограф листа Лесі Українки до Є. І. Драгоманові.
Колодяжне, червень 1884 р.

4. Михайло Петрович Драгоманов.
Київ, початок 1870-х рр.

18 $\frac{18}{viii}$ 92.

Кохани мої драгоду і драдино!

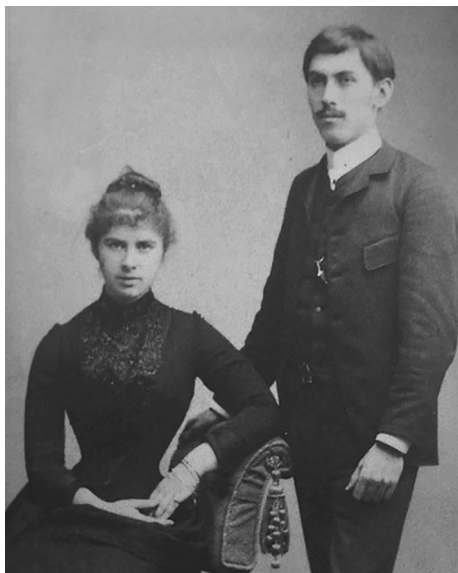
Не буду вте нічим одбрикуватися, а тільки скажу, що і сама не знаю, як я могла так довго не писати до Вас; як що буде не перепишуть, то я моє варта. Але я таки думаю, що не одурите написати, на сеї раз може мені так миметься. Я німак завріді трахи пікурства, а се што жаксь карно микве у мене, певно пишу воно таке, що я зоро вдова провору, не скражури, а що те і робота не так на дуаку їде. Досить одур сказати, що я досі не написала одіркової посли (Горуха), хог і примаюї в мене писати її, а не пишу једно через лисини. Проводимина її так досить дурним способом; як не в мене, но всаду, тільки ввечері в хати, та јмо каждого за спортменство. Превде, що у час тепер

Горуха

спортменство

5. Рукописна копія листа Лесі Українки до подружжя Драгоманових від 18 (30) серпня 1892 р. з примітками М. Деркач.

6. Лідія Михайлівна
Драгоманова-Шишманова
з чоловіком Іваном Дмитро-
вичем Шишмановим.
[Софія, 1889 р.]

7. Аріадна
Михайлівна
Драгоманова.
Софія, 1894 р.

високоповажений пане!

Обіцяла Вам писати, стільки тепер ти-
шу скоріше, ніж сама думала. Мама
послала листа пані Франковіч таїй пере-
крутила маму адресу так, що те-
пер займось, аби вона не справилася
на цю адресу свого листа, аби і не
требув намних. Справилася мама
адреса така: Josefstadt, Florianigasse,
N. 4. H. H. Stock, Nr. 4. Коли ще не висла-
ли фотографію, то просимо, аби на
цю адресу прислали. В Крапкенванц,
я не буду, бо різати мене не треба,
так вродив білороти; я відму рада і
мереда, бо думала, що оти у Відні
спілку свої митарства, але, як
бачу, ще мені мало карму. Неда-
баром мені малоч робити гіпсо-

9. Лариса Косач. «Мати з дитиною біля пташиного гнізда».
Олія на полотні, 1893 р.

КОМЕНТАРІ ТА ПРИМІТКИ

1876

1. ДО РОДИНИ ДРАГОМАНОВИХ

Друга половина червня (кінець червня — початок липня) 1876 р.
Новоград-Волинський

Подається з копій Г. Лазаревського за першодруком: Косач-Кривинюк О. *Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. Нью-Йорк. 1970. С. 29 (далі посилання на це видання за формою: *Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. С. 29). Автограф нині не відомий.

До Другої світової війни архів Михайла Петровича Драгоманова зберігався в заснованому заходами екзильного уряду УНР Українському науковому інституті у Варшаві, однак, найімовіріше, загинув під час воєнних дій. У розпорядженні науковців нині є тільки нечисленні копії документів, які до війни встигли зробити дослідники.

Архів М. Драгоманова, придбаний у його доньки Лідії Шишманової 1928 р., був цінним надбанням Інституту. Особливе зацікавлення викликало листування родини з письменницею Лесею Українкою. Епістолярій ретельно студіювали, зокрема Гліб Олександрович Лазаревський (1877–1949) — співробітник Інституту, упорядник першого тому «Архіву Михайла Драгоманова» (1937) й автор книги «Молодість Лесі Українки» (Львів, 1938). «Рукопис Г. Лазаревського...» складався зі вступу та копій 142-х листів поетеси до різних осіб із примітками укладача. Доля збірника не відома. Єдиним джерелом є 50 машинописних копій епістолярних текстів (103 арк.), зроблених із «Рукопису Г. Лазаревського...» Ольгою Косач-Кривинюк (від 1956 р. зберігаються в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України).

Ще одним цінним джерелом є 28 копій листів Лесі Українки до М. Драгоманова, зроблених рукою Марії Дем'янівни Деркач (1896–1972). У 30-х роках ХХ ст. Український науковий інститут тісно співпрацював із рукописним відділом бібліотеки Наукового

товариства імені Т. Шевченка у Львові, де співробітницею тоді була одна з перших дослідниць архівної спадщини Лесі Українки. 1938 р. М. Деркач отримала від дирекції УНІ у Варшаві офіційний дозвіл на видання листів письменниці до М. Драгоманова (від 1948 р. копії зберігаються в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України).

Датується орієнтовно — за спогадами О. Косач-Кривинюк та на підставі згадки про яйця вужа (самки відкладають їх у кінці червня — на початку липня (за н. ст.)).

О. Косач-Кривинюк писала: «На початку літа Леся написала із Звягелю першого в житті листа (до Драгоманових), навчившись навмисне для того писати (мати показала літери і як їх складати, і Леся, дуже небагато повправлявшись, стала писати». Сестра Лесі Українки Ольга також зазначала: «До цього листа Лесина мати додала, що новий підпис “Леся” означає відмову дочки від попереднього свого імені “Лосі”» (див.: Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 29).

У лютому 1876 р. Михайло Драгоманов виїхав в еміграцію. Перед його від'їздом за кордон у київському помешканні брата гостювала Ольга Косач із дітьми — Михайлом і Лесею. Невдовзі сім'я М. Драгоманова (дружина та донька Лідія) приєдналася до нього у Відні. 28 липня (9 серпня) 1876 р., за свідченнями Михайла Павлика, родина вирушила в Женеву.

¹ Родина Драгоманових 1876 р.:

Драгоманов Михайло Петрович (1841–1895) — дядько Лесі Українки, рідний брат матері письменниці; відомий історик, публіцист, економіст, філософ, літературознавець, фольклорист, громадський діяч, а також один із головних авторів поширеного в Україні 70-х років XIX ст. правопису — «драгоманівки». Навчався у Гадяцькому повітовому училищі, Полтавській гімназії, Київському університеті Св. Володимира. Став одним з організаторів та активних членів «Громади» в Києві, за що його звільнили з посади штатного доцента кафедри античної історії Київського університету Св. Володимира. 1876 р. емігрував за кордон (Відень, Женева, Софія). Останні роки на запрошення болгарського уряду проживав у Софії, викладав на кафедрі загальної історії історико-філологічного факультету Вищої школи (нині — Софійський університет). В еміграції вів велику наукову та публіцистичну діяльність, активно займався проблемами української політики,

маючи чималий вплив на багатьох її діячів. М. Драгоманов був прихильником федералізму. Вважав, що унітарна, централізована держава — це втілення деспотизму й авторитаризму. Найкращою ж формою, на його думку, є організована федерація (на зразок США чи Швейцарії) із громадським самоврядуванням, сильною місцевою владою. Помер 8 (20) червня 1895 р. на руках у Лесі Українки, похований у Софії.

Драгоманова (з дому Кучинська) Людмила Михайлівна (1842–1918) — дядина Лесі Українки, дружина М. П. Драгоманова (1864); українська громадсько-культурна діячка, перекладачка. З дитинства знала родину Драгоманових, із якою приятелювали її батьки, а мати, Марфа Осипівна, навіть хрестила Олену Пчілку. У 1860-х роках була акторкою, згодом присвятила своє життя родині, ставши надійною опорою чоловікові, трьом дітям (Лідії, Аріадні, Світозарові). Після смерті М. Драгоманова допомагала М. Павликові у справі видання наукової спадщини чоловіка.

Драгоманова (в одруженні Шишманова) Лідія Михайлівна (1865–1937) — старша донька М. П. Драгоманова, згодом дружина професора Вищої школи в Софії І. Шишманова; активістка жіночого руху, художній критик, журналістка і громадська діячка. Середню освіту отримала в Швейцарії, де закінчила Женевський університет (курс порівняльної історії літератури, філологічний факультет) та консерваторію. У болгарському музичному середовищі користувалась надзвичайним авторитетом як чудова піаністка й популяризаторка творчості Миколи Лисенка (композитор присвятив їй свій романс на слова Т. Шевченка «Садок вишневий коло хати»). Лідія Драгоманова-Шишманова була членкинею Клубу болгарських письменниць, Жіночого союзу, Товариства за мир і свободу та інших організацій, громадських ініціатив. Друкувала в періодичній пресі рецензії на спектаклі Народного театру в Софії, дописувала до багатьох європейських журналів. Перекладала твори болгарських письменників французькою мовою (Енциклопедія «България» (Т. 7, 1996)).

² Новоград-Волинський — місто в північно-західній частині Житомирської області, районний центр, свою назву отримало 1795 р. (до того Звягель). Відоме цікавими історичними пам'ятками, однак найбільше уславилося в українській історії тим, що саме тут 13 (25) лютого 1871 р. народилася Лариса Петрівна Косач (Леся Українка).

3 Гімнастіку вже зняли... — Ідеться про мотузяну драбину, по якій у дитинстві любили лазити Леся Українка та Михайло Косач.

4 Папа — Косач Петро Антонович (1841–1909), юрист, український громадський діяч. Народився 20 грудня 1841 р. (1 січня 1842 р.) в м. Мглині на Чернігівщині в аристократичній сім'ї, яка, згідно з деякими гіпотезами, була однією з гілок роду сербського намісника Боснії й Герцоговини Стефана Косача. Рано втратив матір, відтак його виховувала в основному тітка Параскева Степанівна Чернявська — її сестра. Закінчив Чернігівську гімназію, правничий факультет Київського університету Св. Володимира. Брав активну участь у роботі «Громади», тоді ж і познайомився з М. П. Драгомановим, із сестрою якого, Ольгою Драгомановою (згодом відомою письменницею Оленою Пчілкою), одружився 22 липня (3 серпня) 1868 р. Працював спочатку в Києві (палата карного суду, губернське «по крест'янским делам присутствие»), з 1866 р. — у Новограді-Волинському (голова з'їзду мирових посередників), відтоді його професійне життя в основному пов'язане з Волинню (Новоград-Волинський, Луцьк, Ковель). Був нагороджений орденами Святого Станіслава II ступеня, Святої Анни II ступеня, Святого Володимира IV ступеня. Усе життя розмовляв російською мовою, однак у пам'яті сучасників лишився одним із найбільших патріотів українського народу. Не лише фінансував майже всі літературні проекти дружини та дітей, але й надавав меценатську допомогу багатьом діячам національного руху та українським митцям. Був дійсним членом Київського відділу Географічного товариства. Брав активну участь у виданні журналу «Киевская старина». Матеріально підтримував рано овдовілих родичок — Олександрю Косач-Шимановську та Людмилу Драгоманову. Помер 2 (15) квітня 1909 р., похований на Байковому цвинтарі в Києві, поруч із дружиною та дітьми — Михайлом і Лесею.

5 Вишинська Надія Григорівна — приятелька Косачів, дружина секретаря новоград-волинського з'їзду мирових посередників Івана Романовича Вишинського; Ольга Драгоманова-Косач була хрещеною матір'ю їхньої доньки Наталії.

6 Бабушка — Драгоманова (з дому Цяцька) Єлизавета Іванівна (1821–1895), мати М. П. Драгоманова й Олени Пчілки, бабуся та хрещена мати Лесі Українки. Дворянка, після смерті чоловіка власниця маєтку в Гадячі на Полтавщині, де чимало часу провела

письменниця в дитинстві та юності. За спогадами внуків, Є. Драгоманова була надзвичайно розсудливою та практичною жінкою, хорошою господинею та матір'ю шістьох дітей (Михайло, Іван, Варвара, Ольга, Олена, Олександр).

⁷ Мама — Косач (до одруження Драгоманова) Ольга Петрівна (1849–1930), письменниця, перекладачка, етнограф, публіцистка, видавчиня, журналістка, активна громадська діячка, від 1925 р. — член-кореспондент Всеукраїнської академії наук; літературний псевдонім — Олена Пчілка. Народилася, згідно з автобіографією, 17 липня, а фактично 17 (29) червня 1849 р. у м. Гадячі на Полтавщині у небагатій дворянській сім'ї. 1866 р. закінчила «Зразковий пансіон благородних дівиць» Агати Нельговської в Києві, де була найкращою ученицею. Після одруження з П. А. Косачем виїхала на Волинь, у Новоград-Волинський. Освітою дітей займалася особисто, не довіряючи тодішнім гімназіям. Вела активне громадське життя, популяризувала українські пісні, візерунки, дитячий театр, перекладала твори російської та західноєвропейської літератури. Проте чи не найбільше стала відома в літературних колах, оскільки була не тільки літературознавицею, а й авторкою багатьох ліричних віршів, байок, переспівів, поем, повістей, оповідань, новел, драм, а також першим критиком творів Лесі Українки. Крім того, Олена Пчілка разом із Наталею Кобринською підготувала до друку альманах «Перший вінок»; згодом редагувала часопис «Рідний край», дитячий журнал «Молода Україна», видала власним коштом «Співомовки» С. Руданського тощо. В останні роки зазнала переслідувань із боку більшовиків. Померла 4 жовтня 1930 р., похована на Байковому цвинтарі, поряд із чоловіком, донькою Лесею Українкою та сином Михайлом.

2. ДО РОДИНИ ДРАГОМАНОВИХ

Осінь 1876 р. Новоград-Волинський

Подається з копій Г. Лазаревського за першодруком: Косач-Кривинюк О. *Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. С. 29. Автограф нині не відомий.

Датується орієнтовно — за змістом та на підставі інформації з попереднього листа (згадка про «гімнастіку»). Імовірно, лист написано до приїзду Є. І. Драгоманової, яка 1876–1877 рр. зимувала в родині Косачів (див.: Косач-Кривинюк О. *Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. С. 29). Можливо, бабуся Лесі Українки

приїхала в жовтні (за ст. ст.) 1876 р., щоб побути з дітьми, поки О. П. Косач виїжджала до Києва, де купувала рояль Л. М. Драгоманової.

⁸ Мене переzwали на Лесю. — У родині дівчинку zwали Лосею, у віці 5 років вона перейменувала себе на Лесю, бо, за спогадами О. Косач-Кривинюк, ім'я Лося їй не подобалося.

⁹ Міша (Миша) — Косач Михайло Петрович (1869–1903), старший брат Лесі Українки, учений-фізик, метеоролог, перекладач, письменник (псевдонім — Михайло Обачний). Народився 13 (25) липня 1869 р. в м. Новограді-Волинському. Початкову освіту, як і всі діти Косачів, здобув удома. Згодом закінчив зі срібною медаллю Холмську класичну гімназію (навчався з 5-го кл.), був студентом математичного відділення фізико-математичного факультету Київського університету Св. Володимира, продовжив навчання в Дерптському університеті (нині — м. Тарту, Естонія) на математичному та фізичному відділеннях. Ще студентом працював асистентом фізичного кабінету, де проводив досліди під керівництвом відомого професора Б. Голіцина — основоположника сейсмології як точної науки. Захистив дисертацію «Будова світла в одноосовій сфері», після чого викладав у тартуській жіночій гімназії, паралельно займаючись технічними винаходами. 1897 р. здобув ступінь магістра і вже від 1901 р., на запрошення університету, працював у Харкові, на кафедрі фізики і метеорології, під час роботи на якій фактично став засновником метеорологічної служби на Харківщині. Автор праць із математики і фізики («Деякі уваги до передбачення погоди Демчинським», «Положення осової лінії в електричних циклонах» тощо), а також чималої кількості літературних творів. Належав до гуртка «Плеяда», перекладав твори М. Гоголя, Г. Сенкевича, В. Короленка, Ф.-Б. Гарта, записував фольклор, до чого спонукала і дружина — Олександра Євгенівна Судовщикова, більш відома в літературних колах під псевдонімом Грицько Григоренко. Помер 3 (16) жовтня 1903 р., похований у Києві на Байковому цвинтарі.

Олена Пчілка згадувала, що її батько, Петро Якимович Драгоманов, називав старшого сина Михайла Міша. Так це ім'я за традицією вимовляли і в родині Косачів.

3. ДО РОДИНИ ДРАГОМАНОВИХ

12 (24) лютого 1877 р. Новоград-Волинський

Подається з копій Г. Лазаревського за першодруком: Косач-Кривинюк О. *Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. С. 30. Автограф нині не відомий.

Датується за змістом листа на підставі згадки про день народження Лесі Українки.

10 Дякую Вам за саванаринів. — До дня народження Лесі Українки родина Драгоманових надіслала їй із Женеви подарунок — книгу з малюнками про життя малечі в Савої — південно-східній частині Франції.

11 Женевці іще лучче саванаринів. — О. Косач-Кривинюк зазначала: «Мати Лесина поясняла, що Леся в цьому листі хотіла сказати, що хоч їй дуже подобалися савояри, але женевці, тобто Драгоманови, ще кращі» (див.: Косач-Кривинюк О. *Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. С. 30).

4. ДО РОДИНИ ДРАГОМАНОВИХ

Березень (початок квітня) 1877 р. Новоград-Волинський

Подається з копій Г. Лазаревського за першодруком: Косач-Кривинюк О. *Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. С. 30. Автограф нині не відомий.

Датується орієнтовно — за змістом листа на підставі згадки про молодшу доньку М. Драгоманова — Аріадну (згідно з метричною довідкою, народилася 15 (27) березня 1877 р.).

12 ...чи вміє ваш драгоманець говорити. — Йдеться про Драгоманову (в одруженні Труш) Аріадну Михайлівну (1877–1954), молодшу доньку М. П. Драгоманова, згодом — дружину відомого художника І. Труша. Отримала диплом Паризького університету (Сорбонни), де студіювала літературу, історію, філософію й математику. Навчалася в Софійській художній школі. Добре грала на фортепіано.

Історію походження назви «драгоманець» оповів М. Мороз: «Лист Драгоманових Косачам із повідомленням про народження дитини мав на конверті надпис: “Прибув новий Драгоманець”»

(див.: Мороз М. Літопис життя та творчості Лесі Українки. Київ. 1992. С. 13).

13 У мене єсть дві книжки. — Можливо, ідеться про сподіваний подарунок від мами в день народження (див.: Українка Леся. Лист до Драгоманових від 12 (24) лютого 1877 р.).

1881

5. До Є. І. Драгоманової

2 (14) грудня 1881 р. Луцьк

Подається за автографом, який зберігається у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (Фонд 2. Од. зб. 32) (далі посилання на фонди Інституту подається скорочено за формою: ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 32). Дописано на вільних аркушах листа О. П. Косач до Є. І. Драгоманової.

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 томах. Том 5. Київ: Держ. Вид-во худ. літ., 1956. С. 5 (далі посилання на це видання подається за формою: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5).

14 Луцьк — древнє місто України (перша згадка датована 1085 р.). Має чимало архітектурних пам'яток, зокрема й славнозвісний замок Любарта, на руїнах якого багато часу дітьми проводили Лариса та Михайло Косачі в часи, коли родина мешкала в Луцьку (від літа 1879 р. до весни 1882 р.). Нині — обласний центр Волині, у якому розміщено два музеї поетеси — кімната-музей «Лесина вітальня» та музей Волинського національного університету ім. Лесі Українки.

15 Я з мамою приїхали сюди вчора ввечері... — У другій половині вересня (за ст. ст.) 1881 р. Петро Косач відвіз дружину з трьома дітьми в Київ, аби Михайло та Леся могли продовжити навчання з учителями. Родина оселилась у домі Солонини (Ч. 26) на розі Рейтарської вулиці й Стрілецького провулку. У цей період Леся також почала брати уроки гри на фортепіано в першій дружини М. В. Лисенка — Ольги Олександрівни О'Коннор. 1 (13) грудня 1881 р. Олена Пчілка з Лесею, залишивши Михайла та Ольгу в Києві, поїхали на кілька днів до Луцька, щоб провідати П. А. Косача.

16 Ліля — Косач-Кривинюк Ольга Петрівна (1877–1945), сестра Лесі Українки; письменниця (псевдонім — Олеся Зірка), літературознавиця, перекладачка, етнограф, бібліограф, лікарка за

фахом. Народилася 26 травня (7 червня) 1877 р. у м. Новограді-Волинському. Навчалася спочатку вдома, а згодом у приватних учителів, серед яких були і власні родичі, зокрема й Леся Українка (написала для неї підручник із історії стародавніх народів Сходу). Офіційну освіту здобула в Київській жіночій гімназії О. Дучинської (7-й клас (останній)) та Санкт-Петербурзькому жіночому медичному інституті. Крім лікарської практики, займалася літературою: у 12 років її переклади вперше з'явилися у пресі (1889). Перекладала російську, скандинавську, англійську, французьку, польську, чеську прозу (Тургенєв, Діккенс, Андерсен, Кіплінг, Гюго, Ожешко та ін.). Стала найкращим біографом своєї геніальної сестри, уклавши книгу «Леся Українка. Хронологія життя і творчості», над якою працювала щонайменше 15 років, паралельно збираючи архів Драгоманових-Косачів. Після смерті донечки покинула роботу лікарки і розпочала кар'єру вчительки, згодом працювала бібліографом. Друга світова війна розділила її родину: чоловік (Михайло Васильович Кривинюк) та старший син Михайло опинилися по іншій бік лінії фронту, а сама Ольга з молодшим сином Василем 1943 р. емігрувала за кордон. Померла 11 листопада 1945 р. у таборі для переміщених осіб. Похована на міському цвинтарі м. Аугсбурга (Німеччина).

¹⁷ Митька — Дмитро, син Косача Григорія Антоновича, дядька Лесі Українки. За деякими джерелами помер у дитячому віці.

¹⁸ Дядя Гриша — Косач Григорій Антонович (1843–? (після 1907)), рідний брат батька Лесі Українки. Навчався в Полтавському кадетському корпусі, але покинув його, здобув лише домашню освіту. Працював судовим приставом у Новограді-Волинському, згодом оселився в Полонному на Волині (нині — Хмельницька обл.), де служив мировим посередником. З 1900 р., після виходу на пенсію, мешкав у Києві. О. Косач-Кривинюк згадувала його як добрячу, веселу, глибоко благородної вдачі людину, яку надзвичайно любили трое старших дітей Косачів, зокрема й Леся Українка. Помер на хуторі «Пасіка» поблизу Мглина.

¹⁹ Шура — Судовщикова (в одруженні Косач) Олександра Євгенівна (1867–1924), приятелька Лесі Українки (батько Олександри був другом М. П. Драгоманова), перекладачка, письменниця (псевдонім — Грицько Григоренко). Закінчила Київську жіночу гімназію (1885) й історико-філологічний відділ Вищих жіночих курсів у Києві (1888). Брала активну участь у роботі «Плеяди», на початку ХХ ст. була діячкою Товариства захисту працюючих жінок.

1893 р. стала дружиною Михайла Косача, старшого брата Лесі Українки. Після смерті чоловіка оселилась у Києві, де працювала в суді, згодом учителювала в Гадячі, жила разом із Оленою Пчілкою в Могилеві (нині Могилів-Подільський). Похована на Лук'янівському цвинтарі в Києві.

1882

6. До Є. І. Драгоманові

2 (14) січня 1882 р. Київ

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 31). На вільних аркушах є вітальний лист Михайла та дописка з привітанням зі святами Петра Антоновича Косачів, адресовані Є. І. Драгомановій. Зміст епістолярних текстів дає підставу стверджувати, що ці листи, а отже, і лист Лесі Українки, надіслано з Києва (див.: Шацька Альбіна. Датування і місце написання одного листа Лесі Українки. Спадщина: Літературне джерелознавство, текстологія / Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Київ: К. І. С., 2019. Т. XIII / XIV. С. 67–71).

Датується за змістом листів Лариси й Михайла Косачів та дописки їхнього батька. Леся Українка, імовірно, помилково датувала лист 1881 роком, свідченням чого є згадка у листі Михайла про приїзд на різдвяно-новорічні свята П. А. Косача.

Уперше надруковано у виданні: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 44–45.

20 Колодяжне — село на Волині, у якому з травня 1882 р. проживала сім'я Косачів. Маєток у Ковельському повіті батько письменниці придбав на викуп восени 1868 р. Навесні 1879 р. родина почала облаштовувати занедбані приміщення й зводити «великий» (або «старий») будинок.

Леся Українка вважала Колодяжне своєю «єдиною домою», із ним пов'язано найкращі спогади про дитячі та юнацькі роки поетеси, тут була її творча «майстерня» — «білий» будиночок, де написано чимало геніальних творів. Востаннє поетеса відвідала маєток у лютому 1907 р. Нині в цьому селі Ковельського району Волинської області розташовано найбільший літературно-меморіальний музей Лесі Українки.

7. До Є. І. Драгоманової

27 лютого (11 березня) 1883 р. Київ

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 33). У листі є дописка, зроблена рукою О. П. Косач.

Датується за змістом листа на підставі згадки про день народження Тараса Шевченка.

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 5–6.

21 У мене іще і досі болить рука ліва... — На початку січня 1881 р. здоров'я й без того не надто міцної фізично Лесі похитнулося. Спочатку в дівчинки почала боліти права нога, а згодом біль уже пронизував кисть лівої руки. Лікарі вважали, що це гострий ревматизм, однак ванни та втирання не допомагали. Тільки через півтора року гадацький лікар Борткевич поставив правильний діагноз (туберкульоз кісток) і порадив звернутися до хірургів.

22 Тамарця — Косач (в одруженні Шимановська) Оксана Петрівна (1882–1975), сестра Лесі Українки, музикант, викладачка французької мови. Народилася 29 травня (10 червня) 1882 р. у Колодяжному на Волині. Дівчинку домашні спочатку називали Тамарою (Марцею, Марунечкою), але охрестили Оксаною. Початкову освіту здобула вдома, згодом вступила до третього класу Київської жіночої гімназії О. Дучинської, навчалася на Вищих жіночих курсах у Петербурзі (фізико-математичні дисципліни), поїхала в Льєж (нині — місто в Бельгії), де вступила на інженерний факультет Політехніки. Від 1908 р. проживала зі своїм чоловіком Антоном Шимановським у Швейцарії, після його повернення до Петербурга (1918) мешкала з донькою Оксаною в Берні (Швейцарція). У 1930-х роках оселилась у чеській столиці. Працювала службовцем дипломатичних місій, перекладачкою, лекторкою французької мови. Померла 7 червня 1975 р., похована на Ольшанському цвинтарі (Прага).

23 Старицький Михайло Петрович (1840–1904) — український письменник, громадсько-культурний діяч, перекладач, один із корифеїв українського театру, активний член Старої Громади, близький приятель родини Косачів. Закінчив Полтавську гімназію та Київський університет Св. Володимира. Займався

видавничою та театральною діяльністю, активно співпрацюючи з М. Лисенком, із сестрою якого був одружений. 1883 р. став керівником і режисером першого українського професійного театру.

24 Мама недавно їздила в Харків на «Різдвяну ніч» дивиться. — Узимку 1883 р. на професійній сцені Харкова з великим успіхом проходила постановка першої національної опери М. Лисенка «Різдвяна ніч» (за повістю М. Гоголя «Ніч перед Різдвом»). Автором лібрето був М. Старицький, арію Оксани виконувала О. О'Коннор.

25 Нам перед празниками прислали із Женеви... — Ідеться про різдвяні подарунки від родини Драгоманових.

26 Я перше училась грати... — Через біль у руці Леся на деякий час мусила відмовитися від уроків гри на фортепіано.

8. До О. П. Косач (матері)

14 (26) жовтня 1883 р. Київ

Подається з копій Г. Лазаревського за першодруком: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 48. О. П. Косач переслала лист, надиктований Лесею Українкою і записаний рукою П. А. Косача, родині Драгоманових у Женеву. Автограф нині не відомий.

Датується за змістом листа на підставі згадки про операцію на кисті лівої руки Лесі Українки.

Уперше надруковано у виданні: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 48.

27 Марочка (Марця) — зменшено-пестливе від Тамара, як хотіли спершу назвати Оксану — молодшу сестру Лесі Українки.

28 Мені зробили операцію 11-го числа... — 11 (23) жовтня 1883 р. об 11 годині професор Рінек зробив Лесі успішну операцію в університетській клініці Києва.

29 Марія Михайлівна Косач — перша дружина Григорія Антоновича Косача, дядька Лесі Українки, згодом хрещена мати її сестри Оксани. Мешкала в Києві (вул. Фундуклеївська, нині — вул. Б. Хмельницького), у її будинку перебувала Леся Українка після операції на руці восени 1883 р.

30 Катерина Трегубова (1877-?) — донька Єлисея Кипріяновича Трегубова, українського культурного та громадського діяча, педагога, близького приятеля П. А. Косача. У молоді роки брала активну участь у громадському житті української молоді Києва.

Дружила з Лесею Українкою. За часів радянської влади була репресована, відбувала заслання в Сибіру, згодом мешкала у містечку Борзна Чернігівської обл. Померла й похована у Білій Церкві.

³¹ Анна Іванівна — Судовщикова (з дому Хойнацька) Анна Іванівна (роки життя не встановлено), товаришка Олени Пчілки по пансіону, дружина Євгена Васильовича Судовщикова (приятеля М. П. Драгоманова), хрещена мати сестри Лесі Українки Ольги, теща Михайла Косача. 1866 р. поїхала на заслання вслід за чоловіком. Рано овдовіла (1868) й переїхала до Києва, де деякий час мешкала з донькою Олександрою в будинку, яке винаймало подружжя Драгоманових.

³² Житецька — Житецька Варвара Семенівна (1848–1920), дружина П. Г. Житецького, українського мовознавця, педагога і громадського діяча, приятеля Косачів.

³³ Оля Махно — київська знайома Лесі Українки.

1884

9. До Є. І. Драгоманової

10 (22) квітня 1884 р. Колодяжне

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб.16). Надіслано разом із листом О. П. Косач до Є. І. Драгоманової.

Датування на підставі згадки про Великдень (1884 р. православні віряни святкували 8 (20) квітня).

Уперше надруковано у виданні: «Радянське літературознавство». 1982. №2. С. 65–68.

³⁴ Бурнус — просторе жіноче пальто з широкими рукавами.

³⁵ Міша приїхав в п'ятницю до нас... — Михайла Косача ретельно готували до гімназії спочатку домашні вчителі, а від 1883 р. в підготовчому пансіоні в Києві. У травні 1884 р. він склав іспити до 5-го класу при 1-й київській гімназії. Напередодні екзаменів Михайло Косач на час великодніх свят приїжджав у Колодяжне.

³⁶ Кланяйтесь дівчатам Стояновим. — Ідеться про родину нотаріуса Павла Стоянова, який винаймав помешкання в Є. І. Драгоманової. Улітку 1883 р. Леся Українка в Гадячі заприятелювала з його доньками — Вірою та Марією.

³⁷ Ваша Ліля. — Очевидно, Леся Українка помилилася, підписуючи лист, про що свідчить його зміст (незадовго перед тим дівчинка перенесла операцію на кисті лівої руки).

10. До Є. І. Драгоманової

3 (15) травня 1884 р. Колодяжне

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 36).

Датується за змістом листа на підставі згадки про День святої Тамари (за церковним календарем його святкують 2 (14) травня).

Уперше надруковано у виданні: *Українка* Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 6–7.

11. До Є. І. Драгоманової

28 травня (9 червня) 1884 р. Колодяжне

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 35). На вільному місці аркуша є дописка О. П. Косач про те, що лист надіслано не відразу.

Датується за змістом листа на підставі згадки про 26 травня (7 червня) — день народження Ольги Косач-Кривинюк (Лілі).

Уперше надруковано у виданні: *Українка* Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 7.

38 У нас тепер в гостях Марья Михайловна... — Ідеться про Марію Михайлівну Косач, з якою мати Лесі Українки продовжувала приятелювати навіть після того, як вона розлучилася з Г. А. Косачем заради іншого чоловіка.

12. До Є. І. Драгоманової

Перша (друга) половина червня 1884 р. Колодяжне

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 34). Написано на вільному аркуші листа О. П. Косач. На іншому аркуші — лист Михайла Косача.

Датується орієнтовно — за змістом дописки О. П. Косач до попереднього листа Лесі Українки Є. І. Драгомановій від 28 травня (9 червня) 1884 р. (згадка про завтрашній приїзд сина Михайла); листів О. П. Косач (згадка про повернення Михайла в Колодяжне після успішно складених вступних іспитів у гімназію) та Лесі Українки (згадка про ягоди та вишні, які вже достигли чи ще не почервоніли).

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження*. Вип. 3. К. 1960. С. 9 (далі посилання на це видання подається за формою: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження*. Вип. 3).

³⁹ ...недавно приїхав до нас Миша...— Успішно склавши іспити у 5-й клас гімназії, Михайло Косач провів літо 1884 р. в Колодяжному.

⁴⁰ Мама збирається їхати в Почаєв...— Згадується Почаївська Успенська лавра— одна з найбільших православних святинь України, що знаходиться у Кременецькому р-ні Тернопільської обл.

13. До Є. І. Драгоманової

Кінець жовтня (перша пол. листопада) 1884 р. Колодяжне

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 50).

Датується орієнтовно— за змістом листа (згадки про недавню поїздку О. П. Косач із доньками Лесею та Ольгою у м. Холм, четвертні оцінки Михайла та перший сніг).

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження*. Вип. 3. С. 10.

⁴¹ Косач Микола Петрович (1884–1937)— молодший брат Лесі Українки. Народився 22 серпня (3 вересня) 1884 р. у Колодяжному. Навчався в четвертій київській гімназії, у Київському політехнічному інституті. Працював у Ковельському земстві, проживав у Колодяжному, яке перейшло під його опіку після смерті батька. Одружився з Н. Г. Дробишевою, але шлюб виявився недовгим. Помер у самотності 1937 р., похований у Колодяжному.

⁴² Ми недавно їздили до Миши в Холм...— Після деяких вагань батьки віддали Михайла на навчання до п'ятого класу Холмської класичної гімназії (нині— місто Хелм, Польща). Невелике старовинне містечко вирізнялося великою кількістю навчальних закладів: майже половина місцевого населення була задіяна в сфері освіти.

1885

14. До Є. І. Драгоманової

Кінець січня— лютий 1885 р. Колодяжне

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 38).

Датується орієнтовно— за змістом листа (згадка про Миколу Косача і вікові особливості розвитку дитини 5–6-и місяців).

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження*. Вип. 3. С. 10–11.

15. До Є. І. Драгоманової

10 (22) жовтня 1885 р. Колодяжне

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 37).

Рік встановлено за змістом листа на підставі згадки про лікування Лесі Українки на курорті Друскеніки.

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 7–8.

⁴³ З Друскенік ми вже давно вернулися... — Улітку 1885 р. мати повезла Лесю Українку на лікування хворої ноги соляними ваннами в курортне містечко Друскенік (нині — Друскінінкай, південь Литви). Поїздка була даремною, після лікування покращення не настало.

⁴⁴ Марися — покоївка Косачів, молодша донька їхнього фурмана Шимона; приятелька Лесиної сестри Ольги з 1885 р.

⁴⁵ ...мама з Лілею потім їздили до його у Холм на Чесного Хреста... — Християни візантійського обряду святкували Воздвиження Чесного Хреста 14 вересня (за ст. ст.).

⁴⁶ Драгоманов Олександр Петрович ([1859]–[1919]) — дядько Лесі Українки, брат її матері, психіатр-невропатолог за фахом. Початкову освіту здобув удома, навчався у Другій київській гімназії та Харківському імператорському університеті. Після здобуття медичного фаху розпочав практичну діяльність у Клініці нервових і душевних хвороб у Харкові, пізніше отримав місце ординатора в міській лікарні. 1891 р. працював у Петербурзі, звідки отримав направлення на роботу в щойно відкриту психіатричну лікарню у Творках (15 км від Варшави). О. П. Драгоманов у цей час тісно співпрацював із часописом «Архив психиатрии, неврологии и судебной психопатологии», де друкував власні науково-теоретичні статті та готував тексти для розділу «Бібліографія». Допомогав Лесі Українці збирати матеріал для драми «Блакитна троянда».

1888

16. До родини Драгоманових

13 (25) березня 1888 р. Колодяжне

Подається з копій Г. Лазаревського за першодруком: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 67–68. Автограф нині не відомий.

Цей лист Лесі Українки до Драгоманових започаткував їхнє систематичне листування. На жаль, автографи в основному не збереглися.

Датування О. Косач-Кривинюк на підставі «Рукопису Г. Лазаревського» (Лист 1. С. 16).

⁴⁷ Пишу до Вас, як обіцялась, сьогодні. — 12 (24) березня 1888 р. під диктування хворої матері Леся Українка написала перший лист до Драгоманових, де йшлося, за свідченнями О. Косач-Кривинюк, про стан здоров'я Ольги Драгоманової-Косач. Автограф листа втрачено, його текст не відомий.

⁴⁸ Косач (в одруженні Борисова) Ізидора Петрівна (1888–1980) — українська діячка культури, член-кореспондент УВАН, наймолодша сестра Лесі Українки. Народилася 9 (21) березня 1888 р. в Колодяжному. Після домашньої освіти (першою вчителькою музики та французької мови була Леся Українка) та гімназії навчалася на жіночих сільськогосподарських курсах у Петербурзі. 1911 р. закінчила агрономічний відділ Київського політехнічного інституту. У роки сталінських репресій була заарештована, упродовж кількох років перебувала в таборах. У період Другої світової війни емігрувала за кордон, від 1949 р. мешкала у США. Померла 12 квітня 1980 р., похована на цвинтарі св. Андрія в Саут-Баунд-Бруку, котрий називають українським пантеоном у США. У листах Леся Українка ніжно називає її Дроздиком, Патіком, Патею, Гусинькою, Білою Гуссю, Гусиком, Гусицею, Коротшою Гуссю.

⁴⁹ Папа вчора привіз мамку, і мала вже перестала кричати... — П. А. Косач привіз годувальницю для наймолодшої сестри Лесі Українки — Ізидори (Дори).

⁵⁰ ...коли вже раз почала, то, коли Вам те буде інтересно, писатиму часто. — З 1888 р. Леся Українка систематично писала листи Драгомановим. Часто адресувала їх дядькові, якого любила і поважала з дитинства. У його особі знайшла учителя, наставника й товариша. Протягом 1888–1895 рр. М. Драгоманов за допомогою рекомендованих книг та консультацій у листах спрямовував її самоосвіту в потрібне русло. Його ерудованість, громадянська позиція й політичні погляди відіграли важливу роль у формуванні світогляду письменниці.

⁵¹ ...я почала переводити «Одіссею» і вже переложила дві рапсодії... — Українчин переклад третьої і початок четвертої пісні «Одіссеї» Гомера зберігся в рукописах (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 889).

⁵² Толстой Лев Миколайович (1828–1910) — один із найвідоміших російських письменників і мислителів. Його авторитетний погляд спричинив виникнення нової релігійно-моральної течії в Росії — толстовства. Леся Українка досить критично ставилася до його ідей.

⁵³ ...французький переклад драми Толстого «Власть тьмы»... — Драма Л. Толстого «Влада темряви» («Власть тьмы», 1886) в Російській імперії була під забороною, натомість її ставили за кордоном. Також популярністю користувалися її переклади французькою мовою. Зокрема до 1888 р. у Парижі п'єсу було видано три рази. Одну з таких книг, очевидно, Драгоманови на прохання Лесі Українки надіслали Косачам.

⁵⁴ Радочка (Рада) — Аріадна Драгоманова. Удома М. Драгоманов називав її Радкою. Так само у розмові з друзями він називав галицьких політиків за те, що вони нагадували йому малих дітей.

⁵⁵ Драгоманов Світозар Михайлович (1884–1958) — двоюрідний брат Лесі Українки; економіст, журналіст, науковець. Навчався у Женеві та Парижі, закінчив IV чоловічу гімназію в Києві та економічне відділення Київського комерційного інституту. Співробітник міністерства праці уряду УНР. Після поразки української державності лишився в Києві. У 1920-х роках працював у редакціях київських газет «Більшовик» і «Пролетарська правда», викладав у вищих навчальних закладах міста. Упродовж 1930–1941 рр. зазнавав переслідувань з боку більшовицької влади, був відсторонений від наукової роботи. З 1944 р. в еміграції. Член УВАН у США, голова Комісії для збирання і вивчення науково-літературної спадщини М. Драгоманова. Автор статей, присвячених питанню європейської федерації.

17. До М. П. Косача

Травень 1888 р. Колодяжне

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 77).

Датується орієнтовно — за змістом листа (згадки про нещодавно перенесену Лесею Українкою хворобу горла (квітень 1888 (за ст. ст.)), хрущі й цвіт на деревах).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 8–9.

⁵⁶ ...усі здорові, окрім Коха... — Так рідні називали Миколу, трапляються й інші ймення: Кухота, Кухоточка, Кохіня, Кукота, Миколочка, Микось, Микунько, Гусь.

57 Любитів — село на Волині поблизу Колодяжного (нині — Ковельський район, Волинська область).

58 Воскресенські — знайомі Косачів із Волині.

18. До М. П. Драгоманова

Червень 1888 р. Колодяжне

Подається за машинописною копією О. Косач-Кривинюк та рукописною копією М. Деркач (Л. Ф. 2. Од. зб. 1227). Автограф нині не відомий.

О. Косач-Кривинюк зазначила, що цей і всі подальші листи Лесі Українки до Драгоманових, за приміткою Г. Лазаревського, були написані «драгоманівкою» (див.: *Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. С. 69).

Датується орієнтовно — за змістом листа на підставі згадки про перебування в Колодяжному Михайла Косача (у червні (за н. ст.) закінчив Холмську гімназію).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 9–11*. Із цензурних міркувань лист не увійшов у 12-томне зібрання творів Лесі Українки (1975–1979).

59 Жорж Санд (Амандіна Аврора Люсіль Дюпен) (1804–1876) — французька романістка, мемуаристка, прихильниця ідей жіночої емансипації. Одна з найвідоміших постатей у європейському романтизмі.

60 Золя Еміль (1840–1902) — французький романіст, критик, політичний активіст, теоретик натуралістичної школи. Його вважали зачинателем натуралістичної школи, продовжувачем справи, яку розпочав Оноре де Бальзак.

61 «Смерть Івана Ильича» — повість Л. Толстого (1886), у якій розповідається про болісні страждання чиновника суду перед смертю.

62 «Тарас Бульба» — повість Миколи Гоголя (1819–1852) зі збірки «Миргород». Центральними дійовими особами твору є запорозькі козаки, а місцем дії — Україна першої половини XVII століття. Головний герой — козацький полковник Тарас Бульба.

63 ...«Тарас Бульба», котрий все ж літературною мовою написаний, так чудно вийшов у перекладі... — Очевидно, Леся Українка мала на увазі перший переклад французькою мовою повісті М. Гоголя «Тарас Бульба», який було зроблено відразу після виходу книги (1835). Автори — І. Тургенев, М. Максимович та Луї

Віардо — допустили чимало огріхів, перекладаючи текст, однак це була гідна спроба популяризувати історію України за кордоном. 1996 р. цей переклад повісті перевидано у Франції.

⁶⁴ Тургенев Іван Сергійович (1818–1883) — один із найкращих російських романістів XIX ст. Представив у своїй прозі образи «нових людей», нігілістів-шістдесятників. Поцінювач української культури. Був знайомий із Тарасом Шевченком, автор спогадів про поета. Приятель Марка Вовчка, переклав із української її повість «Інститутка» й усіляко сприяв її письменницькій кар'єрі.

⁶⁵ Щодо перекладів Тургенева, про які Ви мені писали... — Можливо, у листі йдеться про анонімний переклад французькою мовою «Записок мисливця», що вийшов у Франції 1888 р.

⁶⁶ ...а тут ще й Ліля нависає з дітьми... — Очевидно, йдеться про Оксану та Миколу — молодших дітей Косачів.

⁶⁷ ...у нас тепер Миша... — 1888 р. Михайло Косач, закінчивши Холмську гімназію, провів літо в Колодяжному.

19. До М. П. Косача

Вересень (поч. жовтня) 1888 р. Колодяжне

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 93).

Датується орієнтовно — за змістом листа (згадка про подорож Лесі Українки з матір'ю в Аккерманську фортецю, їх повернення в Колодяжне).

Уперше надруковано у виданні: Наукові записки Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР «Радянське літературознавство». 1938. Кн. 2–3. С. 119–120.

⁶⁸ То мене «Генії» тії затримали... — Ідеться про поезію «Завітання».

⁶⁹ ...може, тобі ніколи возиться з довгими листами... — Наприкінці літа 1888 р. Михайло Косач виїхав із Колодяжного до Києва, де став студентом фізико-математичного факультету Київського імператорського університету святого Володимира.

⁷⁰ Описувати своє подоріжжя теж не знаю чи варт... — Леся Українка згадує подорож до Аккермана — найдавнішого міста України, одного з десяти найдавніших міст світу (понад 2500 років). За весь час свого існування змінило більше 13 назв (Тіра, Аккерман, Монкастро, Четате, Албе, Білгород...), має чимало пам'яток архітектури; відоме також як місто-курорт. Нині — Білгород-Дністровський (80 км від Одеси).

На пароплаві з нею була мати, яка напередодні приїхала в Одесу, щоб забрати доньку додому після лікування на Хаджибейському лимані.

⁷¹ ...тепер тільки дещо про турецьку кріпость скажу... — Аккерманська фортеця — історико-архітектурна пам'ятка XIII–XV ст. Упродовж 328 років вона належала Османській імперії, тому постійно була об'єктом нескінченних нападів із боку запорозьких козаків: біля її стін воювали Григорій Лобода, Северин Наливайко, Іван Сулима, Іван Сірко, Семен Палій. Частиною Російської імперії Аккерман став 1812 р.

⁷² ...Пуцик тепер збирає марки... — Зменшено-пестливе від Пуц, як у родині жартівливо називали Ольгу, сестру Лесі Українки. Її в листах також часто згадано під іншими іменами, а саме: Ліля, Лілея, Ліцик, Пуцик, Олег, Зірка.

⁷³ Цікаво мені бачити твій переклад... — У київський період Михайло Косач (літературний псевдонім Михайло Обачний) перекладав рідною мовою твори М. Гоголя, Ф. Брет-Гарта, Г. Сенкевича, В. Короленка. Рукописи в основному не збереглися. Імовірно, у листі згадується один із перших перекладів. Можливо, ідеться про оповідання В. Короленка «В пасхальную ночь» (публікація М. Косача під назвою «У великодну ніч»: «Зоря». 1889. Ч. 5. С. 79–81).

⁷⁴ Я тепер уже кінчила свое безголов'я, «Самсона» того... — Йдеться про поему «Самсон», надруковану 1892 р. у двотижневику «Зоря» (№10. С. 186–189).

«Зоря» — літературно-наукове, громадсько-культурне видання, що виходило протягом 1880–1897 років у Львові та належало Літературному товариству ім. Т. Шевченка (з 1892 р. — Наукове товариство ім. Т. Шевченка).

⁷⁵ ...пишу «Одіссею», писатиму її цілу зіму. — Леся Українка планувала продовжувати роботу над «Одіссеєю», перші дві рапсодії якої переклала навесні 1888 р.

⁷⁶ Попроси у Шури той розказ (стихотворение в прозе), що мені читала у Колодяжному... — У червні 1888 р. до Лесі Українки в Колодяжному приєдналися Михайло Косач та Олександра Судовщикова. Про їхнє дружнє спілкування того періоду згадувала О. Косач-Кривинюк. Популярною розвагою цих молодих й ерудованих людей було читання вголос. Якось Олександра взялася читати власний вірш у прозі «Она хохотала», а, щоб ніхто не здогадався про це, рукопис вклала у книгу І. Тургенева. Тоді

товариству твір О. Судовщикової дуже сподобався (див.: Косач-Кривинюк О. *Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. С. 75).

1889

20. До Є. І. Драгоманової

Після 1 (13) січня 1889 р. Колодяжне

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 49).

Датується орієнтовно — за змістом листа на підставі згадки про лікування Лесі Українки на лимані та новорічне свято, яке минуло.

Уперше надруковано у виданні: Косач-Кривинюк О. *Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. С. 76–77.

⁷⁷ ...з лиману... — У липні — серпні 1888 р. Леся Українка лікувалася на Хаджибейському лимані, що на північно-західному узбережжі Чорного моря (10 км від Одеси). Дно лиману вкрите шаром чорного мулу, що має лікувальні властивості, завдяки чому тут організовано курорт.

⁷⁸ ...я не хочу до баби харківської їхать... — Ідеться про бабу Параску — Бозуш Параску Назарівну (1826–1907) — цілительку з-під Сум (хутір Косівщина), яка навесні 1889 р. близько місяця лікувала Лесю Українку різними засобами народної медицини. Жінка користувалася повагою серед лікарів й етнографів (див.: Мороз М. *Літопис життя та творчості Лесі Українки*. С. 527). Враження від перебування в селі Косівщина відображено в оповіданні Лесі Українки «Весняні квіти» (1889).

⁷⁹ ...тую землю, що ми з мамою хотіли купити у Будищах... — Олена Пчілка мала намір купити земельну ділянку біля Гадяча, про що не раз згадувалося в родинному листуванні.

21. До Батьків

Близько 8 (20) березня 1889 р. Колодяжне

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 111).

Датується орієнтовно — за змістом листа на підставі згадки про хворобу батька (близько 8 (20) березня 1889 р.).

Уперше надруковано у виданні: Косач-Кривинюк О. *Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. С. 79.

⁸⁰ Арістов — знайомий Косачів із Луцька.

81 ...що, власне, робиться з папою, чого він слабкий... — За спогадами О. Косач-Кривинюк, Петро Антонович захворів у Луцьку приблизно 8 (20) березня 1889 р. Отримавши сумну звістку, Ольга Косач нічого не розповіла дітям, щоб їх не засмучувати, і, залишивши Леся опікуватися меншими сестрами і братом у Колодяжному, поїхала доглядати чоловіка.

22. До Є. І. Драгоманової

12 (24) червня 1889 р. Колодяжне

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 39).

Датується за змістом двох листів до Є. І. Драгоманової: О. П. Косач від 12 (24) червня 1889 р. (див.: *Леся Українка. Документи і матеріали. 1871–1970. К.: Наукова думка, 1971. С. 48–49*) та Лесі Українки (без дати). В обох епістолярних текстах ідеться про від'їзд адресантів через два дні в Одесу з метою лікування хворої ноги Лесі Українки, що дає підставу стверджувати: імовірно, зазначені листи написано одночасно, тобто 12 (24) червня 1889 р., і надіслано до Гадяча в одному конверті.

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 12.*

82 Про мене і про моє здоров'я, певне, вам дядько розказав... — Повертаючись додому від баби Параски, Леся Українка з мамою гостювали в Олександра Петровича Драгоманова у Харкові (вул. Сумська, 6, дім купця Лисикова), де брат О. П. Косач працював ординатором у міській лікарні. Там хвору ногу письменниці оглянув відомий хірург, професор університету Вільгельм Грубе (1827–1898), який порадив, поміж іншим, пройти курс масажу. Восени 1889 р. саме масаж знищив усю поправку Лесі після лікування в цілительки.

83 Кланяйтесь і цілуйте від мене дядю Сашу і тьотю Александру Васильєвну... — Ідеться про Олександра Петровича Драгоманова та його дружину Олександру Василівну (до одруження Карташевську).

23. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

26 червня (8 липня) 1889 р. Одеса

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 129).

Рік встановлено за змістом листа.

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 13–14.

84 Негри, тигри — так жартома називала Леся Українка своїх молодших сестер і брата Миколу.

85 ...щоб ти скоріше виспалась і «прожилася» після одесько-лиманно-казятинських переїздів... — Мати Лесі Українки супроводжувала її в Одесу й відразу повернулася у Колодяжне.

86 ...грекоси мене не обіжають. — Письменниця має на увазі родину греків Діалегмено (господар, два його сини й донька), у яких вона тоді винаймала помешкання на Хаджибейському лимані.

87 ...щоб часом Олегова доля не спостигла. — Згадується легенда про смерть князя Олега після укусу змії, яка ховалася серед кісток його улюбленого коня.

88 ...лани Приходько швидко приїде. — Ідеться про Тесленко-Приходько Броніславу Іванівну — родичку Олени Антонівни Косач (в одруженні Тесленко-Приходько) (тітки Єлі), яка влітку 1889 р. відпочивала на лимані й кілька днів жила з Лесею в одній кімнаті.

89 Уліти теж на вечір одкладаються. — Уліта — похідне від «Улита едет, когда-то будет»; у родині Косачів це слово означало власний твір, який повільно пишеться.

90 Улітична звістка (про чернігівський збірник) мене дуже вразувала... — Ольга Драгоманова-Косач листовно передала Лесі Українці запрошення до участі в чернігівському літературному збірнику, що мав незабаром вийти (до 1 серпня 1889 р. упорядникам було потрібно подати текст до цензури).

91 ...я не сподівалась собі такої честі від кна-кон... — Леся Українка користувалася дитячим словом брата Миколи «кна-кна» (усе довге та тонке), називаючи так усіх юнаків, зокрема й Михайла. У листах трапляється різне написання цього слова: кна-кна (кна-кною, кна-кну), кнакна (кнакни, кнакон); коли йдеться про брата Михайла, іноді з великої літери (Кна-кна, Кнакна). У виданні використовуємо більш уживане — кна-кна, кна-кну, кна-кни, кна-кон.

92 ...«Співець» уже в плеядному збірнику... — Ідеться про альманах, який готувала до друку «Плеяда» — літературний гурток української молоді, що діяв у Києві впродовж 1888–1893 рр. Серед її членів — Леся Українка, Михайло Косач, Максим Славинський, Віталій Боровик, Людмила Старицька, Володимир Самійленко, Іван Стешенко, Орест Остроградський, Одарка Романова, Марія

Биковська, Олександра Судовщикова, Аполінарій Маршинський, Олександр Черняхівський, Маргарита Комарова, Євген Тимченко, Аркадій Верзілов, Василь Завілейський, Неон Голімський та інші. Опікувалися молоддю в основному М. Старицький, М. Лисенко й Олена Пчілка. Діяльність гуртка була спрямована на розвиток української культури, тому учасники «Плеяди» ставили перед собою головне завдання — видання літератури українською мовою. Попри всі зусилля, збірки «Весна», «Десна» і «Спілка», підготовлені 1889 р., були заборонені цензурою і не вийшли. Поезію Лесі Українки «Співець» уперше опубліковано в журналі «Зоря» (1889. №21. С. 350–351).

⁹³ Гретхен — Комарова (в одруженні Сидоренко) Маргарита Михайлівна (1870–1929) — перекладачка, близька подруга Лесі Українки. Закінчила гімназію в Одесі, отримала музичну освіту. Заснувала в Одесі літературне товариство «Молода громада», яке продовжило культурну традицію київської «Плеяди».

⁹⁴ Не забудься, мамочко, прислать мені «Прометей». — Очевидно, згадується поема «Прометей» (1816) англійського поета Байрона Джорджа-Ноела-Гордона (1788–1824).

⁹⁵ Як наші обходили Купала? — Свято Івана Купала, яке відзначають уночі перед Івановим днем (24 червня за ст. ст.); у Колодязному відбувається згідно з древніми обрядами й нині.

24. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

6 (18) липня 1889 р. Одеса

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 130).

Рік встановлено за змістом листа (згадка про лікування Лесі Українки на Хаджибейському лимані та приїзд Б. Приходько).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 14–15.

⁹⁶ Пашкевич Параска Олександрівна (1855–1933) — київська знайома молодшого покоління Косачів, сестра гімназійного товариша Михайла, учителька за фахом. 1889 р. лікувалася на Хаджибейському лимані.

⁹⁷ Неприятна новина цей кір! — У липні 1889 р. чимало дітей на Волині хворіло на кір, зокрема молодші сестри і брат Лесі Українки. Особливо важко перенесла хворобу Ізидора.

⁹⁸ ...Маргарита хутко їде (може, завтра) в свою Канівщину... — Маргарита Комарова, яка їздила на Канівщину в гості, відвезла

в хату на могилі Тараса Шевченка вишитий удвох із Лесею рушник. У червні 1891 р., дорогою до Євпаторії, Леся Українка з матір'ю та сестрою Ольгою заїжджали до Канева і бачили його на чільному місці в хаті.

99 Грала «*Matrosenlied*»... — Згадується «Пісня матросів» — музичний твір (п'єса №37; для фортепіано в дві руки) зі збірника «Альбом для молоді» німецького композитора-романтика Роберта Шумана (1810–1856), одного з улюблених авторів Лесі Українки. Сучасники письменниці (Н. Гамбарашвілі, І. Косач-Борисова, А. Шимановський) згадували, що поетеса особливо цікавилася творчістю німецького композитора й грала музику Р. Шумана в різні періоди свого життя. Вона «звучить» і в її творах, зокрема роль лейтмотиву в оповіданні «Голосні струни» виконує один із його найкращих романсів на слова Г. Гейне «*Ich grolle nicht*», вірш «Упуті!» має підзаголовок «На мотив Шумана».

25. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

6 (18) серпня 1889 р. Одеса

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 131).

Рік встановлено за змістом листа (згадка про Хаджибейський лиман та перебування там Б. Приходько).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 16–17.

100 ...одержала від Комарових «*Perles de la poesie*». — Ідеться про збірник французької поезії в оригіналі «*Perles de la poesie*», який Лесі Українці подарував М. Драгоманов. Напередодні мати письменниці переслала його для доньки на одеську адресу М. Комарова.

Родина Комарова Михайла Федоровича (1844–1913), бібліографа, етнографа, фольклориста, громадського діяча. Комарови часто навідували Лесю Українку на Хаджибейському лимані, зупинялися у них в Одесі в серпні 1889 р. й Косачі. Михайло заприятелював із Маргаритою, а Ольга — з молодшими доньками Комарова — Галиною і Вірою.

101 «*Pauvres gens*» прочитала... — За порадою М. Драгоманова Леся Українка планувала перекласти поему «Бідні люди» (інша назва «Сірома») Віктора-Марі Гюго (1802–1885). Роботу було завершено в жовтні 1889 р. Переклад опубліковано в журналі «Народ» (1891. №10–12) з присвятою М. П. Драгоманову — «Моему любому й вельмиповажаному дядькові Михайлові».

102 ...знайшла таки «Lucie» Alfred'a de Musset... — Ідеться про вірш «Люсі» французького поета-романтика Альфреда де Мюссе (1810–1857).

103 «Перший вінок» (1887) — літературно-художній альманах емансипаційного спрямування, у якому почасти вже було сформульовано зрілі феміністичні ідеї; виданий коштами і стараннями Н. Кобринської та Олени Пчілки. До збірки увійшли твори українських письменниць, зокрема й Лесі Українки (поема «Русалка», вірші «Любка», «На зеленому горбочку...», «Поле»).

104 Ковель — місто на Волині за кілька кілометрів від Колодажного, у якому від 1891 р. на посаді голови Ковельсько-Володимир-Волинського з'їзду мирових посередників і Ковельського повітового «предводителя дворянства» працював П. А. Косач. Нині — залізничний вузол, районний центр Волинської обл.

26. ДО М. П. КОСАЧА

Друга пол. вересня (поч. жовтня) 1889 р. Колодажне

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 74).

Датується за змістом листа на підставі згадки про майбутню поїздку Лесі Українки в Одесу й плани виїхати туди «до октября».

Уперше надруковано у виданні: Наукові записки Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР «Радянське літературознавство». 1938. Кн. 2–3. С. 121–122.

105 Збіраюсь потроху в Одесу. — 12 (24) жовтня 1889 р. Леся Українка була в Одесі, жила в помешканні пані Гіппер, у якої проходила курс масажу.

106 ..скінчить нарешті той нещасливий «Жаль»... — Ідеться про оповідання Лесі Українки «Жаль», написане на конкурсі «Плеяди» (початкова назва «Каналка»). Згодом доопрацьоване й опубліковане в журналі «Зоря» (1894. №9–12).

107 ...Одну казку для дитячого журналу... — Очевидно, Леся Українка пише про «Чотири казки зеленого шуму». Детальний план та початок казки збереглися (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 842).

108 Як там маються «Історичні картини»? — Згадуються науково-популярні брошури з історії України, які «Плеяда» планувала випускати для простого народу.

109 Там уже й Гейне знов буду писать... — Ідеться про переклад «Книги пісень» німецького класика Крістіана Йоганна Генріха Гейне (1797–1856).

110 Чи ходим до Рашевських? — Рашевські Іван Федорович та Єлизавета Олександрівна — родина з Чернігова, у будинку якої мешкав у Києві П. А. Косач до переведення в Новоград-Волинський, саме там відбулося його знайомство з майбутньою дружиною Ольгою Драгомановою. 1889 р. тут зупинялася, перебуваючи в Києві, і Леся Українка.

111 А яка там чутка про черніговські сорочки? — Очевидно, Рашевські пообіцяли Косачам сорочки з чернігівським орнаментом, проте не поспішали виконувати свою обіцянку.

112 Як ти там з своєю Пашкевичовою кна-кною поживаєш? — Згадується Пашкевич Феофан Олександрович (1870–1941) — гімназійний товариш Михайла Косача, згодом медик за фахом. Упродовж 33 років працював земським лікарем у Глухові, де очолював місцеве наукове медичне товариство; помер під час складної експериментальної операції, яку дозволив проводити на собі молодому талановитому хірургові.

113 Чи там ще мої «Lieder» Гейновські не пішли за водою навіки? — Очевидно, Леся Українка цікавиться планами щодо роботи Максима Славинського, разом із яким взялася перекладати «Книгу пісень» Г. Гейне.

Славинський Максим Антонович (1868–1945) — український громадсько-політичний діяч, поет-перекладач, дипломат, публіцист. Був членом літературного гуртка «Плеяда», співавтор Лесі Українки в перекладах Г. Гейне (знайомі від 1886 р.); близький приятель Михайла Косача. Закінчив Київський університет Св. Володимира (юридичний факультет), у роки УНР був міністром праці, головою дипломатичної місії у Празі, звідки 1945 р. викрадений органами НКВС, помер у Лук'янівській в'язниці.

114 Ревізм — від французького слова *rêve* — мрія: ревізм — мрійність.

115 ...твоя «Кушетка» проймає навіки серце, ревізмом пройняте. — Ідеться про твір, який Михайло Косач написав під час плядівського конкурсу на одне слово «кушетка»: у Лесі Українки — «Каналка» (оповідання «Жаль»), у Михайла Косача — оповідання «На огнище прогресу».

116 Немоловський Пилип Іринейович (псевдонім Ф. Немо; 1857–?) — публіцист, видавець, лікар за фахом, звязгельський приятель родини Косачів, який навідував їх у Колодяжному й консультував Лесю Українку; батько Немоловського Івана Пилиповича (1886–поч. 1930-х) — військового міністра у кабінеті В. Голубовича (загинув у таборах ГУЛАГу).

117 ...твій слог нагадує слог Короленка. — Навчаючись у Холмській гімназії, Михайло Косач купив чимало видань, зокрема твори В. Короленка. Деякі з оповідань згодом перекладав («У Великодну ніч», «Макарів сон», «Соколинець»).

118 Короленко Володимир Галактіонович (1853–1921) — письменник, журналіст, публіцист і громадський діяч.

119 Тарасовська вулиця — На цій вулиці переважно оселялися київські студенти (поряд був університет).

120 Мачтет Григорій Олександрович (1852–1901) — письменник, революціонер-народник, знайомий Косачів, який кілька разів гостював у Колодяжному. За спогадами Ізидори Косач, під час одного з таких приїздів Леся Українка на його прохання написала єдиний віршовий твір російською мовою «Impromptu» (див.: Лариса Петрівна Косач-Квітка (Леся Українка). Біографічні матеріали. Спогади. Іконографія. Кн. II. С. 127–129).

121 Гаразд, що «Чари» знайшлися... — Можливо, ідеться про добірку народних балад, які в записках Лесі Українки і Михайла Косача мають заголовок «Чари» (оригінали записів нині зберігаються в архіві Климента Квітки в Москві).

27. До М. П. Косача

Кінець жовтня (перша пол. листопада) 1889 р. Одеса

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб.75).

Датується орієнтовно — за змістом листа на підставі згадки про гостре запалення хворого суглоба Лесі Українки (близько 20.X (1.XI).1889) та її 5-денний постільний режим.

Уперше надруковано у виданні: Наукові записки Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР «Радянське літературознавство». 1938. Кн. 2–3. С. 123–125.

122 Смутна новина мене дуже-дуже засмутила... — Можливо, ідеться про невиконання окремими учасниками «Плеяди» взятих на себе зобов'язань (див.: Мороз М. Літопис життя та творчості Лесі Українки. С. 48).

123 До Мані ще напишу... — Згадується Биковська (в одруженні Беляєва) Марія Михайлівна (1871–1930-ті) — волинська подруга Лесі Українки, дочка луцького нотаріуса, членкиня гуртка «Плеяда»; згодом учителювала в школі поблизу Луцька.

124 Скажи п[ану] Максимові... — Тобто Максимові Славинському.

125 Я тепер переклала вже першу голову «Berg-Idill'ii»... — «Гірську ідилію» з книги Г. Гейне.

126 ...приїхала Маргарита і забрала мене до себе. — До загострення хвороби Леся Українка жила в помешканні масажистки пані Гіпперт (вул. Надеждинська, №6, д. Вальтуха).

127 ...як говорить тьотя Сама. — Косач-Шимановська Олександра Антонівна (1847–1925) — тітка Лесі Українки, рідна сестра її батька. Багато часу проводила з маленькою Лесею, мала подібну до неї вдачу. Працювала в денному притулку для дітей робітничого класу в Києві, після смерті чоловіка (1891 р.) з синами Антоном та Павлом деякий час жила в родині Косачів, потім оселилася в Умані, згодом — на хуторі Луци біля Мглина (Чернігівщина).

128 Славно ти зробив, що переклав «Ночью»... — Ідеться про оповідання В. Короленка.

129 На нашій групі ти вийшов найкраще... — Згадується світлина 1889 р., на якій Михайло Косач читає книгу, Леся Українка плете вінок, а Маргарита Комарова гаптує.

130 Слово «мятник», я думаю, можна так залишити... — У листі Михайло Косач цікавився, як, на думку Лесі Українки, можна перекласти в оповіданні В. Короленка слово «мятник».

131 Голімського я і в віці не бачила... — Олена Пчілка через сина Михайла просила Н. Голімського навідати Лесю в Одесі.

Голімський Неон — студент природничого відділення фізико-математичного факультету Новоросійського університету в Одесі, згодом відомий художник.

132 Кірія (з грец. панна) — Вікторія Діялемено, донька господаря дачі, де проживала Леся Українка, лікуючись на лимані.

28. До М. П. Косача

26–28 листопада (8–10 грудня) 1889 р. Колодяжне

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 92).

Рік встановлено за змістом листа на підставі згадки про підготовку до друку збірників «Плеяди».

Уперше надруковано у виданні: Наукові записки Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР «Радянське літературознавство». 1938. Кн. 2–3. С. 125–130. У 12-томному виданні 1975–1979 рр. опубліковано з купюрою (Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 10. С. 37–43).

133 ...ви таки справді маєтеся «братися за діло»... — У листі Михайло поділився з сестрою ідеєю — силами членів гуртка видавати книжки для народу, зокрема переклади українською мовою найкращих творів світової літератури.

134 З викінчених перекладів я маю «Життя і філософські думки Пінгвіна» пані Сталь... — Леся Українка помилково вважала автором оповідання «Життя і філософські думки Пінгвіна» французьку письменницю А.-Л.-Ж. Сталь (1766–1817), проте твір належить перу Етцеля П'єра-Жюля (1814–1886) — французького видавця і письменника, прогресивного політичного діяча, який підписував свої твори псевдонімом Сталь.

135 «Гуллівера» я перекладала... — Ідеться про відомий роман «Мандри до різних далеких країн світу Лемюеля Гуллівера, спершу лікаря, а потім капітана кількох кораблів» (1726–1727) Джонатана Свіфта (1667–1745).

136 Почну його перекладати, як тільки виправлю свою уліту... — Згадується оповідання «Жаль».

137 ...я маю вже 7 пісень «Atta Troll'я»... — Ідеться про переклад поеми Г. Гейне «Атта Троль».

138 Мольєр (Жан Батист Поклен, 1622–1673) — французький письменник і актор, один із чільних представників французького класицизму.

139 Самійленко Володимир Іванович (1864–1925) — український письменник (псевдонім — В. Сивенький), сатирик, перекладач, учасник літературного гуртка «Плеяда».

140 Гаршин Всеволод Михайлович (1855–1888) — російський письменник, критик, автор соціально-психологічних оповідань.

141 ...охоти не бракувало, а от з італьянцями... — В автографі викреслено слова: «...охоти не бракувало, а от з [французами, німцями,] італьянцями».

142 Сервантес Мігель де (1547–1616) — іспанський письменник, класик світової літератури.

143 Бурже Поль (1852–1935) — французький романіст.

144 Леопарді Джакомо (1798–1837) — італійський поет-романтик. Леся Українка перекладала один із найбільш відомих віршів письменника «All'Italia» («До Італії», 1818). Зберігся чорновий автограф початкового фрагменту «Стороно рідна! бачу ті арки, ті стіни...» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 896).

145 Шіллер Йоганн-Крістоф-Фрідріх (1759–1805) — німецький поет і драматург.

146 Гете Йоганн Вольфганг фон (1749–1832) — німецький поет, прозаїк, драматург, натураліст.

147 Бомарше П'єр-Огюстен Карон де (1732–1799) — французький драматург і публіцист епохи Просвітництва.

- 148 **Петрарка Франческо** (1304–1374) — італійський поет-гуманіст.
- 149 **Шеньє Андре Марі де** (1762–1794) — французький поет, журналіст і політичний діяч.
- 150 **Бальзак Оноре де** (1799–1850) — французький письменник.
- 151 **Леконт де Ліль Шарль** (1818–1894) — французький поет, голова парнаської школи.
- 152 **Скотт Вальтер** (1771–1832) — британський письменник, шотландець за походженням, основоположник жанру історичного роману.
- 153 **Вольтер** (Марі Франсуа Аруе, 1694–1778) — французький письменник і філософ.
- 154 **Руссо Жан-Жак** (1712–1778) — французький філософ-просвітник, письменник, композитор.
- 155 **Мадам де Сталь** (Анна-Луїза Жермена Неккер, 1766–1817) — французька письменниця.
- 156 **Сирокомля Владислав** (1823–1862) — білоруський та польсько-литовський поет, критик.
- 157 **Конопніцька Марія** (1842–1910) — польська письменниця, новелістка, літературний критик, публіцист. Працюючи на замовлення журналу «Мир Божий» над статтею до ювілею М. Конопніцької, Леся Українка переклала кілька поезій польської письменниці (вперше опубліковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 75–78).
- 158 **Надсон Семен Якович** (1862–1887) — російський поет, життя якого частково було пов'язано з Україною, знайомий М. Лисенка. Чимало творів його єдиної прижиттєвої збірки «Вірші» (1885) покладено на музику та перекладено українськими митцями. Леся Українка, зокрема, переклала поезію «Про любов твою, друже, я марив не раз...» і використала її в тексті драми «Блакитна троянда» (зберігся чорновий автограф перекладу (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 892)), а також присвятила авторові тексту вірш «Надсонова домівка в Ялті», написаний після відвідування будинку, де останні роки мешкав поет.
- 159 **Некрасов Микола Олексійович** (1821–1878) — російський поет.
- 160 **Мопассан Гі де** (повне ім'я Анрі Рене Альбер Гі, 1850–1893) — французький письменник-натураліст, відомий в основному завдяки своїм новелам.
- 161 «**Нива**» — російський щотижневий журнал «для сімейного читання». Виходив протягом 1870–1918 рр. у Петербурзі.

162 Лосятинський Микола Никифорович (1863–?) — студент Новоросійського університету в Одесі, член молодіжної організації «Подільська дружина» (1881–1882).

163 Заболотний Данило Кирилович (1866–1929) — студент Новоросійського університету, згодом відомий учений-епідеміолог, академік, президент АН УРСР.

164 Ауербах Бертольд (1812–1882) — німецький письменник.

165 Якби мене німка не збавила, то досі я б уже добре підучилась по-англійськи... — В Одесі Леся Українка почала вчити англійську мову з репетитором, однак хвороба завадила брати уроки далі.

166 ...у мене в «Пантеоні» вони єсть... — «Пантеон літератури» — російський журнал (1885–1899), у якому 1888 р. було опубліковано «Діалоги» Джакомо Леопарді.

167 Гольдоні Карло (1707–1793) — італійський драматург, реформатор італійського театру в епоху Просвітництва.

168 Діккенс Чарльз (1812–1870) — англійський письменник, один із найпопулярніших романістів вікторіанської епохи.

169 Беранже П'єр-Жан (1780–1857) — французький поет-пісняр, один із ідейних ватажків революції 1830 р.

170 Бернс Роберт (1759–1796) — шотландський поет.

171 Гарт Френсіс Брет (1836–1902) — американський прозаїк і поет.

172 ...Гаршина — цілого; Гете — «Фауста»... — В автографі викреслено рядок: «...Гаршина — цілого; [Гавлічка я теж не знаю]; Гете — “Фауста”».

Гавлічек-Боровський Карел (1821–1856) — чеський поет, один із фундаторів чеської журналістики, публіцист, сатирик, літературний критик, редактор низки чеських газет («Празькі новини», «Народні новини», «Слован» тощо); у 1842–1843 рр. кілька місяців жив на Україні (Львів, Житомир, Київ); приятель П. Шафарика

173 Гончаров Іван Олександрович (1812–1891) — російський письменник.

174 Доде Альфонс (1840–1897) — французький романіст і драматург.

175 Достоевський Федір Михайлович (1821–1881) — російський письменник.

176 Еж Теодор Томах (Зигмунд Мілковський, 1824–1915) — польський письменник, автор історичних романів.

177 Залеський Юзеф Богдан (1802–1886) — польський поет і громадський діяч.

178 ...«L'Assommoir»; Короленка всього... — В автографі викреслено рядок: «...“L'Assommoir”»; [Кармен Сільва — не знаю]; Короленка всього».

Кармен Сільва (справжнє ім'я Єлизавета-Пауліна-Оттілія-Луїзау Від; 1843–1916) — королева Румунії, перекладачка, письменниця, авторка оповідань, романів, казок, віршів (деякі з них покладено на музику); писала німецькою, румунською та іншими мовами. Кармен Сільва в перекладі з латині — «лісова пісня».

179 Красіцький Ігнацій (1735–1801) — польський письменник, автор героїко-комічних поем.

180 Крашевський Юзеф-Ігнацій (1812–1887) — польський письменник, автор історичних романів із життя Польщі й України.

181 Крестовський (Хвощинська Надія Дмитрівна, 1824–1889) — російська письменниця.

182 Лесаж Ален-Рене (1668–1747) — французький письменник.

183 Лонґфелло Генрі Водсворт (1807–1882) — американський поет, автор «Пісні про Гаявату».

184 Мальчевський Антоній (1793–1826) — польський поет-романтик, один із основоположників «української школи» в польській поезії.

185 Міцкевич Адам Бернард (1798–1855) — засновник польського романтизму, польський поет-пророк. Леся Українка переклала уривок із його епічної поеми «Конрад Валленрод, історична повість з литовського та прусського життя» (1828).

186 Мур Томас (1779–1852) — англійський поет-романтик.

187 Немцевич Юліан Юрсин (1757–1841) — польський поет і політичний діяч.

188 Ожешко Еліза (1841–1910) — польська письменниця.

189 ...«Panna Antonina», «Nieróżowa sielanka»... — В автографі викреслено назву одного твору Е. Ожешко: «...“Panna Antonina”, [“Idyllia”] “Nieróżowa sielanka”».

190 Пушкін Олександр Сергійович (1799–1837) — класик російської літератури.

191 ...«Борис Годунов», «Цигане»... — В автографі викреслено назви двох творів О. Пушкіна: «“Борис Годунов”, [“Полтава” і “Руслан и Людмила”] “Цигане”».

192 Прус Болеслав (Александр Гловацький, 1847–1912) — польський письменник, один із видатних представників реалізму.

193 Сенкевич Генрик Адам Александер Піус (1846–1916) — польський письменник, лауреат Нобелівської премії з літератури 1905 р.

- 194** Словацький Юліуш (1809–1849) — польський поет і драматург, народився в Україні, із якою було пов'язане все життя митця. У Кременці на Тернопільщині, у колишній родинній садибі Словацьких, від 2002 р. діє літературно-меморіальний музей поета.
- 195** Теннісон Альфред (1809–1892) — англійський поет-романтик.
- 196** Шекспір Вільям (1564–1616) — англійський письменник, один із найвідоміших драматургів світу. Збереглися уривки Українчиного перекладу його п'єси «Макбет». Також знаходимо чимало шекспірівських ремінісценцій у творах поетеси («Сон літньої ночі» (1892), «To be or not to be?» (1896), «Порвалася нескінчена розмова...» (1898) тощо).
- 197** Салтиков-Шчедрін Михайло Євграфович (Салтиков, 1826–1889) — російський письменник.
- 198** Коппе Франсуа (1842–1908) — французький поет.
- 199** Лермонтов Михайло Юрійович (1814–1841) — російський поет, прозаїк, драматург.
- 200** Флобер Густав (1821–1880) — французький письменник, автор роману «Мадам Боварі».
- 201** Теофіль Готье (1811–1872) — французький письменник.

1890

29. До М. П. Драгоманова

24 грудня 1889 р. (5 січня 1890 р.). Колодяжне

Подається за машинописною копією О. Косач-Кривинюк та рукописною копією М. Деркач (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1201). Автограф нині не відомий.

Датується за змістом листа (згадка про Святий вечір). Рік встановлено на підставі привітання М. Драгоманова з народженням онука (1889).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 24–26.

202 Щиро поздоровляю вас і Лїду з малим Лїдиком. — 19 листопада (1 грудня) 1889 р. в родині Лїдії та Івана Шишманових народився син — Шишманов Дмитро Іванович (1889–1945), онук М. П. Драгоманова. У дитинстві його ніжно називали Лїдиком, Маусиком, Мікою, Міцїкато. Згодом став літературознавцем, белетристом, перекладачем. 1945 р. розстріляний болгарськими комуністами.

203 ...до українського тіню та прилучивсь болгарський...— 28 грудня 1888 р. (9 січня 1889 р.) у Софії, у церкві «Крал Стефан», відбулося вінчання Лідії Драгоманової з Шиммановим Іваном Дмитровичем (1862–1928)— болгарським ученим, істориком, етнографом, кандидатом філософії Лейпцигського й професором Софійського університетів. Згодом став урядовцем Болгарського міністерства освіти, членом Болгарської АН, дійсним членом НТШ, послом Болгарії в Києві (1918–1919), був ініціатором і засновником українсько-болгарського товариства.

204 ...не знаю, чи можтиму коли приїхати в Болгарію. — Восени 1889 р. М. Драгоманов отримав запрошення від болгарського уряду викладати історію у вищій школі (університет). Родина переїхала в Софію.

205 Міша теж децю пише і перекладає, тепер приїхавши додому... — Михайло Косач приїхав у Колодяжне на різдвяно-новорічні свята 10 (22) грудня 1889 р.

206 Міша дістав собі диференціали Serret... — Згадується Серре Жозеф-Альфред (1819–1885)— відомий французький математик.

207 ...курси закриті... — Ідеться про Вищі жіночі курси в Києві, на яких навчалася О. Судовщикова.

208 «Этнографическое обозрение» — науковий журнал етнографічного відділу «Императорского общества любителей естествознания, антропологии и этнографии, состоящего при Московском университете», щоквартально виходив у 1889–1916 рр.

209 Палій Семен (1640–1710)— державний та військовий діяч Українського гетьманату, один із керівників повстання на Правобережжі проти Корони Польської.

210 Мазепа (Колединський) Іван Степанович (1639–1709)— український військовий, політичний і державний діяч, гетьман Війська Запорозького, голова козацької держав.

211 Гюйо Жан-Марі (1854–1888)— французький поет, перекладач, філософ, соціолог.

30. До Є. І. Драгоманової

Кінець грудня 1889 р (поч. січня 1890 р.). Колодяжне

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 48). Окремі рядки пошкоджено. На вільному аркуші— лист Михайла Косача до Є. І. Драгоманової.

Датується орієнтовно — за змістом листа на підставі згадки про різдвяно-новорічні свята та загострення хвороби Лесі Українки після лікування в Одесі.

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження*. Вип. 3. С. 11.

212 Іщенко Яків (1883–?) — скульптор-самоук із Полтавщини.

31. До О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

3 (15) лютого 1890 р. Київ

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 132).

Датується за змістом листа на підставі згадки про поїздку Лесі Українки з П. А. Косачем на консультацію лікарів до Києва (у місто прибули 1–2 (13–14) лютого 1890 р.).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т.* Т. 5. С. 26–27.

213 Рінек Олександр Христофорович (1837–1916) — лікар за фахом, професор медицини, який 1883 р. робив Лесі Українці операцію на кисті лівої руки, чех за походженням. 1864 р. він закінчив Петербурзьку медико-хірургічну академію і був залишений при кафедрі хірургії. 1867 р. став доктором медицини, 2 роки стажувався за кордоном. 1872 р. призначений ординатором Київського госпіталю, був обраний доцентом, згодом став професором. За словами сучасників, О. Х. Рінек був одним із найкращих європейських хірургів того часу.

214 Очевидно, Павловський Олександр Дмитрович (1857–1944) — лікар за фахом, професор, учень Луї Пастера. 1884 р. захистив дисертацію та отримав звання доктора медицини. З 1885 р. кілька років навчався за кордоном у таких видатних учених та хірургів, як Рудольф Вірхов, Луї Пастер, Роберт Кох, Ріхард Фолькман, Теодор Більрот, Ернст Бергман. Одним із перших почав упродовжувати в клінічну практику і викладати студентам принципи асептики та антисептики. Мешкав у Києві за адресою: Маріїнсько-Благовіщенська вул., 28.

215 Саки — курортне місто в Криму (45 км від Сімферополя).

216 Тепер я живу у Сікорських у хаті, у Наталки.... — Сікорська Василина Федосіївна та її родина мешкала за адресою: м. Київ, вул. Тарасівська, 18. У цьому домі в 1889–1890 рр. жили

Михайло Косач та Леся Українка, згодом письменниця часто там зупинялася.

Вишинська (в одруженні Гроздова) Наталія Іванівна (1875–1946) — онука В. Ф. Сікорської, похресниця Олени Пчілки, приятелька Лесі Українки.

217 ...Лисенкові нема часу їх приймать у себе. — Очевидно, М. Лисенко готував постановку оперети «Чорноморці», яка пройшла з успіхом у Києві. 7 (19) лютого 1890 р. її відвідали Лариса та Михайло Косачі.

Лисенко Микола Віталійович (1842–1912) — український композитор, фольклорист, етнограф, педагог, громадський діяч, основоположник української класичної музики, близький приятель Косачів. Один із активних членів Старої Громади.

218 Рожанський — студент, товариш Михайла Косача, певний час жили на одній квартирі.

219 ...живе тепер на Фундуклеевському яру... — Нині вул. Богдана Хмельницького.

220 Боровик Віталій Гаврилович (1864–1937) — член літературного гуртка «Плеяда», приятель старших дітей Косачів. Хімік за фахом (працював з М. Коцюбинським у загоні по боротьбі з філоксерою), активний член Братства тарасівців. Репресований 1937 р.

221 Сьогодні маю з папою йти до Трегубових. — Голова родини — Трегубов Єлисей Купріянович (Кипріянович, Кіпріянович) (1848 (за деякими даними 1849)–1920), громадський і педагогічний діяч, член Старої Громади, близький приятель Косача П. А., чоловік Хоружинської Антоніни Федорівни — рідної сестри дружини І. Я. Франка. Викладав у приватній колегії П. Галагана, працював у журналі «Киевская старина». З 1918 р. брав участь у роботі УАН (секція етнографії). Діти: Катерина, Володимир, Ілля.

222 «Sonate pathétique» есть, лежит передо мною на столі. — Згадано твір німецького композитора Людвіга ван Бетховена (1770–1827) «Патетична соната».

32. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

9 (21) лютого 1890 р. Київ

Подається за автографом (Іл. Ф. 2. Од. зб. 133).

Датується за змістом листа на підставі згадки про постановку оперети «Чорноморці».

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 28.

223 «Чорноморці» — оперета в 3-х картинах. Музика М. Лисенка. За п'єсою Якова Кухаренка «Чорноморський побит» (1836). Скомпонував М. Старицький.

224 Маршинський Аполінарій Серапіонович (1865–1929) — український громадський діяч, перекладач, економіст, педагог, член «Плеяди». Закінчив Київський університет Св. Володимира. 1889 р. з Є. Дегеном, Б. Кістяківським та іншими їздив у Галичину налагоджувати взаємини з І. Франком та М. Павликом, разом із ними потрапив до львівської в'язниці. Після повернення додому зазнав переслідувань із боку царських властей. 1891 р. переїхав до Риги, 1899 — до Дерпта (організував там «Українську громаду»), 1916 р. повернувся в Україну, працював у фінансових установах. 1919 р. — віце-міністр фінансів в уряді УНР. Того ж року виїхав за кордон, викладав українознавство в садівничій школі м. Мельніка (Чехословаччина); від 1924 р. був лектором Українського педагогічного інституту ім. М. Драгоманова (Прага).

225 Лавінська (С. Лавінський) — один із псевдонімів Максима Славинського.

...и[ані] Антоновичка не дала і вгору глянути. — Імовірно, ідеться про Мельник Катерину Миколаївну (1859–1942) — одну з перших жінок-археологів в Україні. У 1890 р. була асистенткою та цивільною дружиною Володимира Боніфатійовича Антоновича (1834–1908), українського історика, етнографа, професора Київського університету Св. Володимира, одного з лідерів Старої Громади і близького приятеля Косачів.

226 Людя дуже лепсько зограла Наталку. — Роль Наталки в опереті «Чорноморці» зіграла Старицька (в одруженні Черняхівська) Людмила Михайлівна (1868–1941) — українська письменниця, перекладачка, мемуаристка, літературний критик, громадська діячка. Брала активну участь у роботі «Плеяди». Донька Михайла Старицького, племінниця Миколи Лисенка, близька товаришка Лесі Українки. 1917 р. належала до складу Центральної Ради. Зазнала репресій, померла під час етапу на заслання.

227 «Світова річ» — комедія Олени Пчілки в 5-ти діях.

228 Заньковецька (Адасовська) Марія Костянтинівна (1854–1934) — відома актриса, зіграла понад 30 ролей на сцені, знялася в одному з перших українських кінофільмів «Остап Бандура».

229 Садовський (Тобілевич) Микола Карпович (1856–1933) — основоположник українського професійного театру, один із його корифеїв.

230 ...пішла на «руськую імператорську сцену»!! — Чутки про те, що М. Заньковецька покинула трупу М. Садовського та пішла на «руськую імператорську сцену», не відповідали дійсності.

33. До О. П. Косач (матері)

17 лютого (1 березня) 1890 р. Київ

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 134).

Датується за змістом листа на підставі згадки про концерт «в пользу чорногорців» (19.ІІ (3.ІІІ).1890).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 28–30.

231 Одержала вчора листи, що ти прислала мені. — Ідеться про листи від родини Драгоманових, серед них — від Івана Шишманова.

232 ...наш сосіп пише по-руськи зовсім не згірше! — Згадується Іван Шишманов.

233 ...був присланий Лоті. — Очевидно, твори французького письменника Лоті П'єра (Жюльєна Віо, 1850–1923), перекладені болгарською мовою.

234 «Молочний путь» — гурток молоді драгоманівського напрямку, до якого належали Галина Ковалевська, Богдан Кістяківський, Сергій і Євген Дегени, Павло Тучапський та ін. Найчастіше збиралися в помешканні Миколи Ковалевського.

235 Ковалевська (в одруженні Деген) Галина Миколаївна (1870–1897) — письменниця, учасниця літературного гуртка «Плеяда», донька М. В. Ковалевського, щирого приятеля Косачів; була «товаришкою й посестрою» Лесі Українки.

236 Її тепер біда сталась, — мати єї вмерла... — Ідеться про Воронцову-Ковалевську Марію Павлівну (1849–1889), яка трагічно загинула на засланні, отруївшись на знак протесту проти знущань над Надією Сигидою.

237 Ковалевський Микола Васильович (псевдоніми Українець, А. Г., Arbeitgeber, Прихильний, Іван Маркович; 1841–1897) — учитель історії кадетського корпусу та дівочого інституту, член Старої Громади, гімназійний товариш і соратник М. П. Драгоманова. Був засланий до Сибіру, а повернувшись звідти 1882 р., заробляв на прожиття приватними уроками. Займався пошуками спонсорів і фінансуванням українських видань за кордоном, матеріально підтримував часописи «Народ», «Громадський

голос», «Хлібороб», «Жите і слово», гуртував молодь навколо ідей М. Драгоманова. Автор популярної у Львові брошури «Коротка історія малоруського народу» (1875). Леся Українка все життя щиро поважала свого «старого друга», як вона шанобливо його називала, а після смерті М. Ковалевського збирала й передала М. Павликові деякі матеріали з його архіву, опубліковані згодом у «Літературно-науковому вістнику» (1901. Т 16. Кн. 11).

238 Метушиться вона тепер, уряжуючи дитячі роковини. — Тобто дитячий ранок, присвячений Т. Г. Шевченкові.

239 А от твоїй кумі Варварі Івановні біда велика... — Ідеться про В. І. Антонович.

240 Синявський Антон Степанович (1866–1951) — український громадський діяч, учений, педагог, талановитий організатор, мистецтвознавець, мемуарист, політик, засновник Євгенічної школи. Маючи ґрунтовну вищу освіту, працював у різних галузях науки, зробив значний внесок у розвиток української історіографії, економ-географії, археології, статистики, педагогіки тощо. Уперше розпочав досліджувати геополітичні зв'язки української економіки, зокрема її зносини з економікою Близького Сходу. Захоплювався ідеями М. Драгоманова, був членом Одеської Громади.

241 ...вона тепер знов учителює в селі Мала Мощаниця в Дубенщині... — Нині — село Мала Мощаниця Здолбунівського р-ну Рівненської обл.

242 Корейво Болеслав — власник першої нотної крамниці в Києві, відкритої 1871 р. за адресою: Хрещатик, 35, перший видавець творів Миколи Лисенка. Велику увагу приділяв виданню і поширенню нот українських народних пісень.

243 Шопен Фредерік Францішек (1810–1849) — великий польський композитор і піаніст, один із улюблених авторів Лесі Українки.

244 Россіні Джоаккіно Антоніо (1792–1868) — італійський композитор, диригент хору, член Болонської філармонічної академії.

245 Серова Валентина Семенівна (1842–?) — перша жінка-композитор у Російській імперії, дружина російського музикознавця Олександра Миколайовича Серова, мати відомого художника В. Серова.

246 Гайдн Франц Йозеф (1732–1809) — відомий австрійський композитор.

247 Мендельсон-Бартольд Якоб-Людвіг-Фелікс (1809–1847) — відомий німецький композитор, диригент, органіст.

248 Ваґнер Ріхард Вільгельм (1813–1883)—відомий німецький композитор та драматург, своєю новаторською творчістю суттєво вплинув на розвиток музичного театру ХІХ–ХХ ст.

249 Чи не збираються представлять «Кармелюка»?— Ідеться про лялькову п'єсу Олени Пчілки «Кармелюк», написану для домашнього театру Косачів.

250 Тальберг Зигмунд (1812–1871)—відомий австрійський піаніст, композитор.

251 Гензельт Адольф Львович (1814–1889)—російський піаніст німецького походження, педагог і композитор.

34. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

20 лютого (4 березня) 1890 р. Київ

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 135).

Датується за змістом листа на підставі згадки про концерт «в пользу черногорців» (19.ІІ (3.ІІ), 1890).

Уперше надруковано у виданні: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 109–110. У виданні 1975–1979 рр. опубліковано з купюрами (Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 10. С. 53–54).

252 «Тангейзер і змагання співаків у Вартбурзі» (1845)—романтична опера Р. Ваґнера.

253 Медведєв Петро Михайлович (1837–1906)—російський антрепренер, режисер, театральний діяч.

254 ...в самому кінці хор утяв «Ср[б]ија свободна» («Ще не вмерла Україна»).— Слова пісні «Ще не вмерла Україна» П. Чубинський написав 1862 р. на мотив визвольного гімну «Србија је слободна».

255 Комаров Павло Федорович—брат М. Ф. Комарова.

256 Циганков—знайомий Косачів із Одеси.

257 Калішевський Яків Степанович (1856–1923)—«Король регентів», диригент хору при Софійському соборі (1898–1919), від 1919 р. керівник хорової капели імені М. Лисенка в Києві; автор багатьох церковних музичних творів.

258 ...були ми з кна-кною на Несторовському засіданні...—Ідеться про засідання Історичного товариства Нестора-літописця—наукового об'єднання істориків, що існувало в Києві у 1872–1931 рр. У різні часи до нього входили відомі українські історики, серед яких М. О. Максимович, В. С. Іконников, В. Б. Антонович, О. І. Левицький, М. С. Грушевський та ін.

259 Там я у їх і «Сірому» стребую, треба непременно послати її в Софію. — Згадується переспів поеми В. Гюго «Бідні люди» («Сірома»). Леся Українка присвятила твір М. Драгоманову й планувала надіслати його в Софію.

260 Так оце ми з тобою і в Московщину поїдемо!.. — У родині обговорювалося питання можливості лікування Лесі Українки в Москві.

261 Укус (Укусок) — У колі сім'ї так називали Оксану Косач.

262 Зея, Зеїчка, Зеїсок — так, за спогадами О. Косач-Кривинюк, рідні назвали Лесю Українку після того, як побачили в ілюстрованому каталозі малюнок кукурудзи «Зея японіка» й помітили, що дівчина схожа на цю рослину — тонку, високу та ясну.

35. ДО М. П. КОСАЧА

Кінець березня (перша пол. квітня) 1890 р. Колодяжне

Подається за виданням: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 111–113. Автограф нині не відомий.

Датується за змістом листа.

Уперше надруковано у виданні: «Червоний шлях». 1923. №8. С. 246–249.

263 ...Пан Максим... — Ідеться про Максима Славинського.

264 Учора мене папа Як слід у шори вбрав! — 23 березня (4 квітня) 1890 р. Леся Українка повернулась у Колодяжне, де через кілька днів їй зробили «вытяжение»: забинтовану ногу в хворому суглобі відтягала вздовж за допомогою блоків вага в 9 фунтів (4,08 кг). У такому положенні письменниця лежала 8 тижнів.

265 Елегію «Лусіе», Там «Le mie prigioni», А там і «Ночі» всі. — Поезії А. Мюссе: «Люсіе», «Мої в'язниці», «Ночі».

266 «Дзвінок» — український двотижневий ілюстрований журнал для дітей та юнацтва, виходив у Львові (1890–1914 рр.).

267 «Музи співодайні» — вислів із пародії В. Самійленка на вірші галицьких поетів.

268 Чи будеш ти писати «Нечимнее» своє? — М. Косач мав намір написати оповідання про Нечимне — урочище з глибоким озером, де Михайло, Леся та Ольга побували з матір'ю влітку 1884 р. Леся Українка згодом оспівала ті ліси та озеро в драмі-феєрії «Лісова пісня». Нині озеро розташоване на території Ковельського району Волинської обл. (25 км від Колодяжного).

269 Коли ти жірондистів Побачим наших... — Жартівливий вислів Лесі Українки, яка жірондистами назвала учасників «Плянди» за їхні «революційні» переконання.

270 Корде Шарлотта (1768–1793) — противниця якобінського терору, поділяла ідеї жірондистів. 13 липня 1793 р. вбила Марата, була страчена на гільйотині за вироком революційного трибуналу. Історіографія підносила Шарлотту Корде як героїню.

36. До М. П. Косача

19 (31) травня 1890 р. Колодяжне

Подається за першодруком: «Червоний шлях». 1923. №8. С. 250–252. Автограф нині не відомий.

Датуються за змістом листа на підставі згадки про суботу перед Зеленими святами (Святу Трійцю 1890 р. відзначали 20 травня (1 червня)). Очевидно, у першодрук закралася помилка: лист написано в суботу, 19 (31).V. 1890, коли в Колодяжному готувалися до Зелених свят. Рік встановлено за змістом листа.

271 Лепеха — пахуча рослина, яку на Зелені свята на Волині розстиляють на долівці, підлозі; інші назви: айр, татарник, татарське зілля.

272 Піднімати сізифовий камінь — вираз, що означає виконувати безконечну, тяжку і безрезультатну роботу (грецька міфологія).

273 ...цитату мого нового безнадійно-надійного вірша... — Ідеться про уривок з ранньої редакції поезії Лесі Українки «Contra spem spero!», опублікованої 1893 р. у збірці «На крилах пісень».

274 «Буковина» — газета народовців Буковини, яка виходила в Чернівцях (1885–1910), відіграла важливу роль у піднесенні національно-культурної свідомості буковинців.

275 «Бібліотека для молодіжі» — «Ілюстрована бібліотека для молодіжі міщан і селян» — щомісячне видання чернівецького товариства «Руська бесіда» (1885–1895). 1890 р. Леся Українка опублікувала в ньому дві поезії — «Веснянка» і «Поле».

276 ...переписала Гейне перед тією капосною пов'язкою! — Леся Українка перед тим, як їй наклали пов'язку, три дні переписувала переклади поезій для видання: «Книга пісень» Генріха Гейне / Переклад Лесі Українки і Максима Стависького. Передмова Олени Пчілки. Львів, 1892. 103 с.

277 ...ошукав мене Зюня... — Ідеться про Завілейського Василя Дмитровича — приятеля Лесі Українки та Михайла Косача

з дитячих літ у Новограді-Волинському, інженера-хіміка за фахом. Михайло, буваючи в Полонному, заїжджав у невелике село Житинці Новоград-Волинського повіту, у гості до «панича Василька», як називали його Косачі. Навчаючись у Санкт-Петербурзі, В. Завілейський на заклик «Плеяди» перекладати рідною мовою найкращі зразки світової літератури загітував кількох студентів-українців (див.: Косач-Кривинюк О. *Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. С. 114–115).

278 ...вже в нас поюзми настали! — Тобто суниці, їх дуже любив Михайло Косач.

37. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

14 (26) червня 1890 р. Колодяжне

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 263).

Рік встановлено за змістом листа.

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження*. Вип. 3. С. 17–18.

279 *Левицький Орест Іванович* (1848–1922) — український історик, етнограф, письменник, секретар Київської археографічної комісії, академік ВУАН, із 1919 р. — її віце-президент; приятель П. А. Косача і його родини.

280 *Тен Іпполіт Адольф* (1828–1893) — французький філософ, історик, письменник, психолог, засновник культурно-історичної школи в мистецтвознавстві.

281 Ну, як же ви там, панове туристи, маєтесь? — На початку червня 1890 р. Михайло Косач їздив у Чернігів, мати Лесі Українки — у Гадяч.

38. До М. П. Драгоманова

6 (18) грудня 1890 р. Луцьк

Подається за машинописною копією О. Косач-Кривинюк та рукописною копією М. Деркач (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1200). Автограф нині не відомий.

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т.* Т. 5. С. 31–33.

282 *Гриневецький Іван* (1862–1929) — студент Віденського університету, згодом — лікар віденського шпиталю; племінник львівського режисера й актора Івана Миколайовича Гриневецького

(1850–1889). На прохання М. Драгоманова листувався з О. П. Косач щодо можливості й умов лікування Лесі Українки в клініках Відня.

283 ...либонь, же і Україну можна назвати Halbasien, як Ви прозвали Болгарію. — Леся Українка вслід за М. Драгомановим часто вживала слово «Напів-Азія». Він сам запозичив його в австрійського письменника галицького походження Карла-Еміля Францоца (книга нарисів «З Напів-Азії: культурні образи з Галичини, Буковини, Півдня Росії, Румунії», 1876), про що писав у листі до О. Кониського з Женеви 25 грудня 1888 р.

284 «Письма пишут только аптекаря» — ремінісценція повісті М. Гоголя «Записки сумасшедшего» (1834), перефразування вислову Оксентія Поприщина, головного героя твору: «Письмо вздор. Письма пишут аптекари».

285 Дістала я недавно брошюрку Мельгунова «О русской народной музыке»... — Імовірно, ідеться про працю «К вопросу о русской народной музыке. По поводу новейших сборников народных песен» (Москва, 1890) Мельгунова Юлія Миколайовича (1846–1893) — російського піаніста, музичного теоретика та фольклориста.

286 «Живая старина» — журнал, що видавався у 1891–1916 рр. у Петербурзі, виходив чотири рази на рік, найбільше уваги приділялося етнографії та фольклору народів Російської імперії.

287 Ведичні гімни (піснеспиви) — священні тексти, на яких ґрунтується вся подальша культура Індії. Леся Українка як ілюстративний матеріал додавала до свого підручника «Стародавня історія східних народів» гімни «Рігведи» — найдавнішої і найзначнішої з Вед. Це збірка 1028 релігійних гімнів, що виникли серед арійських племен у період їхнього переселення в Індію.

288 ...сподобались тії гімни по уривках, які я знайшла в історії Ménard'a. — Ідеться про книжку «Історія стародавніх народів Сходу» французького письменника й історика Луї Менара (1822–1901).

289 ...цікаво мені, як поведеться при новій редакції... — 1890 р. редактором «Зорі» став Василь Лукич (Левицький Володимир Лукич, 1856–1938) — український письменник, видавець, літературознавець, громадський діяч, почесний член «Просвіти», дійсний член НТШ.

290 Ви радите передати в «Народ»... — 20 грудня 1890 р. М. Драгоманов у листі до М. Павлика просив його забрати в «Зорі» «Бідні люди» В. Гюґо в перекладі Лесі Українки та надрукувати в «Народі».

«Народ» — громадсько-політичний часопис, що виходив раз на два тижні у Львові та Коломиї в 1890–1895 рр., був офіційним органом Української радикальної партії. Основу авторського колективу склали М. Павлик, М. Драгоманов та І. Франко, які друкували тут свої статті на громадсько-політичну й літературну тематику.

291 Гейне мій завтра поїде вже до друку... — Рукопис збірки Г. Гейне у перекладах Лесі Українки та М. Славинського надійшов до канцелярії друкарні Товариства імені Шевченка у Львові 20.XII.1890 (01.I.1891).

1891

39. До М. І. Павлика

2 (14) лютого 1891 р. Відень

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 306).

Листи з Відня Леся Українка в основному датувала за григоріанським календарем. Рік встановлено за змістом листа.

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 33–34.*

292 Павлик Михайло Іванович (1853–1915) — український громадсько-політичний діяч, письменник, публіцист, основоположник Русько-української радикальної партії (РУРП), редактор її друкованих органів, дійсний член НТШ; учень М. П. Драгоманова, речник його ідей; один із найактивніших адресантів Лесі Українки.

293 Франко (з дому Хоружинська) Ольга Федорівна (1864–1941) — українська громадська діячка, видавчиня, дружина Івана Франка, близька приятелька Косачів.

Франко Іван Якович (1856–1916) — український письменник, публіцист, перекладач, учений, громадський і політичний діяч. Доктор філософії, дійсний член Наукового товариства імені Шевченка, почесний доктор Харківського університету; приятель Косачів, улітку 1891 р. гостював із родиною в Колодажному.

294 Більтрот Теодор (1829–1894) — німецький хірург, який із 1867 р. працював у Відні, професор медицини Віденського університету; автор багатотомного посібника з хірургії.

295 Січовики — члени товариства «Січ», яке складалося зі студентів-українців, що навчались у Відні.

296 «Діло» — львівська газета (1880–1939), офіційний орган Української національно-демократичної партії й Українського національно-демократичного об'єднання.

40. До М. П. Косача

13 (25) лютого 1891 р. Відень

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 76).

Датується за змістом листа на підставі згадки про спектаклі у Відні та на основі оголошень у віденській газеті «Neue freie Presse» (див.: Мороз М. Літопис життя та творчості Лесі Українки. С. 530). У попередніх виданнях вказуються й інші варіанти: березень (за н. ст.) 1891 р. (див.: Українка Леся. Твори. В 10-ти т. Т. 9. Листи, 1881–1900. К.: Дніпро, 1965. С. 47; 450), кінець зими чи рання весна (за ст. ст.) 1891 р. (див.: Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 134).

Уперше опубліковано скорочено в перекладі російською мовою у виданні: Леся Українка. Собрание сочинений в 3 т. Т. 3. М., 1950. С. 157–163 (далі посилання на це видання подається за формою: Леся Українка. Собр. соч. В 3 т. Т. 3). Повний текст мовою оригіналу вперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори. В 10-ти т. Т. 9. Листи, 1881–1900. К.: Дніпро, 1965. С. 47–56 (далі посилання на це видання подається за формою: Українка Леся. Твори в 10 т.).

297 ...вся оця справа з «угодою»... — Ідеться про угоду 1890 р., яку уклали лідери народовців із австрійським урядом: українці в обмін на окремі привілеї для галичан зобов'язувалися підтримувати його зовнішню та внутрішню політику.

298 Москвофіли — суспільно-політична течія, що виникла в Галичині після революції 1848–1849 рр. в Австрійській імперії. У ХІХ ст., маючи фінансову допомогу з Росії, розгорнули активну діяльність у межах культурно-просвітницької, бізнесової, а також релігійної роботи на території Галичини, Буковини та Закарпаття, створивши потужну видавничу базу, яка складалася з мережі газет, журналів, науково-літературних збірників.

299 Романчук Юліан Семенович (1842–1932) — український громадсько-політичний діяч, один із лідерів народовців, засновник товариства «Просвіта». Закінчив народну школу, Львівську гімназію й університет (класична філологія), працював гімназійним учителем. 1873 р. став одним із «батьків» Товариства

ім. Т. Шевченка (згодом — НТШ), від 1883 р. був послом до Галицького крайового сейму; брав активну участь у розбудові ЗУНР.

300 Українська (Русько-українська) радикальна партія (УРП) — перша політична партія на території України, заснована 1890 р. у Львові. Лідерами партії були І. Франко (до 1899), М. Павлик (до 1914), В. Будзиновський, С. Данилович, Є. Левицький та інші. У своїй діяльності УРП прагнула поєднати відстоювання соціальних інтересів українських селян Галичини із захистом національних прав українського народу. Спершу на ідеологічну позицію УРП досить сильний вплив справили ідеї М. Драгоманова, однак згодом з'явилася теза про повну незалежність «русько-українського народу» — єднання в незалежній державі з Наддніпрянською Україною.

301 ...завис межі небом і землею... — Згідно з польською легендою, пан Твардовський опинився між небом і землею після того, як, продавши душу дияволу, перехрестився дорогою до пекла, через що чорт випустив його зі своїх тенет.

302 Як довго, Катіліно! — Початок промови славетного оратора Риму Марка Туллія Цицерона в сенаті проти Л. С. Катіліни: «Як довго, Катіліно, будеш випробовувати наш терпець?»

303 ...антипоетичний і антиартистичний (à la Чернишевський, Писарев et tutti quanti)... — Ідеться про російських письменників, літературних критиків, публіцистів М. Г. Чернишевського (1828–1889) та Д. І. Писарева (1840–1868).

304 ...він завзятий вагнеріст... — Тобто прихильник творчості Р. Вагнера, про оперу якого «Лоенгрін» ідеться далі.

305 Нижанківський Остап Йосипович (1862–1919) — український композитор, хоровий диригент, громадський діяч, збирач і гармонізатор українських народних пісень, палкий прихильник і пропагандист творчих принципів М. В. Лисенка, один із перших його послідовників у Галичині.

306 Вахнянин Анатоль (Наталь) Климентович (1841–1908) — композитор, письменник, педагог, громадський діяч, один із засновників товариства «Просвіта», його перший голова (1868–1870).

307 ...притягла мені збірник кроатський... — Тобто хорватський (заст.).

308 Натиск і буря — назва течії в німецькій літературі другої половини XVIII ст.

309 Федькович Осип-Юрій Адальбертович (1834–1888) — український письменник і культурно-освітній діяч національного відродження українців Буковини.

- 310** ...концертіві салі... — Тобто зали (польс. sala, франц. salle).
- 311** ...ідемо до театру, дивитись на Rossi (італ'янське світило драматичне)... — Ідеться про італійського актора Ернесто Россі (1827–1896).
- 312** Толстой Олексій Костянтинівич (1817–1875) — російський письменник (поет, драматург), член-кореспондент Петербурзької Академії Наук.
- 313** Галеві Жак Франсуа Фроманталь (1799–1862) — французький композитор, автор опери «Жидівка».
- 314** ...були на «Жидівці» і на «Пророці»... — Згадуються опери «Жидівка» Ф. Галеві та «Пророк» Дж. Меєрбера.
 Меєрбер Джакомо (Якоб Лібман Бер (1791–1864)) — німецький і французький композитор єврейського походження, автор опери «Пророк».
- 315** ...бачили один балет... — Ідеться про балет «Казковий танок» Ф. Голя і Й. Гасрайтера. Музика І. Баєра.
- 316** Бачили тут і парижську знаменитість *т-те Judic*... — Мадам Жюдик — Дам'ян Анна-Марія-Луїза (1850–1911), французька артистка, із успіхом гастролювала в Європі.
- 317** ...як моя баронеса... — Згадується героїня оповідання Лесі Українки «Жаль».
- 318** «Четверта заповідь» (1878) — відома п'єса австрійського драматурга Людвіга Анценгрубера (1839–1889), яку 10 (22).ІІ. 1891 ставили в Німецькому народному театрі.
- 319** ...підемо у самий класичний віденський театр, у Burg. — Ідеться про Burgtheater — цісарський театр у Відні.

41. До М. І. Павлика

19 лютого (3 березня) 1891 р. Відень

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 307).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 41–42.

- 320** Тепер мова про фотографії... — Дорогою до Відня Леся Українка з матір'ю на кілька днів зупинялись у Львові (20–24 січня (1–5 лютого) 1891 р.), тоді й сфотографувалися, однак не встигли забрати світлини до від'їзду й попросили це зробити М. Павлика.
- 321** Гладилевич Дем'ян (1846–1892) — громадський діяч Галичини, голова Товариства ім. Т. Шевченка у Львові, видавець, співзасновник народовської газети «Діло», займався виданням збірки «Книга пісень».

322 ...просимо прислати тую повість, про яку Ви писали в останньому листі... — Ідеться про повість О. Кобилянської «Царівна».

323 ...чи не придалась би до «Другого вінка»... — Видання так і не вийшло.

324 Кобринська (з дому Озаркевич) Наталія Іванівна (1855–1920) — українська письменниця, організаторка жіночого руху, популяризаторка феміністичних ідей на Галичині, разом із Оленою Пчілкою була редакторкою жіночого альманаху «Перший вінок» (1887).

325 Для чого не згадуєте в «Народі» нічого за «Сибір» Кеннана? — Згадується книга у 2 частинах «Сибір і система заслання» (1891) американського журналіста й публіциста Джорджа Кеннана (1845–1924). У 1870–1871 та 1885–1886 рр. автор побував у Сибіру, де познайомився з багатьма політичними засланцями, зокрема з В. Короленком, Ф. Волховським. Їхні розповіді лягли в основу низки статей у американському журналі «Century Magazine» і книги. Російський переклад видання було зроблено ще з журнальних публікацій, український під назвою «Сибір» видано у Львові 1893 р. коштом М. Ковалевського.

42. До О. П. Косач (сестри)

20 лютого (4 березня) 1891 р. Відень

Подається за автографом (Іл. Ф. 2. Од. зб. 264).

Датується за виданням: Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 10. С. 456, де зафіксовано можливу помилку в датуванні листа адресантом (19 лютого (3 березня) 1891 р. було у вівторок).

Уперше опубліковано скорочено в перекладі російською мовою у виданні: Леся Українка. Собр. соч. В 3 т. Т. 3. С. 163–165. Повний текст мовою оригіналу вперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 47–48.

326 Апарат сей якийсь не такий, як той, що з Варшави... — Згадка про те, що Леся Українка з матір'ю їздила до Варшави на консультацію лікарів у квітні — травні 1888 р. є і в «Хронології...» О. Косач-Кривинюк (С. 68). Професор Краєвський тоді радив робити операцію, однак інші лікарі, у яких консультувалися Косачів, були проти. Із Варшави Леся Українка привезла додому апарат, який повинна була носити, однак той виявився надто важким і незручним, тому від нього довелося відмовитися.

327 ...у неділю вдень було дитяче представлення...— 17 лютого (1 березня) 1891 р. Леся Українка з матір'ю дивилися дитячий спектакль за казкою братів Якова і Вільгельма Грімм «Снігуронька».

328 Верді Джузеппе-Фортуніно-Франческо (1813–1901) — італійський композитор, диригент. Найвидатніші опери Верді — «Бал-маскарад», «Ріголетто», «Травіата», «Трубадур», «Аїда», «Отелло», «Фальстаф».

329 ...один тільки Іван Грозний то таки був похожий на кацапа, дарма що італіянець грав. — Е. Россі ретельно готувався до ролі й напередодні прочитав чимало матеріалів із історії Росії.

330 ...обіцяли мені написати своїх лисячих народних пісень мотиви... — Леся Українка часто називала галичан «лисами», звідси й похідне «лисячі», тобто галицькі.

43. До М. І. Павлика

4 (16) березня 1891 р. Відень

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 308).

Рік встановлено за змістом листа.

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 43–44.

331 ...дякую, що так хутко поспішилися прислати «Лорелеї»... — Ідеться про повість О. Кобилянської «Царівна» (1895), яка в первісному німецькому варіанті називалася «Лорелеї» (1888). Прочитавши її у Відні, Леся Українка вподобала твір і навіть зібралася погодити з авторкою його публікацію в «Другому вінку». Лист письменниці з високою оцінкою повісті «Лорелеї» М. Павлик переслав О. Кобилянській. Через місяць, 30 квітня (12 травня) 1891 р., до свого листа на Буковину він додав адресу Лесі Українки. Із часом розпочалося тривале листування двох письменниць, а згодом і їхнє щире приятелювання.

332 ...ми її з собою привеземо. — Дорогою із Відня додому Леся Українка та Олена Пчілка на один день (8 (20) березня 1891 р.) зупинялись у Львові.

333 Кобилянська Ольга Юліанівна (1863–1942) — українська письменниця, активна учасниця феміністичного руху, одна з ініціаторок створення «Товариства руських жінок на Буковині» (1894); близька приятелька Лесі Українки.

334 ...посилаючи переклади до друку... — Тобто рукопис збірки «Книга пісень» Г. Гейне (1892).

44. ДО М. П. ДРАГОМАНОВА

5 (17) березня 1891 р. Відень

Подається за машинописною копією О. Косач-Кривинюк та рукописною копією М. Деркач (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1202). Автограф нині не відомий.

Уперше надруковано з купюрою у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 44–47. Повний текст опубліковано у виданні: Українка Леся. Твори. В 10-ти т. Т. 9. С. 60–64.

335 Завтра маємо виїздити звідси... — Леся Українка з матір'ю виїхали з Відня до Львова 6 (18) березня 1891 р.

336 ...одного літа якось мене пустили до теплих купелів на холодний лиман, а потім на море... — Ідеться про літо 1889 р.

337 «Що було, те бачили, а що буде, то побачимо» — українське народне прислів'я.

338 ...вїхала я у самісінькі вибори... — Ідеться про вибори послів Державної ради у Відні, які мали відбутися на початку березня 1891 р.

339 Успенський Гліб Іванович (1843–1902) — російський письменник-народник.

340 «День» — щотижнева слов'янофільська газета, яка впродовж 1861–1865 рр. виходила в Москві.

341 «Новости» — ліберально-поступова газета, що виходила в Петербурзі (1872–1906).

342 Арабажин Костянтин Іванович (1866–1929) — російський, український та латвійський літературознавець, журналіст, письменник, перекладач; редактор латвійської газети «День». 1890 р. закінчив історико-філологічний факультет Київського університету Св. Володимира, де навчався разом із В. Самійленком; підтримував дружні взаємини з І. Франком, М. Павликом, Лесею Українкою, М. Драгомановим.

343 «Січі» та січовиків ніколи не забуду, а лихим словом не згадаю. — Буваючи серед студентів земляцького товариства «Січ» (1890 р. в ньому налічувалося 40 членів), Леся Українка познайомилася з Іваном Гриневецьким, Клавдієм Білінським, Ярославом і Теофілом Окуневськими та ін. З їхньою допомогою дізналася багато про галицьке політичне і культурне життя. Студенти мало не щодня відвідували їх із матір'ю. Тут не тільки велися гарячі дискусії на політичні й літературні теми, але й звучала музика: січовики позичили на місяць піаніно, щоб Леся Українка

могла акомпонувати, а І. Гриневецький навіть почав писати музику на слова її поеми «Русалка» (див.: Мороз М. Літопис життя та творчості Лесі Українки. С. 73).

344 ...одбираю їх від «Зорі» і віддаю «Народові»... — Відповідний лист до редактора «Зорі» В. Лукича Леся Українка написала у Львові 8 (20) березня 1891 р.

45. До В. Лукича

8 (20) березня 1891 р. Львів

Подається за автографом (Іл. Ф. 2. Од. зб. 1502).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 10 т. Т. 9. С. 64.

345 У Вас, певне, є де-небудь ще мій переклад поеми Віктора Гюґо «*Les raivres gens*» («Сірома»). — Переклад поеми з осені 1889 р. лежав у редакції «Зорі». М. Драгоманов у зв'язку з цим радив Лесі Українці передати рукопис до часопису «Народ», у якому твір під заголовком «Бідні люди» було вперше опубліковано (1891. №10–12. С. 173–175).

46. До М. П. Косача

Середина (кінець) березня 1891 р. Колодяжне

Подається за автографом (Іл. Ф. 2. Од. зб. 78).

Датується орієнтовно — за змістом листа на підставі згадки про віденський «апарат» на ногу Лесі Українки, який вона тоді носила четвертий тиждень. Тобто лист написано між 13 (25) та 19 (31) березня 1891 р.

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 48–50.

346 ...дві львівські академічні... — Тобто студенти Львівського університету.

347 «Червона Русь» — газета москвофільського напрямку, виходила у Львові в 1880–1891 рр.

348 ...хоче притягти до себе «кацапів»... — Ідеться про «москвофілів».

349 «Правда» — друкований орган народовців, український літературно-науковий журнал, що з невеликими перервами виходив у Львові у 1867–1898 рр. У назві часопису «закодували» слова

Т. Шевченка, що використовувалися як епіграф: «В своїй хаті своя правда, і сила, і воля!».

350 ...братається, та й то не з поступовцями, а з станьчицями... — Тобто як не з польськими соціалістами, то з польськими консерваторами.

351 ...псевдонім новий — добрий... — М. Славинський, готуючи до друку їхній з Лесею Українкою переклад «Книги пісень» Г. Гейне, спершу хотів використати псевдонім Головатий, але той не сподобався ні Лесі Українці, ні Олені Пчілці. Згодом вирішив обрати варіант, який походив би від назви селища Ставище, де народився перекладач, — Стависький чи Ставинський. Перший з них схвалила мати Лесі Українки в листі до Михайла Косача від кінця лютого (початку березня) 1891 р. (див.: *Леся Українка. Документи і матеріали. 1871–1970. С. 73*) і сама поетеса.

352 Муситиму сама ціле «Harzreise» перекласти... — Згадується твір Г. Гейне «Подорож до Гарца».

47. До О. Ф. Франко

9 (21) травня 1891 р. Колодяжне

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 3. Од. зб. 1612. С. 359–362).

Рік встановлено за змістом листа на підставі згадки про приїзд у Колодяжне родини Франків.

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 50–51.*

353 Хотіла би я Вас конечно побачити до свого від'їзду в Крим... — Коли Леся Українка з матір'ю дорогою з Відня зупинялись у Львові, О. П. Косач запросила родину Франків на літній відпочинок у Колодяжне. Франки прибули на Волинь 18 (30) травня 1891 р. Леся Українка разом із мамою та сестрою Ольгою виїхали в Євпаторію в кінці того ж місяця (перша декада червня за н. ст.).

354 Радзивилів (Радзивилів) — місто Волинської губернії, залізничний вузол, який від 1873 р. з'єднувався з залізничною мережею Австро-Угорщини; нині — районний центр Рівненської обл.

355 Здолбунів — великий залізничний вузол (12 км від Рівного), нині — районний центр Рівненської обл.

356 «Помарніла наша доля» — Леся Українка просила Ольгу Франко привезти ноти пісні. Автором слів («Чи така наша доля...») був галицький письменник Федорович Іван Андрійович

(1811–1870), сімейний архів родини якого впорядковував І. Франко. Музика А. Вахнянина.

357 ...така була слаба, що й тепер на світ не хочеться дивитись... — У кінці квітня — на початку травня 1891 р. Леся Українка хворіла на пропасницю.

48. До М. І. ПАВЛИКА

10 (22) червня 1891 р. Євпаторія

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 309).

Рік встановлено за змістом листа.

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 51–52.*

358 Врешті я добилася до сталої домівки... — У Євпаторії Леся Українка з матір'ю та сестрою Ольгою оселились у будинку над морем за адресою: вулиця Фонтанна, дім Мічри, колишня Шакая, №6.

359 ...все діло було тільки в адресі моїй. — Леся Українка не знала, де буде мешкати влітку і на яку адресу їй найкраще надсилати листи.

49. До О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

23 червня (5 липня) 1891 р. Євпаторія

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 137).

Рік встановлено за змістом листа.

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 52–53.*

360 Вчора одержала твій лист з Одеси... — Кількома днями раніше мати з Ольгою поїхали додому в Колодяжне; поверталися морем, через Одесу.

361 ...не знаю, коли Міша приїде... — Михайло Косач приїхав у Євпаторію 26 червня (8 липня) 1891 р.

362 Красовська — сусідка Лесі Українки у Євпаторії, знайома П. А. Косача (у листі до доньки від 24 червня (6 липня) 1891 р. він передає їй вітання).

363 На сьому Майнакові обдирають людей... — Згадується грязелікувальний заклад у Євпаторії, що знаходиться на березі озера Мойнаки.

50. До О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

27 червня (9 липня) 1891 р. Євпаторія

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 138).

Рік встановлено за змістом листа.

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 53–54.

364 От приїхала вчора увечері до мене кна-кна! — Ідеться про Михайла Косача.

365 Міша чимало здивувався, не заставши Пуца зо мною... — Планувалося, що Ольга Косач залишиться з Лесею в Євпаторії, однак вона не могла перенести кримської спеки й повернулась із матір'ю в Колодяжне.

366 Чуфут-Кале — одне з найвідоміших міст-печер Криму, розташоване поблизу Бахчисарая.

367 Балаклава — місто в південно-західній частині Криму (15 км від Севастополя).

368 Однак, як бачу, «закордонні брати» завзяті! — Леся Українка має на увазі Андрія, Тараса та Петра Франків, які відпочивали з батьками в Колодяжному влітку 1891 р.

369 Чі ще не знаєш адреси кна-кон віденських? — Після повернення із Відня Олена Пчілка листувалась із деякими січовиками, зокрема з Я. Окуневським. На той час він працював асистентом віденського хірурга Теодора Більрота.

370 Сподіваюсь, що досі і ти вже одержала всі три мої листи... — Ідеться про листи, які Леся Українка написала вже після виїзду О. П. Косач із Євпаторії. Автографи двох із них не збереглися. Тексти невідомі.

51. До О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

30 червня або 3 липня (12 або 15 липня) 1891 р. Євпаторія

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 136).

Датується за змістом листа на підставі згадки про Михайла Косач, що надсилав пошту пароплавом в Одесу щосереді та щонеділі.

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 54–55.

371 ...шматок нещасливої «Місячної легенди»... — Ідеться про поему «Місячна легенда». Леся Українка почала роботу над нею 1889 р. й дописала в Євпаторії 4 (16) серпня 1891 р.

372 Колесси — рідні брати, славилися як українські вчені, громадські діячі: Іван Михайлович (1864–1898) — фольклорист та етнограф; Олександр Михайлович (1867–1945) — мовознавець, історик літератури; Філарет Михайлович (1871–1947) — музикознавець, фольклорист, композитор, академік АН УРСР.

373 «Буковинський альманах»... — Під егідою товариства «Руська бесіда» у Чернівцях упродовж 1874–1918 рр. виходив «Православний руський календар» («Буковинський православний календар»). У літературній частині видання («Буковинському альманасі») свої твори друкували чимало українських письменників, зокрема й Леся Українка (поезія «У сні», 1891).

374 ...один зовсім на смерть осудив, а другий не прибере місяця, де посадити! — Ідеться про оповідання Лесі Українки «Жаль», яке по-різному оцінили М. Павлик та І. Франко: перший розкритикував твір, а другий виявив бажання друкувати його окремою книжкою.

52. До О. П. Косач (матері)

7 (19) липня 1891 р. Євпаторія

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 139).

Рік встановлено за змістом листа.

Уперше надруковано у виданні: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 3. С. 18–19.

375 Заборочений — похідне від прізвища російського письменника П. Д. Боборикіна (1836–1921), який в основному описував у своїх творах типи людей, що були неприємні Лесі Українці.

53. До О. П. Косач (сестри)

11 (23) липня 1891 р. Євпаторія

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 265).

Рік встановлено за змістом листа.

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 10. С. 97–98.

376 Поздоровляю тебе і мамочку-голубочку з іменінами... — У XIX ст. православні християни вшановували святу рівноапостольну велику княгиню Ольгу 11 (23) липня.

377 ...до виїзду Мімі... — Михайло Косач виїхав із Євпаторії 10 (22) липня.

378 Ну, як же ти, Зірко, маєшся? Що послала з «своєї ласки» в буковинський календарь? — «Руська бесіда» запросила Лесю Українку, Олену Пчілку та Олесю Зірку (Ольгу Косач) надсилати твори до надрукування в «Буковинському календарі на 1892 рік» та в журналі «Бібліотека для молодіжі, міщан і селян». Редактором обох видань був Попович Омелян Олександрович (1856–1930).

379 Родзевич — знайомий Лесі Українки та Ольги Косач-Кривинюк, із яким спілкувалися Косачівни, відпочиваючи в Євпаторії влітку 1891 р.

54. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

14 (26) липня 1891 р. Євпаторія

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 140).

Рік встановлено за змістом листа.

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження*. Вип. 3. С. 20–21.

380 Твій лист із портретами одержала вчора. — Фото Оксани та Миколи Косачів із одним із синів І. Франка («лисом»). Світлина не збереглася.

381 Верзілов (Верзилов) Аркадій Васильович (1867–1930) — історик, краєзнавець, етнограф, громадський діяч, активний член товариства «Просвіта». Випускник Чернігівської гімназії, історичного факультету Київського університету Св. Володимира (у 1890–1891 рр. був домашнім учителем сестри Лесі Українки Ольги), згодом працював у архіві м. Києва. 1893 р. оселився в Чернігові, плідно співпрацював у Чернігівській архівній комісії з М. Коцюбинським. У 1906–1917 рр. — міський голова Чернігова. З 1918 р. очолював українську гімназію, знову став міським головою та займався викладацькою діяльністю.

382 В листі від 10-го... — Автограф не зберігся. Текст листа невідомий.

383 ...прошу пущів... — Тобто дітей. Так жартівливо Леся Українка називала свою сестру Ольгу, коли та була дитиною.

384 Анюта не може ходити на базар... — Очевидно, ідеться про служницю будинку, де певний час мешкала Леся Українка, перебуваючи в Євпаторії влітку 1891 р.

55. До О. П. Косач (матері)

16 (28) липня 1891 р. Євпаторія

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 141).

Рік встановлено за змістом листа.

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 55–56.

385 ...бідна тьотя Сама овдовіла. — В Олександрі Антонівни Косач-Шимановської, тітки Лесі Українки, помер чоловік — Шимановський Борис Опанасович (1849–1891). До 1879 р. жив у Петербурзі, де давав приватні уроки, займався літературною працею й адвокатурою. Через неблагонадійність отримав заборону жити в столиці Російської імперії і був на кілька місяців висланий у рідне містечко Таращу (Київська губ.). Від жовтня 1879 р. мешкав у Києві, за політичну неблагонадійність (зв'язок із київськими революційним гуртком та редакцією газети «Земля і воля») у березні 1880 р. висланий у Вологодську губ. Повернувшись із Сибіру, відійшов від політики, працював повіреним у суді в Мглині й господарював на хуторі Луци.

386 Аже ж вона не може з самих тих Луців прожити? — Ідеться про невеликий хутір (40 десятин землі) між Мглином та Старими Чешуйками на Чернігівщині, де проживала родина Шимановських; його подарував доньці Олександрі Антон Григорович Косач (1814–1910) — дідусь Лесі Українки по батькові. Овдовілу сестру підтримував фінансово П. А. Косач.

387 ...мглінські лікарі... — Ідеться про лікарів із Мглина, до яких, очевидно, звертався хворий на сухоти Б. О. Шимановський.

Мглин — місто Чернігівської губернії, звідки родом був батько Лесі Українки; нині — місто Брянської обл., Росія.

388 «Doux poètes»... у мене нема при собі... — Ідеться про Українчин переклад поезії В. Гюґо «Лагідні поети, співайте!», опублікований 1906 р. в журналі «Рідний край» (№18).

«Рідний край» — часопис, який виходив у 1905–1916 рр. спочатку в Полтаві, а згодом у Києві та Гадячі; активну участь у виданні журналу брала Олена Пчілка.

389 ...там же і «Пінгвін». — Очевидно, переклад оповідання П'єра-Жюля Етцеля «Життя і філософські думки Пінгвіна».

56. До М. П. Драгоманова

16 (28) липня 1891 р. Євпаторія

Подається за машинописною копією О. Косач-Кривинюк та рукописної копії М. Деркач (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1203). Автограф нині не відомий.

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 56–58.

390 ...од віденської подорожі моя доля починає ніби ласкавіше на мене поглядати. — У Відні Лесі Українці зробили спеціальний пристрій, який допомагав хворій нозі під час руху, його використання покращило самопочуття поетеси.

391 Чі не відчепились Ви од своєї невральгії? — Від другої половини 1890-го р. М. Драгоманов постійно хворів. У червні 1891 р. йому поставили помилковий діагноз (невралгія) і порадили більше відпочивати.

392 ...як той гоголівський голова, що глухого удає, аби не чути того, чого не хочеться. — Ідеться про сільського голову — героя повісті М. Гоголя «Майська ніч, або Утоплена» (цикл «Вечори на хуторі біля Диканьки»).

57. До М. І. Павлика

16 (28) липня 1891 р. Євпаторія

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 310).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 58–60.

393 ...вже було подумувала звідси на полудне далі забіратися... — Леся Українка міркувала, чи не виїхати з Євпаторії на південь разом із братом Михайлом, який допоміг би їй у дорозі.

394 Читали ми Вашу літературу укупі з братом... — Ідеться про часопис «Народ», редагований М. Павликом.

395 Мені дуже сподобалася ваша стаття про 3-го мая... — Згадується стаття М. Павлика «На чужім празнику», спрямована проти прихильників галицько-польсько-австрійської угоди («Народ». 1891. №10–12).

396 Зоїльські заміри — недоброзичливі наміри (похідне від імені давньогрецького філософа-ритора Зоїла з Амфіполя (IV ст. до н. е.), котрий уславився як розвінчувач авторитетів).

397 ...між двома критичними бігунами... — Тобто між М. Павликом та І. Франком, які дали кардинально протилежні оцінки оповіданню Лесі Українки «Жаль».

398 Остатніми часи почали з'являтися в «Зорі» деякі мої давно забуті вірші... — Упродовж 1891 р. в «Зорі» було надруковано відразу кілька творів Лесі Українки: «Зоря» («В небі місяць зіходить смутний» (Ч. 12)), «Якщо прийде журба» (Ч. 15).

58. До М. І. ПАВЛИКА

12 (24) серпня 1891 р. Шабо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 311).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 64–65.

399 Шабо — французька колонія, поселення на піщаних берегах Дністрового лиману, яке нині відоме як столиця виноробства Бессарабії; невелике село на півдні України, недалеко від міста Білгорода-Дністровського (Одеська обл.).

Бессарабія — історична територіальна одиниця між Прутом, Дністром і гирлом Дунаю. Значна частина Бессарабії в наш час входить до складу Молдови. Землі на крайньому півдні й півночі Бессарабії належать Україні.

400 ...я вже не в Євпаторії і не в Криму, а в Бессарабії... — 8 (20) серпня 1891 р. Леся Українка переїхала до Шаби під Аккерманом.

401 ...за два тижні до кінця сезону заслабла на тиф... — 22 липня (3 серпня) 1891 р. Леся Українка в Євпаторії захворіла на черевний тиф легкої форми. Доглядати доньку, діставши сумну звістку про стан її здоров'я, поїхала О. Драгоманова-Косач.

402 ...в Вас в листах завжди такий песімістичний настрій... — М. Павлик у листах писав про матеріальні проблеми часопису «Народ».

403 Куренда — послання, розпорядження, яке традиційно видавалося по церковній єпархії.

404 Тардан Єлизавета Іванівна — власниця помешкання, яке винаймала Леся Українка; онука засновника швейцарської колонії в Шабо, вченого-ботаніка, експерта з виноградарства Луї-Вінсена Тардана (1787–1836). Родині належало кілька будинків у містечку, один із них зберігся досі.

59. До О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

19 (31) серпня 1891 р. Шабо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 142).

Рік встановлено за змістом листа.

Уперше надруковано у виданні: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 3. С. 21–22.

405 Одержала я від тебе лист із Одеси... — О. П. Драгоманова-Косач поверталася додому з Шаби через Одесу.

406 Тепер у мене пані Комарова... — Згадується Комарова (з дому Грабовська) Любов Болеславівна (1854–1924) — дружина Комарова Михайла Федоровича (1844–1913), громадського діяча, бібліографа, етнографа, фольклориста, лексикографа, члена Київської та Одеської Громади, близького приятеля родини Косачів.

407 Вони мені купили цитру... — Ідеться про музичний інструмент.

408 Галин Мартирій Андрійович (1858–1943) — доктор медицини, лікар-хірург, генерал-хорунжий санітарної служби, один із організаторів і голова медичної секції Українського наукового товариства у Києві, яке працювало під керівництвом Михайла Грушевського. Із 1920 р. в еміграції.

409 Певне, до мене хутко приїде Люба... — Комарова Любов Михайлівна (1875–1937) — молодша донька М. Ф. Комарова, приятелька Лесі Українки.

410 ...дуже «страдала» на морі. — Ідеться про морську хворобу, від якої дуже страждала Маргарита Комарова.

411 Як папін переклад в Ковель? — 19 вересня (1 жовтня) 1891 р. П. А. Косача було переведено з Луцька в Ковель на посаду голови Ковельсько-Володимир-Волинського з'їзду мирових посередників.

60. До М. П. ДРАГОМАНОВА

22 серпня (3 вересня) 1891 р. Шабо

Подається за машинописною копією О. Косач-Кривинюк та рукописною копією М. Деркач (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1204). Автограф нині не відомий.

Рік встановлено за змістом листа. Обидві збережені копії тексту (О. Косач-Кривинюк та М. Деркач) фіксують дату написання — 22 серпня (3 вересня) [1891]. Підставою для такого твердження також є згадка у листі П. А. Косача до Лесі Українки від 16 (28).

VIII.1891 про отриманий лист від М. Драгоманова для доньки і його пересилку в Шабо. Очевидно, у виданні О. Косач-Кривинюк «Леся Українка. Хронологія життя і творчости» лист датовано 12 (24) серпня 1891 р. помилково (С. 152).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 60–64.

412 Ваш лист від 15/3 дійшов до мене тільки вчора. — Очевидно, саме цей лист від М. Драгоманова переслала Лесі її мати 17 (29) серпня 1891 р., зазначаючи, що він уже не застав адресатку в Євпаторії й прийшов у Колодажне.

413 ...коло Вас, у ваших лісах... — Улітку 1891 р. М. Драгоманов їздив на консультацію до лікарів Відня. Січовики підшукали йому недорогий готель на околиці міста, у Зальмансдорфі. Поряд був сосновий ліс, про який М. Драгоманов згадував у листі до М. Павлика від 5 серпня 1891 р.

414 Та я сподіваюся, що досі Вам голос вернувся... — У Відні М. Драгоманова оглянув Герман Нотнаґель (1841–1905), один із найкращих фахівців із діагностики того часу, і поставив діагноз — розширення дуги аорти. Ця недуга викликала хрипоту або й цілковиту втрату голосу.

415 ...Ваша колишня стаття «Наук[овий] метод в етнографіі»... — М. П. Драгоманов у статті «Науковий метод в етнографіі» (публікація у львівському журналі «Товариш» (1888)) розкритикував працю О. Кониського «Етнографія слов'янщини» (1887), видану під псевдонімом О. Стодольський.

416 Нова ера — спроба порозуміння українських та польських діячів 1890-х років у Галичині. Кількарічні перемовини привели до узгодження певних позицій. Австро-німецьке зближення активізувало російську підтримку москвофілів. Водночас Австро-Угорщина почала активніше підтримувати національно-культурний розвиток українців, сподіваючись на їхню лояльність, і готова була виступати посередницею в нормалізації українсько-польських відносин. Галицькі народовці змогли домогтися рівноправної участі в політичному житті, активізувати парламентську діяльність, отримавши депутатські мандати. Частина київських старогромадівців, зокрема Володимир Антонович, виступали за тіснішу співпрацю наддніпрянців із галицькими народовцями задля загальноукраїнських інтересів. Тоді сформувався концепція «органічної праці». 1890 р. частина народовців

об'єдналися в Русько-Українську Радикальну партію, яка засудила політику порозуміння. Лідерами РУРП були Іван Франко та Михайло Павлик. Нову еру продовжували підтримувати Олександр Барвінський та митрополит Сильвестр Сембратович. Із приводу «нової ери» точилися гострі дискусії, до яких Леся Українка виявляла пильний інтерес.

417 ...під впливом «Чуд[ацьких] дум[ок]»... — Ідеться про працю М. Драгоманова «Чудацькі думки про українську національну справу», вперше надруковану 1891 р. в журналі «Народ» під назвою «Чудацькі думки: (листи на увагу мудрим людям через редакцію «Народа»)» (№№7, 9–11, 13–14, 17–18, 20–24).

418 Шматок «Єзекіїла» тепер посилаю... — На прохання М. Драгоманова Леся Українка перекладала з французької уривок із книги пророка Єзекіїля (Біблія), його текст втрачено.

419 Ви про «Боротьбу» питаєте... — Згадується роман О. Кониського «Боротьба», опублікований у 1890–1891 рр. в журналі «Правда».

420 Нечуй-Левицький (Левицький) Іван Семенович (1838–1918) — український прозаїк, перекладач, драматург, етнограф, член Старої Громади.

421 У нас тільки сміються з того «Чорного моря»... — Ідеться про повість І. Нечуя-Левицького «Над Чорним морем» (1891).

422 Чайченко Василь — Грінченко Борис Дмитрович (1863–1910) — український письменник, публіцист, перекладач, літературознавець, фольклорист, етнограф, мовознавець, лексикограф, видавець, редактор першої щоденної загальноукраїнської газети «Громадська думка», організатор товариства «Просвіта», педагог і громадський діяч.

61. До П. А. Косача

6 (18) вересня 1891 р. Шабо

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 112).

Рік встановлено за змістом листа.

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 65–66.

423 ...побуду тижнів зо два в Одесі... — Леся Українка в Одесі зупинилась у Комарових.

424 ...в новому домі... — Ідеться про «білий будиночок» у Колодязному, «літературне шале-флігель» для старших дітей Косачів, збудовано влітку 1891 р.

425 ...в Одесі я, може, більш тижня і не пробуду... — 20 вересня (2 жовтня) 1891 р. Леся Українка повернулася до Колодяжного.

62. До М. І. Павлика

1 (13) жовтня 1891 р. Колодяжне

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 312).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 66–68.

426 *Остатнє ч[исло] я отримала те, де мій переклад...* — Ідеться про переклад поеми В. Гюго «Бідні люди» — «Сірома» («Народ». 1891. №10–12).

427 *...мій столик для писання...* — Згадується столик з вирізкою, який для Лесі Українки змайстрував Михайло Косач, щоб вона могла писати не нахилиючись і не згинаючи хворого суглоба (див.: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 161).

428 *Я попрошу Вас, аби́сьте мені написали адресу п. Колесси...* — Мабуть, ідеться про Колесу Олександра Михайловича.

429 «Академічне братство» — студентське товариство, засноване у Львові 30 червня 1882 р., об'єднувало молодь вищих шкіл, перебувало під впливом народовців.

430 *Як там справа того жіночого журналу, що то писав п. Франко?* — Ідеться про видання «Рівність», що так і не побачило світ.

63. До М. І. Павлика

20–21 жовтня (2–3 листопада) 1891 р. Колодяжне

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 313).

Рік встановлено за змістом листа.

Уперше надруковано скорочено у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 68–69. Повний текст уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 10 т. Т. 9. С. 89–90.

431 *Вразила мене звістка про дядька...* — М. Павлик повідомив Лесі Українці про тяжку хворобу М. Драгоманова — аневризму аорти, згодом вона спричинила його ранню смерть.

432 *Я знахожу ідею жіночої газети дуже доброю.* — Проблема потреби постійного друкованого «жіночого» видання активно обговорювалася серед громадськості. Більшість схилилася до думки,

що це має бути газета. Редактором видання погодилася стати О. Бажанська-Озаркевич. Долучилася до підготовчої роботи й Олена Пчілка, яка написала передмову та надіслала її у Львів.

Озаркевич (із дому Бажанська) Олександра Порфірівна (псевдонім Оксана, Олеся Б.; 1866–1906) — активна учасниця жіночого руху, письменниця, перша українська професійна піаністка в Галичині, братова Н. Кобринської.

433 Що Ви і нова газета... — В автографі викреслено слово: «Що [“Народ”] Ви і нова газета».

434 ...надрукуйте або обидва «Що?», або ні одного... — Імовірно, ідеться про твори Лесі Українки та Михайла Косача, написані під час одного з плеядних конкурсів. На початку 90-х рр. XIX ст. члени гуртка на засіданнях часто вдавалися до написання «оригінальних фантазій», «снів» (вислів Олени Пчілки) на запропоновані несподівані назви, серед яких «Кушетка», «Понеділок», «Гість», «Корабель», «Погибель світу», «Що?» і т. д. Найбільш вдалі з них після доопрацювання автори публікували.

64. До М. І. Павлика

20–21 листопада (2–3 грудня) 1891 р. Колодяжне

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 314). Автограф без середнього аркуша, на якому, очевидно, було написано лист переселенця. У верхньому правому кутку першого аркуша невідомою рукою (очевидно, М. Павлика) записано: «Льв[івські] штампілі, 5.XII. 1891».

Датується орієнтовно — за поміткою в автографі про поштові штемпелі Львова (враховано час листа в дорозі (2–3 дні) та різницю в датуванні за юліанським та григоріанським календарями). У попередніх виданнях, очевидно, помилково лист датовано 5 (17) грудня 1891 р.

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 69–71.

435 Ось і розповідь... — В автографі, який зберігся, подано лише початок допису. Увесь текст надруковано в журналі «Народ» під заголовком «Про переселенців у Росії (Письмо очевидця)» (1892. Ч. 1. С. 15).

436 Читала я дядькову рецензію. — Згадується рецензія М. Драгоманова на повість І. Нечуя-Левицького «Над Чорним морем» («Народ». 1891. Ч. 22).

437 ...мені не подобається, правду мовлячи, та українська допись...— Ідеться про допис М. В. Ковалевського (псевдонім Українець) «Русино-український націоналізм і радикали» («Народ». 1891. Ч. 20–23).

438 Алексеев Л. — автор двох праць «Что такое украинофильство?» (публікація в часописі «Русское богатство» 1881 р.); спровокував дискусію, яку продовжив статтею з аналогічною назвою М. Драгоманов.

1892

65. До М. П. Драгоманова

21 грудня 1891 р. (2 січня 1892 р.). Колодяжне

Подається за машинописною копією О. Косач-Кривинюк та рукописною копією М. Деркач (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1205 (початок листа); ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1548. С. 1–3 (без початку)). Автограф нині не відомий.

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 71–74.

439 ...моя знайома дівчина розпитується старих людей...— Пиріг (в одруженні Дмитрук) Варвара Йосипівна (1872–1964) — жителька Колодяжного, близька знайома Лесі Українки, доглядала її під час хвороби, допомагала збирати волинські пісні, про що залишила спогади.

440 Фіорітури — короткі звуки, якими прикрашається мелодія (італ.).

441 «Вітрогони» — жартівлива назва композиції коломийок, яку впровадив композитор О. Нижанківський.

442 ...багато незаслужених компліментів дістала від Ліди та від швагра... — Ідеться про подружжя Шишманових.

443 Велика хартія вольностей — конституційна основа прав людини; була прийнята англійським королем Іоанном Безземельним 15 червня 1215 р. під натиском повсталого проти нього аристократії, 63 статті зобов'язували короля дотримуватися державних законів.

66. До М. І. Павлика

Кінець 1891 р. (перша пол. січня 1892 р.). Колодяжне

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 315).

Датується за змістом листа.

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 74.*

444 «Ридання» — цикл із трьох поезій Лесі Українки, опублікований у журналі «Народ» (1891. Ч. 7. С. 115–116).

67. До М. П. Драгоманова

3 (15) березня 1892 р. Колодажне

Подається за машинописною копією О. Косач-Кривинюк та рукописною копією М. Деркач (Лл. Ф. 2. Од. зб. 1206). Автограф нині не відомий.

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 74–77.*

445 *Тема Ваша (Брюс) припала мені до серця...* — 1892 р. Леся Українка, за порадою М. Драгоманова, взялася за написання поеми про Роберта Брюса, одного з лідерів повсталих селян у «війнах за незалежність» Шотландії (1296–1314); завершила роботу над твором улітку 1893 р.

446 *...моя одна повість, скінчена ще два роки тому...* — Ідеться про оповідання «Жаль».

447 *А дві мої поемки...* — Тобто «Самсон» (1888) та «Місячна легенда» (скінчено 1892 р.).

448 «*Отцвела, не успевши расцвествь*» — перефразування рядків із поезії М. Некрасова «Тройка»: «...Отцветешь, не успевши расцвествь».

449 «*Не налагай оков на вдохновенье!*» — цитата з незавершеної однойменної поезії С. Я. Надсона (1883).

450 Кримський Агатангел Юхимович (1871–1942) — історик української мови та літератури, славіст, сходознавець, письменник, перекладач, один із організаторів ВУАН, один із фундаторів Всеукраїнської бібліотеки України (нині — Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського), професор арабської літератури та історії мусульманського Сходу, вільно володів майже шістьдесятьма мовами; учасник гуртка «Плеяда», приятель Лесі Українки. Автор роману «Андрій Лаговський» (1905) та низки поетичних і прозових творів (збірки «Пальмове гілля» (1901, 1908, 1922), «Повістки й ескізи з українського життя» (1895) і «Бейрутські оповідання» (1906)). Після процесу в справі СВУ (1929–1930) зазнавав

переслідувань із боку більшовицької влади: став на захист звинувачених колег, відтоді вченого було на кілька років усунуто від викладацької та наукової роботи в академічних установах України. Заарештований 20 липня 1941 р. за звинуваченням в антирадянській націоналістичній діяльності, 25 січня 1942 р. помер (за однією з версій дослідників, унаслідок тортур) у лазареті Кустанайської загальної тюрми №7 (нині — Костанай, Казахстан).

451 ...ми так рідко бачимось... — Восени 1891 р. студент Михайло Косач продовжив навчання в Дерптському університеті (фізико-математичний факультет).

452 ...у нас був Ваш історичний атлас «Культ Мітра»... — Мітра — бог світла та сонця в давній індоіранській міфології. Очевидно, атлас містив малюнки із зображенням цього давнього божества.

453 ...забрати його собі в нову хату... — Ідеться про «білий» будинок.

68. До подружжя Шишманових

3 (15) березня 1892 р. Колодяжне

Подається за машинописною копією О. Косач-Кривинюк (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1548. С. 4–5). Автограф нині не відомий.

Датується за змістом листа на підставі згадки про надіслане з Софії фото дітей родини Драгоманових-Шишманових.

Уперше надруковано у виданні: Косач-Кривинюк О. *Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. С. 177–178.

454 Радозоріє — жартівливе ймення для Ради (Аріадни) та Зорі (Світозара) Драгоманових; за аналогією до «Мишолосіє» (Миша та Леся).

69. До І. Я. Франка

20 квітня (2 травня) 1892 р. Колодяжне

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 3. Од. зб. 1612. С. 339–341).

Уперше опубліковано в перекладі російською мовою у виданні: Леся Українка. *Собр. соч.* В 3 т. Т. 3. С. 165–166. Повний текст мовою оригіналу вперше надруковано у виданні: Українка Леся. *Твори* в 5 т. Т. 5. С. 77–78.

455 Оце я врешті зладила до друку свої вірші. — Ідеться про першу збірку Лесі Українки «На крилах пісень», видану 1893 р.

у Львові за сприяння І. Франка, який наглядав за складанням книжки у друкарні Наукового товариства ім. Т. Шевченка.

456 Побачили ми, що видавати щось за кордоном і корегувати тут, річ дуже затяжна... — Підготовка до друку «Книги пісень» Г. Гейне в перекладі Лесі Українки та М. Славинського дуже затягувалася через те, що текст і коректу надсилали за кордон.

457 «3 вершин і низин» — збірка поезій І. Я. Франка, видана у Львові 1887 р.

458 «На новий шлях» (1891) — друга поетична збірка Уляни Кравченко (Юлії Юліївни Шнайдер, 1860–1947), української поетеси, новелістки, мемуаристки (авторка оповідань з учительського життя, автобіографічної повісті «Хризантеми»). Збірку Уляни Кравченко редагував Іван Франко.

459 Огоновський Омелян Михайлович (1833–1894) — український мовознавець, літературознавець, письменник і громадський діяч, активний член «Руського товариства педагогічного», «Рідної школи», один із засновників «Просвіти», очолював філологічну секцію Наукового товариства ім. Т. Шевченка, доктор філософії, професор Львівського університету. Працював над шеститомною «Історією літератури руської», яку видавав на сторінках часопису «Зоря» від 1886 р., її частина мала бути присвячена творам Лесі Українки та її збірці «На крилах пісень».

460 ...не можу побачити Вашого видання Гейне. — Згадується видання перекладів І. Франка «Вибір поезій Генріха Гейне» (1892).

70. До М. І. Павлика

20 квітня (2 травня) 1892 р. Колодяжне

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 316).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 78–79.

461 Добре було б, коли б та газета вже скоріш виходила... — Ідеться про газету «Рівність».

462 Чі се те саме віче, що то в Стрию було, чі яке инше? — Напередодні М. Павлик писав Лесі Українці про перше загальне жіноче віче, що відбулося 10 квітня 1892 р. у залі львівської ратуші. У ньому взяли участь понад 200 жінок (польки, єврейки та українки). Головою зборів було обрано Ф. Прухнік, заступницею голови — Н. Кобринську, секретарями віча — Я. Чайковську та О. Франко, дружину письменника.

71. До І. Я. Франка

14 (26) травня 1892 р. Колодяжне

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 3. Од. зб. 1612. С. 363–366).

Уперше опубліковано скорочено в перекладі російською мовою у виданні: *Леся Українка. Собр. соч. в 3 т. Т. 3. С. 166–167*. Повний текст мовою оригіналу вперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 79–80*.

463 ...сьогодні їду до Варшави... — 14 (26) травня 1892 р. Леся Українка з матір'ю, сестрою Ольгою та Чеснок (в одруженні Коровицькою) Тетяною Олександрівною поїхали на тиждень до Варшави, можливо, на консультацію до лікаря (див.: *Леся Українка. Лист до М. Драгоманова від 10 (22) грудня 1892 р.*). У Творках Косачі навідали Олександра Петровича Драгоманова.

464 ...щире спасибі за Вашу поміч... — І. Франко відредагував та зробив коректуру збірки Лесі Українки «На крилах пісень».

465 Скаля музична як має бути поганою, то краще хай ніяк не буде. — Ідеться про намір письменниці опублікувати ноти до циклу поезій «Сім струн».

466 «A quoi penses tu?» — «A l'avenir» («Про що ти думаєш?» — «Про прийдешність»). — Наведена цитата з роману В. Гюґо «93-й рік» у рукописі була епіграфом до поезії Лесі Українки «Коли втомлюся я життям щоденним...».

72. До подружжя Драгоманових

18 (30) серпня 1892 р. Колодяжне

Подається за машинописною копією О. Косач-Кривинюк та рукописною копією М. Деркач (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1207). Автограф нині не відомий.

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 80–82*.

467 У нас на Правобережжі поки що холери нема... — Ідеться про пандемію холери 1881–1896 рр. в Європі. У Російській імперії статистика смертності також була дуже високою. У Вінниці, наприклад, із 1892 по 1894 рік було зареєстровано 34 тисячі хворих, із них 12 тисяч померли.

468 ...в Одесу вивруся на який час на весілля гуляти... — Можливо, ідеться про весілля в родині Комарових: улітку 1893 р. в Одесі одружувалася приятелька Лесі Українки Маргарита.

469 ...пробування на Бугові... — У червні — липні (за ст. ст.) 1892 р. Леся Українка з сестрами та молодшим братом їздили відпочивати у село Бережці, що на Бузі, за кілька станцій від Ковеля в напрямку Холма (нині с. Бережці Любомльського р-ну Волинської обл.). Близько двох тижнів Косачі жили в місцевій школі, купались у річці, але вимушені були в середині липня повернутися в Колодяжне через негоду. Леся Українка перейняла тут 12 пісєнних мелодій, які згодом записав Климент Квітка й умістив у збірник «Народні мелодії. З голосу Лєсі Українки» (Київ, 1917).

470 ...я таки хоч можу читати німецькі «Einleitung'u»... — Згадується «Вступ» до однієї з праць німецького біблієста Корніля Карла Генріха (1854–1920), автора коментарів до книг Єремїї, Єзекїїля, що публікувались у 1880-х роках. 1895 р. з'явився його «Вступ до Старого Завіту» — одне з перших авторитетних коментувань на основі літературного та історичного підходу.

471 ...маю книжки про давні рел[ігїї], тільки окрім Kautsch'a... — Мова про одну з книг теолога, автора історико-критичних праць зі стародавньої релігії Кауча Еміля Фрїдрїха (1841–1910).

472 Вамбері Армїнії-Герман (1832–1913) — відомий мандрівник, орієнталїст і філолог, професор Будапештського університету.

473 Пржевальський Микола Михайлович (1839–1888) — російський мандрівник, природодослідник, географ.

474 ...Зоря вибїрається на Фїністерре... — Ідеться про мис Фїністерре (у перекладі «край землі»), розміщений на північно-західному узбережжі Іспанїї (Галїсія).

475 Я б просила Зорю описати свої парїжські враження... — Улітку 1892 р. М. Драгоманов із дружиною та сином вирушили в Париж задля консультації в одного з найкращих клініцистів Європи П'єра Потена. У цей час М. Драгоманов також працював у фондах Паризької національної бібліотеки.

476 ...що значить слово «Athnach» (у Cor[nil]l'a в «Einl[eitung]»)... — У листі до Лєсі Українки від 30 вересня (12 жовтня) 1892 р. М. Драгоманов дає пояснення щодо цього слова. Не маючи на руках книги К. Корніля, він припускав, що це якесь бібліографічне скорочення.

73. До М. П. Драгоманова

15 (27) жовтня 1892 р. Колодяжне

Подається за машинописною копією О. Косач-Кривинюк та рукописною копією М. Деркач (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1208). Автограф нині не відомий.

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 83–84.

477 Вашу «Віру» ми отримали. — Згадується відбитка статті М. П. Драгоманова «Віра в громадські справи» (Коломия, 1892. Б-ка «Хлібороба». Ч. 3).

478 «Швейцарська спілка» — брошура М. Драгоманова «Шістсот років Швейцарської спілки (1291–1891)» (Львів, 1892).

479 ...історія Барвінського... — Барвінський Олександр Григорович (Австрієць, Олег Подолянин) (1847–1927) — український історик, педагог, громадсько-політичний діяч, член товариства «Просвіта», посол до австрійського парламенту (1891–1907), голова Наукового товариства ім. Т. Шевченка (1893–1897), засновник Християнсько-суспільної партії; 1918 р. був секретарем (міністром) віровизнання і керівником секретаріату освіти в Державному секретаріаті ЗУНР. Імовірно, ідеться про його працю «Ілюстрована історія Руси від найдавніших до нинішніх часів» (1890).

480 «Хлібороб» — літературно-політична газета (1891–1895), що досягла досить високої популярності саме серед простого народу завдяки актуальності висвітлюваних тем; видання здійснювалося у Львові й Коломиї, редакторами були І. Франко, М. Павлик та представники «нової інтелігенції» — С. Данилович, І. Герасимович тощо.

481 Хотіла б я знати, де Ви тепера. — М. Драгоманов з родиною все ще залишались у Парижі й чекали звістки з Софії, від якої залежало їхнє майбутнє. 1 серпня 1892 р. у дядька Лесі Українки закінчився контракт із урядом Болгарії, листовно обговорювалися умови його продовження.

74. До М. П. Драгоманова

10 (22) грудня 1892 р. Колодяжне

Подається за машинописною копією О. Косач-Кривинюк та рукописною копією М. Деркач (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1209). Автограф нині не відомий.

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 84–87.

482 ...половину «Шотландської легенди» написала... — Тобто поеми «Роберт Брюс, король шотландський».

483 Про галицьких емігрантів я чула... — Протягом 1892–1893 рр. зі Східної Галичини та Буковини до Росії подалося близько 15 тис. селян. Їм обіцяли, що вони безкоштовно отримають землю, будівлі, реманент, та цього не сталося, більшість із переселенців повернулася назад.

484 У нас тепер живе тітка Саша з двома хлопцями... — Ідеться про Олександрю Антонівну Косач (в одруженні Шимановську) та її синів — Павла й Антона.

Шимановський Павло Борисович (1877–1918) — аграрник за фахом; отримав домашню освіту, закінчив Уманське училище землеробства і садівництва (1900) й агрономічний факультет Ризького політехнічного інституту. Мешкав у Мглині, однак через відсутність роботи оселився у Петербурзі, де працював торговим агентом однієї з норвезьких компаній, захопився політикою. Роз'їжджаючи регіонами у службових справах, створив Мглинську соціал-демократичну організацію. Заочно засуджений і на три роки позбавлений права з'являтися у Чернігівській губернії, працював у редакції журналу «Крестьянское земледелие» Санкт-Петербурзького сільськогосподарського товариства. 1915 р. П. Шимановський з сім'єю повернувся у Мглин, поділяючи погляди партії есерів. 1917 р. вибраний головою Мглинського повітового земельного комітету, став на бік більшовиків. Зі березня 1918 р. вбитий у Мглині під час повстання місцевої громади проти відокремлення повіту від України та його приєднання до складу більшовицької Росії.

Шимановський Антон Борисович (літературний псевдонім Антон Савін; 1878–[1946]) — соціаліст і активний діяч революційного руху; закінчив Уманське училище землеробства і садівництва (1900), навчався в політехнічному інституті, у студії німецького художника-символіста й експресіоніста Франца фон Штука (1863–1928) в Мюнхені. 1908 р., щоб уникнути чергового арешту, виїхав у Швейцарію, де мешкав зі своєю цивільною дружиною Оксаною Косач, молодшою сестрою Лесі Українки, перебиваючись випадковими заробітками. Після подій 1917 р. без родини повернувся до Росії, мешкав у Петрограді, Москві. Став художником, майстром

пейзажу й натюрморту, колекціонував полотна російських митців. У його помешканні в селищі художників Сокіл (околиці Москви) часто бував К. Квітка, Д. Шостакович, діяла школа музики А. Шимановського. Репресований у 1930-х рр., вдруге заарештований не раніше ніж 1942 р. (датування останньої картини «Портрет студентки»).

485 Ще є у нас в гостях два чужі хлопчики... — У Колодяжному в той час гостювали сини Марії Миколаївни Карташевської (хрещеної матері Миколи Косача) — Микола та Петро (останнього хрестила Олена Пчілка). У вересні 1892 р. раптово помер її чоловік — голова Ковельського з'їзду мирових посередників Микола Петрович Карташевський. Відтоді О. П. Косач тимчасово опікувалася їхніми дітьми, допоки вдова влаштуувалась у Житомирі. Згодом Карташевські оселились у Петербурзі, де в них часто гостювали Косачівни — Ольга та Ізидора, які навчались у столиці Російської імперії.

486 ...чі Ви читали лекцію проф[есора] Кулаковського — «Христиане и римский закон»... — 8 (20) грудня 1891 р. Кулаковський Юліан Андрійович (1855–1919) — історик, археолог, філолог класичних мов, візантиніст, перекладач, член-кореспондент Петербурзької АН, професор Київського університету св. Володимира — прочитав публічну лекцію «Християнська церква і римський закон упродовж двох перших століть», яку надрукували в «Известиях Университета святого Владимира» (1892. Вип. 12).

1893

75. До Л. М. Драгоманової

10 (22) січня 1893 р. Колодяжне

Подається за машинописною копією О. Косач-Кривинюк (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1548. С. 6–8). Автограф нині не відомий.

Рік встановлено за змістом листа.

Уперше надруковано у виданні: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 2. К. 1956. С. 154–156.

487 Думаю з неділі почати учитись малювання... — Леся Українка брала уроки малювання в художника Зозулі, який після закінчення Петербурзької академії мистецтв мешкав у Ковелі й був автором портрета Т. Г. Шевченка, що висів у великому домі Косачів у Колодяжному.

488 Я не знаю, чого се і Ви, і дядько журитесь за Радіне вчення? — Драгоманови були дуже незадоволені болгарськими школами й хвилювалися щодо освіти власних дітей. Аріадна навчалась удома: по 2 год. щодня батько давав їй уроки історії, літератури, географії, німецької та російської мови.

489 ...холод в хатах заважає в роботі... — У будинку, де мешкала родина Драгоманових у Софії, температура повітря в кімнатах зимою сягала лише 11° С (М. Драгоманов. Лист до О. Гольштейн від 5 (17) січня 1893 р.).

Гольштейн Олександра Василівна (до одруження Баулер; 1850–1937) — письменниця, перекладачка, активна діячка народовольських гуртків у Росії, революційного руху Д. Гарібальді в Італії, боролася за рівноправ'я жінок. З 1876 р. мешкала у Франції. Тримала в Парижі салон, де збиралися російські емігранти, брала участь у Гуртку російських художників Монмартру (1903–1914), підтримувала тісний зв'язок із багатьма громадськими діячами та вченими, зокрема й із М. П. Драгомановим. Опікувалася Світозаром Драгомановим під час його навчання в Парижі.

490 ...жаль, що ваші плани на дальше такі непевні. — Контракт М. Драгоманову в Софії продовжили тільки на рік, тому обговорювалося питання можливого переїзду родини в Париж.

491 «Lectures historiques» ми отримали... — Можливо, ідеться про книгу видатного французького історика епохи Реставрації Франсуа П'єра Гійома Гізо (1787–1874).

492 ...як там його французи пісочать та мучать... — Від 1892 р. Світозар Драгоманов навчавсь у Парижі, де, мешкаючи в родині подружжя Гольштейнів, відвідував французьку початкову школу.

76. ДО М. П. ДРАГОМАНОВА

11 (23) лютого 1893 р. Колодяжне

Подається за машинописною копією О. Косач-Кривинюк та рукописною копією М. Деркач (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1210). Автограф нині не відомий.

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 87–88.

493 ...може, він після сього більше злости набереться... — Під злістю має на увазі сарказм, який, за словами М. Драгоманова, був недостатньо відтворений Лесею Українкою та М. Славинським у перекладах Г. Гейне.

494 За Терновського я ще й раніше просила нашого Мішу... — Очевидно, ідеться про книгу одного з братів Терновських — істориків української церкви, професорів Київської духовної семінарії: Терновського Пилипа Олексійовича (1838–1884) чи Терновського Сергія Олексійовича (1848–1916).

495 ...мучу тітчиних «хлопців» над німеччиною та іншим «просвіщенієм». — Леся Українка навчала своїх двоюрідних братів — Павла та Антона Шимановських, які відпочивали тоді в Колодяжному й готувалися до вступу в Уманське училище землеробства і садівництва.

77. До родини Драгоманових

Весна 1893 р. Колодяжне

Подається за машинописною копією О. Косач-Кривинюк (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1548. С. 9). Автограф нині не відомий.

Датується за змістом листа.

Уперше надруковано у виданні: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 2. С. 156–157.

78. До М. П. Драгоманова

Кінець квітня (перша пол. травня) 1893 р. Колодяжне

Подається за машинописною копією О. Косач-Кривинюк та рукописною копією М. Деркач (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1216). Автограф нині не відомий.

Датується за змістом листа.

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 89–91.

496 «Сборника» отримали ми тільки один том (книга I)... — Імовірно, ідеться про науковий «Збірник про народну творчість, науку й літературу» («Сборник за народни умотворения, наука и книжнина»), який М. Драгоманов упродовж 1889–1895 рр. редагував у Софії. У книжках розміщено низку ґрунтовних праць Драгоманова: «Слов'янські оповідання про пожертвування власної дитини», «Слов'янські оповідання про народження Константина Великого», «Слов'янські варіанти однієї євангельської легенди», «Зауваження про слов'янські релігійні й етичні легенди», «Слов'янські приладки до Едіпової історії».

497 ...я кінця листів Вартового не дочитала... — Ідеться про «Листи з України Наддніпрянської», опубліковані в газеті «Буковина»

(1892–1893), автор — Грінченко Борис Дмитрович (Вартовий) — письменник, педагог, лексикограф, літературознавець, етнограф, історик, публіцист, громадсько-культурний діяч, редактор низки українських періодичних видань, один із упорядників 4-томного «Словника української мови» (1907–1909).

498 Я вже викінчила переклад «Атта Троля»... — Леся Українка завершила роботу над перекладом 6 (18) лютого 1893 р.

499 ...кінчаю дві поеми для дітей та одно оповідання для великих людей... — Очевидно, ідеться про поеми «Давня казка» і «Роберт Брюс, король шотландський» та оповідання «Одинак».

500 «Посредник» — видавництво в Петербурзі, що було засноване 1885 р. й друкувало книжки для простого народу.

501 ...дехто з наших позасилав свої переклади до «Правди»... — Має на увазі членів товариства «Плеяда», зокрема В. Самійленка та І. Стешенка.

Стешенко Іван Матвійович (1873–1918) — громадсько-політичний діяч, педагог, літературознавець, письменник, член літературно-мистецького гуртка «Плеяда», згодом дійсний член НТШ, засновник однієї з перших українських соціал-демократичних організацій, належав до УСДРП, у 1917–1918 рр. був членом Уряду України — генеральним секретарем освіти, займався українізацією шкільництва, після відставки кабінету В. Винниченка працював головним інструктором Міністерства освіти. Убитий 30 (за деякими джерелами 31) липня 1918 р. у Полтаві, похований на Байковому кладовищі у Києві. С. Єфремов небезпідставно вважав, що І. Стешенка засудила на смерть більшовицька організація Зіньківського повіту, а вирок виконав один із її членів.

502 ...своїм недавнім ворогам у «Зорі»... — У статті «Наше літературне життя в 1892 р.» І. Франко позитивно відгукнувся на творчість Б. Грінченка, якого ще недавно критикував за погляди щодо української мови та літератури (стаття «Галицькі вірші», опублікована у «Правді» 1891 р.).

503 «На розпутті» (1891) — повість Б. Грінченка.

504 «Поміж ворогами» (1893) — повість І. Нечуя-Левицького.

505 ...до квєстії жіночої... — До питання жіночого.

506 ...прийняла се за велику герезію... — Тобто за велику ересь (заст.).

507 ...ні мені, ні Вам не шлють моєї книжки... — Ідеться про збірку «На крилах пісень», яка вийшла друком у Львові ще в березні 1893 р.

508 Полонне— старовинне місто, де мешкав Григорій Антонович Косач, дядько Лесі Українки; нині— районний центр Хмельницької обл.

509 «Schöne Wiege meiner Leiden»...— «Прекрасна колиска моїх страждань»— цитата з Г. Гейне.

510 Безбородьків хутір— невеликий маєток у Пирятинському повіті на Полтавщині, належав батькові Олександрі Судовщикою.

511 Товариство ім. Т. Г. Шевченка (Наукове товариство ім. Шевченка (НТШ))— перша українська національна академія наук, створена 13 грудня 1873 р. у Львові з ідеєю відродження єдиної України, розшматованої на той час двома імперіями— Росією та Австро-Угорщиною. Об'єктивною передумовою для виникнення Товариства в столиці Галичини стало, порівняно з царською Росією, більш ліберальне ставлення до українства в Австро-Угорській імперії. Це перша в історії суспільна установа, якій було присвоєно ім'я Т. Шевченка (початкова назва інституції— Товариство ім. Шевченка).

512 Львівська академія наук дуже блищить в очах киянам...— 1893 р. Товариство ім. Шевченка (за оновленим статутом, прийнятим роком раніше) перетворюється на справжню багатопрофільну академію наук, саме так його сприймають у східній частині України.

79. До О. С. МАКОВЕЯ

28 травня (9 червня) 1893 р. Колодяжне

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 953).

Уперше надруковано у виданні: Сімович В. Листування Лесі Українки з Й. Маковеем із дод. О. Пчілки та влас. споминів про побут Л. Українки в Чернівцях. Львів: «Хортиця», 1938. С. 20–22 (далі посилання на це видання подається за формою: Сімович В. Листування Лесі Українки з Й. Маковеем).

513 Маковей Осип Степанович (1867–1925)— поет, прозаїк, публіцист, літературний критик, журналіст, редактор багатьох періодичних видань («Буковина», «Літературно-науковий вістник»), досвідчений педагог і визначний громадсько-культурний діяч кінця ХІХ— поч. ХХ ст.; закінчив гімназію та філософський факультет у Львові, присвятив себе журналістиці, останні роки викладав україністику в учительській семінарії та Чернівецькому університеті.

514 Велике Вам спасибі за надіслані рецензії та лист. — О. Маковей був ініціатором листування, він надіслав на адресу Лесі Українки дві друковані схвальні рецензії на її збірку «На крилах пісень» — власну («Народний часопис». 1893. №60. 16 (28) березня) та І. Г. Верхратського («Діло». 1893. 22–23 квітня (4–5 травня)).

515 Вашої рецензії в «Зорі» я ще не читала... — О. Маковей був співробітником «Зорі», де опублікував рецензію на збірку Лесі Українки «На крилах пісень» («Зоря». 1893. 15 (27) червня).

516 ...«натуру тяжко одмінити»... — Українське прислів'я «Природу тяжко одмінити» 1864 р. ввійшло до одного з найавторитетніших зібрань українського фольклору малих жанрів «Українські приказки, прислів'я і таке інше», яке підготував до друку Симонов Матвій Терентійович (псевдонім Матвій Номис; 1823–1900 (1901)) — український етнограф, фольклорист, письменник, педагог. Укладач антології (14,5 тис.) використав записи С. Руданського, В. Білозерського, П. Куліша, Марка Вовчка, В. Лазаревського та ін.

517 Верхратський Іван Григорович (Гороховський, Лосун, Подоляк, Щипавка) (1846–1919) — український природодослідник, основоположник української наукової термінології з природознавства, педагог, мовознавець (дослідник мови і фольклору лемків), письменник, громадський діяч, дійсний член НТШ.

80. До О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

5 (17) червня 1893 р. Київ

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 143).

Рік встановлено за змістом листа.

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження*. Вип. 3. С. 22–23.

518 Сьогодні ми вже в Києві... — 30 травня (11 червня) 1893 р. Леся Українка, її сестра Ольга й тітка Олександра з синами Павлом (Пашею) й Антоном (Тосею) виїхали з Колодяжного в Полонне, а звідти до Києва.

519 Отже, ми застановилися у Голоти. — Тобто в Сікорських, на вул. Тарасівській, 18. «Голотою» Леся Українка називала молодших представників цієї родини, серед них:

Сікорський Андрій Григорович (1869–1922) — товариш М. Косача, його однокурсник у Київському університеті Св. Володимира, згодом лікар-психіатр;

Сікорський Григорій Григорович (1871–1939) — студент Київського університету Св. Володимира, потім лікар-терапевт;

Сікорський Василь Григорович (?–1928) — студент Київського університету Св. Володимира, пізніше агроном-селекціонер;

Сікорський Олександр Григорович (помер у віці 20-ти років) — на той час гімназист.

«Голотою» Косачі також називали всіх студентів, що проживали, за їхнім висловом, «на Тарасах».

520 ...дядько одного дня збирався нас повезти... — Ідеться про Григорія Антоновича Косача, який мешкав у Полонному.

81. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

9 (21) червня 1893 р. Гадяч

Подається за автографом без закінчення (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 144).

В останніх рядках листа є нечіткий скорочений запис із переліком назв деяких перекладених рідною мовою творів Г. Гейне, під кожною позначка — літера «Л.» чи «С.». Очевидно, ідеться про переклади, які робили сама поетеса («Л.») та М. Славинський («С.»): «Коли настав чудовий май» — Л., «Чого так поблідли ті рожі ясні» — Л., «З мого тяжкого суму» — С., «Не жаль мені» — Л., «Сосна» — С., «Пісні на[нрзб.]» — С., [«В розкішній красі таємничій...»], балада — Л., «На крилах пісень» — Л., «На личеньку [у тебе...]» — С.

Рік встановлено за змістом листа.

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 10 т. Т. 9. С. 126–127.

521 Досі ти отримала телеграму «о нашем благополучном прибытии». — 8 (20) червня 1893 р. Леся Українка з сестрою Ольгою приїхали з Києва в Гадяч.

522 Бахмач — місто на Чернігівщині, залізничний вузловий центр.

523 Ромни — місто на Сумщині, залізничний вузол.

524 Лохвиця (Локвиця) — місто, розташоване на р. Лохвиця (басейн Дніпра), уперше згадується в літописах 1320 р.; нині — районний центр Полтавської обл.

525 Маня Старицька теж була в Києві. — Ідеться про Старицьку Марію Михайлівну (1865–1930) — українську драматичну акторку, режисерку, педагога. Брала участь в організації українського національного театру, дочка М. Старицького.

526 Він зложив музику на три пісні... — Ідеться про пісні на слова Г. Гейне, для двох із них («Коли настав чудовий май...», «Чого так поблідли ті рожі ясні...») М. Лисенко використав переклад Лесі

Українки. Загалом улітку 1893 р. композитор написав 12 солоспівів і 2 дуети на тексти Г. Гейне з його «Книги пісень» у перекладі Лесі Українки та М. Славинського.

82. ДО М. П. ДРАГОМАНОВА

23 червня (5 липня) 1893 р. Гадач

Подається за машинописною копією О. Косач-Кривинюк та рукописною копією М. Деркач (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1211). Автограф нині не відомий.

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 93–95.

527 Міша поїхав перше до Шури... — На той час Михайло Косач та Александра Судовщикова заручились і збиралися восени одружитися.

528 ...пишете про Кобр[инську] з її «Дрібною жіноч[ою] бібліот[екою]»... — Ідеться про видання книжок під загальною назвою «Жіноча бібліотека», організоване Н. Кобринською.

529 Буду рада, коли Ви пришлете і сі листи, і Ваші відповіді. — М. Драгоманов долучився до дискусії з Б. Грінченком, опублікувавши «Листи на Наддніпрянську Україну» («Народ». 1893. № 15–22).

530 «Profession de foi молод[их] українців»... — Ідеться про опубліковану в «Правді» (1893. №4) програму «Братства тарасівців» — першої української політичної організації, що стояла на засадах самостійності України. Заснована групою українських студентів (Михайло Базькевич, Микола Байздренко, Віталій Боровик, Іван Липа) влітку 1891 р. під час відвідин ними Тарасової могили у Каневі. Невдовзі до організації долучилися Борис Грінченко, Мусій Кононенко (1864–1922), Михайло Коцюбинський (1864–1913), Володимир Шемет (1873–1933), Володимир Самійленко, Євген Тимченко (1866–1948), Микола Вороний (1871–1938), Микола Міхновський (1873–1924) та ін.

Уперше програму братства виголосив Іван Липа (1865–1923) на відзначенні Шевченківських роковин у лютому (за ст. ст.) 1893 р. в Харкові. А вже у квітні з деякими доповненнями вона була анонімно опублікована в часописі «Правда» під назвою «Символ віри молодих українців». Програма містила вимоги політичної автономії українського та інших народів у складі демократичної федеративної Росії, а також захисту культурних та економічних

прав українців. Братство стало основою створеної 1900 р. Революційної української партії.

531 ...доля їх закине на північ. — Тобто в Сибір, на заслання.

532 Чі Ви читали «Безвиглядність соціальної демократії»... — Згадується брошура з критикою марксистського вчення, автор — Шеффле Альберт Еберхард Фрідріх (1831–1903), німецько-австрійський економіст, соціолог, державний діяч.

533 Ерфуртська програма — програма німецької соціал-демократичної партії (діяла в 1891–1921 рр.), прийнята на з'їзді в місті Ерфурті (Німеччина).

83. До М. П. Драгоманова

17 (29) серпня 1893 р. Одеса

Подається за машинописною копією О. Косач-Кривинюк та рукописною копією М. Деркач (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1212). Автограф нині не відомий.

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 96–97.

534 ...написала б я оду ірландському гомрулерові... — Гомрулер — похідне від «гомруль» (англ. самоврядність, автономія); рух за «гомруль» — боротьба за здійснення програми автономії Ірландії (70-і рр. XIX — поч. XX ст.), що передбачала створення ірландського парламенту і національних органів управління за збереження над Ірландією верховної влади Великої Британії. Гомрулер — прихильник цього руху, людина, яка поділяла ці ідеали і боролась за їх втілення в життя.

535 ...одного свого і Вашого старого друга... — Ідеться про М. В. Ковалевського. Улітку 1893 р. він був за кордоном, де у Відні зустрічався з М. Драгомановим.

536 ...у свого «молодого старого» друга... — В Одесі Леся Українка зупинилась у подружки Маргарити Комарової-Сидоренко.

537 «Народна воля» (1893–1914) — українське радикальне політичне товариство, яке виникло на Покутті, в Коломиї.

538 «Варшавский дневник» — офіційна урядова газета, що виходила у Варшаві двома мовами — польською та російською.

539 Мальованці — сектанти, послідовники Кіндрата Мальованого, одного з релігійних фанатиків; користуючись засобами самонавіювання, впадали в транс, перебували в стані екстазу, занурюючись у галюцинації, іноді навіть втрачали чутливість.

84. До М. І. ПАВЛИКА

17 (29) серпня 1893 р. Одеса

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 317).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 98–99.

540 «Поступи» — русько-українське просвітне товариство радикалів, що згуртувалося навколо журналу «Народ» (засноване 1894 р., голова — М. Павлик).

541 ...відома Вам стаття в енциклопедичному словарі... — Ідеться про статтю К. Арабажина «Галицко-русское літературно-общественное движеніє» («Энциклопедический словарь» Брокгауза і Єфрона. Т. 7).

542 ...спасибі одній ширій вічно молодій людині... — Тобто М. Ковалевському.

85. До О. С. МАКОВЕЯ

2 (14) вересня 1893 р. Колодяжне

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 955).

Датується орієнтовно — за змістом на підставі напису на автографі, зробленого рукою О. Маковея («Одержав 19/9 1893») та згадки про повернення Лесі Українки в Колодяжне (30 серпня (11 вересня) 1893 р.).

Уперше надруковано у виданні: Сімович В. Листування Лесі Українки з Й. Маковеем. С. 22–25.

543 Беднарський Кароль (Карло) (1848–1911) — український друкар, із 1878 р. директор друкарні Товариства ім. Шевченка (згодом — Наукове товариство імені Т. Шевченка); за час його керівництва стала найбільшим центром видання української літератури в Галичині.

544 «Просвіта» (1868–1939) — українська громадська організація культурно-освітнього спрямування, заснована з метою поширення освіти серед народу.

86. До родини ДРАГОМАНОВИХ

Кінець вересня (перша пол. жовтня) 1893 р. Колодяжне

Подається за машинописною копією О. Косач-Кривинюк (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1548. С. 10). Автограф нині не відомий.

Датується за змістом на підставі згадки про виїзд із Колодяжного Михайла Косача із дружиною та перебування в Цариброді Драгоманових (повернулися до Софії 3 (15) жовтня 1893 р.).

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження*. Вип. 2. С. 157.

545 Цариброд (Царевброд) — місто на північний захід від Софії, належало Болгарії (до 1919 р.), Югославії, нині — Димитровград (Сербія).

546 ...в Царевброд не варт «настоящого» листу посилать... — Під час пандемії холери у 1892–1893 рр., повертаючись із Західної Європи в Болгарію, Драгоманови відбували вимушений карантин у Цариброді, який тривав 10 днів.

87. До О. С. МАКОВЕЯ

25 вересня (7 жовтня) 1893 р. Колодяжне

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 954).

Уперше надруковано у виданні: Сімович В. *Листування Лесі Українки з Й. Маковеем*. С. 25–27.

547 Я знову на тиждень виїздила з дому... — Леся Українка їздила до Києва, де 12 (24) вересня 1893 р. відбулося весілля Михайла Косача та Олександри Судовщикової.

548 Чи то його треба відсилати до Станіслава? — У Станіславі працював нотаріусом редактор львівської «Зорі» В. Левицький (Василь Лукич), який і вирішував, чи приймати рукопис до друку. У Львові на той час була лише технічна редакція.

549 Що то за популярна часопись, у якій Ви сотрудником? — О. Маковей на той час працював також у «Народній часописі» (додаток до офіційного видання «Gazeta Lwowska») й напередодні запрошував до співпраці Лесю Українку.

88. До М. П. ДРАГОМАНОВА

3 (15) жовтня 1893 р. Колодяжне

Подається за машинописною копією О. Косач-Кривинюк та рукописною копією М. Деркач (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1213). Автограф нині не відомий.

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т.* Т. 5. С. 102–104.

550 ...Ви його не отримали в Відні... — Улітку 1893 р. М. Драгоманов із родиною їздив у Париж, де мав плановий огляд та консультацію у лікарів. Дорогою зупинялись у Відні.

551 Міші треба було спішитись до Дорпату... — Михайло Косач до 1894 р. навчався на математичному відділенні Дерптського університету.

552 От на сім тижні знов їду в Київ... — Леся Українка з сестрою Ольгою затримались у Колодяжному і виїхали лише 13–14 (25–26) жовтня 1893 р. Очевидно, вони чекали звістки від матері, що напередодні вирушила до Києва шукати помешкання дітям.

553 Листування моє з освіченими людьми за кордоном обірвалось... — Очевидно, має на увазі листування з І. Франком та М. Павликом.

89. До Є. І. Драгоманової

4–10 (16–22) жовтня 1893 р. Колодяжне

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 40).

Датується орієнтовно — за змістом листа (згадка про виїзд Лесі Українки з сестрою Ольгою до Києва «на тім тижні»). За спогадами О. Косач-Кривинюк, вони прибули до Києва 16 (28) жовтня 1893 р. Це дає підставу стверджувати, що лист до Є. І. Драгоманової написано в один із днів попереднього тижня, тобто 4–10 (16–22) жовтня 1893 р. У 12-томному виданні творів Лесі Українки 1975–1979 рр. його датовано 9–15 жовтня (за н. ст.).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 10. С. 170–171.

554 ...Миша і Шура були у нас... — Після весілля Михайло Косач із дружиною приїжджали на кілька днів у Колодяжне.

555 Рудченки — родина українських письменників Івана Білика та Панаса Мирного (Івана (1845–1905) та Панаса (1849–1920) Рудченків), сусіди та приятелі Драгоманових. На той час у садибі мешкала їхня мати — народна цілителька Рудченко (з дому Гординська) Тетяна Іванівна (1824–1910).

556 Кланяйтесь, будьте ласкаві, од мене Стояновим, Машицьким і Антоніні Семеновні... — Ідеться про гадяцьких знайомих Лесі Українки.

Макарова Антоніна Семенівна (1868–1963) — учителька з Гадяча, яка мешкала на квартирі у Є. І. Драгоманової й вела кореспонденцію бабусі Лесі Українки; певний час листувалася і з самою поетесою, залишила спогади про неї.

90. До І. Я. Франка

11 (23) жовтня 1893 р. Колодяжне

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 3. Од. зб. 1612. С. 731–734).

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження*. Вип. 1. К. 1954. С. 40–41.

557 Ви маєте видавати новий журнал... — Ідеться про намір видавати «Житє і слово» (1894–1897), офіційним видавцем якого була О. Ф. Франко.

558 ...при моїх купальських піснях... — Леся Українка записала у Колодяжному тексти купальських обрядових пісень («Житє і слово». 1894. №1); ноти до друку так і не потрапили.

559 ...зайнята тепер одним більшим оповіданням... — Ідеться про оповідання «Одинак»; Леся Українка планувала надрукувати його в збірнику «Плеяди», який так і не вийшов через цензурні заборони.

560 «Різ-веди» («Різведи») — найдавніша пам'ятка літератури Індії.

91. До родини Драгоманових

18 (30) жовтня 1893 р. Київ

Подається за машинописною копією О. Косач-Кривинюк та рукописною копією М. Деркач (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1214). Автограф нині не відомий.

У виданні О. Косач-Кривинюк (див.: *Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. С. 216) лист подається з допискою Лесі Українки:

«Ви, дядьку, просили, щоб Вам прислати різні повір'я, що стосуються до чортів і т. п. Осе я знайшла деякі дрібнички між своїми матер'ялами, то посилаю Вам, може, нащо придадуться».

До листа, за словами О. Косач-Кривинюк із посиланням на «Рукопис Г. Лазаревського» (Лист 27. С. 100–101), Леся Українка додала чотири записи з Колодяжного, невідомо від кого записані, і один із Миропілля Звягельського повіту, записаний від Мотрі Дяченко, годувальниці (мамки) сестри Ольги. Дописки немає в жодній із двох копій листа, які збереглися. Матеріали про чортів були скопійовані Г. Лазаревським, а згодом і О. Косач-Кривинюк. Машинописна копія тексту збереглася (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 879).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т.* Т. 5. С. 105–106.

561 Київ. Стрілецький переулоч, №9. — У Києві Леся Українка з сестрою Ольгою на цілу зиму оселились у домі Григоровича-Барського, помешкання на вул. Стрілецькій, 9 для них підшукала О. П. Косач.

562 Клісурський Герасим Петрович (1872–1941) — лікар, знайомий Косачів із часів, коли здобував медичну освіту в Києві, проживав у Габрово (Болгарія).

563 ...прислала свої легенди болгарські... — Лідія Драгоманова-Шишманова збирала болгарський фольклор, яким цікавилась і Леся Українка.

92. ДО О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

23 жовтня (4 листопада) 1893 р. Київ

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 151).

Рік і місяць встановлено за змістом (згадка про перші дні перебування Лесі Українки та її сестри Ольги в Києві). В автографі лист датовано «24. Субота», що дає підстави сумніватися в точності запису, адже 24 жовтня 1893 р. була неділя. Імовірно, лист написано днем раніше — 23 жовтня (4 листопада) 1893 р., у суботу.

Уперше надруковано у виданні: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 216–218.

564 Борецькі — власники «сіренького домика» в Києві, у якому жили Косачі впродовж зим 1881–82, 1882–83 рр. і який був розташований навпроти нинішнього помешкання на вул. Стрілецькій, 9.

565 На «Літ[ературу]»... — Тобто зібрання «Плеяди», яке тоді частіше називали «Література».

566 Кононенко Мусій Степанович (1864–1922) — український поет і прозаїк, діяч кооперативного руху; працював в управлінні Південно-Західної залізниці в Києві, пізніше кілька років господарював на селі, був ув'язнений, у 1913–1917 рр. брав участь у роботі лубенського видавництва «Метелик», яке випускало невеликі белетристичні й науково-популярні книжечки для народу, за часів радянської влади знову був заарештований.

567 Спіліотті Микола Михайлович — домашній учитель Лесиної сестри Ольги, студент Київського університету Св. Володимира, грек за походженням.

568 Науменко Володимир Павлович (1852–1919) — учитель, методист, історик, публіцист, державний і громадський діяч. Закінчив Київську 2-гу гімназію, історико-філологічний факультет

Київського університету Св. Володимира; був фактичним неформальним очільником Старої Громади (його жартома називали гетьманом України), редактор журналу «Киевская старина». 1902 р. придбав на своє ім'я ділянку землі, де знаходилася Шевченкова могила, і як юридичний власник узяв на себе клопоти з її догляду й облаштування, із 1905 р. — директор створеної ним україномовної гімназії. Один із авторів «Словника української мови» (1907–1909). Член Центральної Ради, міністр освіти в уряді П. Скоропадського, розстріляний більшовиками; близький приятель П. А. Косача.

569 Мик[ола] Вас[ильович] обіцяв мені допомогти... — Тобто М. В. Ковалевський.

570 Варвара — служниця власниці помешкання, яке винаймали Леся Українка з сестрою Ольгою взимку 1893–1894 рр.

571 Пані Барська — Григорович-Барська Надія Василівна, власниця будинку на вул. Стрілецькій, 9; учителька за фахом. Узимку 1893–1894 рр., поки лікувалася за кордоном, дім здала в найм Косачам.

572 Бялковська — студентка консерваторії, яка давала уроки музики сестрі Лесі Українки Ользі. Можливо, саме вона мала навчати Ларису Косач англійської.

573 Заходила до нас Ольга Ант[онівна]... — Згадується Липська Ольга Антонівна (1863–1900) — друга дружина М. Лисенка, приятелька Лесі Українки.

93. До О. С. МАКОВЕЯ

31 жовтня (12 листопада) 1893 р. Київ

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 956).

Згідно з поштовим штемпелем, лист надіслано з Києва тільки 6 листопада 1893 р.

Уперше надруковано у виданні: Сімович В. Листування Лесі Українки з Й. Маковеем. С. 27–29.

574 Думала я над вашою заміткою в «Зорі»... — Згадується стаття О. Маковея «Нема грошей» («Зоря». 1892. №23), у якій автор журиться з приводу животіння українських видань, бо їх недостатньо матеріально підтримують галичани.

575 Щодо з'їзду літ[ераторів]... — Організацією з'їзду літераторів, який мали провести 29 червня 1894 р., займалося Наукове товариство ім. Т. Шевченка, проте справу було відкладено на осінь, з'їзд так і не відбувся.

576 ...вернутись не до своєї хати... — Тобто потрапити до в'язниці після повернення в Росію.

577 ...«абисьмо вже раз всі однаково писали»... — Леся Українка акцентує увагу на мовній дискусії 1891–1892 рр., яку викликала публікація Б. Грінченка «Галицькі вірші»; згодом до полеміки долучилися І. Франко, І. Верхратський, А. Кримський та ін.

578 Філіппіка — викривальна промова (у перен. зн.).

579 Фесько Ганджа Андибер — герой однойменної народної думи.

580 Про фольклорістичне видання п. Франка... — Тобто про «Житє і слово».

581 ...збірник пані Кобринської... — Видання «Кн. 1. Наша доля: Збірник праць ріжних авторів» (Стрий, 1893) — перший із трьох альманахів серії «Жіноча бібліотека».

94. До Є. І. Драгоманової

7 (19) листопада 1893 р. Київ

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 41). На останній сторінці — лист сестри Ольги (без закінчення).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 108.

582 ...я хожу до одної англічанки... — Леся Українка разом із Люділою Старицькою брали уроки англійської мови у міс Нартан (в одруженні Капейкіна).

95. До М. П. Драгоманова

12 (24) листопада 1893 р. Київ

Подається за машинописною копією О. Косач-Кривинюк та рукописною копією М. Деркач (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1215). Автограф нині не відомий.

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 109–110.

583 «Роберта Брюса» можна послати до «Хлібороба»... — Прочитавши рукопис поеми Лесі Українки «Роберт Брюс, король шотландський», М. Драгоманов зауважив, що твір вийшов не дитячий, тому не годиться для «Дзвінка», і запропонував його надрукувати в «Хліборобі» (М. Драгоманов. Лист до Лесі Українки від 14 жовтня 1893 р.).

584 ...кінчаю іншу поему... — Ідеться про поему «Давня казка».

585 Випуски «La grande Encyclopédie»... — У листі від 14 жовтня 1893 р. М. Драгоманов рекомендував Лесі Українці перекладати статті на релігійні теми з «Великої енциклопедії» та за потреби виявив бажання надіслати їх до Києва.

586 ...не мостити помосту в неклі. — Перефраз відомого вислову «Пекло вимощено добрими намірами».

587 Олег мій... — Тобто сестра Ольга.

588 Чи отримали Ви мого листа з чортами? — Ідеться про лист від 18 (30) жовтня 1893 р., до якого Леся Українка додала записи про чортів, зібрані нею в Колодяжному та Миропіллі.

96. До М. П. Косача

30 листопада (12 грудня) 1893 р. Київ

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 79).

Уперше опубліковано скорочено в перекладі російською мовою у виданні: Леся Українка. Собр. соч. в 3 т. Т. 3. С. 167–170. Повний текст мовою оригіналу вперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 110–113.

589 ...переписала твою «Хмару»... — Тобто оповідання М. Косача «Хмара», опубліковане 1894 р. в журналі «Житє і слово» (№1).

590 ...«Література», велика й маленька. — Зібрання старшого та молодшого поколінь «Плеяди».

591 ...ображатись за неприглашеніє... — Ідеться про запрошення на весілля Михайла Косача.

592 ...з рік раз у раз «дерев'яною пилою пиляють»... — Ольга Драгоманова-Косач не прийняла невістку і не благословила сина Михайла на шлюб із Олександрою Судовщиковою.

593 ...паничеві Липському... — Згадується Липський Костянтин Антонович — брат другої дружини М. Лисенка, Ольги Антонівни.

594 Про «Litterae virorum obscurorum»... — Ідеться про «Листи темних людей» — анонімно видану в Німеччині книгу в двох частинах (1515 і 1517 рр.), що містила в собі сатиру, спрямовану проти схоластики; стала важливою культурною подією свого часу, написана групою гуманістів (Ульріх фон Гуттен, Крот Рубеан, Муціан Руф, Герман Буш), пов'язаних із Ерфуртським співтовариством.

595 Справа Циклопа з Орфеєм... — Ідеться про О. Кониського (у «Плеяді» його називали Циклопом) та М. Лисенка.

596 Ореста бачила скільки раз... — Згадується Остроградський Орест Іванович (1868–1915) — учасник «Плеяди», стипендіат

Київського університету Св. Володимира, згодом правознавець, професор фінансового права в Дерптському університеті (1895–1913); один із найближчих друзів Михайла Косача, поручитель на його весіллі з боку нареченого.

597 Пілад—Леся Українка називала так М. Славинського.

598 Тучапський Павло Лукич (1869–1922)— історик, громадський діяч, член соціал-демократичної партії; приятель Лесі Українки.

599 Марк Порцій Катон Старший (234–149 до н. е.)— письменник і державний діяч Давнього Риму, відомий фразою, якою постійно, протягом кількох років поспіль, закінчував усі свої виступи в сенаті: «І все ж я вважаю, що Карфаген має бути зруйновано!»

600 «Тарас Бульба» все оркеструється...— Робота над створенням клавіри опери «Тарас Бульба» тривала майже десять років.

601 Кланяйся від мене Галі...— Галина Ковалевська-Деген із сином Юрієм на той час жила в Дерпті, де її чоловік (Євген Вікторович Деген) закінчував навчання в університеті.

97. ДО О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

12 (24) грудня 1893 р. Київ

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 147).

Уперше надруковано у виданні: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 3. С. 24–25.

602 «Жизнь и искусство»— щоденна літературно-художня й політична газета з періодичними ілюстрованими додатками, виходила в 1893–1902 рр. у Києві й широко висвітлювала літературно-мистецький процес на Україні, публікуючи переклади, а також оповідання Олени Пчілки, Л. Старицької-Черняхівської, О. Купріна, С. Бердяєва, Л. Толстого, Т. Щепкіної-Куперник.

603 Бідного Конст[янтина] Ант[оновича] на смерть обрік...— Очевидно, ідеться про Липського К. А.— брата дружини М. Лисенка.

604 Сумна пригода теж сталася з Слав[инським]...— Під час студентського вечора М. Славинський як розпорядник звелів вивести з зали двох студентів-бешкетників, які згодом помстилися йому— підстергли біля університету та жорстоко побили.

605 Романова Дарія (Одарка) Володимирівна (1853–1922)— українська письменниця (авторка оповідань, поезій, казок, друкованих переважно в Галичині), член гуртка «Плеяда», навчалася в Московській консерваторії, яку покинула через стан здоров'я, була

в дружніх взаєминах із родиною Косачів, Старицьких, Лисенків; племінниця Марії Заньковецької.

606 ...обіцяється на Різдво «Понеділка» написати. — Доля оповідання «Понеділок», яке Михайло Косач написав до збірника «На вічну пам'ять Котляревському», невідома.

98. До О. С. МАКОВЕЯ

12 (24) грудня 1893 р. Київ

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 957).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 113–114.

607 ...вісті про редакції «Зорі» і «Дзвінка». — Політика редакції журналу «Зоря» змінилася після того, як її очолив Василь Лукич (В. Левицький), котрий розширив коло авторів за рахунок письменників зі Східної України; редагування «Дзвінка» планувалося перенести до Києва, активну участь у цій роботі збиралися брати учасники «Плеяди», зокрема і Леся Українка.

99. До О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

13 (25) грудня 1893 р. Київ

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 148).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 114–115.

608 ...виправила як-небудь від лисів «Увінчаного співця»... — Згадується оповідання Олени Пчілки «Увінчаний співець», опубліковане в журналі «Дзвінок» (1894. №14–15).

100. До М. М. КОЦЮБИНСЬКОГО

13 (25) грудня 1893 р. Київ

Подається за автографом, який зберігається у Чернігівському літературно-меморіальному музеї-заповіднику Михайла Коцюбинського (А-2277).

Уперше надруковано у виданні: Зеров М. Листи Лесі Українки до Михайла Коцюбинського. «Україна». 1924. Кн. 1–2. С. 168–169.

609 Товариство педагогічне у Львові... — Ідеться про Руське товариство педагогічне, засноване у Львові 1881 р. 1912 р. змінило назву на Українське педагогічне товариство (УПТ), а 1926 р. — на

Товариство «Рідна школа», яке функціонувало в Галичині до 1939 р. і мало місцеві осередки.

101. До О. П. Косач (матері)

15 (27) грудня 1893 р. Київ

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 149).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 116–118.

610 Грюнфельд Альфред (1852–1824) — відомий піаніст, учень Празької консерваторії, із 1897 р. професор консерваторії у Відні; часто гастролював у Російській імперії.

611 Нова газета нічого не варта... — Ідеться про газету «Жизнь и искусство».

102. До О. П. Косач (матері)

18 (30) грудня 1893 р. Київ

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 150). Автограф частково пошкоджено. Імовірний текст узято у квадратів дужки. Текст останніх речень відновити не вдалося.

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 118–119.

612 Іди — окремі дні в середині кожного місяця у стародавніх римлян (15 або 13). Можливо, Леся Українка мала на увазі «мартовські іди» (березневі іди) — крилатий вислів, що означає фатальні дні (під час березневих ід було вбито Юлія Цезаря).

613 ...листи з передмовою... — Мова про переклад передмови Г. Гейне до поеми «Атта Троль», який зробила Леся Українка.

614 Сікорський Іван Олексійович (1842–1919) — невропатолог, психіатр, визначний експерт у галузі дитячої психології, професор Київського університету Св. Володимира, громадський діяч, лікував Лесю Українку. Очевидно, ідеться про заборону працювати, аби не перевтомлюватися під час загострення хвороби.

615 Ми з Пуциком часу дарма не тратимо... — Леся Українка у вільний від занять час давала сестрі Ользі уроки історії та німецької мови.

103. До Є. І. Драгоманової

22 грудня 1893 р. (3 січня 1894 р.). Київ

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 42).

Уперше надруковано у виданні: *Українка* Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 119–120.

104. До О. П. Косач (матері)

3 (15) січня 1894 р. Київ

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 152).

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка*. Публікації, статті, дослідження. Вип. 3. С. 25–27.

616 Саня квитанцію послала... — Очевидно, згадується Хоружинська (в одруженні Ігнатович) Олександра Федорівна, сестра О. Ф. Франко, приятелька Косачів.

617 «Війни Мишей і Жаб» у мене нема... — Ідеться про один із найвідоміших і найбільш топосних творів античної літератури «Батрахіоміахія, або Війна жаб із мишами» (від грец. βάτραχος, жаба, μύς, миша, μάχη, боротьба) — старогрецьку пародію на героїчну «Іліаду» Гомера невідомого автора. У невеликій поемі дії мізерних персонажів оспівуються в урочистій епічній формі.

618 Сливчанська Інна — імовірно, родичка Анни Іванівни Судовщикової, можливо, донька її сестри. На початку 1880-х рр., коли Олександра навчалася в гімназії, Судовщикові мешкали у будинку Сливчанських у Києві (вул. Єлизаветинська), де їх часто навідували Косачі.

619 Ірина Антонович — очевидно, Антонович Ірина Володимирівна (Орися) (1868–1938) — донька В. Б. Антоновича.

620 Пані Новицька була... — Згадується Новицька (до одруження Полетика) Ольга Іванівна — дружина Ізмаїла Орестовича Новицького (1854–1918), інспектора Київського фабричного округу, активно-го учасника й скарбника Старої Громади.

621 Амалия — хатня господиня в Колодяжному (1893–1895), німкеня із Дерпта, яку рекомендував Михайло Косач.

105. До М. П. Драгоманова

5 (17) січня 1894 р. Київ

Подається за машинописною копією О. Косач-Кривинюк та рукописною копією М. Деркач (ІЛ. Ф. 2. Од. зб.1217). Автограф нині не відомий.

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 121–123.

622 Encyclopédie я теж отримала... — На прохання Лесі Українки М. Драгоманов надіслав їй окремі випуски 31-томної «La Grande Encyclopédie» («Великої французької енциклопедії», виходила впродовж 1886–1902 рр.) і радив зайнятися перекладом опублікованих у ній статей із питань дослідження Біблії, які готував для видання відомий богослов і публіцист Моріс Верн.

Моріс Луї Верн (1845–1923) — французький протестантський богослов та історик релігії; автор відомих праць «Соціальна історія релігій» (1911), «Криза релігії у Франції» (1911).

623 Часом бачу того правдивого псевдоніма... — Леся Українка згадує О. Кониського, який мав багато псевдонімів.

624 Від ціклопічної будови... — Тобто від О. Кониського та його прихильників.

625 Авгур (лат.) — жрець, людина, яка вдає, ніби знає якісь таємниці.

626 Мальованців я Вам пошлю... — Очевидно, ідеться про статтю І. О. Сікорського «Психопатична епідемія 1892 року в Київській губернії» (1893), у якій висвітлено тему мальованців та їхнього лідера — Кіндрата Мальованого.

106. До О. П. Косач (матері)

7 (19) січня 1894 р. Київ

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 153).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 123–124.

627 Були ми на «Плодах просвещения»... — Постановка раніше забороненої комедії Л. Толстого «Плоды просвещения» відбувалася 3 (15) січня 1894 р. у Драматичному театрі Соловцова — в одному з перших стаціонарних театрів Києва з постійною трупю (1891).

Соловцов (Федоров) Микола Миколайович (1857–1902) — режисер, актор, театральний діяч, засновник театру.

628 *Оце приїде Нікіта...* — Згадується американська оперна співачка *Мадемуазель Нікіта* (справжнє ім'я *Луїза Маргарет Ніколсон*; 1872–?), прима Паризької опери, яку за чисте сопрано на батьківщині називали «Ніагарською феєю». У Російській імперії вперше гастролювала 1888 р.

107. До П. А. Косача

10–14 (22–26) січня 1894 р. Київ

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 113).

Датується орієнтовно — за змістом листа на підставі згадки про отримані напередодні гроші від батька (див.: Українка Леся. Лист до О. П. Косач (матері) від 11 (23) січня 1894 р.) та дати початку ведення бухгалтерії від 15 (27) січня. У 12-томному виданні 1975–1979 рр. датується серединою січня (за н. ст.) 1894 р. (Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 10. С. 199; 480).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 121.*

629 *Матковський* — студент, викладач математики *Ольги Косач*.

108. До О. П. Косач (матері)

11 (23) січня 1894 р. Київ

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 154).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 124–125.*

630 *«Ріґолетто»* — опера італійського композитора *Джузеппе Верді* (1813–1901).

631 *«Зима і Весна, або Снігова краля»* (1892) — дитяча фантастична опера *М. Лисенка* на лібрето *Дніпрової Чайки* (*Л. Василевської*).

109. До О. П. Косач (матері)

16 (28) січня 1894 р. Київ

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 155).

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 3. С. 27–28.*

632 *Лиси щось таке крутять з тим «Дзвінком»...* — *Галицькі видавці відмовилися від свого попереднього наміру редагувати «Дзвінок» у Києві.*

633 ...занадто вже «розмахався». — Ідеться про нову рубрику «Фейлетон», яку вів О. Маковей, починаючи з першого номера «Зорі» за 1894 р.

110. До О. С. Маковея

16 (28) січня 1894 р. Київ

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 958).

Уперше надруковано у виданні: Сімович В. Листування Лесі Українки з Й. Маковеем. С. 32–34.

634 Аполлон — син Зевса і Лето, батько Орфея — займав одне з головних місць у грецькій і римській міфологіях і вважався світлоносним покровителем мистецтв, тому його часто описували в колі муз.

635 Рада буду побачити Вашу книжку... — Згадується збірка «Поезії Осипа Маковея» (Львів, 1894).

636 ...складався з українських творів... — Леся Українка має на увазі твори письменників Наддніпрянської України.

637 «Лис Микита» — поема-казка І. Франка. Упродовж 1890–1891 рр. опублікована двічі — у журналі «Дзвінок» та окремою книжкою.

638 Не ставте нас на одну лінію з Рябошапками... — Збірка П. Т. Рябошапки (псевдонім — П. Сич) «Розбита бандура» (1893 р.) містила графоманські поезії, які були гостро розкритиковані в «Зорі» 1894 р. (Ч. 24).

639 Залезить від волі богів (грец. θεῶν ἐν ὑούνασι κεῖται) — цитата з епічної поеми Гомера «Одіссея», дослівний переклад — «лежить на колінах богів».

111. До О. П. Косач (матері)

20 січня (1 лютого) 1894 р. Київ

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 156).

Уперше надруковано у виданні: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 3. С. 29–30.

640 «Сад мадмуазель Жавю» — імовірно, дитяча книжка з ілюстраціями.

641 «Три ялинки» — оповідання Олени Пчілки новорічно-різдвяної тематики («Зоря». 1891. Ч. 2).

112. До О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

22 січня (3 лютого) 1894 р. Київ

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 157).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 127.*

642 Каменський — можливо, волинський знайомий Косачів.

643 ...єсі томи Толстого, окрім «Войны и Мира»... — Ідеться про роман російського письменника Льва Толстого.

644 Де Мезер Франц Казимирович (1830–1922) — художник, власник одного з найкращих фотоательє в Києві (вул. Хрещатик, 25), за час існування якого (1865–1918 рр.) в ньому було зроблено понад 2 000 000 світлин. Навчався живопису в Академії мистецтв у Відні. Приїхавши до Києва 1852 р., викладав малювання в Інституті шляхетних дівчат; серед його учениць у київському пансіоні А. Нельговської була Ольга Драгоманова-Косач.

113. До Є. І. ДРАГОМАНОВОЇ

23 січня (4 лютого) 1894 р. Київ

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 43).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 127–128.*

645 ...прийшлося провести Різдво і Новий рік не дома. — Тобто не в Колодяжному.

114. До А. С. МАКАРОВОЇ

23 січня (4 лютого) 1894 р. Київ

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 455).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 128–130.*

646 Стоянова Віра — молода вчителька, колишня учениця А. С. Макарової.

115. До О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

28 січня (9 лютого) 1894 р. Київ

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 158).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 130–131.*

647 ...О[льзі] А[нтонівні]... — Згадується дружина композитора М. В. Лисенка.

648 Муся — Лисенко Мар'яна Миколаївна (1887–1946) — донька М. Лисенка, подруга Ізидори Косач. 1913 р. закінчила Московську консерваторію, українська піаністка, викладала в Києві та Львові.

649 Жан Муне-Сюллі (1841–1916) — відомий французький актор, гастролював у Російській імперії в 1894 та 1899 рр.

650 Я сими днями кінчила «Одинака»... — Леся Українка поспішала закінчити твір: 27 січня (8 лютого) 1894 р. авторка читала «Одинака» на зборах «Плеяди».

116. До М. П. Драгоманова

28 січня (9 лютого) 1894 р. Київ

Подається за машинописною копією О. Косач-Кривинюк та рукописною копією М. Деркач (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1218). Автограф нині не відомий.

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 131–133.

651 ...до друга-ведмеда. — Очевидно, походить від фразеологізму ведмежа послуга.

652 ...мене в космополітизмі при сій справі укоряли... — Дехто з галицьких народовців звинувачував Леся Українку у відсутності патріотизму.

653 Ціклопові барани... — Тобто оточення О. Кониського.

654 Ультрамонтанство — ідеологія й течія в католицькій церкві XV–XIX ст., що виступала за жорстке підкорення національних католицьких церков Папі Римському, захищала верховну владу папи над світськими правителями Європи.

655 ...по горобцях з гармат стріляє. — Ідеться про окремі вірші В. Самійленка.

656 Тепер їдять одного зовсім молоденького... — Леся Українка, очевидно, пише про І. М. Стешенка.

657 Наш добрий друг... — Іронічно згадується В. Антонович, який критично ставився до діяльності Лесі Українки та її однодумців. Незгоди «батьків», репрезентованих у цьому випадку одним із лідерів Старої Громади, та «дітей», покоління «Плеяди», молоді 1890-х–1900-х років, стосувалися цілого спектру проблем, які виникли на зламі культурно-історичних епох. Конфлікт українофільської та модерністської генерацій, що виразно виявився на рубежі століть, означив зміни як світоглядні, ідеологічні, так

і естетичні. Володимир Антонович зоставався на засадах позитивізму, культурництва й органічної праці для народу. На відміну від «батьків», нове покоління вже не ототожнювало поняття народу й нації. «Молода Україна» починає обстоювати гасла європеїзму, індивідуалізму, елітарності мистецтва, пріоритетність естетичних вартостей, релігію чистої краси, заперечуючи уявлення про утилітарну літературу для домашнього вжитку, про слово на службі народу. Означене протистояння виявилось у цілій низці дискусій, статей, маніфестів. Його відлуння знаходимо і в приватному листуванні.

658 Ламе Флері Жюль-Ремон (1797–1878) — французький письменник, автор багатьох популярних у Європі книг з історії.

117. До Є. І. Драгоманової

16 (28) лютого 1894 р. Київ

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 44).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 134.

659 В школу я вже поступила... — Ідеться про Київську рисувальну школу М. І. Мурашка, розташовувалася на вул. Великій Володимирській, 47, у будинку Фрідріха Міхельсона. У квітні 1894 р. Леся Українка вимушена була покинути відвідування занять через те, що їй важко було довго сидіти за мольбертом.

118. До А. С. Макарової

16 (28) лютого 1894 р. Київ

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 456).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 135.

660 Шульженко — родич Драгоманових, мешкав на Полтавщині.

661 «Что читать народу?» — Ідеться про тритомний критико-бібліографічний покажчик літератури «Что читать народу?» (1884–1906), який перевидавали 17 разів. У ньому подано понад 4 000 рецензій, відгуків, анотацій близько 80 авторів (учителів, викладачів і читачів) на твори російської, української та зарубіжної літератури. Авторський колектив з укладання очолювала Х. Д. Алчевська, вона склала найбільшу частину

покажчика— літературну, у якій розглянуто 1680 видань. В усіх томах для зручності вміщено алфавітні покажчики назв книг і прізвищ авторів, у I і II томах є «Каталоги книг народно-шкільних бібліотек».

662 Алчевська (з дому Журавльова) Христина Данилівна (1841–1920)— педагогиня, активна діячка народної освіти, меценат, організаторка освітніх і культурних закладів в Україні, віце-президентка Міжнародної ліги освіти, почесна членка російських і зарубіжних освітніх товариств. Х. Д. Алчевська та її донька Алчевська Христина Олексіївна (1882–1931)— письменниця, а після закінчення навчання курсів у Сорбонні (Париж) учителька французької мови в гімназії— належали до найближчого кола спілкування Михайла Косача після того, як він із родиною 1901 р. оселився у Харкові.

119. До О. Г. Барвінського

1 (13) березня 1894 р. Київ

Подається за автографом, який зберігається у Відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника (Фонд 11. Барв. 2637. П. 158).

Уперше надруковано у виданні: «Жовтень». 1960. №12. С. 110–111.

663 До О. Г. Барвінського. — Лист О. Барвінському адресовано як голові (1891–1896) Руського товариства педагогічного, що видавало дитячий журнал «Дзвінок».

664 ...мановний п[ан] редактор «Дзвонка»... — Упродовж 1894–1895 рр. відповідальним редактором дитячого журналу «Дзвінок» був Шухевич Володимир Осипович (1849–1915)— етнограф, фольклорист, публіцист, педагог, дід головного командира УПА Романа Шухевича (Тараса Чупринки).

665 Старицький від нашого ймення просив Вас... — Ідеться про лист М. Старицького до О. Барвінського від 11 (23) січня 1894 р., написаний у відповідь на пропозицію ввійти до складу редакції «Дзвінка» і взяти на себе редагування всіх творів, які мали надходити до редакції від письменників Наддніпрянщини. Лист підписали М. Старицький, М. Лисенко, Леся Українка, Л. Старицька. Текст листа подано в додатку.

120. До М. П. Драгоманова

18 (30) березня 1894 р. Київ

Подається за машинописною копією О. Косач-Кривинюк та рукописною копією М. Деркач (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1219). Автограф нині не відомий.

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 136–137.

121. До М. П. Драгоманова

5 (17) квітня 1894 р. Київ

Подається за машинописною копією О. Косач-Кривинюк та рукописною копією М. Деркач (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1220). Автограф нині не відомий.

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 137–141.

666 ...згадайте свого старого друга! — Очевидно, ідеться про М. В. Ковалевського.

667 ...не могла побачити «Заздрих богів»... — Згадується брошура М. Драгоманова «Оповідання про заздрих богів» (Коломия, 1894).

668 «Рай і поступ» — одна з останніх статей М. Драгоманова, опублікована в журналі «Народ» (1894. №6–12) та видана окремою брошурою в Коломиї.

669 Бути під ферулою — перебувати під чийось впливом, проходити у когось вишкіл.

670 «Все куплю», — сказало золото... — Цитата з поезії «Злато і булат» О. С. Пушкіна.

671 ...Фр[анко] просив у мене, власне, сього. — Ідеться про купальські пісні, записані Лесею Українкою й опубліковані в журналі «Жите і слово».

672 «Як ліра грає поганенько, її покинути швиденько!» — Цитуються рядки з байки Олени Пчілки «Дві зваги й дві слави».

673 Сердешний — псевдонім І. М. Стешенка.

122. До Є. І. Драгоманової

17–19 квітня (29 квітня — 1 травня) 1894 р. Колодажне

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 51). На вільних аркушах дописано лист сестри Лесі Українки Ольги до бабусі.

Датується за змістом листа на підставі згадки про Великдень (17–19 квітня (29 квітня — 1 травня) 1894 р.).

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 3. С. 12.*

123. До М. П. Старицького

22 квітня (4 травня) 1894 р. Колодяжне

Подається за автографом, який зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (Ф. Х. №13). Автограф пошкоджено, імовірний текст подається в квадратних дужках. Адрес надіслано з нагоди 30-ліття літературної діяльності М. Старицького (1864–1894).

Уперше надруковано у виданні: *«Україна». 1926. Кн. 2–3. С. 181.*

124. До М. П. Драгоманова

23 квітня (5 травня) 1894 р. Колодяжне

Подається за машинописною копією О. Косач-Кривинюк та рукописною копією М. Деркач (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1221). Автограф нині не відомий.

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 142–144.*

674 Ваші «Забележки»... — Мова про наукову працю «Зауваги до слов'янських релігійних і моральних легенд. І. Боже правосуддя» («Забележки върху славянските религиозно-етически легенди. І. Божието правосъдие» (Софія, 1892)), яку М. Драгоманов надіслав Лесі Українці.

675 Жозеф Ернест Ренан (1823–1892) — французький експерт стародавніх мов і цивілізацій Близького Сходу, письменник і філософ, відомий своїми працями про раннє християнство і політичними поглядами щодо націоналізму та національної ідентичності.

676 Сивенький — псевдонім В. Самійленка.

677 Тіртей — напівлегендарний давньогрецький елегійний поет середини VII ст. до н. е., його ім'я стало збірним у розумінні «поета-воїна».

678 Арістофан (бл. 450 р. до н. е. — бл. 385 р. до н. е.) — великий старогрецький поет, «батько комедії», для якої характерна гостра політична сатира.

679 Любенький — Лотоцький Олександр Гнатович (1870–1939) — український громадсько-політичний діяч, публіцист, науковець, письменник.

125. До А. С. МАКАРОВОЇ

2 (14) травня 1894 р. Колодяжне

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 457).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 144–145.

680 ...збираюсь у велику дорогу... — Леся Українка збиралася їхати в Софію, у гості до Драгоманових.

681 Виїду я, якщо виїду, коло 15-го мая. — Письменниця виїхала з Колодяжного тільки 26 травня (7 червня) 1894 р. Її від'їзд затримався через повідомлення в російських газетах про державний переворот у Софії. Інформація не зовсім відповідала дійсності. 1894 р. в Болгарії відбулася зміна уряду: замість кабінету міністрів С. Стамболова до влади прийшло політичне угруповання на чолі з колишнім лідером Консервативної партії К. Стоїловим.

126. До Є. І. ДРАГОМАНОВОЇ

26 травня (7 червня) 1894 р. Колодяжне

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 52).

Рік встановлено за змістом листа.

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 145.

682 ...завтра буду за границею. — Леся Українка вирушала до Софії залізницею через Львів.

127. До О. П. КОСАЧ (МАТЕРІ)

2 (14) червня 1894 р. Софія

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 145).

Датується за змістом листа. Рік встановлено й виправлено на підставі згадки про приїзд Лесі Українки в Софію (1 (13) червня 1894 р.).

До 1916 р. в Болгарії користувалися юліанським календарем, проте Леся Українка датувала листи з Софії як за старим, так і за новим стилем, іноді подавала подвійне датування або зовсім не вказувала дати. Датування епістолярію Лесі Українки подається з урахуванням зворотної кореспонденції адресатів поетеси, досвіду попередніх видань та найновіших розвідок науковців.

Уперше надруковано у виданні: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 257–258.

128. До М. І. Павлика

15 (27) червня 1894 р. Софія

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 318).

Відповідь на лист М. І. Павлика від 10 (22) червня 1894 р. (див.: Леся Українка. Публікації. Статті. Дослідження/упор. О. Ф. Ставицький. К.: Наук. думка, 1984. С. 69–73). У зібранні творів 1975–1979 рр. лист помилково датовано 9 липня (за н. ст.) 1894 р. (див.: Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 10. С. 239–242; 488)

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 145–147.

683 Спасибі Вам за «Брюса»... — М. Павлик надіслав Лесі Українці примірник опублікованої поеми «Роберт Брюс, король шотландський» (Коломия, 1894).

684 ...чі цей дефіцит приймає Arb[eitgeber]... — Ідеться про М. В. Ковалевського, який збирав кошти на видання журналу «Народ».

685 ...Ви даремне подались у Броди... — М. Павлик на додаткових виборах до Галицького крайового сейму балотувався у Бродівському повіті. Його контркандидатом був О. Барвінський, який 15 лютого 1894 р. отримав беззаперечну перемогу.

686 Щодо дарунків... — Ідеться про подарунки М. П. Драгоманову з нагоди 30-літнього ювілею літературно-наукової діяльності (1864–1894).

687 «Англійські та шотландські народні балади» — збірка із 305 англійських і шотландських балад та їхніх американських варіантів, яку уклав американський фольклорист Френсіс Джеймс Чайлд (1825–1896). Антологія виходила з 1882 до 1898 р. (10 томів, перевидання — у 5-ти книгах).

688 ...одну статтю напів юмористичну... — Ідеться про намір написати напівгумористичну статтю про поетів, які обирали здрібніло-пестливі псевдоніми, що стало особливо популярно в кінці XIX ст.: Сивенький, Любенький, Раденький тощо.

689 ...переклад статі про Біблію. — Згадується переклад статті Верна Моріса «Біблія, або Старий Завіт», згодом опублікований у журналі «Народ» (1894. №11–18) та окремим виданням із передмовою М. Драгоманова (Львів, 1903).

690 ...заїхати в Кол[омію]... — У Коломиї жив на той час М. Павлик, редагуючи «Народ».

129. До Оксани, Ізидори та Миколи Косачів

Перед 16 (28) липня 1894 р. Софія

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 437).

Датується орієнтовно — за змістом на підставі згадки про читання листа молодших дітей Косачів подружжям Драгоманових до від'їзду в Париж (виїхали перед 16 (28) липня 1894 р.).

О. Косач-Кривинюк у «Хронології...» зазначила, що лист написано влітку 1894 р. У виданні 1975–1979 рр. датується за каталогом Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка — 1 (13) липня 1894 р. (див.: Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 10. С. 242–243; 488)

Уперше надруковано у виданні: Косач-Кривинюк О. *Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. С. 260–261.

691 Міша поздіймав... — На той час Михайло Косач захопився фотографуванням. У родинному архіві Косачів збереглися сотні його знімків і негативів на склі.

130. До М. П. Драгоманова

19 (31) липня 1894 р. Владая

Подається за машинописною копією О. Косач-Кривинюк та рукописною копією М. Деркач (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1222). Автограф нині не відомий.

Датується за змістом листа на підставі згадки про недавній виїзд Драгоманових у Париж. О. Косач-Кривинюк у «Хронології...» зазначила, що лист написано [7] 19.VII. 1894, очевидно, помилково вважаючи, що Леся Українка датувала його за григоріанським календарем.

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. *Твори в 5 т.* Т. 5. С. 147–148.

692 Владая — курортне село під Софією (Болгарія), розташоване біля підніжжя гори Вітоші, улюблене місце відпочинку софійської інтелігенції кінця XIX ст., нині — село в Миській області Софії Болгарії, належить до складу общини Столична.

693 «Е! я на дереве!»... — Леся Українка згадала випадок із дитинства, коли, сидячи на дереві, щось схоже вигукувала до дядька, який приїхав у гості до Косачів.

694 Парнас — гора в Греції, на якій, за уявленнями древніх греків, перебували Аполлон і музи; світ поетів і поезії (перен. зн.).

695 Гіпокрен — струмок із гори Гелікон, вода якого давала натхнення; це джерело, згідно з міфологічними уявленнями, почало

бити в тому місці, де крилатий кінь Пегас, символ поетичної фантазії, вдарив копитом об скелю.

696 Кастальський потік (джерело) — джерело на Парнасі, води якого нібито давали натхнення; джерело натхнення (букв.).

697 Поток тут дуже славний... — Будинок у Владіаї, де мешкали тоді Лідія Шишманова з сином, Аріадна Драгоманова та Леся Українка, був розташований біля самого Владіайського потоку.

698 Як же Ви доїхали до Паріжа? — Улітку 1894 р. М. Драгоманов із дружиною та сином Світозаром відпочивали на «Віллі Прогрес» відомої шведської художниці-імпресіоністки Джулії (Юлії) Бек (містечко Воскрессоні, біля Парижа).

699 Пані Нестерова — софійська знайома родини Драгоманових і Лесі Українки.

131. До Л. М. Драгоманової

20 липня (1 серпня) 1894 р. Владая

Подається за машинописною копією О. Косач-Кривинюк (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1548. С. 11–12). Автограф нині не відомий.

Датується за змістом на підставі згадки про отриманий лист із Відня, який Л. М. Драгоманова написала дорогою до Парижа 16–17 (28–29).VII.1894.

Уперше надруковано у виданні: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 2. С. 158–159.

700 ...скинули всі софійські слабости. — Подружжя Драгоманових мало виїхати в Париж 5 (17) липня 1894 р., однак затрималося із виїздом через хворобу дядини Лесі Українки.

701 Ваня був у нас у Владіаї двічі... — Шишманов Іван, чоловік Лідії, працював у Софії й лише вихідними навідувався до Владіаї.

702 Константинов Алеко Іваницов (1863–1897) — болгарський письменник, адвокат, громадський діяч, «батько» організованого туристичного руху в Болгарії, софійський знайомий родини Драгоманових-Шишманових.

703 Мінцеси — родина професора Вищої школи в Софії Бориса Мінцеса, знайомого Драгоманових.

132. До О. П. Косач (сестри)

20 липня (1 серпня) 1894 р. Владая

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 266).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 10. С. 246–247.

704 Не журишь, дитино моя... — Ольга Косач у листах до Лесі Українки дуже шкодувала, що не поїхала з нею в Софію.

705 Стрино (сестро — так тут жінки говорять одна на другу)... — У Болгарії «стрина» — це традиційне (нині архаїчне) звертання до одруженої жінки (і не лише жінок одна до одної, але й чоловіка до жінки, якщо вона не є його дружиною); буквально «стрина» — це «своячка», «стрийна», тобто дружина батькового брата, а не «сестра», як вважала Леся Українка.

133. До М. І. Павлика

1 (13) серпня 1894 р. Владая

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 319).

Уперше надруковано у виданні: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 3. С. 74–75.

706 Посилаю Вам далі Біблію... — Ідеться про другу частину перекладу статті Моріса Верна.

707 ...попасти з листом під okazji. — Листи Лесі Українки, написані у Владаї, із Софії в основному надсилав Іван Шишманов або Борис Мінцес, проте така можливість траплялася не щодня.

134. До подружжя Драгоманових

6 (18) серпня 1894 р. Владая

Подається за машинописною копією О. Косач-Кривинюк та рукописною копією М. Деркач (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1223). Автограф нині не відомий.

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 148–149.

708 «Рай і Поступ» мені дуже сподобався... — Ідея написати книгу «Рай і поступ» з'явилась у М. Драгоманова після опрацювання ним проектів програм для початкових шкіл Болгарії. Він задумав переробити програму з історії так, щоб відійти від біографічної манери викладу матеріалу, а показати історію прогресу культури. М. Драгоманов спочатку розробив відповідну програму, а потім узявся й за матеріали до підручника. Його «Рай і поступ» став однією з найкращих популярних книжок ученого. До окремо виданої 1894 р. в Коломиї брошури додавалася «Хронологічна

таблиця, або Часовий показ важніших пригод у поступі людей». Фактично це була схема підручника зі всесвітньої історії для початкових шкіл Болгарії. Очевидно, такий підхід імпонував і Лесі Українці.

709 ...там, певне, є що-небудь хоч про їх з'їзд. — 3 (15) липня 1894 р. у Львові відбувся позачерговий з'їзд РУРП для обговорення всіх суперечливих положень. Ішлося насамперед про непорозуміння, які виникли між «старшими» і «молодими» членами радикальної партії. Останні (В. Охримович, М. Ганкевич, Ю. Бачинський, Є. Левицький, В. Будзиновський) виставляли умови, за яких вони могли б співпрацювати із редакцією «Народу», і погрожували від'єднанням і створенням окремого органу. Примирення не відбулося, проте консенсус вдалося знайти: уже у вересні 1894 р. на сторінках «Народу» з'явилася публікація В. Будзиновського «Хлопська посілість у Галичині й новочасні суспільно-реформаторські змагання».

Будзиновський В'ячеслав Титович (1868–1935) — український громадсько-політичний діяч, публіцист, історик, письменник, редактор кількох періодичних видань кінця XIX ст. («Громадський голос», «Радикал», «Праця», «Видавнича спілка»), один із засновників Русько-української радикальної партії та Української націонал-демократичної партії.

710 ...хутко пришлю «Раденького»... — Ідеться про напівгумористичну статтю щодо українських письменників кінця XIX ст. зі зменшено-пестливими псевдонімами. Чернетку статті, очевидно, було написано, однак Леся Українка не поспішала надсилати її до друку й чекала на повернення з подорожі М. Драгоманова (Українка Леся. Лист до М. Драгоманова від 17 (29) вересня 1894 р.). Зрештою, авторка лишилася незадоволена своєю роботою і вирішила статтю не публікувати (див.: Українка Леся. Лист до М. Павлика від 11 (23) січня 1895 р.).

135. До М. П. Драгоманова

16 (28) серпня 1894 р. Владая

Подається за машинописною копією О. Косач-Кривинюк та рукописною копією М. Деркач (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1224). Автограф нині не відомий.

Датується за змістом на підставі згадки про свято Успіння Пресвятої Богородиці, яке у XIX ст. відзначали 15 (27) серпня.

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 149–150.

711 Амани (Аттап) — софійські знайомі Драгоманових, родина царського садівника, з його доньками приятельувала Аріадна Драгоманова.

712 Гільгенфельд Адольф (1823–1907) — німецький протестантський теолог, біблеїст; його працю «Новий Завіт з додатком неканонічних книг» («*Novum Testamentum extra canonem receptum*») видано впродовж 1876–1884 рр.

713 Про яку книжку *Vernes Ви пишете?* — М. Драгоманов у листі до Лесі Українки від 6 (18) серпня 1894 р. звернув її увагу на книгу М. Верна «*Histoire Sainte*» («Святе Письмо»), він хотів, щоб перекладачкою цього тексту стала Леся Українка або Олена Пчілка.

714 Собор — народні гуляння в Болгарії на честь релігійного свята Успіння Пресвятої Богородиці.

136. До М. І. Павлика

20 серпня (1 вересня) 1894 р. Владая

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 320).

Датується за змістом листа на підставі згадки про переїзд до Софії в кінці серпня (за ст. ст.).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 151–153.*

715 ...накладаєте на мене обов'язки... — М. Павлик запрошував Лесю Українку до співпраці в журналі «Народ», а також просив допомоги у справі залучення письменників Наддніпрянської України до роботи в цьому виданні.

716 ...взяті моїми товаришами... — Перекладати М. Верна взяв-ся М. Славинський, однак так і не зробив цього.

717 Я маю дати «Н[ароду]» 200 р.... — Ідеться про гроші на видавничий фонд радикальної партії, які зібрав М. Ковалевський.

718 Ідея святкувати юб[ілей]... — Тобто 30-літній ювілей літературно-наукової діяльності М. Драгоманова. Леся Українка усвідомлювала, що зайві хвилювання шкідливі для нього й несуть реальну загрозу його життю та здоров'ю, тому була проти можливої поїздки дядька на святкування в Коломию.

719 Про Верна для дітей... — Ідеться про переклад «Біблії для дітей» М. Верна.

720 ...писати свій «поклик»?!.... — Леся Українка пише про «Запросини до передплати» — невдале, на її думку, звернення І. Франка до передплатників журналу «Житє і слово», надруко-

ване на обкладинці кн. 4 за 1894 рік, у якому видавець закликав підтримати видання матеріально.

137. До подружжя Драгоманових

22 серпня (3 вересня) 1894 р. Владая

Подається за машинописною копією О. Косач-Кривинюк та рукописною копією М. Деркач (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1225). Автограф втрачено.

Датується за змістом на підставі згадки про переїзд Лесі Українки до Софії та лист О. П. Косач (матері) з інформацією про події «після 20-го авг[уста], себо тепер». Рік встановлено за змістом листа.

Уперше надруковано у виданні: Косач-Кривинюк О. *Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. С. 271.

721 ...роковини Вашого одружіння. — Михайло Драгоманов і Людмила Кучинська одружилися 16 (28) серпня 1864 р.

722 На сім тижні ми рушаємо в Софію... — 22 серпня (3 вересня) 1894 р. було в неділю.

138. До Оксани, Ізидори та Миколи Косачів

22 серпня (3 вересня) 1894 р. Владая

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 438). Автограф пошкоджено: нижню частину аркушів відірвано. Втрачені місця позначено трьома крапками у квадратних дужках.

Уперше надруковано у виданні: Косач-Кривинюк О. *Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. С. 270–271.

139. До М. П. Драгоманова

3 (15) вересня 1894 р. Софія

Подається за машинописною копією О. Косач-Кривинюк (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1548. С. 13–14). Автограф втрачений.

Рік встановлено за змістом листа.

Уперше надруковано у виданні: Косач-Кривинюк О. *Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. С. 274–275.

723 Белчева Мара Іванівна (1868–1937) — болгарська письменниця, перекладачка, дружина загиблого під час невдалого замаху на прем'єр-міністра Болгарії С. Стамболова Христо Белчева (1857–1891), поета, міністра фінансів Болгарії; приятелька Лідії Шишманової, софійська знайома Лесі Українки.

140. До М. І. Павлика

5 (17) вересня 1894 р. Софія

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 321).

Уперше надруковано у виданні: *Українка* Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 153.

141. До Є. І. Драгоманової

6 (18) вересня 1894 р. Софія

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 45).

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка*. Публікації, статті, дослідження. Вип. 3. С. 12–14.

724 Лизавета — колишня кріпачка Є. І. Драгоманової, працювала в родині куховаркою приблизно 40 років.

725 Параска, Кулина — очевидно, служниці, із якими дитиною приятелював Михайло Драгоманов.

142. До М. П. Драгоманова

10 (22) вересня 1894 р. Софія

Подається за машинописною копією О. Косач-Кривинюк та рукописною копією М. Деркач (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1226). Автограф нині не відомий.

Датується за змістом листа на підставі згадки про вибори до VIII Звичайних Народних зборів Болгарії, які відбулися 11 вересня 1894 р. (за ст. ст.).

Уперше надруковано у виданні: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка*. Хронологія життя і творчості. С. 276–277.

726 Велика, Мілка — хатні робітниці родини Драгоманових.

727 Посилаю обіцяну жидівську притчу... — Згадується «Притча про чотири перстені», вперше опублікована в журналі «Житє і слово» (1894. Т. II. С. 426–427).

143. До О. П. Косач (сестри)

10 (22) вересня 1894 р. Софія

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 267).

Уперше надруковано у виданні: *Українка* Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 154–155.

728 ...буду дома під час набору... — Ідеться про військовий призов до царської армії, під час якого П. А. Косача не було вдома. 1894 р. набір розпочинався 15 (27) жовтня.

729 ...бідний Дроздік зоставався удома сам. — Восени 1894 р. О. П. Драгоманова-Косач разом із Ольгою, Оксаною та Миколою поїхали на всю зиму в Київ, щоб діти мали змогу навчатися з репетиторами й учителями. Ізидора залишилась удома з батьком.

144. До М. П. Драгоманова

17 (29) вересня 1894 р. Софія

Подається за машинописною копією О. Косач-Кривинюк (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1548. С. 15–16). Автограф нині не відомий.

Датується за змістом листа на підставі згадки про перебування Драгоманових у Парижі. У «Хронології...» О. Косач-Кривинюк помилково зазначено, що лист написано 29 вересня (за ст. ст.): подружжя Драгоманових повернулося до Софії 28 вересня (10 жовтня) 1894 р.

Уперше надруковано у виданні: Косач-Кривинюк О. *Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. С. 279–280.

730 ...бажаю йому «в науках пре[успева]ння». — 14 (26) вересня 1894 р. Драгоманови повернулися з вілли в Париж, 16 (28) вересня у Світозара розпочинався новий навчальний рік.

145. До Л. М. Драгоманової

17 (29) вересня 1894 р. Софія

Подається за машинописною копією О. Косач-Кривинюк (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1548. С. 17–18). Автограф нині не відомий.

Датується за змістом листа на підставі згадки про перебування Драгоманових у Парижі. Очевидно, надіслано разом із попереднім листом до М. П. Драгоманова.

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження*. Вип. 2. С. 159–160.

146. До О. П. Косач (матері)

25 вересня (7 жовтня) 1894 р. Софія

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 146). Написаний на звороті листа (без початку) французькою мовою Аріадни Драгоманової до О. П. Драгоманової-Косач.

Рік встановлено за змістом листа.

Уперше надруковано у виданні: Косач-Кривинюк О. *Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. С. 278.

147. До М. І. Павлика

27 вересня (9 жовтня) 1894 р. Софія

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 322). До листа Леся Українка додала поезію «Коли вже зачепили сі питання» та переклад рекомендованого М. Павликом вірша невідомого німецького письменника, що починається словами «В небі ми жадного доброго батька не маєм...»

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т.* Т. 5. С. 155.

731 «Бажання Ваше узглядняю і вірші нехотя пишу»... — початок пародії В. Самійленка на вірші деяких галицьких поетів.

1895

148. До О. П. Косач (сестри)

19, 21 грудня 1894 р. (31 грудня 1894 р., 2 січня 1895 р.). Софія

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 268). Леся Українка писала цей лист із перервою у кілька днів.

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Збір. творів у 12 т.* Т. 10. С. 268–271.

732 ...всякі дарунки на свята... — Ідеться про різдвяні свята.

733 ...врядити на свята живі картини... — Ця постановка, у якій активну участь брала й Леся Українка, відбулася 27 грудня 1894 (8 січня 1895) р.

734 ...один його знайомий... — Ідеться про Дебагорія-Мокрієвича (Дебогорія-Мокрієвича) Володимира Карповича (1848–1926) — українського громадського діяча, публіциста, мемуариста, який на той час під іменем Петра Каблукова жив у Софії. 1894 р. допомагав Лесі Українці впорядковувати бібліотеку дядька, яка від часу переїзду Драгоманових із Женеви залишалася нерозкладеною й займала одну з найбільших кімнат у будинку. 1927 р. опублікував нотатки «М. П. Драгоманов. Із споминів Володимира Дебогорія-Мокрієвича».

735 Лешетицький Теодор (у Росії відомий під ім'ям Федір Осипович; 1830–1915) — піаніст, композитор, музичний педагог, який виховав понад тисячу піаністів, чимало з них із успіхом виступали на концертних сценах протягом майже всього ХХ ст.

736 Масперо Гастон Каміль Шарль (1846–1916) — французький єгиптолог, археолог.

737 «Болгарська рапсодія» — очевидно, музичний твір для фортепіано, який грала Аріадна Драгоманова й уподобала Леся Українка.

738 Чайковський Петро Ілліч (1840–1893) — російський композитор, диригент, музичний журналіст, педагог. Написав 104 романи, зокрема й на слова Тараса Шевченка («Садок вишневий коло хати», «Вечір»).

149. ЛИСТІВКА ДО О. П. КОСАЧ (СЕСТРИ)

20 грудня 1894 р. (1 січня 1895 р.). Софія

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 269).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 10. С. 271.

739 ...на льодовому! — У грудні Ольга Косач у листі до сестри Лесі написала, що в Києві багато снігу та мороз і молодь катається на ковзанах, вона також (див.: Косач-Кривинюк О. Хронологія життя і творчості. С. 287).

150. ДО Є. І. ДРАГОМАНОВОЇ

Перед 25 грудня 1894 р. (6 січня 1895 р.). Софія

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 46).

Датується орієнтовно — за змістом листа на підставі згадки про різдвяні свята.

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 156.

151. ДО А. С. МАКАРОВОЇ

11 (23) січня 1895 р. Софія

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 458).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 156–158.

740 Філіппополь— древнє місто в Болгарії, розташоване на берегах річки Мариці (центральна частина Верхньофракійської низовини), розташоване поміж семи пагорбів; нині — Пловдив, адміністративний центр Пловдивської обл.

152. До М. І. Павлика

11 (23) січня 1895 р. Софія

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 323).

До епістолярного тексту Леся Українка додала «Лист до товаришів» — публіцистичну відозву до молоді із закликом матеріально підтримати часописи «Народ» і «Хлібороб» (вперше опубліковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 4. С. 289–291).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 158–159.

741 ...там він знає мого товариша... — Очевидно, ідеться про А. Верзілова, який мешкав у Чернігові.

742 «Волинські образки» — запланований цикл нарисів для журналу «Народ». Леся Українка написала лише перший із них — «Школа» («Народ». 1895. №3–4).

743 ...я не прислала Вам тієї роботи... — Ідеться про статтю під назвою «Раденький».

744 ...лікарська ширість, як у Нотнаґеля! — Віденський лікар Нотнаґель під час консультації повідомив М. Драгоманову, що йому лишилося жити недовго, що затьмарило останні роки життя дядька Лесі Українки.

745 Данилович Северин Теофілович (1860–[1939]) — український публіцист, громадсько-культурний і політичний діяч, один із лідерів радикальної партії, адвокат за фахом.

746 ...про штуку Д[анилови]ча з «Хліборобом»... — Ідеться про відмову С. Даниловича стати видавцем газети «Хлібороб», хоча до того він активно цього домагався.

747 «Да, жестокие, сударь мой, нравы» — Перефразування афоризму «Жестокие нравы, сударь, в нашем городе, жестокие!» з монологу Кулігіна — героя п'єси «Гроза» (1860) російського драматурга Островського Олександра Миколайовича (1823–1886).

153. До М. І. Павлика

21 січня (2 лютого) 1895 р. Софія

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 324).

Датується за змістом листа. В автографі — 21.I (3.II).1895. Імовірно, Леся Українка помилилася, визначаючи дату за григоріанським календарем, адже в Болгарії літочислення до 1916 р. проводилося за старим стилем.

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 160–161.*

748 Посилаю Вам обіцяну роботу, властиве, початок її. — Тобто нарис «Школа» з циклу «Волинські образки».

749 ...«золоту голову» — Леся Українка має на увазі С. Т. Даниловича.

750 Посилаю 20 гульденів, половина на «Народ», половина на «Поступ». — Через М. Павлика Леся Українка надсилала гроші на передплату цих видань.

751 Для «Поступу» збираюь писать брошюру... — Згадана брошура про творчість відомого англійського поета, прозаїка, публіциста, громадського діяча Мілтона (Мільтона) Джона (1608–1674) залишилася незавершеною; незакінчена стаття збереглася в архіві Лесі Українки (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 868).

154. До М. І. Павлика

31 січня (12 лютого) 1895 р. Софія

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 325).

Рік встановлено і виправлено за змістом листа. Очевидно, Леся Українка помилково датувала його 1893 р.

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 161–162.*

752 Не треба «Н[ароду]» моїх грошей, дайте їх на «Поступ»... — У листі М. Павлик повідомив Лесі Українці, що їй не потрібно передплачувати «Народ»: постійним дописувачам, яким є і вона, журнал надсилають безкоштовно.

753 ...чі не завдадуть мені прикростів добрі люде на повороті додому. — Ідеться про загрозу арешту на австро-угорсько-російському кордоні.

754 Всі, окрім «Допълнение къ Слав. Преправки на история на Едипа»... — Міф про Едіпа та його варіації в різних народів був однією

з провідних тем фольклористичних досліджень М. Драгоманова. М. Павлик засвідчував, що вчений працював над цією проблемою протягом 1874–1894 рр., опублікувавши кілька наукових розвідок, зокрема, очевидно, і студію «Доповнення до слов'ян. Перегляди історії Едіпа».

755 ...дві товстющі німецькі книги та одну англійську... — Очевидно, серед книг, про які згадує Леся Українка, пишучи брошуру про Джона Мілтона, було зібрання листів Кромвелля Олівера (працюючи у Державній раді (1649–1652), Мілтон вів його міжнародну кореспонденцію, виписки з якої робила письменниця (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 809)) та видання, яке зберелося в архіві поетеси з її численними помітками, — Стерн А., «Мілтон і його час» (Лейпциг, 1877) (*Stern A. Milton und seine Zeit. Leipzig, 1877*).

756 Окуневський Теофіл Іполитович (1858–1937) — український громадсько-політичний діяч, юрист, доктор права, дипломат, посол (депутат) державного парламенту Австро-Угорщини і Галицького крайового сейму (1897–1900, 1907–1918), один із засновників «Русько-української радикальної партії». Листування М. Драгоманова з Т. Окуневським 1905 р. впорядкував і видав у Львові М. Павлик.

155. До А. С. МАКАРОВОЇ

Близько 14 (26) лютого 1895 р. Софія

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 459).

Датується орієнтовно — за змістом на підставі згадки про виписку з тексту в листі Лесі Українки до М. Павлика від 14 (26) лютого 1895 р.

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 162–163.*

757 ...написали все, що я Вас питала. — У попередньому листі до А. С. Макарової Леся Українка цікавилася подробицями жахливої історії з сектантами, яка трапилась у Гадяцькому повіті.

758 З гірким жалем читала я про Вашу журбу... — Ідеться про тяжку хворобу брата А. С. Макарової.

759 ...була у Харковщині, в Сумському уезді, у тієї баби, що то лічить людей... — Ідеться про народну цілительку Богущ Параску Назарівну.

760 Рудченчиха — Тобто Тетяна Іванівна Рудченко.

156. До М. І. Павлика

14 (26) лютого 1895 р. Софія

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 326).

Датується за змістом. Відповідь на лист М. Павлика від 8 (20) лютого 1895 р. (див.: *Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом*. Т. 8. С. 197–198).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся*. Твори в 5 т. Т. 5. С. 163–166.

761 ...думаю, що «Н[арод]» не загине. — Напередодні М. Павлик писав Лесі Українці про можливість припинення існування журналу в зв'язку з фінансовими труднощами та через його стан здоров'я.

762 Від нового пана маємо добрі дарунки... — Очевидно, ідеться про російського імператора Миколу II Романова (1868–1918), який уже на початку свого правління зробив заяву про посилення репресій щодо представників національно-визвольного руху поневолених народів.

763 Посилаю Вам оце до «Н[ароду]» випуску з одного листа з Полтавщини... — Тобто історію з листа А. С. Макарової про трагедію в Гадяцькому повіті, де ціла родина потрапила під вплив секти — послідовників Кіндрата Мальованого. Допис Лесі Українки під назвою «Релігійний дур на Україні (Із Полтавщини)» з підписом Л. 1895 р. надруковано в журналі «Народ» (№3–4. С. 44).

764 Крушельницька Соломія Амвросіївна (1872–1952) — всесвітньо відома українська оперна співачка, педагогиня, громадсько-культурна діячка; маючи сопрано діапазоном майже в три октави, в музичному світі кінця XIX — першої чверті XX ст. вважалася символом досконалості й неперевершеності. М. Павлик хотів познайомити С. Крушельницьку з Лесею Українкою, про що писав співачці в листі від 29 серпня (10) вересня 1894 р.

157. До М. І. Павлика

17 лютого (1 березня) 1895 р. Софія

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 327).

Датується за змістом. Відповідь на лист М. Павлика від 14 (26) лютого 1895 р. (див.: *Леся Українка*. Публікації. Статті. Дослідження. К., 1984. С. 82–83).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся*. Твори в 5 т. Т. 5. С. 167.

765 Посилаю Вам спис творів, що Ви просили... — Ідеться про бібліографію праць М. Драгоманова, яку опублікував згодом М. Павлик у Львові (1896).

766 Спасибі за лист Н[иколаю] ІІ... — 17 січня 1895 р. російський імператор Микола ІІ, щойно зійшовши на престол, виголосив промову щодо своєї подальшої політики, яка передбачала не реформи, такі потрібні царській Росії, а нові репресії. Його слова викликали чимало критики. Найбільш відомою відповіддю імператорові стало анонімне «Открытое письмо Николаю ІІ», автором якого був Струве Петро Бернгардович (1870–1944). Цей лист нелегально поширювався в Росії, а згодом був опублікований і за кордоном, зокрема в журналі «Народ» (1895. №3–4).

158. До І. Я. Франка

18 лютого (2 березня) 1895 р. Софія

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 3. Од. зб. 1610. С. 121–124).

Датується за змістом. Написаний у відповідь на пропозицію перекладати В. Гюго, яку зробив Лесі Українці І. Франко в листі до М. Драгоманова від 9 (21) лютого 1895 р. (див.: Франко І. Я. Зібрання творів у 50 т. Листи. Т. 50. К.: Наукова думка, 1986. С. 26–27).

Уперше надруковано у виданні: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 1. К. 1954. С. 42–43.

767 ...з поводу мого перекладу... — Згадується «Сірома» (1889) — переклад твору В. Гюго.

768 «Торквемада» (1882) — остання драма В. Гюго. І. Франко намагався залучити Лесю Українку до її перекладу, для цього навіть придбав у Парижі за допомогою Ф. К. Вовка примірник французького тексту, однак його задум не було реалізовано. Згодом І. Франко сам переклав деякі уривки п'єси й опублікував ці фрагменти у 1901 і 1905 рр.

Томас де Торквемада (1420–1498) — перший великий інквізитор Іспанії, вирізнявся особливою жорстокістю, був ініціатором переслідування маврів та євреїв у Іспанії.

Вовк Федір Кіндратович (1847–1918) — український учений-антрополог, етнограф, археолог, музеєзнавець, видавець, літературознавець; автор першої загальної науково обґрунтованої концепції антропологічного складу українців. Упродовж 1879–1905 рр. жив у Швейцарії та Франції.

769 «Знедолені» — роман В. Гюго, написаний у 1845–1862 рр.

770 Цілую всіх Ваших «драбів» і гречну дівчинку Ганнусю... — Ідеться про дітей І. Я. Франка — Андрія, Тараса, Петра та Ганну.

159. До М. І. Павлика

18 лютого (2 березня) 1895 р. Софія

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 328).

Датується за змістом на підставі згадки про попередній лист до М. Павлика від 17 лютого (1 березня) 1895 р. Автограф датовано за юліанським календарем.

Уперше надруковано у виданні: Косач-Кривинюк О. *Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. С. 302.

771 Вибачайте, забула Вам вчора послати фотографію... — Ідеться про фотографію М. Драгоманова для книги з бібліографією його праць, яку готував до ювілею М. Павлик.

160. До М. І. Павлика

24 лютого (8 березня) 1895 р. Софія

Подається за першодруком: *Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895) / зладив Михайло Павлик. Видав Др. Лев Козут. Т. 8 (1894–1895). Чернівці: Руська Рада, 1911. С. 212. Написано на останньому аркуші листа М. Драгоманова до М. Павлика від 23–24 лютого (7–8 березня) 1895 р.*

Датується за змістом на підставі листа М. Драгоманова.

772 З нетерпеливостю чекаю другої половини «Н[ароду]», де будуть наші адреси. — Ідеться про ювілейний номер журналу «Народ», де було опубліковано допис про святкування 4 (16) грудня 1894 р. у львівській ратуші 30-ліття літературно-наукової діяльності М. Драгоманова та привітання йому з нагоди цієї дати.

773 ...послати юб[ілейний] номер в Паріж... — Ідеться про дім родини лікаря Володимира Гольштейна — співробітника газети «Вольное слово» (Женева), редактором якої на початку 80-х років ХІХ ст. був М. Драгоманов.

774 Ляхоцький Антон (Антін) Михайлович (1853–1918) — український громадсько-культурний діяч, публіцист, редактор, видавець, засновник вільної української друкарні в Женеві; користувався кількома псевдонімами — Ляхоцький Кузьма, Кузьма і Сірко (спільно з Ф. Вовком), Олександр Куртієв. До еміграції служив дрібним урядовцем у Києві, виступав на сцені в українських аматорських спектаклях. Був заарештований за зберігання

нелегальної літератури. Після втечі з-під арешту, спроби нелегального перетину кордону, року ув'язнення у краківській тюрмі виїхав до Швейцарії, де й познайомився з М. Драгомановим.

161. До Є. І. ДРАГОМАНОВОЇ

25 лютого (9 березня) 1895 р. Софія

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 47).

Датується за змістом на підставі листа Лесі Українки до М. Павлика від 27–28 лютого (11–12 березня) 1895 р., де згадано про отримані зі Львова подарунки для М. Драгоманова. У «Хронології...» О. Косач-Кривинюк лист датовано 13 (25) лютого 1895 р. (С. 303).

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження*. Вип. 3. С. 15–16.

162. До М. І. ПАВЛИКА

27–28 лютого (11–12 березня) 1895 р. Софія

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 330).

Датується за змістом. Відповідь на лист М. Павлика до Лесі Українки від 22 лютого (6 березня) 1895 р. (див.: *Леся Українка. Публікації. Статті. Дослідження*. К., 1984. С. 83–85).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т.* Т. 5. С. 168–169.

775 Ваша «сумно-радісна» звістка... — М. Павлик написав Лесі Українці, що популярна серед селян Галичини газета «Хлібороб» припиняє своє існування. Це особливо вразило її передплатників, які домагалися в радикалів аналогічного видання. Останнє дуже втішило поетесу.

776 «Громадський голос» — українська газета, що виходила у Львові з різною періодичністю впродовж 1895–1939 рр. Видання висловлювало погляди Русько-української радикальної партії, критикувало консервативні течії та відстоювало інтереси селянства як найбільш численної верстви краю. У різний час редакторами були В. Будзиновський, І. Франко, М. Павлик, Л. Мартович та ін.

777 Цікава б я бачити Вашу англчанку... — Ідеться про приїзд до Львова 1895 р. відомої ірландської й англійської письменниці Войнич Етель Ліліан (1864–1960), яка познайомилася тут із М. Павликом й І. Франком.

778 ...посилки Вамі отримали... — Тобто бандеролі з подарунками М. Драгоманову з нагоди 30-літнього ювілею його літературно-наукової діяльності.

779 «Рідний край» — альбом листівок із українськими краєвидами, подарунок М. Драгоманову до ювілею.

780 Шенкер — власник львівської фірми «Шенкер і спілка», що займалася міжнародними транспортними перевезеннями й мала відділення в різних містах Європи, зокрема й у Софії.

163. До М. І. Павлика

14 (26) березня 1895 р. Софія

Подається за першодруком: Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895). Т. 8 (1894–1895). С. 221–222.

Датується на підставі примітки М. Павлика про те, що листи Лесі Українки та М. Драгоманова було надіслано йому з Софії 14 (26) березня 1895 р. в одному конверті (див.: там само).

781 ...не посилаю фр[анцузького] перекладу... — Ідеться про розвідку Б. Грінченка «Нарід в неволі» («Порабощаемый народ»), надіслану М. Драгоманову з Чернігова через Львів для перекладу французькою мовою. 1895 р. її було видано в Женеві українською, французькою та німецькою мовами (у перекладі І. Франка).

782 ...дядькову брошуру для штундарів («Неволя веры в теперешней России» — переробка «Віра а гр[омадські] справи»)... — Згадується брошура М. Драгоманова «Про волю віри», яку переклала Леся Українка (під криптонімом Н. С. Ж.) та видав у Львові М. Павлик (1895).

Н. С. Ж. — один із криптонімів Лесі Українки. Існує кілька варіантів його розшифрування, хоча немає документального підтвердження жодного з них. За словами О. Косач-Кривинюк, він походив від «Наша Славна Жірондистка», що вказувало на політичні пріоритети письменниці: вона симпатизувала жирондистам — діячам Великої французької революції, що найпоспідовніше обстоювали особисту свободу індивіда (конфлікт жирондиста й агресивного лівого радикала монтаньяра Леся Українка розгортає в діалозі «Три хвилини»). Леся Українка жартома називала жирондистами учасників «Плеяди». За іншою версією, криптонім походив від «Наша Спілка Жіноча» («Невелика Спілка Жіноча»), що засвідчувало її феміністичні орієнтації й зацікавлення.

783 ...написала й сама де що про штундовий рух... — Леся Українка написала замітку «Беседа», часопись баптистів (штундистів),

у якій подала огляд видання «Беседа» за 1894 р. («Народ». 1895. №5. С. 64–69).

«Беседа» — щомісячний часопис, що виходив у Швеції.

164. До М. І. Павлика

19 (31) березня 1895 р. Софія

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 329).

Датується за змістом листа на підставі згадки про хворобу Л. М. Драгоманової. Очевидно, дата в автографі записана помилково. У виданні 1975–1979 рр. датується 31 березня 1895 р. (за н. ст.) (див.: Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 10. С. 293–294; 497)

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 170–171.

784 Яросевич Роман Гнатович (1862–1934) — український громадсько-політичний діяч, лікар за фахом, педагог, доктор філософії, дипломат, посол УНР в Угорщині.

785 Трільовський Кирило Йосифович (1864–1941) — відомий галицький адвокат, доктор права, громадсько-політичний та культурно-освітній діяч, один із засновників Русько-української радикальної партії та Селянсько-радикальної партії, депутат віденського парламенту, публіцист, журналіст, видавець, засновник товариства «Січ».

165. До В. М. Крохмалю

22 березня (3 квітня) 1895 р. Софія

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1544). Лист написано для М. В. Ковалевського.

Датується за змістом на підставі примітки М. Павлика щодо помилки в автографі (22/ II 95): «Так виразно в моїй копії з 1896 р.; не находячи оригіналу, не знаю, чи й там так; але повинно бути “III” (марта)» (див. першодрук).

Уперше скорочено надруковано у виданні: Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. Т. 8 (1894–1895). С. 228–229.

786 Крохмаль Віктор Миколайович (1873–1933) — громадсько-політичний діяч, активний учасник соціал-демократичного руху в Російській імперії кінця XIX — початку XX ст. (осередки Києва, Уфи).

166. До М. І. Павлика

27–28 березня (8–9 квітня) 1895 р. Софія

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 331).

Датується за змістом листа на підставі згадки про хворобу Л. М. Драгоманової та Великодень, який 1895 р. святкували 2 (14) квітня.

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 171–172.*

787 Охримович Володимир Юліанович (1870–1931) — український громадсько-політичний діяч, юрист, учений, професор права, член-кореспондент Петербурзької АН, дійсний член НТШ, журналіст; у 1890-х роках став ідеологом групи «молодих радикалів», які вперше висунули постулат політичної самостійності України, 1918 р. був обраний членом Української Національної Ради ЗУНРу.

788 ...від злості по ночах пишу поему... — Ідеться про вірш-памфлет «Пророчий сон патріота» з посвятою редакторові «Буковини» Осипові Маковею. Леся Українка помилково вважала його автором дописів «Наші національно-політичні відносини», «Про своїх людей» та ін., надрукованих у газеті (1895, №27–32). Вислови з цих статей поетеса використала у творі, який опублікувала в журналі «Народ» під криптонімом «Н. С. Ж.» (1895. №9. С. 135–136).

167. До М. І. Павлика

7 (19) квітня 1895 р. Софія

Подається за першодруком: *Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. Т. 8. С. 237–238.*

Датується за змістом на підставі примітки М. Павлика про те, що зазначений лист Лесі Українки було надіслано з Софії одночасно з листом М. Драгоманова від 7 (19) квітня 1895 р. (див.: *ibid.*).

789 ...після новітніх подій... — Ідеться про прихід до влади російського імператора Миколи II і його політику репресій проти національно-визвольних рухів поневолених народів.

790 Мені чудно, яке становисько зайняли «молоді» супротив дядька. — Згадується група «молодих» радикалів, ідея національної державності яких суперечила поглядам М. Драгоманова. Він надавав перевагу автономії дрібних адміністративних одиниць та громад у межах Австро-Угорщини, вважаючи австрійську конституцію гарантом національних прав українців.

791 Коли почнеться у вас виборча агітація... — Вибори до Галицького крайового сейму відбувалися 13 (25) вересня 1895 р.

792 ...чутка, що Франко отримав професуру... — Спроба доктора І. Франка здобути посаду приват-доцента у Львівському університеті закінчилася невдало: до викладання його не допустили.

168. До М. І. Павлика

22 квітня (4 травня) 1895 р. Софія

Подається за першодруком: Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. Т. 8. С. 238. Дописка рукою Лесі Українки до короткого листа М. Драгоманова М. Павликові від 22 квітня (4 травня) 1895 р.

Датується М. Павликом за поштовим штемпелем Софії — 22.IV.95 (за ст. ст.).

169. До О. П. Косач (сестри)

26 квітня (8 травня) 1895 р. Софія

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 270).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 10. С. 299–300.

793 ...тут на Юрія... — Ідеться про одне з найбільших весняних свят на честь Юрія (Георгія) Змієборця — святого мученика й воїна; його відзначали 23 квітня (за ст. ст.).

170. До М. І. Павлика

30 квітня (12 травня) 1895 р. Софія

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 332).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 172–173.

794 Я знаю, що під час агітації... — В автографі викреслено слово: «Я знаю, що під час [виборів] агітації».

795 Поему скінчила... — Тобто сатиричний вірш «Пророчий сон патріота».

796 Брошюру, може, й кінчу тут... — Згадується брошура про Джона Мілтона.

797 Читала я Вашу статтю проти Турб[ацького]... — Очевидно, ідеться про статтю М. Павлика «Соціал-демократична “нова

ера”?» («Народ». 1895. №3–4. С. 57), яка була спрямована проти Л. К. Турбацького й спричинила між ними політичну дискусію, що загалом тривала до п’яти місяців.

Турбацький Лев Климентійович (1876–1900)—український критик, перекладач, журналіст, громадський діяч, який брав активну участь у селянському радикальному русі; у 1897–1899 рр. редагував газету «Буковина».

171. До М. І. Павлика

9 (21) травня 1895 р. Софія

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 333).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 173–174.

798 ...посилаю Вам дві патріотичні штуки... — Ідеться про вірш «Пророчий сон патріота» та статтю «Безпardonний патріотизм».

799 Щодо відповіді Вашої (Турб[ацькому])... — Леся Українка, очевидно, мала на увазі статтю М. Павлика «По поводу відносин між руською радикальною і польською соціал-демократичною партією» («Народ». 1895. №6. С. 89).

800 Ось я покину Вам їх цілу в’язку... — Ідеться про цикл «болгарських» поезій, відомий під назвою «Невільничі пісні» («Народ». 1895. №15–16. С. 254–256).

172. До М. І. Павлика

22 травня (3 червня) 1895 р. Софія

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 334).

Датуються за змістом листа на підставі згадки про релігійне свято: 21–22 травня (2–3 червня) 1895 р. відзначали День Святої Трійці. Відповідь на лист М. Павлика до Лесі Українки від 15 (27) травня 1895 р. (див.: Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. Т. 8. С. 240–241).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 175–176.

801 ...я не чекатиму четвертої адреси. — Майже в кожному зі своїх листів М. Павлик вказував іншу адресу, оскільки з різних причин часто змінював помешкання.

802 Спасибі за адресу Крушельницької, я напишу до неї... — Листів Лесі Українки до С. Крушельницької не виявлено.

803 До Яросевички теж тіла б заїхати... — Згадується дружина лікаря Романа Яросевича, приятелька Лесі Українки, родом із Одеси.

804 Де се Бор[ш]ів, скажіть? — У автографі Леся Українка, очевидно, помилково написала назву села як Боричів. Зверху невідомою рукою (імовірно, М. Павлика) виправлено на «Борщів».

Борщів — повітове містечко на Тернопільщині, де після закінчення медичних студій працював лікарем Р. Яросевич. У Борщові бували І. Франко та М. Грушевський.

805 Про Колессу я написала матері... — О. Колесса планував відвідати Наддніпрянську Україну, тому (за посередництвом М. Павлика) звернувся до Лесі Українки та Олени Пчілки з проханням прийняти його в Києві.

806 Вірші його вимлю завтра... — Від 1887 р. О. М. Колесса публікував вірші в часописах «Зоря», «Діло», «Дзвінок», «Вперед», «Громадський голос», «Жите і слово» та ін.

807 Читала я оце новелі Лукіяновича... — Ідеться про збірку Д. Я. Лукіяновича «Новелі» (Львів, 1895), куди ввійшли твори: «З її дневника», «Ганина подорож», «Сабадашева вечеря» та ін.

Лукіянович Денис Якович (1873–1965) — український письменник, літературознавець. Від 1894 р. працював у редакціях часописів «Народ», «Громадський голос», «Літературно-науковий вістник», «Буковина», «Нова Буковина».

808 Читала і «Нашу долю» (кн. 2.)... — Ідеться про збірник «Наша доля» (Кн. 2. Львів, 1895) із серії «Жіноча бібліотека», яку видавала Наталія Кобринська.

809 ...передня стаття цікава по фактах деяких... — Тобто передмова Н. Кобринської «Стремління жіночого руху».

810 ...Ганни Барв[інок] оповідання — просто чортівщина. — Згадується твір Ганни Барвінок «Забісована дівчина Настуся (Оповідання, вийняте з народних уст)».

Ганна Барвінок — Білозерська (в одруженні Куліш) Олександра Михайлівна (1828–1911) — українська письменниця, дружина Пантелеймона Куліша.

811 «Слівце» п. Кобринської... — Ідеться про «Слівце про перший випуск “Нашої долі”», яке було відповіддю Н. Кобринської своїм опонентам — І. Франкові та М. Павлику, що розкритикували видання, вважаючи його слабшим, ніж «Перший вінок».

173. До М. І. Павлика

27 травня (8 червня) 1895 р. Софія

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 335).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 176–177.

812 ...хіба ж се стаття оте, що Лукіянович намазав?... — Згадується стаття Д. Лукіяновича «В обороні “молодих”» («Народ». 1895. №9. С. 139–144).

813 Ваші оборонні речі... — Імовірно, ідеться про дискусію з Л. Турбацьким.

814 ...звідки взялись сі точки, не розумію... — Переписуючи поезію «Пророчий сон патріота», Леся Українка спочатку викреслила слова «мусим мати», а згодом їх підкреслила крапками, що означало «повернення» в текст. Очевидно, М. Павлик не зрозумів цього позначення і сприйняв його за крапки (.....).

174. До П. А. Косача

13 (25) червня 1895 р. Софія

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 114).

Датується за поштовим штемпелем — Софія. 13 /95.

Уперше надруковано у виданні: «Червоний шлях». 1923. №4–5. С. 200.

815 Сповідіть Ваню і Саму. — Згадуються Іван та Олександр Драгоманови — брати М. П. Драгоманова та О. П. Косач.

175. До М. І. Павлика

3 (15) липня 1895 р. Софія

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 336).

Уперше надруковано у виданні: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 3. С. 75–77.

816 «Български преглед» — літературно-науковий журнал, який виходив у Болгарії в 1893–1900 рр. й об'єднував навколо себе видавців Вищої школи в Софії.

817 «Жите Христово» я ще не перекладала... — Імовірно, «Життя Ісуса» — книга французького історика релігії Ернеста Ренана.

818 ...маю тут роботу (для Вас)... — Леся Українка переписувала листи та статті М. Драгоманова для М. Павлика, який мав намір їх видати.

819 «Санкт-Петербургские ведомости» (1728–1917), «Неделя» (1866–1901), «Вестник Европы» (1866–1918) — російські періодичні видання, які виходили в Санкт-Петербурзі.

820 Думаю, що знайдеться час і для «Jésus»... — Тобто для перекладу книги «Життя Ісуса» Е. Ренана.

821 У п'ятницю (7–19) ми будемо вже на селі... — Л. М. Драгоманова з доньками, внуком та Лесею Українкою 8 (20) липня 1895 р. виїхали на літо з Софії в село Владая.

822 ...не давав хутко справок про «Преглед»... — Імовірно, Іван Шишманов збирав інформацію для М. Павлика про статті М. Драгоманова, надруковані в журналі «Български преглед».

823 «Русские ведомости» — російська громадсько-політична газета, яка виходила в Москві у 1863–1918 рр., друкований орган ліберально налаштованої інтелігенції Росії.

824 «Уз[орську] Русь» і «Зап[иски] о Нигил[изме]» не знайдено ще. — Ідеться про праці М. Драгоманова. Статтю «В справі Угорської Руси» заходами М. Павлика окремою брошурою надруковано після смерті автора (Львів, 1895).

176. До О. П. Косач (матері)

7 (19) липня 1895 р. Софія

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 159).

Датується за змістом листа на підставі згадки про переїзд родини Драгоманових і Лесі Українки до села Владая (8 (20) липня 1895 р.).

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження*. Вип. 3. С. 31–32.

177. До М. І. Павлика

12 (24) липня 1895 р. Владая

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 337).

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження*. Вип. 3. С. 77–79.

825 Стамболов Стефан Ніколов (1854–1895) — болгарський громадсько-політичний діяч, письменник; прем'єр-міністр Болгарії (1887–1894), у липні 1895 р. помер після другого замаху, скоєного на нього терористами посеред Софії.

826 Іван Георґов (Георґов; 1862–1936) — болгарський учений, викладач історії та філософії Вищого училища в Софії (з 1892 р.),

згодом декан історико-філологічного факультету, ректор цього закладу; один із засновників і перший ректор Македонського наукового інституту, основоположник сучасної болгарської філософії.

178. До Д. Я. Лукіяновича

Після 18 (30) липня 1895 р. Владая

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 454). До листа додавалася зроблена рукою Лесі Українки копія останнього листа М. Драгоманова, адресованого Д. Я. Лукіяновичу.

Датується за змістом на підставі згадки про запит щодо адреси Д. Лукіяновича у листі Лесі Українки до М. Павлика від 12 (24) липня 1895 р. з урахуванням часу в дорозі.

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Зібр. творів у 12 т. Т. 10. С. 314.

827 ...посилаю Вам остатній лист мого дядька... — Останній лист М. Драгоманова, написаний до Д. Лукіяновича з приводу його статті «В оборону молодих» («Народ», 1895. №9).

179. До М. І. Павлика

22 липня (3 серпня) 1895 р. Владая

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 338). Із листом надіслано чорновий автограф поезії «Раді на незабудь» («На пам'ять 31 юля 1895 р.»). Леся Українка присвятила вірш Аріадні Драгомановій і записала його в альбомі сестри в день свого виїзду з Владаї (31 липня (12 серпня) 1895 р.); уперше опубліковано в журналі «Нові шляхи» (1930. №5. С. 48–50).

Датується за змістом листа на підставі згадки про повернення І. Шишманова з-за кордону в найближчі дні (після 20-го (за ст. ст.)). Зберігся конверт із адресою М. Павлика та поштовим штемпелем Софії від 22.VII.95 (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 337). Очевидно, лист було надіслано саме в ньому.

Уперше надруковано у виданні: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 3. С. 80.

828 ...мають завернути мої річі зі Львова знов до Софії... — Ідеться про зимові речі Лесі Українки, які вона надіслала до Львова, щоб не везти ручним багажем із собою.

829 ...вмерла моя баба (мати моєї матері)... — Є. І. Драгоманова померла 11 (23) червня 1895 р., не довідавшись про смерть сина Михайла в Софії.

830 Барвінський Володимир Григорович (1850–1883) — український громадський діяч, видавець, історик, соціолог, журналіст, письменник, літературний критик, публіцист, перекладач; рідний брат Олександра Барвінського.

831 Борковський Олександр Михайлович (1841–1921) — український громадський діяч, педагог, перекладач, один із засновників «Просвіти», редактор (журнали «Правда», «Зоря»), співредактор і співзасновник (газета «Діло», «Літературно-науковий вістник») кількох галицьких видань.

832 Лист Вартового мене не очарував... — Псевдонімом Вартовий підписував публіцистичні статті Б. Грінченко. Імовірно, Леся Українка згадує про «Лист», надрукований у журналі «Народ» (1895. №12).

833 ...лист Хв[анька Кримського] проїняв до живого серця... — Лист А. Кримського з приводу смерті М. Драгоманова («Народ». 1895. №12) настільки вразив Лесю Українку, що згодом вона вирішила особисто подякувати авторові за щирі слова, започаткувавши листування, яке тривало майже до самої смерті поетеси.

834 Чі Родж[ер] Вільямс у Вас... — Ідеться про рукопис незавершеної брошури М. Драгоманова про Вільямса Роджера (1603–1683) — англійського та американського протестантського теолога, одного з перших прихильників свободи віросповідання та секуляризації. В архіві Лесі Українки збереглася згадана незакінчена стаття М. Драгоманова (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 812), його бібліографія, виписки для цієї розвідки, уривок друкованої книги «Сліди Роджера Вільямса» («Footprints of Roger Williams») (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 814).

180. До М. І. Павлика

7 (19) серпня 1895 р. Броди

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 341).

Поштові штемпелі (Броди, 19.VIII. 95; Львів, 19.VIII. 95) свідчать, що лист Леся Українка датувала за григоріанським календарем.

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 178.

835 Броди — прикордонний австрійський пункт, митниця на кордоні між Росією та Австро-Угорщиною; нині — районний центр Львівської обл.

181. До М. І. Павлика

9 (21) серпня 1895 р. Колодяжне

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 339). У листі на доклеєному знизу папірці є дописка: «Прошу Вас, звістіть скорійше, яка доля спостигла речі Лесі, — чи прийшли вони і чи взяв їх хто сюди? Ол[ена] П[чіллка]».

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження*. Вип. 3. С. 81.

836 Говорила я мамі про видання І-го т[ому]... — Ідеться про видання праць М. Драгоманова.

837 А що од п. Озар[кевичевої] — ні вітру, ні хвилі? — У Львові, дорогою з Софії, Леся Українка зупинилась у помешканні М. Павлика. Тут її мала навідати Олександра Бажанська-Озаркевич, але на зустріч не прийшла.

182. До М. І. Павлика

18 (30) серпня 1895 р. Колодяжне

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 340).

Уперше надруковано у виданні: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. С. 332.

838 ...там є одна річ, дуже дорога для мене... — Серед речей письменниці була грудка землі з могили М. П. Драгоманова (див.: *Українка Леся. Лист до О. Ф. Франко від 3 (15) жовтня 1895 р.*).

839 ...намі от-от їдуть в Київ... — 18–19 (30–31) серпня 1895 р. мати Лесі Українки з Ольгою, Оксаною та Миколою виїхали до Києва: 1 (13) вересня розпочинався навчальний рік у пансіонах, куди Косачі віддали дітей для підготовки до вступу в гімназію.

183. До Л. М. Драгоманової

20 серпня (1 вересня) 1895 р. Колодяжне

Подається за першодруком: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. С. 332–333. Автограф нині не відомий.

840 ...у гостях малий Лисенко... — Очевидно, Остап (1885–1968) — син М. В. Лисенка, згодом — відомий український музикознавець, хоровий диригент, педагог, громадський діяч.

184. До подружжя Шишманових

21 серпня (2 вересня) 1895 р. Колодяжне

Подається за фотокопією (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1550). Автограф листа зберігається в рукописному відділі Болгарської академії наук (Ф. 11. Архів Івана Шишманова).

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження*. Вип. 2. С. 160–161.

185. До М. І. Павлика

21 серпня (2 вересня) 1895 р. Колодяжне

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 342).

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження*. Вип. 3. С. 82–83.

841 Спасибі за бібліогр[афію]... — М. Павлик надіслав Лесі Українці частину бібліографії праць М. Драгоманова, письменниця хотіла їх скопіювати в Києві для майбутнього зібрання.

842 Досі мороз поза шкурою пробігає, як згадаю ті «мемуари», що читала у Вас... — Очевидно, ідеться про мемуари сестри адресата — Павлик Анни Іванівни (1855–1928), української громадсько-культурної діячки, письменниці, активної учасниці жіночого руху. Повертаючись із Софії додому, Леся Українка зупинялась у помешканні М. Павлика, де читала її етнографічні записи про ставлення чоловіків до жінок у Галичині.

843 Мое вітання Вашій мамі, коли ще не забула мене. — М. Павлик мешкав із хворою матір'ю, із нею письменниця познайомилася під час візиту до Львова.

186. До М. І. Павлика

25 серпня (6 вересня) 1895 р. Колодяжне

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 101. Од. зб. 343).

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т.* Т. 5. С. 178.

На цьому листування Лесі Українки та М. Павлика з невідомих причин перервалося майже на три роки.

187. До О. П. Косач (сестри)

29 серпня (10 вересня) 1895 р. Колодяжне

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 271).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 178–179.

844 ...чі поздравляти, чи не поздравляти з «поступленням» в пансіон? — Очевидно, ідеться про пансіон, де О. Косач-Кривинюк готувалася до вступу в 7 (останній) клас Київської жіночої гімназії О. Дучинської.

845 Корець — стара міра ваги, що дорівнює приблизно 100 кг.

846 ...беру на себе роль евангельської Марфи, тоді як перше скоріш наближалась до Марії... — За Євангелієм, Ісус Христос проповідував у домі двох сестер — Марфи й Марії. Марія сиділа біля ніг Його й слухала проповідь, а Марфа готувала обід і була незадоволена з того, що сестра їй не допомагає. Ісус сказав їй на це: «Марфо! Марфо! Ти турбуєшся і клопочешся про багато речей, а одно тільки потрібне. Марія ж обрала кращу частину...» (Лука, 10, 41–42). Отже, в образному вживанні Марфа — людина, яку поглинають дрібні й побутові справи, а Марія — уособлення переваги духовного начала.

188. До Л. М. Драгоманової

29 серпня (10 вересня) 1895 р. Колодяжне

Подається за першодруком: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 334–336. Автограф нині не відомий.

Датування О. Косач-Кривинюк, очевидно, за копією Г. Лазаревського (Лист 79. С. 221–223). Таке датування найвірогідніше — за змістом листа, який Леся Українка написала майже через місяць після виїзду з Софії (1 (13) серпня 1895 р.) та незадовго до 1 (13) вересня 1895 р. (згадка про початок навчання дітей Косачів у пансіонах).

847 Якби не цікава праця в Києві... — Леся Українка планувала в громадській (публічній) бібліотеці Києва копіювати праці М. Драгоманова.

848 ...я знайшла «Баркаролю» Чайковського... — Ідеться про фортепіанну п'єсу П. І. Чайковського «Червень. Баркарола» з циклу «Пори року» (грудень 1875–листопад 1876). Цикл включає 12 п'єс, відповідно до кількості місяців, кожна з яких має свою окрему

назву та епіграф із віршів російських поетів. Для п'єси «Червень. Баркарола» це рядки з поезії Олексія Плещеева «Пісня» (1845):

Выйдем на берег; там волны
Ноги нам будут лобзать;
Звезды с таинственной грустью
Будут над нами сиять.

849 ...у нас з Дорою були гості, дуже славні люди... — Ідеться про ковельських приятелів Косачів — Левицького Модеста Пилиповича та Короткевича Миколу Дмитровича (див.: Українка Леся. Лист до Миколи Косача від 4 (16) вересня 1895 р.).

Левицький Модест Пилипович (1866–1932) — громадсько-політичний діяч, лікар за фахом, письменник, композитор, педагог. Закінчив історико-філологічний та медичний факультети Київського університету Св. Володимира. Працював лікарем на Волині, Поділлі й Київщині. 1919 р. став радником, а згодом головою дипломатичної місії УНР у Греції, керував міністерством здоров'я уряду УНР у вигнанні (в Польщі), суміщав викладацьку та лікарську практику в Подєбрадах. Із еміграції повернувся до Луцька, де від 1927 р., не полишаючи медицини, працював учителем української мови та природознавства в українській гімназії.

Короткевич Микола Дмитрович — мировий суддя у Ковелі. Закінчив Ніжинський юридичний ліцей князя Безбородька. Мешкав із дружиною та донькою в Ковелі, згодом переїхали до Люботова (7 км від Колодяжного).

850 Глафіра Помпеївна — дружина Івана Петровича Драгоманова.

851 Бабушці до кінця ніхто нічого не казав про її втрату... — Є. І. Драгоманова померла через три дні після смерті сина Михайла, так і не дізнавшись про важку втрату.

852 Кузина Ліда — донька Івана Петровича Драгоманова.

853 Брат Ваш згадував про Вас... — Ідеться про Кучинського Петра Михайловича.

189. До А. М. Драгоманової

29 серпня (10 вересня) 1895 р. Колодяжне

Подається за першодруком: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 336–337. Автограф нині не відомий.

Датування О. Косач-Кривинюк, очевидно, за копією Г. Лазаревського (Лист 79. С. 221–223). Імовірно, текст написаний на вільних

аркушах листа Лесі Українки до Л. М. Драгоманової від 29.VIII (10.IX).1895, про що свідчить посилання у «Хронології...» на той же лист (№79) із «Рукопису Г. Лазаревського».

854 Рюрик, Редісочка — так Леся Українка жартома називала свою двоюрідну сестру Аріадну Драгоманову.

855 M-lle Койчу — ймовірно, йдеться про болгарську піаністку, приятельку Драгоманових та знайому Лесі Українки.

190. До М. П. Косача (брата Миколи)

4 (16) вересня 1895 р. Колодяжне

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 73).

Уперше надруковано у виданні: Косач-Кривинюк О. *Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. С. 337.

856 Русилович Кароль Робертович — управитель маєтку в Колодяжному, під керівництвом якого майстри зводили будинок Косачам у Зеленому Гаю; рідний брат секретаря міської управи в Ковелі Русиловича Антона Робертовича.

191. До О. П. Косач (матері)

11 (23) вересня 1895 р. Колодяжне

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 160).

Уперше надруковано у виданні: Косач-Кривинюк О. *Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. С. 338.

857 Дивує мене Людя... — Йдеться про Людмилу Михайлівну Старицьку.

858 Сорокова жінка і Хведосьчина Ксеня — жительки села Колодяжного.

192. До С. М. Драгоманова

3 (15) жовтня 1895 р. Колодяжне

Подається мовою оригіналу (франц.) та в перекладі українською мовою за першодруком: Косач-Кривинюк О. *Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. С. 338–339. Автограф нині не відомий.

Датується за змістом на підставі згадки про можливий приїзд О. П. Драгоманової-Косач «завтра» та листа Лесі Українки до О. Франко від 3 (15) жовтня 1895 р., де подано інформацію про ймовірно повернення Олени Пчілки в Колодяжне завтра. У першодруці датовано вереснем 1895 р.

193. До О. Ф. Франко

3 (15) жовтня 1895 р. Колодяжне

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 3. Од. зб. 1613. С. 161–164).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Збір. творів у 12 т. Т. 10. С. 326–327.

859 ...грудка землі, загорнена в шиту золотом хусточку. — Ідеться про грудочку землі з могили М. Драгоманова.

194. До родини Драгоманових

9 (21) жовтня 1895 р. Колодяжне

Подається за першодруком: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 339–341. Автограф нині не відомий.

Датування О. Косач-Кривинюк, очевидно, за копією Г. Лазаревського (Лист 82. С. 227–229). Свідченням, що лист написано в цей день, є також його зміст (згадка, що Леся Українка «завтра» виїжджає до Києва (покинула Колодяжне 10 (22) жовтня 1895 р.)).

860 ...побачити там одну свою товаришку... — Ідеться про Маргариту Комарову-Сидоренко.

861 Перешліть Зорі в Женеву мого листа... — Очевидно, ідеться про лист Лесі Українки до С. М. Драгоманова від [3] (15) жовтня 1895 р. На той час Л. М. Драгоманова влаштувала сина Світозара (Зорю) вчитись у женевський коледж Святого Антуана (1895–1897).

862 Ну, як же Ви уживаєтесь з Вашими квартирантами? — Після смерті М. Драгоманова його сім'я опинилась у матеріальній скруті й вимушена була взяти квартирантів у будинок, який винаймала.

863 ...прикро, що дядькову бібліотеку, мою дорогу «Сибір», мусли розруйнувати!... — Бібліотека М. Драгоманова займала одну з найбільших кімнат у будинку, у ній жила Леся Українка, коли гостювала в Софії.

195. До Л. М. Драгоманової-Шишманової

28 жовтня (9 листопада) 1895 р. Київ

Подається за першодруком: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 342–343. Автограф нині не відомий.

Датуються за змістом на підставі згадки про написаний у цей же день («непремінно твоїй мамі напишу») лист Лесі Українки до

Л. М. Драгоманові, датований адресанткою 28 жовтня (9 листопада) 1895 р.

864 Квартіра у наших нічого собі... — Косачі винаймали 5 кімнат у лівій частині будинку Язєвої на вулиці Назарівській, 21.

865 Есть у нас і квартирант, студент грузин, мій учитель і ученик разом... — Ідеться про Гамбарашвілі (Гамбарова) Нестора Григоровича (1871–1966) — студента Київського університету Св. Володимира, який у 1895–1897 рр. винаймав кімнату в орендованому помешканні Косачів (вул. Назарівська, 21); улюбленця родини, близького приятеля Лесі Українки, її вчителя (латинь) та учня (французька мова) водночас.

866 «Стара стала, глупа стала — ум кончал!» — Рядки з оповідання Миколи Георгійовича Михайловського (літ. псевдонім М. Гарін, 1852–1906), російського письменника, мандрівника, інженера за фахом, «Бурлаки» («Мир Божий». 1895. №1). Імовірно, пох. від татарського прислів'я: «Стар стал — ум кончал».

196. До Л. М. Драгоманові

28 жовтня (9 листопада) 1895 р. Київ

Подається за фотокопією (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1549). Автограф листа зберігається в рукописному відділі Болгарської академії наук (Ф. 11, архів Івана Шишманова). Надісланий разом із коротким листом Лесі Українки Аріадні Драгомановій.

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження*. Вип. 2. С. 161–164.

867 ...тепер я в потребі можу й без словаря читати такі речі, як Carlyle Ac. — Очевидно, ідеться про праці Карлайла Томаса (1795–1881) — шотландського письменника, есеїста та історика.

868 Чи не дуже наскучають Вам Шаці? — Ідеться про квартирантів Драгоманових, із якими була знайома Леся Українка.

197. До А. М. Драгоманові

28 жовтня (9 листопада) 1895 р. Київ

Подається за фотокопією (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1549). Автограф листа зберігається в рукописному відділі Болгарської академії наук (Ф. 11. Архів Івана Шишманова).

Датується за змістом на підставі листа Лесі Українки до Л. М. Драгоманової від 28 жовтня (9 листопада) 1895 р., надісланого в той же день.

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження*. Вип. 2. С. 164.

869 Де ж твоє письмо і адрес Поливки, обіщані мені? — Можливо, згадується Поливка (Полівка) Їржі (1858–1933) — чеський учений-фольклорист, згодом — президент Чехословацької Академії наук.

198. До А. Ю. Кримського

7 (19) листопада 1895 р. Київ

Подається за першодруком: *Кримський А. Розвідки, статті та замітки*. I-XXVII / Агатангел Кримський. Київ: Друкарня УАН, 1928. 408 с. С. 366–367. Автограф нині не відомий.

За спогадами А. Кримського, перший лист від Лесі Українки він отримав у Москві з рук Оксани Старицької. Відтоді між письменниками зав'язалося активне листування та щира дружба. Доля більшості кореспонденцій поетеси до А. Кримського невідома.

Датується за першодруком.

870 Мені розказували про Ваші заходи коло достачення коштів для видання... — Московський учень А. Кримського К. А. Фрайтаг пообіцяв дати гроші на друк I-го тому праць М. Драгоманова. Про це було сповіщено М. Павлика, який поділився новиною з Лесею Українкою.

871 ...ще не прислано бібліографії зі Львова. — Можливо, ідеться про «Спис праць М. Драгоманова», роботу над упорядкуванням якого М. Павлик закінчив 4 жовтня 1895 р. (датування з передмови; «Михайло Петрович Драгоманов, 1841–1895: Єго юбилей, смерть, автобіографія і спис творів». Львів, 1896. С. IV).

872 Та ради сього вже можна б і на північ поїхати! — Очевидно, мова про місто Санкт-Петербург, у бібліотеках якого можна було б знайти чимало друкованих праць М. Драгоманова.

199. До Л. М. Драгоманової

27 листопада (9 грудня) 1895 р. Київ

Подається за першодруком: *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. С. 344–345. Автограф нині не відомий.

Датування О. Косач-Кривинюк, очевидно, за копією Г. Лазаревського (Лист 84. С. 232–233).

873 ...лихі звістки про тіф у одній дівчини, нашої сусідки в Кол[одяжному]... — За спогадами О. Косач-Кривинюк, у той час померла від тифу колодяженська дівчина Клавдія Пиріг («Хведошина Ладя»).

1896

200. До Л. М. Драгоманової-Шишманової

18 (30) січня 1896 р. Київ

Подається за першодруком: Косач-Кривинюк О. *Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. С. 348–349. Автограф нині не відомий.

Датування О. Косач-Кривинюк, очевидно, за копією Г. Лазаревського (Лист 85. С. 234–235). Свідченням, що лист написано в цей день, є також його зміст (згадки про недавні різдвяно-новорічні свята та вчорашнє 17-е число).

874 ...прислала б що-небудь з своїх рисунків... — На той час Аріадна Драгоманова почала відвідувати заняття в Софійській художній (мистецькій) школі.

875 ...на тім тижні буде весілля Людї С[тарицької] таки з тим паничем, що то мама писала... — 26 січня (7 лютого) 1896 р. Леся Українка була дружкою на весіллі Людмили Старицької та Олександра Черняхівського.

Черняхівський Олександр Григорович (1869–1939) — український громадський діяч, лікар за фахом, науковець, професор Київського університету (від 1918), активний творець української медичної термінології; перекладач, член літературного гуртка «Плеяда». 1930 р. разом із дружиною опинився на лаві підсудних серед 45 діячів української культури та громадського життя, звинувачених у сфабрикованій справі СВУ.

876 Твій «друг детства», Орися А[нтонович]... — Ідеться про Антонович Ірину Володимирівну.

877 Мати її теж дуже слаба. — Згадується Антонович (із дому Міхель) Варвара Іванівна (1840–1901), двоюрідна сестра П. Чубинського, перша дружина В. Б. Антоновича.

878 Мені се досить прикро, та що вже зробим. — О. П. Косач не довіряла тодішнім гімназіям, тому намагалася якомога пізніше віддавати туди своїх дітей на навчання.

879 Папа уже поїхав у Кол[одяжне], рука його сливе зовсім оправи-
лась. — Наприкінці 1895 р. П. А. Косач вивихнув ліву руку в плече-
вому суглобі, коли перекинувся в санях між Колодяжним і Кове-
лем, а коні, вчасно не зупинившись, протягли його далі.

201. До Л. М. Драгоманової

29 січня (10 лютого) 1896 р. Київ

Подається за першодруком: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хро-
нологія життя і творчості. С. 349–350. Автограф нині не відомий.

Датування О. Косач-Кривинюк, очевидно, за копією Г. Лазаревського (Лист 86. С. 236–237). Свідченням, що лист написано в цей день, також є його зміст (згадка про лист Лесі Укранці від С. М. Драгоманова, пересланий із Колодяжного П. А. Косачем із допискою від 25 січня (6 лютого) 1896 р.) (див.: Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. С. 349).

202. До Л. М. Драгоманової

24 лютого (7 березня) 1896 р. Київ

Подається за машинописною копією О. Косач-Кривинюк (Іл. Ф. 2. Од. зб. 1548. С. 19–20). Автограф нині не відомий.

Рік встановлено за змістом листа.

Уперше надруковано у виданні: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 2. С. 164–166.

880 Тепер ще у нас столовник, наш квартирант... — Тобто Н. Гамбарашвілі.

881 До того маю ранком один урок... — Урок англійської мови.

882 Ша[цу] я, здається, хутко сама листа напишу. — Ймовірно, у копії листа в прізвищі адресата (Шацу) є помилка. Можливо, ідеться про софійського знайомого письменниці Шаца, який мав надіслати (привезти) Косачам малюнки Аріадни (див.: Українка Леся. Лист до А. Драгоманової від 5 (17) березня 1896 р.).

203. До О. П. Косач (матері)

4 (16) березня 1896 р. Київ

Подається за автографом (Іл. Ф. 2. Од. зб. 161).

Уперше надруковано у виданні: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 3. С. 33.

883 Ольга Антонівна — дружина М. В. Лисенка.

884 Н[иколай] В[асильевич] — ймовірно, М. В. Ковалевський.

885 Тесленко-Приходько Петро Васильович (1855?–1930) — чоловік Олени Антонівни Косач (тітки Єлі). Після його повернення із заслання (1896) подружжя жило в Ризі, згодом (від 1899 до 1907–1908 рр. з деякими перервами) мешкали в селі Запруддя (нині — Камінь-Каширський район, Волинська обл.).

886 Тесленко-Приходько Іларіон Васильович (?–1913) — надвірний радник, ветеринар за фахом, працював на скотопрогонному тракті, разом із дружиною Броніславою Іванівною мешкав у Ковелі; рідний брат чоловіка Олени Антонівни Косач.

204. До А. М. Драгоманової

5 (17) березня 1896 р. Київ

Подається за машинописною копією О. Косач-Кривинюк (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1548. С. 21). Автограф нині не відомий.

Рік встановлено за змістом листа.

Уперше надруковано у виданні: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 2. С. 166–167.

887 Шкода все-таки Одена... — Ідеться про болгарського знайомого Лесі Українки та родини Драгоманових.

888 ...тепер у нас в гостях одна тьотя... — Згадується О. А. Косач-Шимановська.

889 ...муж другої тьоті, що недавно з Сибіру вернувся... — Тобто П. В. Тесленко-Приходько.

205. До Л. М. Драгоманової-Шишманової

28 травня (9 червня) 1896 р. Колодяжне

Подається за машинописною копією О. Косач-Кривинюк (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1548. С. 22–24). Автограф нині не відомий.

Рік встановлено за змістом листа.

Уперше надруковано у виданні: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 2. С. 167–169.

890 Твоя *voile vagabonde* просиділа, слава Богу, зиму в Києві... — Леся Українка любила подорожувати. Крім того, рідко була вдома через хворобу і постійну потребу покращувати стан свого здоров'я, тому Лідія Драгоманова-Шишманова напівжартома називала її «нашим дорогим колобком».

891 От іще мені той дом... — Очевидно, у листі до Лесі Українки йшлося про плани Шишманових побудувати власний дім у Софії.

892 Ну, як же там твоя робота?—1895 р. Лідія Шишманова дебютувала в журналі «Български преглед» (рубрика «Літературні і наукові новини»). Першу статтю присвятила пам'яті видатного вченого-зоолога, професора Женевського університету Карла Фогта. У цьому ж числі журналу дебютувала і як музичний критик (рубрика «Музична хроніка»). Крім того, 1895 р. вона також стала штатним співробітником газети «La Vulgarie». Згодом Лідія Шишманова як журналістка публікувала численні статті на сторінках болгарської преси («Български преглед», «Българска сбирка», «Свободно мнение», «Мир», «Вестник за жената», «Женски глас»).

893 ...тебе при твоїй «страсти к зрелищам», напевне, задавили б на Ходинському полі! — Ідеться про Ходинську трагедію, яка сталася 14 (26) травня 1896 р. На честь коронації Миколи II на Ходинському полі (околиці Москви, полігон московського гарнізону) було заплановано роздавання продуктових пайків для простого люду. Розуміючи, що їх на всіх не вистачить, багато хто вирішив піти на поле завчасно, щоб зранку опинитись у перших рядах. У тисняві перші жертви з'явилися вже о третій годині ночі. Вранці натовп кинувся до крамниць із продуктами. Тих, хто падав, затоптували в землю. Тільки за офіційними даними загинуло близько 1400 осіб, проте жертв було значно більше.

894 ...я, знаєш, тепер пишу драму! — Ідеться про першу драму Лесі Українки — «Блакитну троянду» («Нова рада», 1908. С. 387–452). Чернетка «Блакитної троянди» датована 31 серпня 1896 р. (за ст. ст.).

206. До Л. М. Драгоманової

22 липня (3 серпня) 1896 р. Колодяжне

Подається за машинописною копією О. Косач-Кривинюк (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1548. С. 25). Автограф нині не відомий.

Рік встановлено за змістом листа.

Уперше надруковано у виданні: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 2. С. 171.

207. До Л. М. Драгоманової-Шишманової

22 липня (3 серпня) 1896 р. Колодяжне

Подається за машинописною копією О. Косач-Кривинюк (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1548. С. 26). Автограф нині не відомий.

Рік встановлено за змістом листа.

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 2. С.170.*

895 ...я тільки недавно вернулась із сумашедшого дома, куди їздила в гості до дяді Самі. — Леся Українка згадує про свою поїздку наприкінці червня — у першій половині липня 1896 р. (за ст. ст.) до дядька Олександра Петровича Драгоманова, який працював лікарем у психіатричній клініці в містечку Творки (під Варшавою). Згодом спогади про цю гостину ляжуть в основу кількох творів письменниці — «Місто смутку» (Силуети) та «Приязнь». У Творках Леся Українка також збирала матеріал для драми «Блакитна троянда».

896 Сашко кланяється всім Вам... — Очевидно, ідеться про сина О. П. Драгоманова, двоюрідного брата Лесі Українки.

897 Цвета — ймовірно, болгарська знайома родини Драгоманових та Лесі Українки.

208. До Л. М. Драгоманової

30 серпня (11 вересня) 1896 р. Колодяжне

Подається за машинописною копією О. Косач-Кривинюк (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1548. С. 27–28). Автограф нині не відомий.

Рік встановлено за змістом листа.

Уперше надруковано у виданні: *Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 2. С. 172–173.*

898 ...доктор совітував полежати з тиждень... — Лікарем Лесі Українки в Колодяжному на той час був Модест Левицький.

899 2-го сент[ября] у Олесі перший екзамен по Зак[ону] Божому... — Ідеться про вступні іспити до 7-го (останнього) класу київської жіночої гімназії О. Дучинської.

209. До О. П. Косач (матері)

1 (13) вересня 1896 р. Колодяжне

Подається за автографом, який частково пошкоджено (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 162). Імовірний текст подано у квадратних дужках.

Уперше надруковано у виданні: *Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 179–180.*

900 З дітьми в Київ я не думаю їхати... — Ідеться про Оксану й Миколу Косачів, які 3 (15) вересня 1896 р. мали їхати до Києва для продовження гімназійного навчання.

210. До О. П. Косач (сестри)

5 (17) вересня 1896 р. Колодяжне

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 272).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 180–181.

901 Мама передає мені поклон від Гамб[арашвілі] — ergo, він приїхав? — Нестор Гамбарашвілі повернувся з містечка Горі (Грузія), де провів студентські канікули.

902 Як діла твого Хом'ячка? — Згадується подруга Ольги Косач-Кривинюк — А. П. Хом'якова, згодом професорка медицини.

903 Френкель Сергій Григорович — учасник літературного гуртка «Плеяда», приятель Лесі Українки та Михайла Косача, їхній адресат; закінчивши Київський університет Св. Володимира, викладав природознавство в київській гімназії.

904 Ну, як же тобі показався Київ тепер... — Напередодні Києвом прокотилася хвиля обшуків і арештів.

905 Пані Іорон — очевидно, волинська знайома Косачів.

906 Чі приходять італіянчики? — За спогадами Н. Гамбарашвілі, Леся Українка спілкувалася італійською з двома хлопчиками — Еміліо (11 років) та Чечіліо (9 років), які співали на вулицях Києва під акомпанемент гітари. Їхня мама-вдова, рятуючись від голоду, приїхала з ними з міста Анкони. Письменниця переймалася долею дітей, тому часто запрошувала їх на гостину.

211. До О. П. Косач (сестри)

12 (24) вересня 1896 р. Колодяжне

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 273).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 181–183.

907 Лісовський Осип — ковельський лікар, згодом купив помешкання в Колодяжному.

908 Як бачим, система почти при помочі «розпоротих зайців» була б найкращою... — З приходом до влади імператора Миколи II російська пошта стала працювати ще гірше, оскільки листування активних громадських діячів насамперед потрапляло під пильне око представників відповідних органів, а нерідко кореспонденції і зовсім зникали. Зважаючи на це, Лесі Українці набагато кращим видавався спосіб передати листи через треті руки, тобто через знайомих, які їхали в те чи інше місто.

909 Поздоровляю тебе з зеленою сукнею... — У гімназіях царської Росії шкільна форма офіційно була введена 1834 р. Відтоді дівчатка-гімназистки носили коричневі сукні, на відміну від тих, що навчались у приватній жіночій гімназії О. Дучинської. Ольга Косач-Кривинюк вступила в останній (7-й) клас цього закладу, що позначилося і на кольорі її форми, яка була насичено-зеленого кольору, про що й пише Леся Українка, вітаючи сестру.

910 ...щоб там його «Сіль»? — С. Г. Франкель планував написати брошуру про сіль.

911 ...сподіваюсь сей рік не менше, а, може, й більше його експлуатировать... — Ідеться про спільні уроки вивчення мов.

912 Кальвініст — прихильник ідей кальвінізму — одного з напрямів протестантизму, що засуджує марнотратство, обстоює ощадливість, не визнає бідність як ознаку святості, вимагає сумлінної праці заради примноження статків.

913 ...ти знаєш мій предрасудок на сей щот! — Леся Українка рідко висловлювала побажання, позаяк боялася цим «викликати» зворотній ефект.

914 ...уступаю своє невелике право на його увагу величній музі Уранії. — Уранія — одна з дев'яти олімпійських муз грецької міфології, муза астрономії, зображувалася з глобусом та вказівною паличкою (циркулем); стародавні греки сприймали Космос як найдосконаліший витвір мистецтва, муза Уранія сприймалася ними як натхненниця його пізнання.

915 ...як говорить один мій знайомий швейцарець. — Очевидно, Леся Українка цитує Світозара Драгоманова.

212. До О. П. Косач (МАТЕРІ)

18 (30) вересня 1896 р. Колодяжне

Подається за автографом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 163). Із додатком листа Ізидори Косач (написаний рукою Лесі Українки) та допискою П. А. Косача від 19 вересня (1 жовтня) 1896 р.

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 183–184.

916 На «Чесного Хреста» Дора їздила в церкву... — Ідеться про 15 (27) вересня 1896 р.

917 ...треба сподіватись, що колись на екзаменах переважить і хрещену матір. — Хрещеною матір'ю Ізидори Косач була її сестра Ольга. Нещодавно вона склала іспит із закону Божого, під час якого показала настільки чудові результати, що учитель

констатував: «Видно, що вихована в благочестивому сімействі» (див.: Косач-Кривинюк О. *Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. С. 362).

918 «Есть многое на свете, друг Горацио»... — Слова Гамлета з однойменної трагедії В. Шекспіра.

919 Дуже було мені цікаво прочитати твою розповідь про «Світову Річ»... — Ідеться про комедію в 5-ти діях «Світова річ» Олени Пчілки.

У листі Лесі Українки до матері від 9 (21) лютого 1890 р. згадується: «“Світову річ” грали в Одесі в редакції Старицького». 1 (13) червня 1890 р. Михайло Косач відвідав цю постановку у виконанні акторів трупи М. Садовського в Чернігові. Комедія також ішла з переробками М. Старицького, про що Михайло сповістив матір у листі від 2 (14) червня 1890 р. (див.: Михайло Косач (Михайло Обачний). *Твори. Переклади. Листи. Записи кобзарських дум / упоряд. Мірошніченко Л. П. Київ: Комора, 2017. С. 270–271*). Попри те, що перероблена кінцівка була менш вдалою, ніж оригінальна, трупа продовжувала показувати на сцені в інших містах саме цей варіант комедії, аж допоки 1896 р. авторка рішуче не заборонила грати її п'єсу в такій інтерпретації, про що, очевидно, й розповіла в листах дітям — Лесі та Михайлові (див: Михайло Косач. *Лист до О. П. Косач (матері) від 7 (19) жовтня 1896 р. Михайло Косач (Михайло Обачний). Твори. Переклади. Листи. Записи кобзарських дум. С. 339–340*).

Наприкінці 1890-х рр. у постановці «Світової речі» в Києві брала участь і сама Олена Пчілка. Вона успішно зіграла матір героїні.

920 ...ми вже, певне, устроїмо «Théâtre libre»... — Згадується паризький «Вільний театр» (1887–1895) Андре Антуана (1857–1943), де ставились невизнані п'єси, що започаткувало так звану реформу театру.

921 Як же там твоя «Отрута»? — Згадується драма Олени Пчілки «Отрута», яка збереглась у чорновому варіанті.

922 А що, дуже він «потерпає»? — Ідеться про те, що молодші діти Косачів дуже любили проводити час у компанії Н. Гамбарашвілі, часто запрошуючи його до своїх ігор.

213. До Л. М. Драгоманової-Шишманової

20 вересня (2 жовтня) 1896 р. Колодяжне

Подається за машинописною копією О. Косач-Кривинюк (ІЛ. Ф. 2. Од. зб.1548. С. 29–32). Автограф нині не відомий.

Рік встановлено за змістом листа.

Уперше надруковано у виданні: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 2. С. 173–176.

923 «Дорогий непорушний колобок» («*chère boule fixe*») — так поетеса жартома називала Л. Шишманову, яка, на відміну від Лесі Українки, рідко кудись виїжджала з дому.

924 Аутодафе — прилюдне спалення на вогнищі людей, оголошених інквізицією еретиками, або так званих еретичних творів.

925 «Ленора» (1773) — балада німецького поета Бюрґера Готфріда Августа (1747–1794), сюжет якої на той час досліджував І. Шишманов.

926 ...я скінчила свою драму... — Ідеться про «Блакитну троянду».

927 І я в розпачі кричу: «Свисток, все царство за свисток!» — Перефразування слів Річарда III з однойменної драми В. Шекспіра: «Коня, півцарства за коня!».

928 ...Шіллер провалився перший раз, читаючи свого «Фієско»... — Згадується трагедія Шіллера Ф. «Змова Фієско в Генуї» (1783).

929 «Скажи мне, кудесник, любимец богов, что сбудется в жизни со мною?»... — Цитата з вірша російського поета О. Пушкіна «Песнь о вещем Олеге».

930 ...лабіринт, з якого міг би мене вивести тільки один чоловік... — Леся Українка пише про М. П. Драгоманова.

931 ...розгорнула Musset, попала на «Lettre à Lamartine»... — Ідеться про поезію А. Мюссе «Лист Ламартіну» (1856).

932 ...має приїхати сюди очищати дом для арендатора... — 1896 р. П. А. Косач через фінансові труднощі вимушений був здати садibu в Колодяжному в оренду ротмістру Ярчевському, який оселився в головному будинку, Косачі зайняли «сірий».

933 Нехай Рада не сердиться, що я її не поздоровила з іменінами... — За православним церковним календарем 1 жовтня (за н. ст.) вшановують мученицю Аріадну.

934 ...чий се романс «*Posa la mano sul mio cor?*»? — Ідеться про романс італійського співака, композитора й музичного педагога Сальватора Маркезі (1822–1908), який за першим рядком тексту називається «Поклади мені руку на серце» і має підзаголовок «Фоллетта». Цей музичний твір популярний і досі. Романс увійшов до двох сцен драми Лесі Українки «Блакитна троянда».

214. До Л. М. Драгоманової

28 вересня (10 жовтня) 1896 р. Колодяжне

Подається за машинописною копією О. Косач-Кривинюк (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1548. С. 33–34). Автограф нині не відомий.

Рік встановлено за змістом листа.

Уперше надруковано у виданні: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 2. С. 176–178.

935 Ну, як же там Рада з своїм конкурсом? — Аріадна Драгоманова готувалася до вступу в художню школу, яка відкрилась у Софії. Участь у конкурсі брали понад 150 осіб, хоча набирали лише 40.

936 Дуже шкода бідного Матова... — Ідеться про раптову смерть після операції в Дрездені Димитрія (Дмитра) Апостоловича Матова (1864–1896) — філолога-славіста, члена редакційного комітету журналу «Български преглед» (1892–1895), колеги, помічника та найближчого товариша І. Шишманова.

215. До Л. М. Драгоманової

6 (18) листопада 1896 р. Київ

Подається за машинописною копією О. Косач-Кривинюк (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1548. С. 35). Автограф нині не відомий.

Датування О. Косач-Кривинюк, очевидно, за копією Г. Лазаревського (Лист 95. С. 253).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Неопубліковані твори. Львів: Вільна Україна, 1947. С. 139.

937 «La Reforme» («Реформа») — французька газета, яка вирізнялася своєю прогресивною журналістською політикою.

938 ...послати туди, не гаючись, оцю штуку. — Ідеться про статтю Лесі Українки французькою мовою «La voix d'une prisonnière russi» («Голос однієї російської ув'язненої») з підписом «La prisonnière» («Ув'язнена»). Перша публікація в українському перекладі в книзі: Українка Леся. Неопубліковані твори. Львів: Вільна Україна, 1947. С. 121–123.

939 «Да, были хуже времена, но не было подлей!» — Цитата з поеми Некрасова М. О. «Сучасники» (1875).

940 ...протест проти такої профанації поезії і хисту, якої допустилися французи сей рік у Версалі... — Ідеться про те, як французькі діячі мистецтв (письменники, артисти) захоплено вітали

Миколу II в Парижі, коли той приїхав для підписання російсько-французького договору про співпрацю.

941 «Молчание — знак согласия» — вислів Папи Римського Боніфація VIII (близько 1235–1303) в одному з послань, яке ввійшло в канонічне право. Афоризм приписують давньогрецькому драматургові Софоклу (близько 496–406 до н. е.).

942 ...протест проти поздравлення їх з коронацією... — Бельгійські студенти надіслали російським ровесникам привітання у зв'язку з коронацією Миколи II, на що останні відповіли листом-протестом й опублікували його у віденській соціал-демократичній газеті «Arbeiter Zeitung».

943 ...передрукований в «Житі і слові». — Лист російських студентів у журналі «Житє і слово» (1896. Т. 6. Кн. 1. С. 57–58) став поштовхом для написання статті Лесі Українки.

216. До Л. М. Драгоманової-Шишманової

7 (19) листопада 1896 р. Київ

Подається за машинописною копією О. Косач-Кривинюк (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 1548. С. 36). Автограф нині не відомий.

Датування О. Косач-Кривинюк, очевидно, за копією Г. Лазаревського (Лист 96. С. 260).

Уперше надруковано у виданні: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 2. С. 179–180.

944 ...нема листів Бакуніна... — Можливо, ідеться про останню російськомовну працю М. Драгоманова: Письма М. А. Бакунина к А. И. Герцену и Н. П. Огарёву / М. А. Бакунин; с прилож. его памфлетов, биографическим введением и объяснительными примеч. М. П. Драгоманова. Женева, 1896.

Бакунін Михайло Олександрович (1814–1876) — російський громадсько-політичний діяч, один із ідеологів і практиків анархізму.

945 ...«Воспоминаний Деб[огория]-Мокр[иевича]»... — Очевидно, ідеться про 1–2 випуски книги «Воспоминания Вл. Дебогория-Мокриевича» (Париж, 1894–1895).

946 «Тирановбивство» («Tyranicide») — скорочена назва французькомовної книги М. Драгоманова «Le tyranicide en Russie et l'action de l'Europe occidentale» («Тирановбивство в Росії і дії Західної Європи») (Женева, 1881), яку планувала перекладати Леся Українка.

217. До Л. М. Драгоманової

7 (19) грудня 1896 р. Київ

Подається за машинописною копією О. Косач-Кривинюк (Іл. Ф. 2. Од. зб. 1548. С. 37–39). Автограф нині не відомий.

Датування О. Косач-Кривинюк, очевидно, за копією Г. Лазаревського (Лист 97. С. 261–262).

Уперше надруковано у виданні: Українка Леся. Твори в 5 т. Т. 5. С. 185–186.

947 ...обшукала лабораторію і навіть кабінет одного професора. — Ідеться про професора хімії Миколу Андрійовича Бунге (1842–1915), який із 1871 р. завідував кафедрою і лабораторією технічної хімії в Київському університеті Св. Володимира.

948 ...ухопили одного нашого доброго знайомого... — Ідеться про Кривинюка Михайла Васильовича (1871–1944) — українського громадсько-політичного діяча, активного члена соціал-демократичної партії та товариства «Просвіта», перекладача, наукового співробітника ВУАН, інженера за фахом, довірену особу та побратима Лесі Українки, чоловіка її сестри Ольги. Початкову освіту здобув у парафіяльній школі, потім навчався в Острозькій та Житомирській гімназіях, Київському університеті Св. Володимира, Празькій політехніці. Був знайомий із Черняхівськими, Стешенками, Косачами, Лисенками, Старицькими та ін. представниками української інтелігенції того часу. 1896 р. заарештований за розповсюдження нелегальної літератури й ув'язнений на п'ятнадцять місяців, висланий до Астрахані. Згодом жив у Львові, Празі, Катеринославі, Києві. Заарештований у справі СВУ, умовно засуджений на три роки. Трагічно загинув під колесами потяга 1 вересня 1944 р.

949 «Летучие отряды» — загони, які складались із представників жандармерії та поліції, арешти проводили в основному вночі.

950 Докладніше прочитаєте про се в «Житі і Слові». — У статті «Вісті з Росії» («Житє і слово». 1896. Т. 6) ішлося про третю хвилю арештів і погромів у Росії.

951 Будьте ласкаві, перешліть мої вірші Франкові... — Леся Українка надіслала свої поезії до Львова через Софію, використовуючи спосіб «розпоротих зайців» (через треті руки), оскільки остерігалася їх надсилати безпосередньо І. Франкові через російсько-австрійський кордон. Серед віршів, які згодом були опубліковані в журналі «Житє і слово» (1897. Т. 6), — «На вічну пам'ять

листочкові...», «Слово, чому ти не твердая криця?...», «Fiat pox!», «О, знаю я, багато ще промчить...», «Грішниця», «Хвилини розпачу».

952 Чи отримали Ви *petit poëте en prose*?— Тобто статтю «Голос однієї російської ув'язненої», яка мала посвяту: «Маленька поема в прозі, присвячена поетам і артистам, що мали честь привітати імператорське російське подружжя у Версалі».

953 В Києві *єсть літературно-драматичне товариство...*— Тобто Київське літературно-артистичне товариство— громадське об'єднання артистів, художників, літераторів, учених, що діяло в Києві в 1895–1905 рр. Серед понад 150 членів— Володимир Ніколаєв, Микола Лисенко, Володимир Науменко, Олена Пчілка, Михайло Старицький, Іван Стешенко, Олександр Купрін, Леся Українка, Микола Мурашко, Микола Соловцов, Володимир Іконников, Сергій Булгаков, Микола Бердяєв, Борис Грінченко, Орест Левицький, Марія Заньковецька, Микола Садовський, Марко Кропивницький та ін. Товариство ставило за мету творче спілкування і взаємодопомогу представників усіх артистичних і літературних професій у Києві, з цією метою влаштовувало літературно-музичні вечори, музичні та літературно-драматичні концерти, реферативні читання, творчі конкурси, художні виставки, а також надавало грошову допомогу своїм членам, родинам померлих діячів товариства, нужденним учням. Згідно з наказом царського уряду було закрито у вересні 1905 р.

954 ...*писатиму оповідання на конкурс...*— Леся Українка написала й подала на конкурс оповідання «Голосні струни», яке було премійоване на першому літературному конкурсі, оголошеному Київським літературно-артистичним товариством 1897 р. Авторка отримала нагороду— золотий жетон, яким удостоювалися переможці в різних номінаціях.

Літературно-художнє видання

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

Повне академічне зібрання творів

У чотирнадцяти томах

Том 11

Листи

(1876–1896)

Редакторка тому Світлана Кочерга
Випускова редакторка Оксана Плаксії
Коректура Оксана Плаксії

Художня концепція Ростислав Лужецький

Дизайн обкладинки Віталіна Лопухіна

Дизайн макета Микола Ковальчук

Верстка Олександр Петік, Віталій Бугара, Микола Ковальчук

Волинський національний університет імені Лесі Українки

Адреса: просп. Волі, 13, Луцьк, 43025, Україна

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 7197 від 24.11.2020 р.

Родина шрифтів «Literata» (OFL).

Формат 60×90^{1/8}. Ум. друк. арк. 38.

Підписано до друку 18.01.2021.

Зам. №77 від 18.01.2021.

Наклад 1500 прим.

Надруковано ТОВ «Типографія “Від А до Я”»

Адреса: вул. Вишняківська, 7-А, кв. 63, Київ, 02140, Україна
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1844 від 11.06.2004 р.

Видано на замовлення Державної установи
«Український інститут книги»

Українка Л.

- У45** Повне академічне зібрання творів: у 14 томах.
Том 11. Листи. 1876–1896 / ред. С. Кочерга;
передм. В. Агеева; упоряд. В. Прокіп (Савчук);
комент. В. Прокіп (Савчук), В. Агеева. —
Луцьк: Волинський національний університет
імені Лесі Українки, 2021. — 600 с., 8 с. іл.

ISBN 978-966-600-731-8

ISBN 978-966-600-726-4 (Т. 11)

До повного академічного зібрання творів Лесі Українки в 14 томах увійшли всі знайдені на сьогодні тексти письменниці. Відновлено фрагменти й матеріали, вилучені цензурою в попередніх виданнях. Додано розлогі текстологічні, історико-літературні та реальні коментарі.

У том 11 включено листи Лесі Українки за 1876–1896 роки, збережені в оригіналах, копіях чи першодруках, із загальною передмовою.

УДК 821.161.2'05-6

AY